

Cicero

DESPRE
SUPREMUL
BINE
ȘI
SUPREMUL
RĂU

Cicero

DESPRE
SUPREMUL
BINE
ȘI
SUPREMUL
RAU

CICERO

**DESPRE SUPREMUL BINE
ȘI SUPREMUL RĂU**

CICERO

**DE FINIBUS
BONORUM
ET MALORUM**

CICERO

**DESPRE
SUPREMUL BINE
ȘI
SUPREMUL RĂU**

**EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
BUCUREȘTI, 1983**

Traducere, studiu introductiv,
noțițe introductive și note
de GHEORGHE GEAUȘESCU

Colecție îngrijită
de IDEL SEGALL

Coperta și supracoperta colecției:
VAL MUNTEANU

Tehnoredactor : ANGELA ILOVAN

Coli de tipar 30 : pag. planșe 16 :
Bun de tipar 16.03.1983

c. 637 I. P. „INFORMAȚIA”
str. Brezoianu Nr. 23—25,
București

ABREVIERII

- AEL. = AELIANUS, *V.h.* = *Varia historia (Felurile istorii)*.
AMBR. *Bon. mort.* = AMBROSIIUS, *De bono mortis (Despre utilitatea morții)*
AMM. MARC. = AMMIANUS MARCELLINUS, *Res gestae (Istoria)*
ARIST. = ARISTOTELES,
 Eth. Nic. = *Ethica Nicomachea (Etica nicomahică)*.
 Mag. Mor. = *Magna Moralia (Marea morală)*
 Pol. = *Politica (Politica)*
ARIST. QUINT. = ARISTEIDES QUINTILIANUS, *De musica (Despre muzică)*
ATHEN. = ATHENAEUS, *Deipnosophistae*, (*Banchetul sofistilor*)
ASCON. *Ad Mil.* = ASCONIUS PEDIANUS, *Ad Milonem (Comentariu la discursul pentru Milo)*
AUG. = AUGUSTINUS,
 Dei = *De civitate Dei (Despre cetatea lui Dumnezeu)*
 Epist. = *Epistulae (Scrisori)*
 Trin. = *De trinitate (Despre treime)*
CASS. DIO = CASSIUS DIO, *Historia Romana (Istoria romană)*
CHARIS. = FLAVIUS SOSIPATER CHARISIUS GRAMMATICUS
CIC. = CICERO,
 Acad. = *Academica (Academicile)*
 Amic. = *De amicitia (Despre prietenie)*
 Ad Q. fr. = *Ad Quintum fratrem (Scrisori către fratele său Quintus)*
 All. = *Ad Allicum (Scrisori către Allicus)*
 Cael. = *Pro Caelio (Pentru Caelius)*
 Cat. = *Catilina*
 De orat. = *De oratore (Despre orator)*
 Div. = *De divinatione (Despre divinație)*
 Fam. = *Ad familiares (Scrisori către prieteni)*
 Fat. = *De fato (Despre destin)*
 Fin. = *De finibus bonorum et malorum (Despre supremul bine și supremul rău)*
 Har. resp. = *De haruspicum responsis (Despre răspunsurile haruspicilor)*
 Hortens. = *Hortensius*
 Leg. = *De legibus (Despre legi)*
 Mil. = *Pro Milone (Pentru Milo)*
 Mur. = *Pro Murena (Pentru Murena)*

- Nat. deor.* = *De natura deorum (Despre natura zeilor)*
Off. = *De officiis (Despre îndatoriri)*
Orat. = *Orator (Oratorul)*
Rep. = *De re publica (Despre stat)*
Sen. = *De senectute (Despre bătrânețe)*
Tusc. = *Tusculanae disputationes (Discuțiile de la Tusculum)*
Univ. = *De universo (Despre univers)*
CLEM. ALEX., *Stromat.* = **CLEMENS ALEXANDRINUS**, *Stromateis (Diverse)*
DIOG. LAERT. = **DIOGENES LAERTIOS**, *De clarorum philosophorum vitis (Despre viețile filosofilor vestiți)*
DIOMED. = **DIOMEDES GRAMMATICUS**
DION. HALIC. = **DIONYSIUS din HALICARNAS**
Ant. = *Antiquitates Romanae (Antichitățile romane)*
De comp. verb. = *De compositione verborum (Despre compunerea cuvintelor)*
DONAT. = **AELIUS DONATUS**, *Exc. de com.* = *Excerpta de comentariis (Excerpte din comentarii)*
FAV. EUL. = **FAVONIUS EULOGUS**
GELL. = **AULUS GELLIUS**, *Noctes Atticae (Noaptele atice)*
HOM. = **HOMER**, *Od.* = *Odiseea*
ISID. = **ISIDORUS**, *Etyim.* = *Etymologiae (Etimologii)*
IUV. = **IUVENALIS**, *Sal.*, *Satirae (Satire)*
LACT. = **LACTANTIUS**,
Epit. = *Epitomae divinarum institutionum (Rezumat ale instituțiilor divine)*
Inst. = *Divinae institutiones (Instituțiile divine)*
Opif. = *De opificio Dei (Despre lucrarea lui Dumnezeu)*
LIV. = **TITUS LIVIUS**, *Ab urbe condita (De la întemeierea orașului)*
LUCR. = **LUCRETIUS**, *De rerum natura (Despre natură)*
MACR. = **MACROBIUS**,
Comm. In somn. Scip. = *In somnium Scipionis (Comentariu la „Visul lui Scipio”)*
De diff. = *De differentia*
Saturn. = *Saturnalia*
NON. = **NONIUS MARCELLUS**, *De compendiosa doctrina (Compendiu de învățătură)*
OVID. = **OVIDIUS**, *Fasti (Fastele)*
PAUSAN. = **PAUSANIAS**, *Perihegesis (Călătoria)*
PETR. = **PETRONIUS**, *Sal.* = *Saliricon*
PLAT. = **PLATON**,
Alc. = *Alcibiades*
Epist. = *Epistulae (Scrisori)*
Euthyphr. = *Euthyphron*
Gorg. = *Gorgias*
Leg. = *Leges (Legile)*
Phaid. = *Phaidon*
Phaidr. = *Phaidros*
Rep. = *De re publica (Despre stat)*
Tim. = *Timaeus*

- PLIN. = PLINIUS, *Nat.* = *Naturalis Historia (Istoria naturală)*
 PLUT. = PLUTARH,
Contra Epicuri beatitudinem (Contra fericirii lui Epicur)
De comm. not. adv. Stoic. = *De communibus notitiis adversus Stoicos (Despre opiniile comune contra stoicilor).*
Dem. = *Demetrius (Viața lui Demetrius)*
De Stoic. repugn. = *De Stoicorum repugnantiiis (Despre contradicțiile stoicilor)*
Per. = *Pericle (Viața lui Pericle)*
Popl. = *Poplicola (Viața lui Poplicola)*
Quaest. Rom. = *Quaestiones Romanae (Probleme romane)*
De fort. Alex. = *De fortuna Alexandri (Despre norocul lui Alexandru)*
Sympos. = *Symposium*
Conv. sept. sap. = *Convivium septem sapientium (Ospățul celor șapte înțelepți)*
 POLYB. = POLYBIUS
 PRISC. = PRISCIANUS
 PROPERT. = PROPERTIUS
 RUFIN. = RUFINUS, *De bono pacis (Despre avantajul păcii)*
 SALLUSTIUS, *Cat.* = *Catilina*
 SEN. = SENECA,
Epist. = *Epistulae (Serisori)*
De tranqu. anim. = *De tranquillitate animi (Despre liniștea sufletească)*
 SERV. = SERVIUS
 SEXT. EMP. = SEXTUS EMPIRICUS, *Adv. mathem.* = *Adversus mathematicos (Contra matematicienilor)*
 SOPH. = SOFOCLE,
Oed. Col. = *Oedipus Colonicus (Oedip la Colonos)*
Phil. = *Philoctetes (Filoctet)*
 STOB. = STOBÆUS,
Flor. = *Florilegium (Florilegiu)*
Ecl. = *Eclogae (Ecloge)*
 SUET. = SUETONIUS
 TAC. = TACITUS,
Agr. = *Agricola (Viața lui Agricola)*
Dial. = *Dialogus de oratoribus (Dialogul despre oratori)*
 TERENT. = TERENCEIUS,
Heaut. = *Heautontimorumenos (Cel care se chinuie pe sine)*
Phorm. = *Phormio*
 TERT. = TERTULLIANUS, *Apoll.* = *Apollogeticum (Apollogeticul)*
 VAL. MAX. = VALERIUS MAXIMUS
 VARRO, *De lin. lat.* = *De lingua latina (Despre limba latină)*
 VERG. = VERGILIUS,
Ecl. = *Eclogae (Ecloge)*
Aen. = *Aeneis (Encida)*
 XEN. = XENOFON,
Cyr. = *Cyrupaedia (Educația lui Cyrus)*
Mem. = *Memorabilia (Memorabilele)*

STUDIU INTRODUCŢIV

Chiar dacă locul lui Cicero în istoria filosofiei universale este relativ modest, opera sa îi oferă cititorului o lectură foarte instructivă și mari satisfacții spirituale. Este drept că filosoful Cicero s-a limitat să adopte elemente din diferite doctrine filosofice, manifestând totuși, pe de o parte, o preferință marcată pentru Noua Academie în teoria cunoașterii și pentru stoicism în morală, iar pe de altă parte, o aversiune nu mai puțin evidentă pentru învățătura lui Epicur. În consecință, numele lui Cicero este menționat în tratatele de istorie a filosofiei în rîndul filosofilor eclecticii sau în acela al adepților Noii Academii. Spațiul care i se acordă în aceste tratate este foarte redus, invers proporțional cu numărul foarte mare de pagini pe care îl însumează numeroasele sale tratate de filosofie. Și totuși, în ciuda acestor premise descurajatoare, opera filosofică a lui Cicero prezintă un interes multiplu.

Să semnalăm mai întâi meritul, fie el involuntar, al lui Cicero de a fi consemnat în scrierile sale filosofice citate și parafraze întinse din operele astăzi pierdute ale multor filosofi. Astfel Cicero a devenit unul din depozitarii ideilor unor autori ca Zenon din Cittiium, Cleanthes, Chrysippus, Panaitius din Rhodos și Antiochus din Askalon, pentru a nu menționa decît unele nume celebre ale Porticului, salvate astfel de la o uitare totală. Pe de altă parte, Cicero este autorul unor tratate în care filosofia stoică este expusă amplu și sistematic, fapt foarte important ca urmare a dispariției scrierilor aparținînd reprezentanților de frunte ai acestei școli de pînă atunci, chiar dacă și acest merit este involuntar. În al doilea rînd Cicero exprimă și în opera sa filosofică doctrina elitei politice și inte-

lectuale a Romei într-un moment crucial al istoriei Imperiului, în calitate de purtător de cuvânt calificat al ordinului senatorial, dominant în ierarhia socială romană și al unei categorii foarte largi a comunității de cetățeni romani. El a fost, în calitate de intelectual, de scriitor înzestrat și fecund, de mare orator, de om politic prezent la cele mai însemnate evenimente ale epocii, „ideologul” de frunte al lumii romane. În consecință, opera sa filosofică prezintă un mare interes istoric. În al treilea rând trebuie menționată contribuția lui Cicero la împămintenirea filosofiei la Roma și la formarea vocabularului filosofic latin, temelie a terminologiei filosofice europene.

În fine se cuvine a fi semnalat și faptul că Cicero a fost secole de-a rindul unul din autorii păgîni de frunte acceptați de lumea medievală, care limitase contactul cu antichitatea păgînă. În felul acesta opera filosofică a lui Cicero a avut o influență durabilă care s-a prelungit peste veacuri.

Toate aceste argumente sînt desigur susceptibile să trezească interesul cititorului pentru tratatele filosofice ale lui Cicero, chiar dacă nu va avea satisfacția de a descoperi un gînditor original.

Cum opera cea mai durabilă, poate, a lui Cicero se află în domeniul vocabularului, vom insista puțin asupra acestui aspect.

Pînă la Cicero nu exista o terminologie filosofică romană. Lucretius, punînd în versuri filosofia lui Epicur, a subliniat dificultățile aproape insurmontabile pe care le întîmpinase din cauza sărăciei limbii și a subiectului insolit pentru romani al poemului său : *propter egestatem linguae et rerum novitatem* (*De rerum natura*, I, 139). Instrumentul latin pentru exprimarea gîndirii speculative este creația lui Cicero. Plutarh spune că efortul principal al lui Cicero, atunci cînd circumstanțele politice l-au obligat să se retragă din viața publică, a fost transpunerea în latină a conceptelor filosofice grecești : „preocuparea lui de căpetenie a fost încheierea dialogurilor filosofice și traducerea în latină a tuturor termenilor aparținînd dia-

lecticii și fizicii” (*Cic.*, 40). Cicero pleacă de la premisa că limba latină nu este inferioară celei grecești, așa cum pretinsese Lucretius (cf. *Fin.*, 3, 2, 5; *Tusc.*, 3, 5, 10). Cu foarte puține excepții, cuvinte grecești deja încetățenite — *dialectica*, *grammatica*, *geometria*, *musica* etc. (cf. *Tusc.*, 3, 2, 5; *Fin.*, 3, 2, 5)—, el refuză împrumuturile căutînd echivalente latinești, și, adesea, propune mai multe variante: „acea virtute pe care grecii o numesc σοφροσύνη eu îi spun cînd *temperantia*, cînd *moderatio*, uneori chiar *modestia*” (*Tusc.*, 3, 8, 16). Cînd nu găsește un termen latinesc echivalent, Cicero inventează cuvinte, cum singur recunoaște: *nos, si placet, nominemus fabricemurque, si opus erit, uerba* (*Acad.*, 2, 6, 17). Numărul cuvintelor introduse de el în limbă nu poate fi stabilit cu exactitate, căci de multe ori nu știm dacă cele pe care le utilizează și care par creații proprii nu se găseau în scrieri anterioare astăzi pierdute. În unele cazuri Cicero însuși își afirmă paternitatea, dar nici acest criteriu nu este absolut sigur, căci Quintilian susține că Cicero crezuse în mod eronat că el utilizase pentru prima dată cuvintele *fauor* și *urbanus* (Quint., 8, 3, 34). De aceea nu vom da decît termenii pentru care avem motive temeinice să-i considerăm creații ciceroniene:

- *qualitas* (*Acad.*, 1, 6, 24), cale morfologic după gr. ποιότης, termen creat de Platon.
- *ueriloquium* (*Top.*, 8, 35), cale morfologic după gr. ἐπιβολογία; cf. și Quintilian, 1, 6, 8, care spune că Cicero evita totuși să utilizeze acest termen.
- *medietas* (*Tim.*, 7, 23), cale morfologic după gr. μεσότης.
- *comprehensio* (*Acad.*, 2, 6, 17), cale morfologic-după gr. καταλήψις.
- *perspicuitas*, *evidentia* (*Acad.*, 2, 6, 17), echivalente pentru gr. ἐνάργεια.
- *perceptio* (*Fin.*, 3, 5, 17), echivalent pentru gr. καταλήψις.
- *anticipatio*, *praenotio* (*Nat. deor.*, 1, 17, 44), echivalente pentru gr. προλήψις.

- *essentia* (cf. Seneca, *Ep.*, 58, 6), creație a lui Cicero după gr. οὐσία; după Quintilian, 8, 3, 33 cuvîntul ar fi o creație a lui Sergius Flavius;
- *beatitas, beatitudo* (*Nat. deor.*, 1, 33, 95); cf. și Quintilian, 8, 3, 32 care afirmă paternitatea lui Cicero pentru aceste cuvinte.

Seneca, în *Ep.*, 111, 1, răspunzînd la întrebarea: care este echivalentul latinesc pentru gr. *sophismata*, afirmă că soluția cea mai bună este cea a lui Cicero: *cauillationes* < *cauilla* = glumă.

În discursuri, Cicero nu inovează vocabularul, căci se adresează unui public larg și inovațiile puteau provoca neînțelegeri. Filosofia este însă un domeniu unde vocabularul se amplifică neîncetat și Cicero invocă precedența filosofilor greci care îmbogățiseră limba cu numeroase concepte: „pentru idei noi trebuie utilizate cuvinte noi, așa cum a procedat însuși Epicur care a dat numele *προλήψεις*, cuvînt pe care nimeni înaintea lui nu l-a folosit” (*Nat. deor.*, 1, 17, 44). Introducerea de cuvinte noi nu rezolvă însă dificila problemă a transpunerii conceptelor grecești. În consecință, Cicero mai recurge și la alte procedee:

a) **perifrază:**

- *parens effectorque operum* (*Tim.*, 11, 40), pentru gr. δειμιουργος.
- *mundus lucens* (*Tim.*, 10, 35), pentru gr. κέσμος

b) **cale semantice:**

- *ratio*, inițial „socoteală”, „calcul”, acoperind parțial gr. λόγος: cum λόγος înseamnă și „rațiune”, Cicero acordă cuvîntului latin și acest sens.
- *puto*, „a socoti”, a luat sensul de „a gîndi”, după gr. λογίζομαι; prin analogie, *disputo* capătă sensul lui διαλογίζομαι, „a discuta”.

c) **adaptarea morfologică a neologismelor grecești:**

- *atomus* (*Fin.*, 1, 6, 21), gr. ἄτομος (Lucretius recursese la perifraxe).

— *idea* (*Orat.*, 3, 10), gr. ἰδέα (edițiile moderne dau cuvîntul în grecește, dar în multe manuscrise el este scris în latinește).

În *Tusculane*, 3, 8, 16, Cicero, pentru a dovedi faptul că latina nu este inferioară elinei, creează un substantiv grec, echivalentul latinescului *innocentia* : „*innocentia*, care la greci nu are nici un nume, dar poate să aibă ἀβλάβεια”. Cu alte cuvinte Cicero imovează și în cadrul limbii grecești. Inovația este viabilă, căci întîlnim cuvîntul mai tîrziu la Plutarh în *Moralia*.

Romanii l-au prețuit pe Cicero mai ales pentru limbă. Seneca retorul reproduce un poem al lui Cornelius Seuerus și insistă mai ales asupra versului în care se spune că odată cu moartea lui Cicero „trist a tăcut elocința limbii latine”; citează în continuare un vers al lui Sextilius Ena : „Cicero trebuie plîns și tăcerea limbii latine” (*Suas.*, 6, 27). Limba și stilul lui Cicero au rămas faimoase peste veacuri. Cuvintele introduse de el în limba latină și-au dovedit viabilitatea în cadrul limbii latine și, prin intermediul limbilor romanice, al latinei scolastice și celei a unaniștilor, ele au pătruns în limbile moderne, atît în vocabularele speciale, cît și în vorbirea curentă. *Medietas* a dat în it. *metà*, sp. *midad*, port. *mítad*, fr. *moitié*; variantele moderne ale lui *qualitas* au intrat în vorbirea curentă, cf. fr. *quaité*. Unele împrumuturi grecești au ajuns pînă în epoca modernă datorită lui Cicero : *atom*, *idee*. În sfîrșit, alte cuvinte au rămas constante ale vocabularului filosofic : *perceptio* (Bacon, Leibniz, Descartes, Spinoza); *evidentia* (Quintilian, Augustin, Spinoza) etc.

Faptul că preocupările, oricît de largi, ale unei personalități se înscriu pe o anumită linie directoare și converg către un scop unic este de domeniul adevărilor acceptate. În privința operii lui Cicero, fie că ne referim la tratatele de retorică, fie la discursuri, fie la tratatele de filosofie, fie la scrisori, se evidențiază drept temă dominantă elogiul statului roman. Ca retor, Cicero își propunea să-i înarmeze pe cetă-

țenii romani cu arma puternică a cuvintului pentru a oferi statului roman oameni politici calificați; ca orator, el voia să se afirme pe scena politică a Romei; ca avocat, se străduia să-și salveze clienții pentru a reda statului supuși de valoare; *omul* Cicero, pe care îl putem descoperi în scrisori, nu încetează nici o clipă să se ocupe de chestiunile politice; în fine filosoful se străduiește să legitimeze politica imperială a Romei și să dea Imperiului o ideologie și totodată să-l înarmeze pe cetățeanul roman cu o morală susceptibilă de a-l face mai apt ca apărător al statului. Astfel Cicero se înscrie pe una din liniile dominante ale mentalității romane tradiționale, potrivit căreia supremul ideal uman era cetățeanul ca om politic și militar. Dat fiind că factorul politic domină întreaga operă ciceroniană, înțelegerea ei este condiționată de cunoașterea contextului istoric care a produs-o în chip nemijlocit și care este totodată tema ei fundamentală.

Elementul hotărîtor al istoriei romane a fost expansiunea. Întreaga existență a Orașului și a Imperiului a fost determinată în toate aspectele ei de această realitate. Cucerirea avea să-i aducă pe romani, constituiți inițial într-o societate agrară, în contact cu diverse lumi, iar acest contact a dus prin consecințele sale ineluctabile la ruperea echilibrului politic și spiritual al orașului-stat devenit Imperiu. Constituția aristocratică a Romei republicane, întemeiată pe magistraturile anuale, colegiale și responsabile menite să prevină orice tentativă de instaurare a unei dominații personale în dauna atotputerniciei Senatului era incompatibilă cu realitatea imperială. Spiritualitatea romană tradițională, proprie unui popor de cultivatori și militari, a fost zdruncinată din temelii de criza de adaptare produsă de noile condiții create de expansiunea teritorială a Romei. Cetățeanul roman era silit să privească dincolo de *pomerium*-ul Orașului, iar lărgirea prodigioasă a orizontului său avea să producă o puternică criză morală, complementară crizei politice. Dacă ună-

rile expansiunii nu s-au manifestat în totalitatea lor cît timp romanii au avut de înfruntat adversari care se aflau la nivelul lor sau le erau inferiori, contactul lor cu lumea grecească și cu cea orientală, creatoare ale unor culturi și istorii milenare, a dat o lovitură decisivă tradiției romane.

Reacția romanilor față de noua situație s-a manifestat, atît pe plan politic cît și pe plan spiritual, în două direcții opuse : o fracțiune a elitei romane, inițial minoritară, a încercat să se adapteze noilor împrejurări ; cealaltă, majoritară la început, a fost tentată să se închisteze într-o formulă conservatoare, pe cît de firească pe atît de ineficientă în perspectivă istorică, dar capabilă să înregistreze succese temporare.

Fără a lua în considerare amănunțit elementele crizei politice și morale care a cuprins Roma republicană în întreaga ei ființă, ne mărginim să semnalăm tendințele generale ale acestui proces revoluționar : din punct de vedere politic se constată dezvoltarea puterii personale în dauna autorității Senatului și a magistraturilor (aparitia marilor „conquistadori” ca Scipio, Marius, Sylla, Pompeius și Caesar era inerentă politicii expansioniste), iar pe de altă parte provinciile, deși teritorii ocupate și exploatare de Roma, exercită o presiune tot mai puternică asupra Romei și a Italiei, în tentativa de a le smulge privilegiile pe care și le arogaseră în detrimentul lor.

O simplă privire pe harta Imperiului evidențiază raportul real de forțe între învingătorii minoritari care locuiau pe un teritoriu redus la Italia și învinșii majoritari care locuiau în restul teritoriilor aparținînd imperiului mediteraneeen. Roma își domina Imperiul de pe poziții de forță, iar tendința de emancipare a ținuturilor și popoarelor cucerite era tot mai puternică. Conflictul social și economic se concentrează în jurul marelui domeniu, care se dezvoltase în dauna micii proprietăți. Dispariția treptată a acesteia a determinat un flux al populației rurale spre Roma, fapt care a dus la constituirea unei categorii

de cetățeni romani în drept să-și exercite prerogativele proprii condiției ei juridice, dar inferiori din punct de vedere social ca urmare a condiției lor materiale mizere.

În același timp se manifestă și tendința de emancipare a sclavilor și libertilor. Provincialii se străduiesc să parvină la cetățenia romană pentru a beneficia de drepturile și privilegiile care decurgeau din ea. În fine, pe plan spiritual, consecințele expansiunii au determinat conflicte la fel de acute. În ciuda măsurilor represive drastice dictate de Roma, Grecia și Orientul invadeau Roma. Cultele grecești și orientale subminau credințele italice. Cultura grecească pătrundea în toate sectoarele vieții culturale romane, iar cercurile conservatoare de la Roma se simțeau periclitată pe acest teren cu deosebire.

Literatura cultă a apărut la Roma multe secole după întemeierea Orașului. Popor încă rustic, romanii n-au dezvoltat de timpuriu o cultură proprie în înțelesul calitativ al cuvintului. Cultura romană s-a născut și a înflorit la umbra și sub influența celei elene („*vincebamus a uicta Graecia*” — am fost învinși de înfrinta Grecie — spune Cicero în *Brutus*). Reacția conservatoare mai sus menționată a urmărit să împiedice și să elimine orice influență și împrumut grecesc, ceea ce a dus la formarea unui curent de opinie antielen, pe cât de violent pe atât de ineficace, dar cu ecou prelungit în timp. Chiar după ce ostilitatea vădită față de tot ceea ce era grecesc a făcut loc unei atitudini mai maleabile, romanii au resimțit pînă în epoca Imperiului tîrziu o rezervă și un complex de inferioritate față de greci. Învingători pe plan militar și politic, ei au încercat să se impună și în domeniul culturii, iar această tentativă a avut, așa cum se va vedea în continuare, o dimensiune politică, realitate care se manifestă din plin în opera lui Cicero. Complexul de inferioritate se transforma adesea într-unul de superioritate. Nu o dată oameni luminați ai Romei le anunțau grecilor „leneși” că au fost depășiți de romani și în domeniul culturii.

Socotite drept produse ale unor oameni inactivi şi corupţi, operele literare au fost privite multă vreme cu suspiciune la Roma, iar printre acestea filosofia era destinată, prin însuşi caracterul ei meutilitar, să provoace o reacţie negativă. Înzestraţi, potrivit unei opinii curente, cu spirit utilitar prin excelenţă, romanii au respins iniţial filosofia ca pe un produs lipsit de finalitate practică şi de legătură cu realitatea materială. Să cităm în acest context câteva consideraţii ale istoricului Sallustius : „Însă poporul roman n-a beneficiat niciodată de un asemenea răgaz (pentru a scrie — n.n. *Gh.C.*), fiindcă toţi oamenii înţelepţi erau mereu ocupaţi şi nici unul nu-şi cultiva spiritul în dauna corpului. Toţi cetăţenii distinşi preferau cuvintului acţiunea şi doreau mai degrabă să fie lăudaţi de alţii pentru faptele lor decât să relateze ei înşişi faptele altora” (*Cat.*, 8, 5). În aceste condiţii, filosofia avea să-şi găsească greu locul, ca produs al unei societăţi urbane rafinate, în cadrul societăţii rurale romane.

Reacţia ostilă, firească, s-a manifestat virulent şi nu numai verbal. În anul 181, după descoperirea săcriului regelui Numa, care conţinea şi scrierile acestuia, praetorul Q. Petilius a dispus arderea lor, „fiindcă erau scrieri filosofice” (*PLIN.*, *Nat.*, 13, 27, 2(86)). În anul 173, filosofii epicurei Alkaios şi Philiskos au fost izgoniţi din Roma (*ATHEN.*, 12, 547; cf. *AEL.*, *V.h.*, 9,12); în 161 au fost expulzaţi, prin hotărîre senatorială toţi retorii şi filosofii. Cazul cel mai spectaculos şi mai instructiv, evocat şi de Cicero în tratatul *Despre stat*, îl reprezintă incidentul din anul 155, cînd a sosit la Roma o solie ateniană formată din trei filosofi, anume academicul Carneades, stoicul Diogenes din Babilon şi peripateticul Critolaus care, după ce şi-au îndeplinit misiunea diplomatică, au ţinut câteva prelegeri. Romanii au asistat cu uimire la demonstraţiile de virtuozitate ale celor trei ambasadori, capabili să minuiască în fel şi chip cuvîntul. Carneades a lăsat impresia cea mai adîncă : el a îndrăznit să demonstreze, la Roma chiar, teza

nelegitimității imperialismului roman. Elita politică a Romei a fost cutremurată, fascinată și incapabilă să formuleze vreo obiecție. În fața ei fusese zdruncinat unul din adevărurile axiomatice ale gândirii ei. Reacția instinctivă de conservare s-a manifestat pe dată. La inițiativa lui Cato cel Bătrîn, figură tipică și simbolică a conservatismului roman, bine-cunoscut pentru aversiunea sa față de tot ceea ce era grecesc — el a refuzat pînă la adînci bătrînețe să învețe grecește și și-a manifestat dorința de a-i izgoni pe toți grecii din Italia — cei trei filosofi-ambasadori au fost expediați îndată dincolo de *pomerium*-ul Romei. Căci, în urma conferințelor lui Carneades, romanii „nu mai știau să distingă adevărul de neadevăr” (PLIN., *Nat.*, 7, 30, 112). Evident că pentru Cato cel Bătrîn —, care socotea că supremul ideal este agricultorul capabil, pios, dublat de un soldat curajos (*Agr. praef.*, 4) — adevărul era limpede și simplu, prin urmare virtuozitatea lui Carneades nu putea fi decît pernicioasă. Să semnalăm în acest context blamul lui Cato adresat unui guvernator care acordase protecție în provincia sa poetului Ennius (CIC., *Tusc.*, 1, 2, 3). Dar odată ce a intrat în contact cu lumea grecească, cetățeanul roman nu-și mai putea îngădui să se limiteze la lumea proprietății sale și la granița Orașului, devenit între timp capitală imperială; în calitate de cuceritor al lumii el trebuia să privească dincolo de hotarele Latium-ului și ale Italiei. Prin forța circumstanțelor el a fost silit să adopte formele superioare ale civilizației grecești. Astfel a pătruns filosofia la Roma, ea și genurile literare.

Filosofia și-a făcut apariția la Roma prin intermediul politicii, așa cum se poate constata din episodul ambasadei ateniene. Prin expulzarea filosofilor n-a putut fi expulzată și filosofia, fie și numai din considerentul că romanii trebuiau să legitimeze, împotriva argumentelor lui Carneades, întreaga lor acțiune militară și politică din care se născuse Imperiul. Neputînd izgoni filosofia, romanii tradiționaliști

au încercat să limiteze „răul”, îndemnându-şi concetăţenii să se ocupe de filosofie „cu măsură”, cu alte cuvinte să n-o transforme într-o preocupare cu scop în sine, ci s-o utilizeze ca instrument de acţiune. Această atitudine poate fi urmărită de-a lungul întregii istorii a literaturii latine, începînd cu Ennius şi Cato, pînă în plină epocă imperială, cînd, un spirit luminat ca Tacitus evoca cu admiraţie cuvintele generalului Agricola: „Chiar el (Agricola — n.n. Gh. C.) îmi povestea că a studiat filosofia cu mai multă pasiune decît se cuvenea unui roman şi unui senator şi că numai înţelepciunea mamei sale îi temperase marea înflăcărare sufletească” (*Agr.*, 4, 3).

Pătrunderea culturii greceşti la Roma a fost favorizată în chip hotărîtor de cereul Scipionilor, patronat de Scipio Africanul cel Tânăr. Marcat de elenism prin contactul său direct cu lumea grecească, în timpul campaniilor sale militare, Scipio a adus cu sine la Roma cîteva personalităţi însemnate ale culturii greceşti, anume pe filosoful Panaitius, primul care a tratat chestiuni de filosofie pentru publicul roman, şi pe istoricul Polybius, care a devenit teoreticianul imperialismului roman. Alături de aceştia participau la şedinţele acestui cerc romanii Terentius, autor de comedii, Lucilius, poet, C. Laelius şi P. Rutilius Rufus, politicieni.

Astfel a funcţionat la Roma chiar, între anii 150 şi 130, un centru de contact între lumea elenă şi romană. Panaitius, întemeietor al stoicismului mediu, a fost acela care a împămîntenit filosofia la Roma, adaptînd concepţia politică a stoicilor la realităţile lumii romane. Panaitius i-a oferit Imperiului roman legitimitatea morală, în timp ce Polybius i-a dat o pe aceea istorică şi astfel a primit Carneades replica pe care nici un roman de pînă atunci nu fusese capabil s-o formuleze. Nu mai puţin însemnat a fost rolul lui Poseidonius din Apamea, datorită căruia filosofia, care pătrunsese la Roma în chip de purtătoare a unor idealuri politice, îşi redescoperă, pe teritoriu român, vocaţia de disciplină a cunoaşterii prin exce-

lentă. Pe drumul deschis de Panaitius își face loc în lumea romană noțiunile de *cerese* și *divin*, ideea de *metafizic*, căci astrologia și mantica, repudiate de acesta, fundamentează doctrina lui Poseidonius.

Dacă pînă la mijlocul secolului al II-lea î.e.n. nu se poate menționa numele nici unui filosof roman, începînd de la această dată apar cel puțin amatori de filosofie. Astfel C. Blossius, partizan al lui Ti. Gracchus, Q. Tubero, jurist și om politic, Q. Mucius Scaevola Augur, om politic, cu toții elevi ai lui Panaitius, erau cunoscuți ca adepți ai stoicismului. Dar și începutul secolului I oferă puține nume ale unor amatori de filosofie la Roma. Se poate constata că juriștii au îmbrățișat în general stoicismul, iar oratorii sistemul Noului Academii, în timp ce epicureismul era socotit primejdios din cauza apolitismului pe care îl promova. Totuși primii autori romani de tratate filosofice au fost epicureii C. Amatinus, Rabirius și T. Catius, care s-au limitat să redea, într-un stil foarte neîngrijit și în chip rudimentar, ideile lui Epicur. În ciuda indulgenței pe care o manifestă de obicei față de autorii romani, Cicero se exprimă foarte aspru la adresa lor.

În aceste împrejurări, în care filosofia continua să fie privită cu suspiciune la Roma, și-a scris Marcus Tullius Cicero (106—43) tratatele de filosofie. Cicero a fost atras de filosofie încă din prima sa tinerețe. Această înclinație a sa a fost favorizată de faptul că în ultimele decenii ale republicii romani bogății incredințau educația fiilor lor unor filosofi și rețeri greci și că un tânăr astfel educat urma să facă o călătorie de studiu în lumea grecească. Cicero l-a audiat la Roma pe epicureul Phaedrus, șef al școlii după moartea lui Zenon din Sidon, pe academicul Philon din Larissa (88) și pe stoicul Diodotus (85). La vîrsta de 27 de ani el întreprinde o călătorie la Atena unde audiază filosofi aparținînd mai multor școli, între care pe nunitul Phaedrus, pe academicul Antiochus din Askalon și pe Poseidonius din Rhodos (78/77). Acesta din urmă pare a-i fi trezit lui Cicero interesul

pentru teologie, cosmologie și astronomie. La îndemnul lui Philon l-a frecventat și pe Zenon din Sidon, în intenția de a cunoaște mai bine doctrina lui Epicur pentru a o combate în cunoștință de cauză. Cicero a studiat temeinic scrierile lui Platon și parțial pe cele ale lui Xenofon, Aristotel și Teofrast. Dar odată ce s-a angajat în luptele politice, Cicero n-a mai găsit răgazul să se ocupe sistematic de filosofie, ci se limita la lectura sporadică a filosofilor greci. După ce a fost depășit de evenimente și a fost înlăturat din viața politică de oameni care au știut mai bine decât el să se adapteze împrejurărilor, el a găsit în filosofie nu atât un mijloc de consolare cât posibilitatea de a continua cu alte mijloace activitatea politică, așa cum Sallustius (*Cat.*, 3—4), în împrejurări similare, s-a consacrat istoriei pentru a-și susține pe această cale idealurile politice (*Off.*, 2, 1—2). Următorul fragment este revelator din acest punct de vedere :

„Întrebându-mă și gândindu-mă îndelung în ce chip pot fi util cât mai multor concetățeni ai mei fără a-mi întrerupe totuși activitatea politică, am socotit că nimic nu este mai important decât faptul de a-i îndruma spre cele mai frumoase arte. Consider că mi-am atins scopul în mai multe scrieri... Ce serviciu mai important puteam aduce statului decât faptul de a le oferi tinerilor posibilitatea de a învăța și de a se cultiva, mai ales acum când tinerii trebuie înfrinați și constrinși prin toate mijloacele? Admit că nu toți tinerii sînt apți pentru asemenea preocupări. Măcar de-ar exista totuși cîțiva! Strădania lor ar putea fi foarte folositoare statului. Deocamdată roadele muncii mele sînt utile celor vîrstnici, care găsesc consolare în scrierile mele. Dorința lor de a le citi sînt un îndemn pentru mine. Sînt informat că numărul lor îmi întrece așteptările. Ar fi măreț și glorios ca romanii să se poată dispensa de tratatele filosofice grecești și voi atinge acest țel dacă îmi voi putea împlini planurile” (*Div.*, 2, 1—2).

Argumentele invocate de Cicero pentru a-și justifica preocupările filosofice, chiar fără a avea valoare

în sine, sînt revelatoare, ca document istoric, pentru mentalitatea contemporanilor. Cele două motive din citatul de mai sus revin frecvent în celelalte scrieri ale sale. În prima sa scriere filosofică, *Despre stat*, redactată pe cînd mai juca un rol însemnat în viața politică a Romei, Cicero îi condamnă aspru pe filosofii care promovau apolitismul, în speță epicureii, sub cuvînt că viața politică nu este decît un izvor de decepții pricinuite de nerecunoștința oamenilor și preconizau în consecință retragerea în lumea gîndirii (1, 5, 9). După opinia sa, filosofia trebuia să fie un suport, indispensabil de altfel, al activității politice și nu avea valoare decît în utilitatea ei practică. Cicero se exprima atît ca om politic cît și ca om de litere, declarînd, fără prea multă modestie, că a ajuns să realizeze supremul ideal politic rezultat din această imbinare, identificîndu-se astfel cu propriul său personaj, Scipio (*Rep.*, 1, 8, 13; 1, 22, 35—36; 3, 3, 4—6; *Leg.*, 3, 6, 14). Din punctul de vedere al lui Cicero, filosofia mai avea încă o dimensiune politică, specific romană. În măsura în care unii romani, convertiți la elenism, erau tentați să disprețuiască orice producție literară latină, romanii competenți aveau obligația să contribuie la îmbogățirea patrimoniului literar latin, pentru a contribui la victoria Romei asupra Greciei și în acest domeniu. Iar dacă Cicero își putea imagina, cu naivitate, că romanii îi depășiseră pe greci în domeniul literaturii beletristice cînd îi opunea, de pildă, pe Ennius, Pacuvius, Terentius și Caecilius tragicilor și comicilor greci, în filosofie el nu putea invoca nici un nume. Preambulul tratatului *Despre supremul bine și supremul rău* este foarte instructiv din acest punct de vedere. Pentru a împlini imaginea acestui aspect al operei lui Cicero, vom cita cîteva fragmente privitoare la dimensiunea „patriotică” a filosofiei: „De aceea îndemnul meu se adresează tuturor celor capabili de a-i răpi Greciei, pe zi ce trece mai slabă, chiar gloria filosofiei și s-o transfere la Roma, așa cum străbunii noștri, prin zelul și hărnicia lor, au implantat aici

toate celelalte genuri literare sau măcar pe cele demne de a fi cultivate. Dacă elocvenţa a ajuns de la începuturi modeste pe cele mai înalte culmi, încît a ajuns în chip firesc să îmbătrînească şi pare că se va epuiza în curînd, filosofia îşi face apariţia abia acum în literatura latină. Eu îi dau ajutorul cuvenit şi îndur atacurile şi contraargumentele îndreptate împotriva ei... Iar dacă concetăţenii noştri vor adopta filosofia, nu vom mai avea nevoie de bibliotecile greceşti” (*Tusc.*, 2, 2, 5—6). Complexul de inferioritate, vizibil în citatele de mai sus, se transforma adesea într-un nejustificat complex de superioritate, aşa cum rezultă din următoarele consideraţii ale lui Cicero relative la întîietatea poporului roman în materie de înţelepciune, fapt care trebuia implicit să-i acorde, în viziunea sa, Romei şi primatul în domeniul filosofiei: „Eliberat cu totul sau măcar în parte de obligaţiile mele de avocat şi de îndatoririle mele de senator, m-am consacrat, Brutus, la îndemnul tău, studiilor celor mai importante, le-am reluat acum, după ce am fost silit de împrejurări să le neglijez, fără a le fi izgonit niciodată din sufletul mea şi le-am întrerupt pentru vreme îndelungată. Fiindcă sistemul şi învăţătura tuturor artelor privitoare la calea dreaptă a vieţii sînt conţinute în studiul înţelepciunii, numit filosofie, am socotit că acest domeniu trebuie tratat în limba latină. Am putea studia filosofia în tratatele învăţaţilor greci, dar am considerat mereu că noi, romanii, le-am fost întotdeauna superiori grecilor atît în descoperiri cît şi în ameliorările aduse descoperirilor lor pe care le-am preluat şi noi, atunci cînd le-am socotit demne de strădania noastră” (*Tusc.*, 1, 1, 1—2; cf. *Acad. post.*, 1, 1, 2—3). Să semnalăm, în acest context, acelaşi argument, invocat de Atticus, în privinţa istoriei, în tratatul *Despre legi* (1, 2, 5). În această ordine de idei se cuvine a fi menţionată poziţia similară a lui Cicero în tratatul *Despre stat*, unde le refuză grecilor întîietatea în filosofie prin intermediul lui Scipio care îşi arogă

superioritatea față de orice gânditor grec, în virtutea experienței sale politice (*Rep.*, 1, 22, 36).

Care era atitudinea lui Cicero față de propria sa operă filosofică? Pe de o parte, el recunoaște stricta sa dependență față de modelele sale grecești, fiind afirmă că rolul său este acela de a transpune în limba latină filosofia greacă (*Fin.*, 3, 3, 15; 12, 40). Din acest punct de vedere sînt revelatoare mărturisirile sale dintr-o scrisoare adresată lui Atticus: „Mă vei întreba ‘cum de tratezi asemenea subiecte?’ Sînt simple copii; se scriu ușor, iar eu nu fac decît să înșir cuvinte, de care nu duc lipsă deloc” (*Att.*, 12, 52, 3). Totuși el își afirmă uneori independența față de modele: „Nu sînt legat de legile nici unei doctrine căreia să fiu silit să mă supun. Eu voi căuta mereu, în orice situație, explicația cea mai plauzibilă” (*Tusc.*, 4, 4, 7), sfat pe care îl adresează și cititorilor săi: „Fiindcă nu ești legat de lanțurile nici unei doctrine anume, îmi îngădui să-ți cer, dacă nu-ți este greu, să accepți de la fiecare școală ceea ce ți se pare mai apropiat de adevăr” (*Tusc.*, 5, 39, 82). Astfel Cicero își rezervă dreptul de a alege el singur calea către adevăr, chiar dacă nu descoperă el însuși o nouă cale: „Prin urmare îi accept în această privință pe stoici, dar nu ca simplu interpret, ci, după obiceiul meu, voi sorbi din izvoarele lor potrivit cu judecata și convingerea mea, cit și ceea ce găsesc eu de cuviință” (*Off.*, 1, 2, 6). Aceeași tendință spre independență în selecție este manifestată în tratatul *Despre supremul bine și supremul rău* (1, 2, 6). Dar în tratatele de filosofie politică, domeniu în care îi socotea pe romani, în speță pe el, superior grecilor, el își exprimă chiar pretenția de originalitate. Astfel Cicero își îngăduie, prin intermediul lui Scipio, să privească cu rezervă teoria politică a lui Platon, sub cuvînt că statul acestuia era ideal, fără legătură cu realitatea (*Rep.*, 2, 1—2; 11, 22). Este demn de semnalat și un pasaj din tratatul *Despre legi*, în care el își afirmă intenția de a nu-l urma pe Platon fără

discernămînt, operaţie inutilă după opinia sa, ci de a formula un punct de vedere personal (*Leg.*, 2, 7, 17).

Incapabili să formuleze ei înşişi sisteme filosofice originale în această epocă, romanii s-au limitat să adopte sistemele filosofice greceşti, dar selecţia au făcut-o, fireşte, în conformitate cu propriile lor inclinaţii şi necesităţi. Din punctul de vedere al filosofiei politice, stoicismul le oferea romanilor un sistem conform structurii şi intereselor lor. El s-a născut în epoca expansiunii imperiale a lumii greceşti din ideea imperiului universal. Aceasta a apărut în Mesopotamia, leagănul monarhiei sacrale. Regii acadieni, purtători ai titlului de „stăpîn al celor patru părţi ale lumii”, se considerau reprezentanţi pămînteni ai puterii divine şi urmăreau instaurarea unui stat terestru unic. Această idee a fost preluată de regii persi şi apoi de Alexandru cel Mare, cuceritorul Imperiului persan. El a transmis-o diadohilor şi epigonilor, uniţi în intenţia, măcar teoretică, de a reface unitatea Imperiului lui Alexandru. Romanii, care şi-au întins stăpînirea în numeroase teritorii care aparţinuseră odinioară acestui Imperiu, au adoptat şi ideea imperială îmbrăcată în haina filosofiei stoice. Cuceritorii imperiului mediteranean puseseră capăt existenţei oraşului-stat, aşa cum polisul grecesc se dizolvase în Imperiul lui Alexandru. Era firesc ca, pe de o parte, ideea statului universal, întemeiat pe autoritatea divină şi pe ideea apartenenţei fiecărui individ la comunitatea umană („sînt cetăţean al lumii întregi”) şi pe de altă parte, promovarea activităţii politice şi condamnarea apolitismului, componente fundamentale ale doctrinei stoice, să le ofere romanilor un teren atrăgător pentru justificarea intereselor şi idealurilor lor politice. În felul acesta filosofia căpăta în ochii acestora o utilitate practică.

Cicero a început prin a fi un gînditor politic. Din acest punct de vedere el a fost tributar stoicismului. Ca şi stoicii, el considera că statul îi oferea individului posibilitatea de a se încadra în natura universală

și de a respecta astfel adagiul fundamental al acestora „urmează natura”, pe care el îl invocă în repetate rânduri (*Leg.*, 1, 6, 20; *Fin.*, 3, 7, 26). Statul era un produs al naturii întrucît rezulta din instinctul social al individului, instinct indestructibil dat fiind că el ținea de esența umană, ceea ce infirma concepția potrivit căreia statul s-a născut din incapacitatea fiecărui om în parte de a face față pericolelor exterioare. Astfel statul constituia de fapt unica modalitate care se oferea omului pentru a se conforma naturii (*Rep.*, 1, 25, 40; *Leg.*, 1, 14, 40). După cum există o natură universală, organic armonioasă, condusă de un spirit universal (numit de stoici Zeul — noțiune preluată și de Cicero (*Rep.*, 1, 36, 56; 6, 13; 3, 13; *Leg.*, 1, 7, 21) — sau rațiune universală, omul este menit să realizeze armonia terestră, posibilă doar în cadrul statului. Astfel statul apare drept suprema realizare umană, iar viața publică drept suprema activitate umană, dat fiind că funcția omului politic este asemănătoare rolului zeului în univers, ceea ce îl determină pe Cicero să afirme că întemeierea și guvernarea statelor este activitatea umană cea mai prețuită de zei (*Rep.*, 6, 13(3), 13)). Ideea de patrie capătă la Cicero o dimensiune filosofică și divină. Patria trebuie servită dezinteresat întrucît, în aceste condiții, ea reprezintă un scop în sine și totodată țelul suprem al oricărei existențe (*Rep.*, 1, 1, 1; 6, 16, 16; 1, 4, 8). Este de la sine înțeles că refuzul de a participa la viața politică, atitudine aspru condamnată de Cicero, era un act împotriva naturii (*Rep.*, 1, 3, 4 — 1, 5, 9).

Potrivit teoriilor antice (Platon, Aristotel) există trei forme originare de guvernămînt, rezultate din împrejurări naturale. Regalitatea se justifică prin necesitatea ca statul să fie guvernat de o singură minte, așa cum universul este condus de rațiunea divină. Statul nobiliar s-a născut din incapacitatea unei singure minți omenești de a domina toate problemele politice. Statul popular este rezultatul tendinței poporului de a participa la viața politică. Fiecare

din cele trei forme de guvernământ prezintă avantaje în raport cu celelalte. Regalitatea asigură o guvernare unitară, constituția aristocratică evită riscul unor decizii greșite pe care le-ar putea lua unicul conducător al statului, în timp ce constituția democratică, oferind tuturor cetățenilor posibilitatea de a lua parte la decizii, este cea mai apropiată de dreptate. Dată fiind tendința lor de a degenera — regele tinde să se transforme în tiran, clasa nobiliară în castă oligarhică, iar poporul în mulțime anarhică —, nici una din aceste trei constituții nu oferă certitudinea unui stat durabil sau etern, așa cum se cuvine a fi orice stat conform cu natura eternă. Ele sînt instabile prin însăși structura lor : regele devenit tiran va fi înlocuit de un grup de nobili care, devenind o castă dominatoare, va fi răsturnat în favoarea unui regim democratic sortit să degenereze în anarhie, pentru ca, în cele din urmă, să se impună soluția unei formule monarhice autoritare, menite să restabilească echilibrul. Și astfel statele guvernate după una din aceste constituții erau sortite să parcurgă neîncetat această evoluție ciclică. Instabilitatea nu putea fi evitată decît prin adoptarea unei forme de guvernământ rezultate din combinarea armonioasă și echilibrată a acestor trei tipuri de guvernământ, acceptabile în măsura în care puteau să-și conserve puritatea (*Rep.*, 1, 26, 42).

Concepută teoretic de gînditorii greci (Platon, Aristotel, Dikaiarchus și Polybius), constituția mixtă a fost considerată mult timp drept ideal irealizabil. Cicero socotește, după Polybius, că ea s-a realizat în statul roman. Întemeiat sub auspicii divine de către Romulus, statul roman s-ar fi format prin colaborarea multiseculară a numeroși oameni politici și militari, ceea ce îl deosebea de celelalte state ale istoriei, fondate de către o singură persoană (*Rep.*, 2, 1. 2 ; 21, 37). Instituțiile politice ale Romei s-au format din această experiență politică fără precedent. După epoca regală, în care au beneficiat de o suită de regi înțelepți, romanii au renunțat la

monarhie și au instaurat un sistem întemeiat pe distribuirea echitabilă a puterii. Atributele regale au fost încredințate magistraților, îndeosebi consulilor, ceea ce îngăduia existența unei autorități executive supreme fără riscul degenerării în tiranie, dat fiind că puterea magistraților era fragmentată prin limita anuală, sistemul colegial și responsabilitate în fața adunării poporului (*Leg.*, 3, 3, 6—7, 15). Nobilimea își exercita puterea prin Senat, adunare cu funcție legislativă, ai cărei membri erau, în opoziție cu magistrații, viageri. În fine mulțimea se exprima în adunarea poporului, din care făcea parte de drept orice cetățean roman. Astfel întreaga colectivitate de cetățeni romani participa la viața politică a statului, fapt care îi justifica pretenția de a fi un stat în înțelesul calitativ al termenului : statul, *res publica*, era lucrul poporului (*Rep.*, 1, 22, 39 ; 3, 31, 43).

Tot după opinia sa, în perspectivă universală, un stat mare, în speță statul universal, adică Imperiul roman, este preferabil unuia mic, fiindcă oferă binefacerile sale unui număr mai mare de oameni și se apropie astfel mai mult de armonie. Existența unui număr mare de state implică conflicte multiple, în timp ce statul universal, înglobându-le pe cele mici, este capabil să elimine interesele particulare în favoarea unui interes major comun. Întreaga istorie romană, pe care o expune Scipio pentru a-și fundamenta teoria despre stat, este dovada evoluției sale către perfecțiune și implicit a misiunii divine care i-a fost încredințată.

Fundamentul statului este justiția. Statul nu există și nu poate exista în afara ei, în ciuda aparențelor care recomandă nedreptatea drept fundament al interesului, potrivit opiniei susținute de Carneades și Philus în tratatul *Despre stat* (*Rep.*, 3, 5, 8 urm. : 6, 9). În timp ce nedreptatea produce dezechilibru în stat deoarece provoacă nemulțumirea celor care sînt victimele ei, justiția este factorul de coeziune al unui popor. Justiția trebuie să guverneze atît politica

internă cit și pe cea externă a unui stat. Spre deosebire de celelalte state care au promovat o politică expansivă, Imperiul roman s-a format în urma unor războaie legitime determinate fie de necesitatea de a înlătura o nedreptate, fie din dorința de a apăra un aliat. Teoriile înglobate în Imperiu erau guvernate în conformitate cu normele justiției. O politică bazată pe nedreptate ar fi dus la prăbușirea statului. Aceste principii sînt exprimate limpede într-un fragment al tratatului *Despre îndatoriri*, care completează manuscrisul mutilat al tratatului *Despre stat* : „Totuși, cit timp Imperiul poporului roman s-a menținut prin binefacerile sale și nu prin nedreptăți, noi purtam războaie în folosul aliaților noștri sau pentru existența noastră, iar pacea pe care o impuneam era blîndă sau, în caz contrar, dictată de necesități. Senatul nostru era pentru regi, popoare și seminții un port și un refugiu. Pentru magistrații și comandanții noștri exista un singur izvor al gloriei supreme, anume apărarea provinciilor și a aliaților, în spiritul dreptății și al lealității. De aceea Imperiul trebuia numit mai degrabă protectorat” (*Off.*, 2, 8, 26—27 ; cf și *Rep.*, 3, 23, 35).

Justiția, care constituie deci fundamentul statului, se materializează prin lege. Întocmai ca instinctul social, justiția este înnăscută în om și nu rezultatul constrîngerii exercitate de guvernanți sau a temei de condamnări penale, așa cum pretindeau epicureii. Legea există în natură, nu a fost concepută de om, care o descoperă doar, ca pe un element de legătură între el și natură (*Leg.*, 1, 12, 33). De unde se poate deduce că statul nu este o simplă comunitate de oameni, ci una întemeiată pe un sistem juridic. Urîndu-și instinctul juridic firesc și redactînd legi drepte, omul se conformează naturii, în opoziție cu cei care se lasă atrași de nedreptate și încalcă legea. Faptul că toți oamenii de pe pămînt prețuiesc virtutea, chiar dacă nu sînt virtuoși, și se tem de nelegiuire, chiar dacă o practică, este o dovadă limpede a caracterului natural al dreptății. Cine respectă justiția

și legea se integrează în comunitatea statală, adică în natura universală (*Rep.*, 1, 25, 39; *Leg.*, 1, 7, 23). Suprema lege este însăși rațiunea universală eternă, iar legile fiecărui stat trebuie să derive din ea, prin urmare și legile statului vor fi eterne dacă se vor conforma legii supreme. Un stat guvernat de asemenea legi va fi și el etern. În consecință legea și statul au valoare în sine și se află deasupra tuturor oamenilor, inclusiv a magistraților (*Leg.*, 2, 4, 10; *Rep.*, 3, 22, 33). Supunerea față de legi este dovada înțelepciunii și condiția libertății, dat fiind că libertatea constă în conformarea față de necesitățile naturii. „Sintem sclavii legii pentru a fi liberi”, declara emfatic Cicero într-un discurs (*Cluent.*, 53, 146).

Potrivit unei afirmații frecvent reiterate, Cicero consideră teoria sa asupra statului superioară teoriei lui Platon, dat fiind că exemplul statului roman fundamentează teoria care rezultă de fapt din însăși expunerea lui Scipio asupra istoriei romane (*Rep.*, 2, 11, 21—22; 30, 52; 39, 65—66). Dialogul despre stat se desfășoară pe două planuri: cel istoric și cel politic. În felul acesta el este, ca și acela privitor la legi, un manifest politic: căci sub chipul lui Scipio, omul politic devotat instituțiilor tradiționale ale Romei, în speță Senatului, se ascundea Cicero, în timp ce Ti. Gracchus îi întruchipa pe cei care doreau să guverneze imperiul de pe poziții de forță și să instaureze la Roma un regim de dominație personală, ceea ce primejduia însăși ființa celui mai bun stat din istorie, cum califică Cicero statul roman (*Rep.*, 1, 46, 70). Tributar cauzei Senatului, care era creatorul și principalul beneficiar al constituției republicane, Cicero constata cu stupeoare, alături de contemporanii săi, că formula de guvernământ a Romei nu mai era în măsură să asigure echilibrul statului, în ciuda „perfecțiunii” ei. Statul și poporul roman erau împărțiți în două fracțiuni, forțele oarbe ale mulțimii utilizate de indivizi malefici puneau în pericol însăși existența Imperiului, dat fiind că

aliaţii nu se mai puteau sprijini pe nici o autoritate fermă (*Rep.*, 1, 19, 31—32).

Îdacă formula de guvernămînt a Romei republicane era „perfectă”, faptul nu implica şi funcţionarea ei automată. Cadrul politic ideal asigura bunul mers al instituţiilor numai în măsura în care oamenii ştiau să utilizeze instituţiile. Natura le oferea acestora posibilitatea de a găsi soluţiile optime, dar soluţiile nu se ofereau de la sine. Dat fiind că romanii încetaseră să mai fie vigilenţi cu ei înşişi, inchipuindu-şi că instituţiile lor funcţionau de la sine, statul roman a intrat într-o criză generală. După cum „oameni virtuoşi” întemeiaseră statul roman (*Rep.*, 5, 1, 1—2), tot astfel oameni „virtuoşi” trebuiau să restabilească echilibrul politic, distrus în urma neglijării moravurilor, temelia statului.

Vidul creat prin dispariţia oamenilor excepţionali a fost umplut de indivizi imorali, care încercau să instaureze un regim de dominaţie personală şi să exploateze Imperiul în folosul exclusiv al unei minorităţi reduse. Aceste constatări îi vizau cu deosebire pe aristocraţi, care aveau datoria, potrivit opiniei lui Cicero, să constituie un exemplu pentru ceilalţi cetăţeni. De conduita lor depindeau moravurile cetăţii, întrucît, spre deosebire de caracterul temporar al funcţiei magistraţilor, poziţia politică, socială şi morală a nobililor trebuia să fie permanentă, ceea ce îi obliga pe aceştia la o anumită înălţime morală şi intelectuală (*Leg.*, 3, 14, 32).

Dar cum fragmentarea puterii centrale prin magistraturi nu mai era în măsură să asigure o conducere fermă în condiţiile de criză generală, soluţia se impunea, după Cicero, de la sine: era nevoie de o personalitate excepţională, capabilă să pună capăt conflictelor interne şi să readucă statul la linia firească de plutire, urmînd să se retragă din funcţia sa „dictatorială” după ce îşi va fi îndeplinit misiunea, deoarece constituţia mixtă avea să-şi redobîndească autoritatea în stat (*Rep.*, 5, 3, 5; 6, 8 = *Att.*, 8, 11, 1; *Leg.*, 3, 7, 16). Această misiune îi este atribuită de

Cicero, pe planul ficțiunii literare, lui Scipio, potrivit indemnului pe care i-l adresa în miraculosul său vis bătrînul Africanus (*Rep.*, 6, 12, 12). În lumina acestei concepții se explică și preferința lui Cicero pentru constituția regală, pe care o socotește superioară celorlalte două forme de guvernămînt originare (*Rep.*, 1, 35, 54—55; *Leg.*, 3, 2, 4; 7, 15), dat fiind că ea se dovedea salutară în condițiile de criză.

Pe planul politic real salvatorul providențial al statului roman urma să fie, după Cicero, el însuși, așa cum a afirmat-o în citeva rînduri. Depășit de evenimente, el i-a atribuit această menire lui Pompeius, care a îmbrățișat cauza Senatului contra lui Caesar. Cînd acesta a devenit stăpînul incontestabil al Imperiului, Cicero a încercat să-l ralieze programului său politic, așa cum reiese din pledoaria sa pentru Marcellus, din care următorul pasaj pare să completeze textul lacunar al tratatului *Despre stat*: „Numai tu, Caesar, ai datoria să readuci la viață tot ceea ce a lovit și a distrus războiul crunt și inevitabil; tu singur ai datoria de a restabili justiția, de a reinvia buna-credință, de a reprima destrăbălarea, de a favoriza înmulțirea poporului roman; tot ceea ce s-a dezagregat din cauza absenței unei autorități statale trebuie consolidat prin legi severe. Era imposibil ca statul zdruncinat de un război civil atît de mare, de pasiuni și lupte atît de violente să nu piardă din strălucire, autoritate, forță și stabilitate, era imposibil ca cei doi comandanți să nu săvîrșească multe fapte pe care ei înșiși le-ar fi condamnat în timp de pace. Tu ai datoria să vindeci rănilor provocate de război, răni pe care nimeni altul în afară de tine nu le poate tămădui” (*Marcell.*, 8, 23).

Adepții apolitismului invocau în favoarea opiniei lor, potrivit textului lui Cicero (*Rep.*, 1, 3, 4—6), pericolele și decepțiile inerente oricărei acțiuni politice. Cicero condamnă acest punct de vedere în numele datoriei față de natură și față de comunitatea umană. Satisfacția resimțită de omul politic nu trebuie să depindă de aprecierea mulțimii, nici de răs-

plata materială și finalmente nici de glorie, ci ea rezidă în însăși conștiința îndeplinirii unei îndatoriri firești. Activitatea politică are valoare în sine. Dar în aceste condiții omul politic trebuia să-și sacrifice interesele particulare interesului public. În completarea tratatului *Despre stat* vom cita un pasaj mai lung din aceeași pledoarie pentru Marcellus : „Te-am auzit, fără bucurie, declarînd cu preavestita și prea-înțeleapta ta voce : ‘Am trăit destul atît pentru natură cît și pentru glorie’. Poate, dacă vrei, destul pentru natură ; ca să-ți fac pe plac, voi adăuga și pentru glorie ; dar ai trăit desigur prea puțin pentru patrie și acesta este faptul cel mai important. De aceea renunță, te rog, la înțeleptul dispreț al învățaților față de moarte : nu fi înțelept cu prețul primejdiei noastre. Adesea mi-au ajuns la urechi zvonuri despre anumite gînduri ale tale, prea frecvent mărturisite de tine, anume că ai trăit destul pentru tine. Te cred : dar aș fi de acord cu asemenea gînduri dacă ai trăi doar pentru tine sau dacă te-ai fi născut numai pentru tine. Acum însă, de vreme ce viața tuturor cetățenilor și întreg statul depind de acțiunile tale, ești atît de departe de a fi desăvîrșit cele mai importante fapte ale tale, încît aș putea spune că nici măcar n-ai pus temelia planurilor tale. Oare îți vei cîntări viața în funcție de liniștea ta sufletească și nu potrivit cu nevoile statului?... Iată ce ți-a mai rămas de înfăptuit : trebuie să te străduiești să consolidezi statul și numai după restabilirea situației te vei bucura de odihnă și liniște deplină ; abia atunci, dacă vei voi, vei putea spune că ai trăit destul” (*Marcell.*, 8, 26—9, 27).

Chiar dacă termenul de *princeps* adoptat de Augustus nu se găsește la Cicero în *De re publica* decît într-o parafrază a lui Augustin, terminologia lui pare s-o prefigureze pe cea a principatului. În mai multe rînduri el vorbește de *tutor et procurator rei publicae* (2, 51), *rector et gubernator civitatis* (2, 51), *rector patriae* (5, 8), *moderator rei publicae* (5, 8). La sfîrșitul vieții, Cicero ajunge la concluzia că formula

republicană este depășită și încearcă să imagineze o formulă care să împace tradiția romană cu guvernarea monarhică. Se pare că Augustus s-a inspirat din ideologia lui Cicero atunci când a întemeiat principatul.

De-a lungul veacurilor Cicero s-a bucurat de un prestigiu fără egal. Quintilian îl consideră un model stilistic (11, 112); Tacitus vorbește cu respect despre el în *Dialogus*; mai târziu scriitorii creștini se vor inspira din el sau îl vor combate: prima scriere creștină, dialogul *Octavius* de Minucius Felix, poartă pecete ciceroniană; Lactantius în *De opificio Dei* comentează cartea a 4-a din *Republica*; Augustin începe să studieze filosofia stimulată de *Mortensius*-ul lui Cicero, scriere astăzi pierdută; Ambrosius, în *De officiis ministrorum*, confirmă postulatele etice ale lui Cicero cu exemple luate din *Vechiul Testament*; în Evul Mediu el este citit în mănăstiri și filosofia antică este cunoscută mai ales prin intermediul scrierilor lui Cicero; Renașterea este în bună măsură ciceroniană; Petrarca îi dedică o scrisoare și în *De remediis utriusque fortunae* citează masiv din scrierile filosofice ale lui Cicero; Luther îl consideră superior lui Aristotel: „cine vrea să învețe filosofie adevărată acela să-l citească pe Cicero”, spune reformatorul în *Tischgespräche*. În *De natura deorum*, Voltaire găsește cuvântul *toleranță*. Diderot comentează *De divinatione*, iar Montesquieu *De legibus*. Aprecierea lui Voltaire care declară *De officiis* drept cel mai bun sistem moral este preluată de moralistii englezi și, apoi, de Kant, Schiller și Herbart. Herbart scrie chiar un articol amplu despre filosofia lui Cicero.

Astfel influența scrierilor lui Cicero se resimte fără întrerupere pînă în vremurile moderne. Puțini scriitori antici s-au bucurat de un asemenea privilegiu. Aristotel a fost privit timp de secole numai prin prisma dogmei creștine, iar Platon a fost redescoperit în Europa apuseană doar în momentul reluării contactelor dintre Occident și Bizanț. Cicero constituie, așadar, o continuitate în cultura europeană.

Memoriae Petre Ceaușescu, qui opus inchoavit, frater eius finem fecit.

**DE FINIBUS BONORUM
ET MALORUM**

**DESPRE SUPREMUL BINE
ȘI SUPREMUL RĂU**

NOTIȚĂ INTRODUCȚIVĂ

Tratatul *Despre supremul bine și supremul rău* a fost redactat în prima jumătate a anului 45 și conceput ca expunere a tezelor celor mai însemnate școli filosofice de până atunci pe această temă. Cicero își anunțase intenția de a scrie o carte cu acest subiect în tratatul *Despre legi* (1, 20, 52). Corespondența lui Cicero conține câteva informații relative la fazele redactării. Astfel, la 16 martie 45, autorul îi scrie lui Atticus, care îi cerea să conferă rolul de apărător al doctrinei lui Epicur unui prieten al său: „Cît despre Epicur îți voi face pe plac, chiar dacă m-am hotărît să adaptez această categorie de personaje după alte criterii. Este de necrezut cîtii oameni își doresc un asemenea rol” (*Att.*, 12, 12, 2). Cicero i-a conferit prin urmare rolul de apărător al epicureismului lui Torquatus, om politic, descendent al unei familii romane vestite, *Manlia* (v. indicele). Într-o scrisoare din luna mai a aceluiași an Cicero îi comunică lui Atticus că a sîrșit redactarea primei cărți: „*Torquatus* se află la Roma. L-am trimis ca să-ți fie înmînat” (*Att.*, 13, 32, 2). La sîrșitul lui iunie el îi scrie aceluiași personaj: „Acum i-am dedicat lui Brutus, după dorința ta, tratatul *De finibus*, iar tu mi-ai scris că n-a refuzat dedicația” (*Att.*, 13, 12, 2). La 29 iunie tratatul era integral redactat: „Am procedat astfel în cele cinci cărți ale tratatului *De finibus*: i-am încredințat doctrina epicureică lui Lucius Torquatus, cea stoică lui Marcus Cato și pe cea peripatetică lui Marcus Piso. Socoteam că voi evita astfel invidia, dat fiind că toți aceștia muriseră” (*Att.*, 13, 19, 4). Cît privește publicarea tratatului, o scrisoare din iulie 45 ne furnizează câteva informații: „Spune-mi, oare îți îngădui pentru prima oară plăcerea să-mi publice o lucrare fără voia mea? Nici măcar Hermodorus, el care obișnuia să publice cărțile lui Platon, de unde și porecla proverbială ‘Hermodorus, negustorul de dialoguri’. Cum așa? Consideri că este drept să oferi înaintea lui Brutus cuiva cartea pe care i-am dedicat-o, la îndemnul tău, acestuia? Balbus mi-a scris că a obținut, grație ție, o copie din a cincea carte din *De finibus*; deși n-am făcut modificări majore, totuși am îndreptat cîte ceva. Ai face bine dacă ai opri celelalte cărți pentru ca Balbus să nu aibă o lucrare necorectată, iar Brutus una ‘veștejită’. Dar destul despre acestea, ca să nu par că mă opresc la nimicuri. Totuși acestea sînt pentru mine lucrările cele mai importante; ce altceva m-ar putea preocupa? Mă grăbesc atît de tare să-ți trimit lui Varro, după sfatul tău, ceea ce am scris încît am și trimis manuscrisul la Roma pentru a fi copiat. Le-am și scris copiștilor că oamenii tăi au dreptul să facă și ei copii, dacă tu o dorești. Totuși ține cartea pînă la întîlnirea noastră: așa ai procedat mereu cînd te-am rugat eu. Dar nu știu cum am uitat să te anunț

din vreme. Caerellia care ardea de dorința de a studia filosofie și-a procurat o copie de la copistii tăi : acum este în posesia unui exemplar din *De finibus*. Eu îți spun cu certitudine (deși, ca om, mă pot înșela), că n-o putea obține de la ai mei, căci nu i-am pierdut nici o clipă din ochi. Ei sînt departe de un nou exemplar, dat fiind că abia l-au sfîrșit pe primul. Totuși eu n-am nimic de reproșat oamenilor tăi și te rog să fii convins de aceasta : eu am omis să te anunț că nu vreau încă să public aceste cărți” (*All.*, 13, 21, 4—5).

Și acest tratat a fost conceput sub formă de dialog. Adepții și adversarii unor doctrine își dispută punctele de vedere. Cicero își atribuie rolul principal. În prima carte L. Manlius Torquatus apără învățătura lui Epicur care este respinsă de Cicero în cartea a doua, în fața unui al treilea personaj, L. Valerius Triarius, personaj puțin cunoscut. Discuția are loc în anul 50. În cartea a treia, în cadrul unei discuții plasate în anul 52, Cato cel Tânăr expune doctrina stoică, în timp ce Cicero, în cartea a patra, li contestă acesteia independența față de învățătura lui Antiochus din Askalon. În cartea a cincea, M. Pupius Piso, consul (61), cunoscător al literaturii grecești, orator de valoare, frecventat de Cicero în tinerețe, expune doctrina peripateticienilor și a academicilor în fața lui Cicero, a fratelui acestuia Quintus, a lui L. Cicero, vărul lor dinspre tată, și a lui T. Pomponius Atticus. Discuția este plasată în anul 79, la Atena.

Textul de bază al traducerii de față este ediția lui H. Holstein, M. Tulli Ciceronis, *De finibus bonorum et malorum*, Leipzig, B. G. Teubner, 1873. Am mai consultat traducerea lui Ch. Appuhn, *Cicéron, Du bien suprême et des maux les plus graves*, Paris, Librairie Garnier Frères (f.a.).

CARTEA ÎNTÎI

Cînd m-am hotărît, Brutus, să transpun în limba latină temele pe care le-au tratat cei mai înzestrați și cei mai învățați filosofi greci, știam bine că munca mea va suscita diferite obiecții. Căci unii, care nu sînt chiar în întregime incuți, resping cu totul ideea de a te ocupa de filosofie. Alții nu condamnă faptul în sine, dar pretind o anumită măsură într-o astfel de preocupare, considerînd că interesul pentru acest domeniu nu trebuie să fie excesiv. Alții, anume experții în literatura greacă, disprețuind literatura latină, vor declara că preferă să se consacre lecturii textelor grecești. În fine, bănuiesc că alții mă vor indemnă spre alt gen literar, socotind că filosofia, în ciuda distincției sale, nu este conformă cu persoana mea și cu rangul meu social. Consider că trebuie să le răspund pe scurt tuturor, deși am replicat obiecțiilor aduse filosofiei în cartea în care am apărât și elogiât filosofia contra acuzațiilor și criticilor lui Hortensius¹. De vreme ce această carte te-a convins și pe tine și pe cei care au, după părerea mea, competența de a exprima o opinie, mi-am asumat o sarcină mai grea, pentru a nu da impresia că trezesc interesul oamenilor și nu-l pot menține în continuare. Dar cei care pretind o anumite moderație în preocupările filosofice, deși filosofia îi pasionează, impun totuși o graniță greu de respectat în cazul unei preocupări imposibil de limitat și de stăvilit, odată ce te-a cucerit. De aceea este mai drept să-i ascultăm pe adversarii hotărîți ai filosofiei decît pe cei care vor să limiteze un domeniu infinit și pretind o măsură acolo unde calitatea este determinată de cantitate. Dacă este posibil să dobîndim înțelepciunea nu trebuie să ne mulțumim cu rezultatul în sine, ci totodată trebuie

s-o utilizăm. Dacă este greu, totuși nu există nici o altă limită în căutarea adevărului decit descoperirea lui. Este rușinos să obosești căutându-l, din moment ce rezultatul căutării este atît de frumos. Dacă scrisul este pentru mine o plăcere, cine poate fi atît de invidios, încît să mă împiedice să scriu? Dacă depun un efort, cine are dreptul de a impune o limită unei activități străine lui? Pe cît este de inuman personajul lui Terentius, Chremes, cînd nu vrea ca noul său vecin

„să sape, să are, în fine să poarte-o povară”²,

căci nu-l împiedica de la o activitate în sine, ci de la o muncă, improprie unui om liber, pe atît sînt de indiscreți cei pe care îi stingherește munca mea, atît de plăcută mie. Este mai greu să dai un răspuns satisfăcător celor care disprețuiesc scrierile în limba latină. Mă surprinde la ei în primul rînd aversiunea pentru limba părintească, utilizată în scrieri cu subiectele cele mai serioase, deși tot ei citesc, nu fără plăcere, piesele latine traduse cuvînt cu cuvînt după modelele grecești. Cine poate dușmăni într-atît numele de roman, încît să disprețuiască și să respingă *Medea* lui Ennius sau *Antiopa* lui Pacuvius, pretinzînd că pe el îl încîntă lectura pieselor cu același titlu ale lui Euripide și că urăște literatura latină? Să citească eu, va spune el, *Synephebi* lui Caecilius sau *Andria* lui Terentius în locul originalelor lui Menandru? Părerea mea este atît de deosebită de a lor, încît consider că trebuie să citească și versiunea lui Atilius, deși este prost tradusă, chiar dacă Sofocle a scris o *Electra* excepțională. Licinius îl numește pe Atilius „un scriitor de fier” și are dreptate, după părerea mea, și totuși este un scriitor care merită să fie citit. Căci a nu-i cunoaște deloc pe poeții noștri este dovada celei mai neputincioase nepăsări sau a celei mai pretențioase trufii. Eu unul nu-i consider îndeajuns de cultivați pe cei care ignoră literatura

noastră. Oare versuri ca

„o ! de-ar fi ca în pădure...”³

nu le citim atît în latină, cît și în greacă ? Nu vom considera necesar să expunem în latină discuțiile lui Platon despre viața bună și fericită ? Iar dacă nu ne limităm la sarcina traducătorului, ci, respectînd opiniile celor cu care sîntem de acord, adăugăm propria noastră judecată și le așezăm într-o ordine a noastră, de ce să prefer originalele grecești, de vreme ce versiunea latină este foarte clară, chiar dacă n-a fost tradusă întocmai din grecește ? Ce anume a omis Chrysippus din doctrina stoică ? Totuși îi citim și pe Diogenes, Antipater, Mnesarchus, Panaitius și pe mulți alții, în primul rînd pe iubitul nostru prieten Poseidonius. Dar Teofrast ? Oare nu-l prețuim prea mult fiindcă Aristotel a tratat înainte de el aceleași subiecte ? Dar epicureii ? Oare se feresc ei să scrie după bunul lor plac despre temele tratate atît de Epicur cît și de alții mai vechi ? Iar dacă autorii greci sînt citați de greci, de ce autorii noștri, care au tratat aceleași teme în alt chip, să nu fie citați de noi ?

Cu toate acestea, dacă m-aș limita la traducerea lui Platon și a lui Aristotel, așa cum au tradus poezii noștri piesele de teatru, aș face oare un deserviciu concetățenilor mei, transferînd aici la Roma aceste genii, pentru a le face cunoscute pe aceste meleaguri ? N-am făcut-o pînă acum, dar nici nu consider că este cazul să mi se interzică acest lucru. Voi traduce, după cum voi găsi de cuviință, anumite pasaje, mai ales din autorii menționați de mine, cînd va fi cazul, așa cum obișnuia Ennius să-l traducă pe Homer sau Afranius pe Menandru. Nici nu voi interzice, ca Lucilius al nostru, tuturor să-mi citească scrierile. O, de s-ar afla printre cititorii mei vestitul Persius ! Cu atît mai mult Scipio și Rutilius, de judecata cărora se temea Lucilius cînd afirma că scrie pentru tarentini, consentini și siculi. O vorbă de duh a sa, ca atîtea altele ; dar pe atunci oamenii a căror judecată trebuia s-o înfrunte nu erau prea învățați, iar scrierile sale sînt destul de facile, și chiar dacă este foarte

rafinat în formă, cultura sa este foarte redusă. Dar de care cititor aş putea să mă tem eu, din moment ce îndrăznesc să scriu pentru tine, iar tu nu ești mai prejos în domeniul filosofiei nici măcar față de greci? Totuși chiar tu m-ai îndemnat s-o fac, trimițându-mi o carte despre virtute, care mi-a plăcut foarte mult. Dar cred că repulsia unora față de autorii latini provine din faptul că au nimerit scrieri fără valoare și grosolane, traduceri din scrieri grecești mediocre devenite și mai mediocre în latină. Sint de acord cu ei, dar cu condiția de a nu-i considera pe grecii care tratează aceleași chestiuni demni de a fi citați. Cine ar putea refuza să citească opere valoroase, scrise într-o limbă aleasă și elegantă? Numai acela care vrea neapărat să fie considerat grec, ca Albucius, pe care praetorul Scaevola l-a salutat în grecește la Atena. Tot Lucilius a povestit această scenă într-un chip foarte rafinat și spiritual, atribuindu-i lui Scaevola următoarele cuvinte:

„Grec ai vrut, Albucius, să fii și disprețuit-ai Numele de roman și sabin, uitându-ți cu totul Concetățenii, pe Pontius și pe Tritanus; uitat-ai Pe cetățenii vestiți, pe marii oșteni și stegarii. Deci la Atena eu, praetor, salutul ți-l spun pe grecește, Pentru a-ți face pe voie, ‘*ῥαῖφες*,’ ‘Titus’ și-atuncea Lictorii toți strigară ca unul ‘*ῥαῖφες*. ‘Titus!’”
 Dușman îmi este de-atunci Albucius și mă urăște.”

- 10 Dar atitudinea sa era justificată. Personal însă nu mă pot minuna îndeajuns: de unde provine această aversiune atât de neobișnuită pentru producțiile indigene? Nu este momentul să mă angajez într-o discuție pe această temă, dar simt, și am spus-o adesea, că limba latină nu numai că nu este săracă, după cum se consideră în general, dar este chiar mai bogată decât limba greacă. Când ne-a lipsit oare, de când există oratori buni și poeți demni de imitat, vreo 4 podoabă de stil expresivă și elegantă?

În ceea ce mă privește, fiindcă n-am impresia că am abandonat vreodată misiunea ce mi-a fost incre-

dințată de poporul roman, deși aveam de înfruntat conflicte politice, eforturi și pericole, trebuie să mă străduiesc, pe cât posibil, să-i cultiv pe concetățenii mei prin activitatea, strădania și munca mea. Nu mă angajez într-o discuție prea îndelungată cu cei care preferă să citească producțiile literare grecești, măcar de le-ar citi și pe acelea, ci caut să le fiu de folos celor doritori să se familiarizeze cu amîndouă literaturile sau celor care nu preferă literatura străină, dacă o au pe a lor. Iar cei care mă îndeamnă să tratez alte teme trebuie să fie drepti, fiindcă am scris mai mult decît oricare dintre concetățenii noștri și voi scrie poate și mai mult, dacă voi mai fi în viață. Totuși cel familiarizat cu lectura subiectelor filosofice tratate de mine va considera că nu există lectură preferabilă acesteia. Ce trebuie cercetat în viață cu mai multă pasiune decît problemele filosofiei în general și subiectul acestei cărți în particular, anume scopul și limita extremă a tuturor principiilor menite să facă posibilă o viață bună și dreaptă, precum și modalitatea prin care natura realizează binele suprem și evită răul cel mai mare? De vreme ce cei mai mari învățați nu sînt de acord în această privință, cum se poate considera că nu este potrivită cu rangul pe care mi-l atribuie oricine căutarea principiului celui mai bun și celui mai apropiat de adevăr, aplicabil în orice situație oferită de viață? Oare copilul unei slave trebuie considerat drept posesorul unui bun sau nu? Iată obiectul controversei dintre P. Scaevola, M. Manilius și M. Brutus, mari personalități din această cetate, iar cel din urmă se deosebea față de ceilalți; problema este subtilă și totodată foarte importantă pentru cetățeni. Eu unul citesc și voi citi cu plăcere despre asemenea chestiuni și despre altele de acest fel. Prin urmare trebuie să neglijăm problemele vieții în general? Căci pe cât este de mare interesul suscitât de primele, pe atît sînt de utile celelalte. Cititorii vor avea ocazia s-o constate ei înșiși.

11

12

Consider că am pus destul de bine în lumină tot ceea ce privește binele și răul suprem în această carte, în care m-am străduit, pe cât mi-a fost cu putință, să expun nu numai opinia mea, ci și opiniile

5
13
14
15
16

fiecărei doctrine filosofice în parte. Pentru a începe cu cea mai ușoară, prima care intră în discuție este doctrina lui Epicur, bine cunoscută tuturor; să fii convins că o voi expune cu mai multă grijă decât adepții săi. Odinioară, L. Torquatus, un om cu o cultură vastă, a susținut foarte bine punctul de vedere al lui Epicur despre plăcere, iar eu i-am răspuns; era de față C. Triarius, un tânăr foarte serios și învățat. Amîndoi sosiseră la Cumae pentru a mă saluta. Mai întii am discutat puțin despre literatură — amîndoi cunoșteau bine acest domeniu —, iar apoi TORQUATUS a spus: „Fiindcă ești din întâmplare liber, spune-mi de ce, chiar dacă nu-l urăști pe Epicur, patronul meu, ca adversarii săi, nu ești totuși de acord cu el? După părerea mea, el singur a înțeles adevărul și a eliberat sufletele oamenilor de cele mai mari erori și a arătat tot ceea ce constituie o viață fericită. Eu cred că tu și Triarius nu-l apreciați pe Epicur fiindcă n-a avut un stil împodobit ca Platon, Aristotel și Teofrast⁴. Nu-mi pot închipui că ideile sale nu ți se par conforme cu adevărul.” „Iată, am spus EU, Torquatus, cât de mult greșești. Nu mă deranjează exprimarea sa, căci utilizează cuvintele care îi sînt necesare și totodată este foarte clar, pe înțelesul meu; dacă un filosof se îngrijește de exprimare, nu-l disprețuiesc, dacă n-are o exprimare îngrijită, nu i-o pretind. Ideile sale nu mă satisfac deloc în multe privințe. Dar există atîtea păreri cîți oameni⁵, deci mă pot înșela” „În definitiv, spuse TORQUATUS, ce nu te satisface? Cred că poți fi un bun judecător numai dacă îi cunoști bine doctrina.” „Dacă nu consideri că Phaedrus și Zenon mi-au spus minciuni — i-am audiat pe amîndoi și nu le-am putut aprecia decât zelul —, toate opiniile lui Epicur îmi sînt destul de bine cunoscute.

I-am ascultat adesea împreună cu prietenul meu Atticus ; Atticus îi admira pe amîndoi, iar pe Phaedrus îl îndrăgea chiar. Discutam în fiecare zi expunerile lor și n-aveam nici o neînțelegere asupra conținutului, ci numai în privința valabilității ideilor.”

6
17

„Cum așa, spuse TORQUATUS ; aș vrea să știu ce anume nu accepți.” „În primul rînd, am replicat EU, sînt în dezacord total cu el în privința fizicii, domeniu în care Epicur se consideră foarte destoinic. El a preluat cu unele modificări sistemul lui Democrit, dar de fapt el deteriorează ceea ce vrea să corecteze. El consideră că ceea ce numește atomi, adică corpuri indivizibile, datorită tăriei lor, se deplasează într-un vid infinit, în care nu există nici sus, nici jos, nici mijloc, nici ultim, nici extrem, astfel încît atomii se agată unii de alții ciocnindu-se între ei. Aceasta este originea a tot ce există și a tot ce se vede. Epicur nu greșește prea mult cînd îl reproduce pe Democrit. Eu nu sînt de acord cu nici unul din ei în multe privințe, în primul rînd dacă socotim că două lucruri trebuie urmărite în natură, anume din ce fel de materie și ce cauză eficientă produce obiectele ⁶ ; deși au vorbit pe larg despre materie, nu s-au referit la forța și cauza creațiilor materiale. Dar dacă aceasta este o lipsă comună amîndurora, iată acum erorile proprii lui Epicur : el consideră că aceste corpuri indivizibile și solide se deplasează prin greutatea lor în jos, în linie dreaptă, mișcare naturală a tuturor corpurilor. Apoi, fiindcă este un om subtil, își dă seama că dacă toți atomii se deplasează în jos și, după cum spune el, în linie dreaptă, un atom nu va fi niciodată în măsură să atingă un alt atom. De aceea a imaginat următoarea situație : a afirmat că atomul se abate puțin, anume cît de puțin cu putință. Astfel se produc întilnirile și alăturările dintre atomi, astfel se formează lumea și toate părțile lumii, cîte există. Pe cît este de puerilă această ficțiune, pe atît nu-și atinge scopul. Căci pe de o parte devierea atomilor este pură închipuire (Epicur afirmă că devierea atomilor nu are nici o cauză ; în

18

19

fizică nu este nimic mai condamabil decît faptul de a afirma că un fenomen nu are cauză), pe de alta el privează, fără justificare, atomii de mişcarea naturală descrisă mai sus, proprie tuturor corpurilor grele, de sus în jos şi în linie dreaptă, aşa cum a spus-o chiar el. Imaginînd toate acestea, Epicur n-a reuşit să-şi atingă scopul. Chiar dacă toţi atomii ar devia, ei nu se vor lega niciodată între ei. Dacă vor devia numai unii, iar ceilalţi se vor deplasa vertical prin greutatea lor, prima consecinţă ar fi ceva asemănător cu repartizarea provinciilor ⁷, adică unora dintre atomi li se va indica să se deplaseze vertical, altora oblic; apoi ciocnirea dezordonată a atomilor, ceea ce îl încurcă şi pe Democrit, nu poate avea drept rezultat lumea ordonată, aşa cum ni se înfăţişează. Nici fizicienii nu admit că există ceva minim, nici Epicur n-ar fi crezut niciodată aşa ceva, dacă şi-ar fi dat silinţa să înveţe geometria de la prietenul său Polyaenus, în loc să-l convingă pe acesta s-o uite. Fiindcă Democrit este un erudit şi cunoaşte bine geometria, consideră că soarele este mare; Epicur socoteşte că soarele are un diametru de aproximativ un picior, adică este atît de mare cît pare, eventual ceva mai mic ⁸. Astfel Epicur distruge tot ceea ce modifică, iar toate afirmaţiile sale corecte îi aparţin în realitate lui Democrit: atomii, vidul, imaginile numite de ei εἴδωλα, care se îndreaptă spre noi şi ne formează nu numai vederea, dar şi gîndirea; chiar ideea de infinit, numit de ei ἀπειρία, îi aparţine numai lui Democrit, la fel şi teoria nenumăratelor lumi care apar şi dispar în fiecare zi. Deşi nu sînt de acord cu toate aceste idei, nu îngădui ca Democrit, lăudat de toată lumea, să fie criticat chiar de către cel care îl urmează numai pe el ⁹.

⁷ În cea de-a doua secţiune a filosofiei, aceea a artei cercetării şi expunerii, numită λογική (logică), patronul vostru este după părerea mea cu totul dezarmat şi lipsit de apărare ¹⁰. Elimină definiţiile, nu se referă deloc la diviziune şi la partiţiune, nu explică cum se formulează un raţionament şi concluzia sa, cum

se lămurește un echivoc. Judecata sa asupra lucrurilor se bazează pe simțuri¹¹: în această privință chiar Epicur consideră că dacă simțurile acceptă o singură dată un fals drept adevăr, dispăre gra-
nița dintre adevăr și fals... El susține cu tărie un **23**
criteriu stabilit chiar de natură, anume plăcerea și durerea. Orice dorință și aversiune a noastră se raportează la ele. Acest punct de vedere este după părerea mea în toate privințele nedemn de om, deși cirenaicii îl apără cu multă abilitate și îndrăzneală în versiunea lui Aristippus. Eu cred că natura ne-a născut și ne-a plăsinuit în vederea unor scopuri mai înalte. Poate că greșese, dar sint convins că primul purtător al cognomenului de Torquatus nu i-a smuls dușmanului colierul pentru plăcerea sa trupească și nu s-a luptat cu latinii la Vesperis în timpul celui de-al treilea consulat al său pentru plăcerea sa. Mi se pare chiar că s-a lipsit de multe plăceri când l-a lovit pe fiul său cu securea, dimpotrivă a pus mai presus de dragostea sa firească de tată autoritatea funcției și a puterii sale. T. Torquatus, colegul de consulat al lui Cn. Octavius, și-a manifestat severitatea față de fiul său, pe care l-a emancipat în vederea adoptării sale de către D. Silanus, ordonându-i să-și pledeze procesul în fața sa, fiindcă legații macedoneni îl acuzau că și-a însușit o sumă de bani în calitate de praetor al Macedoniei; după ce a dat ascultare ambelor părți, a conchis că fiul său nu s-a comportat în timpul misiunii sale după exemplul strămoșilor săi și i-a interzis să mai apară în fața sa: ți se pare că s-a gândit vreo clipă la plăcerile sale? Dar să lăsăm de-o parte pericolele, eforturile, durerea pe care le înfruntă orice om de calitate pentru a-și apăra patria și concetățenii; nu numai că în această situație nu dobândește nici o plăcere, ba chiar refuză orice plăcere, iar la urma urmelor preferă să îndure toate durerile decît să-și abandoneze, fie și parțial, îndatorirea. Să ne ocupăm de unele aspecte aparent mai neînsemnate, dar relevante din punctul meu de vedere. Ce plăcere îți produce ție, Torquatus, sau ție,

24**25**

- Triarius, istoria, cunoașterea naturii, lectura poezilor, memorarea atitor versuri? Să nu-mi răspunzi: ‘acestea sînt plăcerile mele, iar faptele de mai sus erau plăcerile Torquatilor de atunci’. Epicur nu s-a apărut niciodată astfel, nici Metrodorus, nici vreunul dintre aceia care aveau cit de cit bun simț sau au cercetat aceste chestiuni. Și fiindcă mulți se întrebă adesea de ce are Epicur atît de mulți adepți, voi răspunde că deși există mai multe cauze, un fapt îi atrage cu deosebire pe cei mai mulți dintre ei, anume impresia că Epicur afirmă că ceea ce este drept și cinstit produce în sine bucurie, adică plăcere. Oameni foarte distinși nu-și dau seama că raționamentul s-ar prăbuși dacă realitatea ar fi aceasta. Dacă s-ar admite că aceste acțiuni sînt plăcute în sine și prin sine, chiar dacă n-ar avea nici o legătură cu corpul, atît virtutea cit și cunoașterea naturii ar avea valoare în sine, ceea ce contravine dorințelor
- 26 lui Epicur. După cum ți-am spus, nu sînt de acord cu aceste idei ale sale. Dealtfel aș fi vrut ca el să fie mai învățat (căci, trebuie s-o recunoașteți, nu prea este competent în domeniile a căror cunoaștere conferă calificativul de erudit)¹² sau măcar să nu-i împiedice pe alții să studieze, deși văd că pe tine n-a reușit să te împiedice deloc.”
- 8 După ce am spus toate acestea, nu atît de dragul de a vorbi, cit pentru a-l îndemna pe Torquatus să vorbească, Triarius a spus zîbind ușor: „Aproape că l-ai scos pe Epicur din corul filosofilor. Ce i-ai mai lăsat în afară de gloria de a fi fost înțeles de tine, indiferent de felul său de exprimare? În domeniul fizicii a susținut opinii care nu-i aparțin, și nici măcar pe cele acceptate de tine. N-a fost deloc stăpîn pe arta expunerii. În privința ideii potrivit căreia plăcerea este bunul suprem, în primul rînd n-a înțeles-o bine, apoi chiar și această idee aparține alteiiva, căci a formulat-o înaintea sa Aristippus
- 27 chiar mai bine decît el. În fine ai mai spus că este incult.” „Este imposibil, Triarius, am spus EU, să nu arăți ce anume nu accepți din opiniile aceluia

cu care nu ești de acord. Ce m-ar împiedica să fiu epicureu, dacă i-aș accepta opiniile? Cu atât mai mult cu cât este o simplă joacă să i le cunoști. Nu trebuie condamnate în sine obiecțiile reciproce ale unor adversari, ci insultele, pornirile minioase, patima și încăpăținarea în discuție; acestea mi se par nedemne de un filosof.” Atunci TORQUATUS spuse: 28

„Sint întru totul de acord. Nu există discuții fără obiecții, nici nu se poate purta o discuție corectă cu minie sau cu încăpăținare. Dar dacă n-aveți nimic impotriva, aș spune câte ceva pe această temă.” EU am replicat: „Crezi că aș fi vorbit atita, dacă n-aș fi dorit să te ascult?” Iar EL zise: „Vrei să parcurgem integral doctrina lui Epicur sau să ne limităm la plăcere, obiectul discuției noastre?” „Cum vrei, am spus EU.” „Așa voi face, zise EL: voi expune un singur aspect, anume cel mai important. Despre fizică vom vorbi altă dată. Îți voi dovedi că atomii deviază într-adevăr, că soarele are mărimea indicată de Epicur și că acesta a condamnat și a corectat pe bună dreptate foarte multe erori ale lui Democrit.” „De bună seamă, am spus EU, n-am să mă încăpăținez și mă voi lăsa convins cu plăcere, dacă îți vei dovedi afirmațiile.” „Le voi dovedi, zise TORQUATUS, dar să fii drept, așa cum te arăți. Prefer însă să fac o expunere cursivă decît să pun întrebări sau să răspund la ele.” „Cum crezi, am spus EU.” Atunci și-a început expunerea. 29

„Deci voi proceda mai întâi, zise TORQUATUS, ca părintele acestei doctrine: voi defini obiectul cercetării nu fiindcă mi-aș închipui că nu-l cunoașteți, ci pentru a indica drumul firesc al discuției¹³. Căutăm deci binele suprem și ultim. După opinia tuturor filosofilor acest bine trebuie astfel conceput, încît totul să poată fi raportat la el, el însă nu trebuie raportat la nimic. Acest bine constă, după Epicur, în plăcere: deci el consideră supremul bine plăcerea, iar durerea supremul rău. Își expune opinia astfel: oricî vîcșuitoare, de îndată ce s-a născut, tinde spre plăcere și se bucură de ea ca de supremul bine, evită 9 30

durerea ca pe supremul rău și o respinge, pe cit este posibil. El procedează astfel fără a fi fost încă lovit, adică în condițiile în care îl îndrumă o natură încă nealterată și intactă. De aceea el susține că nu trebuie să facem apel la rațiune nici la vreo cercetare pentru a răspunde la întrebarea : de ce trebuie dorită plăcerea și de ce trebuie evitată durerea? Epicur consideră că este o problemă a simțurilor, așa cum se simte dogoarea focului, cum se vede albeața zăpezii, cum se simte dulceața mierii ; nici una din aceste realități nu are nevoie de o confirmare rațională, este suficient să atragi atenția asupra lor. Căci există o deosebire între un raționament cu concluzie argumentată și simpla observație sau indicație : prin intermediul primului sînt dezvăluite anumite fapte tainice și ascunse, cu ajutorul celorlalte sînt judecate faptele evidente și clare. Fiindcă n-ar mai rămîne nimic dacă ar fi suprimate simțurile omului, sîntem obligați să judecăm conformitatea și neconformitatea cu natura luînd chiar natura drept criteriu. Ce anune percepe, judecă, dorește sau evită ea în afară de plăcere și durere? Există însă unii partizani ai doctrinei noastre care vor să expună toate acestea într-un chip mai subtil și afirmă că nu este suficient să judeci binele și răul în funcție de simțuri, ci că se poate înțelege și prin spirit și rațiune că plăcerea însăși trebuie dorită în sine și că durerea trebuie evitată în sine. Această noțiune firească, spun ei, este înrădăcinată în sufletele noastre, prin urmare simțim ceea ce trebuie dorit și evitat¹⁴. Dar fiindcă mulți filosofi invocă numeroase argumente pentru a susține că plăcerea nu trebuie considerată un bun, iar durerea nu trebuie socotită un rău, alții, și eu sînt de acord cu ei, cred că nu trebuie să ne încredem orbește în punctul nostru de vedere, ci trebuie să-l argumentăm, să-l expunem cu grijă și că este necesar să căutăm în discuții dovezile în favoarea tezei relative la plăcere și durere.

Ca să înțelegeți bine de unde provine eroarea celor care condamnă plăcerea și glorifică durerea, voi relata

integral ideile vestitului descoperitor al adevărului și al arhitectului, ca să-l numesc astfel, vieții fericite. Căci nimeni nu disprețuiește, nu urăște și nu evită plăcerea fiindcă ea este plăcere, ci fiindcă dureri mari îi urmăresc pe cei care nu știu să dobândească plăcerea. Nu există desigur om care să iubească, să rivnească și să dorească durerea, fiindcă este durere, ci fiindcă se întâmplă uneori ca plăcerea mare să fie rezultatul unui efort. Și ca să evoc exemple minore, cine dintre noi acceptă un efort corporal mare, dacă efortul respectiv n-ar fi urmat de un avantaj? Cine l-ar putea acuza pe drept pe cel care dorește o plăcere neurmată de vreo suferință sau pe cel care evită o durere nerăsplătită de nici o plăcere? Dar noi îi acuzăm și îi considerăm întru totul demni de ura cea mai justificată pe cei care se lasă captivați și corupți de atracțiile plăcerilor prezente și orbiți de poftă și nu prevăd durerile și neajunsurile rezultate de pe urma lor. Vina lor este asemănătoare cu a acclora care își părăsese îndatoririle din cauza moliciunii sufletești, adică evitând eforturile și durerile. Deosebirea între aceste situații este clară pentru oricine. Căci într-un moment liber, când ni se oferă posibilitatea unei alegeri, când nu ne împiedică nimic să facem exact ceea ce ne este pe plac, orice plăcere poate fi acceptată, iar orice durere respinsă. Dar survin momente în care este obligatorie îndeplinirea unor anume îndatoriri sau se impun anumite necesități și trebuie refuzate plăcerile și nu trebuie respinse durerile. Înțeleptul face o astfel de alegere, încât respingind anumite plăceri dobândește altele mai mari sau suportând anumite dureri evită altele mai aspre. Aceasta este opinia mea și nu văd de ce m-aș teme că este incompatibilă cu atitudinea rudelor mele, Torquatii. Cu puțin înainte te-ai referit cu precizie, bunăvoință și prietenie față de mine, la faptele lor. Totuși nu m-ai corupt lăudându-mi strămoșii și nu mi-ai diminuat forța de replică. Te întreb : cum anume le interpretezi faptele? Oare crezi că s-au năpustit asupra dușmanului înarmat

33

34

și că au fost cruzi cu copiii lor fără a se gândi deloc la interesele și la avantajele lor? Dar nici măcar fiarele nu se aruncă și nu se năpustesc fără a ne dezvălui scopul mișcării și a săriturii lor. Îți închipui că oameni atât de distinși au acționat în situații atât

35 de importante fără motiv? Voi arăta imediat ce motiv au avut. Deocamdată voi afirma numai că dacă au săvârșit aceste fapte mărețe dintr-un motiv anume, acest motiv n-a fost cu siguranță virtutea în sine. Torquatus i-a smuls unui dușman colierul. În același timp s-a acoperit pentru a nu fi ucis. Dar a întâmpinat o mare primejdie, și aceasta sub privirile armatei. Ce a dobândit în consecință? Glorie și iubire, adică cel mai puternic sprijin pentru restul vieții și urma deci să trăiască fără teamă. Și-a condamnat fiul la moarte. Dacă ar fi făcut-o fără un motiv întemeiat, n-aș fi vrut să mă trag dintr-un om atât de brutal și de crud. Dacă ar fi făcut-o pentru a întări disciplina militară și a domina armata prin

36 teama de pedeapsă într-un război foarte greu, avea în vedere existența concetățenilor săi și știa că își apără totodată propria sa existență. Această argumentare are o largă aplicabilitate. Elocința voastră și mai ales a ta, fiindcă tu cauți exemple din vechime recurge la ea cu ostentație; voi amintiți de oameni vestiți și curajoși și le glorificați faptele nu dintr-un anume interes, ci pentru bunul lor renume în sine. Toate acestea nu mai au valoare dacă sîntem puși în fața alegerii la care m-am referit : fie refuzăm anumite plăceri pentru a dobîndi altele mai mari, fie acceptăm anumite dureri pentru a evita altele mai mari.

11

37 Dar am vorbit destul despre faptele strălucite și glorioase ale oamenilor vestiți. Va veni momentul să arătăm cum se îndreaptă toate virtuțile spre plăcere. Acum însă voi arăta ce este virtutea și care este natura ei, pentru a înlătura cu totul greșeala săvârșită de necunoscători și pentru a dovedi cât de serioasă, cât de cumpătată și cât de severă este în realitate doctrina considerată a fi dedată plăcerilor, des-

frimată și molatecă. Căci noi nu avem în vedere numai plăcerea care impresionează simțurile prin farmecul ei și este percepută cu plăcere de ele fiindcă duce la înlăturarea tuturor durerilor¹⁵. Când sîntem lipsiți de durere, ne bucurăm de eliberarea și de lipsa oricărui neajuns, deci orice motiv de bucurie este plăcere, după cum orice lovitură este durere, iar lipsa totală de durere este numită pe drept cuvînt plăcere. După cum foamea și setea sînt potolite cu mîncare și băntură și înlăturarea în sine a durerii atrage după sine plăcerea, tot astfel îndepărtarea durerii produce întotdeauna plăcere. De aceea Epicur n-a considerat că există o stare medie între durere și plăcere, căci exact ceea ce li se pare unora mediu, anume lipsa totală de dureri, nu este numai simpla plăcere, ci suprema plăcere. Căci orice este impresionat și sensibil atît la plăcere și la durere. Epicur consideră că suprema plăcere se desăvîrșește prin înlăturarea oricărui dureri, prin urmare plăcerea se poate modifica și diversifica, dar nu poate crește și nu se poate intensifica niciodată¹⁶. Tatăl meu, care îi ironiza pe stoici într-un chip spiritual și rafinat, îmi povestea că la Atena în Ceramicus se află o statuie a lui Chrysippus, șezînd cu mîna întinsă, semn că acestuia îi plăcea să pună următoarea întrebare nevinovată: „Ce dorește mîna mea întinsă, așa cum este ea acum? — Nimic, desigur. — Dar dacă plăcerea ar fi un bun, ar dori-o? — Cred că da. — Deci plăcerea nu este un bun.” Dacă statuia ar fi putut vorbi, spunea tatăl meu, n-ar fi vorbit astfel. Acest argument destul de puternic îi privește pe cyrenaici, dar nu-l atinge deloc pe Epicur. Căci dacă ar fi plăcere numai ce ar gîdila, ca să spun așa, simțurile curgînd și alunecînd ușor spre ele, nici mîna n-ar fi mulțumită și nici o parte a corpului nu s-ar putea mulțumi cu lipsa durerii neînsoțită de o plăcere activă. Dacă suprema plăcere este, așa cum declară Epicur, lipsa totală de durere, trebuie să-ți dau dreptate, Chrysippus; în primul rînd recunoscînd că mîna ta nu dorește nimic, în al doilea rînd nu este drept să consideri că ar fi

dorit plăcerea, dacă plăcerea ar fi fost un bun. Căci n-o dorea fiindcă plăcerea constă în lipsa de durere.

- 12 Se poate observa ușor că plăcerea este binele su-
 40 prem din următoarele fapte. Să ne închipuim un om care are ocazia să se bucure de plăceri mari, numeroase și permanente, atit sufletești cît și trupești, fără a fi împiedicat sau amenințat de vreo durere. Putem oare să ne imaginăm o situație mai avantajoasă sau mai atrăgătoare? În chip necesar un om aflat într-o asemenea situație are o tărie sufletească care înlătură teama de moarte și de durere, dat fiind că moartea suprimă simțurile, iar durerea durabilă este de obicei ușoară și cea intensă de scurtă durată; prin urmare durata scurtă compensează intensitatea, iar intensitatea redusă compensează durata¹⁷.
 41 La aceasta se adaugă lipsa oricărei temeri față de divinitate, iar trecerea timpului nu duce la dispariția plăcerilor, întrucît amintirea lor permanentă este o sursă de bucurie. Cum poate exista o situație mai bună? Închipuie-ți, dimpotrivă, un om lovit de atâtea dureri sufletești și trupești și atit de mari, cite pot cădea pe capul unui om lipsit de orice speranță și de orice plăcere, fără a avea de așteptat nimic de la viitor. Putem descrie sau concepe o situație mai nenorocită? Iar dacă o viață copleșită de dureri trebuie evitată cu orice preț, înseamnă că ea este supremul rău. Potrivit acestei opinii, binele suprem este viața plină de plăceri. Căci mintea noastră nu cunoaște altă limită, iar temerile și suferințele se raportează la durere și în afară de ea nu există nici un motiv de îngrijorare sau de neliniște în sine.
 42 Pe lângă aceasta originea dorinței și cea a repulsiei și a acțiunilor în general se află fie în plăcere, fie în durere. Prin urmare este clar că tot ceea ce este drept și lăudabil se raportează la viața plăcută. Dar din moment ce acesta este binele suprem sau ultim sau extrem — numit de greci *τέλος* —, iar el nu se raportează la nimic altceva și totul se raportează la el, trebuie să admitem că viața plăcută este binele suprem.

Cei care consideră că binele suprem constă în virtute se lasă înșelați de strălucirea unui cuvânt, ignoră necesitățile naturii. Ei ar evita eroarea lor imensă, dacă ar vrea să-l asculte pe Epicur. Cine ar considera că aceste virtuți ale voastre sînt deosebite și frumoase, atrăgătoare și seducătoare, dacă n-ar fi o sursă de plăcere? ¹⁸. După cum prețuim știința medicului nu în sine, ci după starea sănătății noastre, meșteșugul cîrmaciului prin utilitatea sa, nu în sine, în lumina scopului său, adică buna navigație, la fel și înțelepciunea, care trebuie considerată drept arta vieții, n-ar prezenta nici o atracție, dacă n-ar produce nimic; ea are căutare fiindcă este într-un fel creatoarea plăcerii, care merită să fie dobîndită și stăpînită. Dar luați în considerare semnificația dată de mine plăcerii, pentru ca un sens odios atribuit ei să nu-mi distrugă expunerea. Căci ignorarea bine-lui și a răului atrage cu necesitate după sine o viață chinată și o asemenea eroare privează adesea sufletele de cele mai mari plăceri și le torturează cu cele mai grele chinuri. Trebuie să facem apel la înțelepciune, fiindcă ea ni se oferă drept călăuza cea mai sigură spre plăcere, după înlăturarea tuturor temerilor și dorințelor și în urma suprimării opiniilor false și nesocotite. Numai înțelepciunea este în măsură să alunge tristețea din suflete, această teroare permanentă și îngrozitoare. Viața liniștită este posibilă sub îndrumarea ei, dacă a fost stins focul oricărei poftă. Căci poftele nu pot fi săturate, și ele distrug nu numai indivizi, ci și familii întregi, ba chiar adesea nimicesc total statele. Din pofte se nasc urile, neînțelegerile, discordiile, răscoalele, războaiele. Toate acestea nu se manifestă doar exterior, nu se năpustesc orbește doar contra altora, ci închise adinec în suflete sînt în dezacord și se luptă între ele. Dintr-o astfel de situație rezultă cu necesitate o viață foarte amară și numai înțeleptul poate trăi în afara supărării și a temei, eliminînd și distrugînd tot ceea ce este van și greșit, limitîndu-se doar la ceea ce îi impune natura. Ce doctrină este mai utilă și mai potrivită unei vieți

13

43

44

45

bune decît aceea formulată de Epicur? El a stabilit o categorie de plăceri naturale și totodată utile, alta de plăceri naturale și totuși inutile, a treia de plăceri nefirești și inutile. Iată semnificația acestei ierarhii: plăcerile utile sînt satisfăcute fără efort și cheltuială. Nici cele naturale nu impun prea multe cerințe, fiindcă natura dispune de bogății ușor de dobîndit și de consumat pînă la capăt¹⁹. Înșă plăcerile vane nu pot avea măsură, nici limită. Iar dacă înțelegem că eroarea și neștiința tulbură întreaga viață și că numai înțelepciunea ne salvează de năvala poftelor și de temerile amenințătoare, că ne învață să suportăm ușor loviturile soartei și ne indică drumul spre liniștea desăvîrșită, de ce ezităm să afirmăm că înțelepciunea trebuie dobîndită în vederea plăcerii și că nechibzuința trebuie evitată din cauza chinurilor pe care le provoacă? Din același motiv nu vom spune că moderația trebuie să fie dorită în sine, ci fiindcă produce pacea sufletească și împacă și liniștește sufletele oferindu-le un anumit echilibru. Cumpătarea ne îndeamnă să ne călăuzim după rațiune în dorințe și în repulsii. Nu este suficient să judecăm asupra necesității unei acțiuni sau a inutilității ei, ci trebuie să fim consecvenți în judecata noastră. Majoritatea oamenilor nu sînt însă în stare să-și mențină hotărîrea, ei se lasă tirîți și cuprinși de poftă fără să se gîndească la urmări, de îndată ce li s-a oferit ochilor plăcerea. Din același motiv, ca urmare a unei plăceri mici și inutile, pe care ar fi putut-o dobîndi pe altă cale sau chiar s-ar fi putut lipsi de ea fără durere, ei riscă boli grele, pagube, dezonoarea și sînt adesea nevoiți să îndure pedepsele legilor și ale judecătorilor. Înșă cine vrea să se bucure de plăceri fără a avea de suferit de pe urma lor și cine își păstrează buna judecată ca să nu facă nimic contra gîndurilor lor lăsîndu-se învins de plăceri acela dobîndește plăcerea supremă, tocmai prin faptul că ignoră plăcerea. Adesea el are de suferit chiar dureri, dar pentru a nu risca o durere mai mare evitînd-o pe alta. De aici se înțelege că nici necumpătarea nu tre-

buie evitată în sine, că moderația trebuie prețuită nu pentru că oferă posibilitatea de a evita plăcerile, ci fiindcă oferă plăceri mai mari.

15

Același raționament este valabil și în cazul curajului: căci nici săvârșirea unor eforturi, nici îndurarea durerilor nu conțin o atracție în sine, de asemenea nici răbdarea, nici perseverența, nici veghea, nici măcar laudata hărnicie, nici curajul, ci aspirăm spre ele pentru a trăi fără grijă și teamă și pentru a ne elibera sufletul și corpul de durere, pe cât se poate. Căci după cum o viață stabilă și liniștită este tulburată de teama de moarte, după cum este jalnic să-ți lași dominat de dureri sufletul josnic și slab — din această pricină mulți și-au pierdut părinții, prietenii, unii patria, iar cei mai mulți s-au pierdut pe ei înșiși —, tot astfel un suflet puternic și nobil este liber de griji și neliniște; disprețuiește moartea care ne readuce în starea de dinainte de naștere și în fața durerilor se gîndește că moartea pune capăt celor mai mari dureri, că durerile îndelungate sînt mici, iar pe cele neînsemnate le dominăm noi înșine, fie îndurîndu-le dacă sînt suportabile, fie, dacă sînt insuportabile, părăsind cu curaj viața ca pe scena unui teatru ²⁰, de vreme ce ea nu ne oferă plăceri. Prin urmare este clar că nici frica, nici lașitatea nu trebuie blamate în sine, nici curajul și îndurarea nu trebuie elogiate în sine, ci primele trebuie respinse ca izvor de durere, celelalte trebuie dorite ca izvor de plăcere.

49

16

Mai trebuie să vorbim despre justiție, pentru a epuiza tema virtuților, dar despre ele se poate spune cam același lucru. După cum am afirmat că înțelepciunea, curajul și cumpătarea sînt atît de strîns legate de plăcere, încît nu pot fi smulse sau rupte în nici un chip de ea, tot astfel trebuie să gîndim și despre justiție; nu numai că justiția nu aduce nimănui vreun prejudiciu, dimpotrivă ea atrage mereu după sine liniștea sufletească, atît prin forța sa firească, cît și prin speranța că nu vom fi niciodată lipsiți de necesitățile impuse de o natură sănătoasă ²¹.

50

După cum nehibzuința, pofta și lașitatea chinuie și tulbură în permanență sufletul, tot astfel, dacă nedreptatea sălășuieste în mintea cuiva, ea este un motiv de tulburare prin însăși prezența ei. Într-adevăr, dacă cineva a plănuit ceva, nu va avea niciodată certitudinea că fapta sa va rămâne mereu ascunsă, chiar dacă va acționa pe ascuns ²². În primul rînd cele mai multe fapte necinstite trezesc bănuiala, apoi survin pe rînd vorba, zvonul, acuzatorul și judecătorul; unii au devenit chiar propriii lor judecători, așa cum s-a întîmplat în timpul consulatului tău ²³. Iar dacă unii sînt aparent destul de apărați și de ocrotiți contra judecării oamenilor, ei se tem totuși de justiția divină și consideră că zeii nemuritori le-au provocat chinurile care le rod sufletele zi și noapte și-i torturează. Cum poate exista posibilitatea de a diminua chinurile rezultate din faptele necinstite, cînd ele sînt foarte mari atît din cauza conștiinței cît și prin pedepsele legale și prin ura concetățenilor? Și totuși făptașii nu se pot sătura îndeajuns de bani, onoruri, pofte, ospete și de celelalte dorinți, pe care nu le diminuează prada dobîndită necinstit, ci mai degrabă le aprinde. Asemenea oameni dau mai degrabă impresia că trebuie ținuți în frîu decît să fie dezvățați de aceste deprinderi. Adevărata rațiune îi îndreaptă pe oamenii cu judecată spre justiție, echitate și bună-credință. Faptele necinstite nu-i aduc nici un avantaj celui care are darul vorbirii sau putere, fiindcă un astfel de om nu-și poate împlini ușor planurile, nici menține rezultatele eventualei sale reușite; posibilitățile oferite de soartă sau de inteligență sînt de folos mai degrabă celor dornici, care adaugă generozității lor bunăvoința și afecțiunea, cele mai importante condiții pentru o viață liniștită. Mai trebuie spus că păcatul n-are nici o justificare. Dorințele naturale sînt împlinite ușor fără a aduce vreun prejudiciu altcuiva, dar nu trebuie să ne supunem dorințelor vane ²⁴. Obiectul lor nu este deloc demn, iar nedreptatea însăși presupune un dezavantaj mai mare decît avantajul rezultat

din situația care generează nedreptatea. Deci n-are dreptate nici cine a afirmat că justiția este de dorit în sine, fiindcă justiția este izvorul unor mari plăceri. Căci este plăcut să fii iubit și să inspire iubire, fiindcă astfel viața îți este mai sigură și plăcerea mai deplină. De aceea consider că necinstea nu trebuie evitată numai din cauza dezavantajelor care decurg din ea pentru cei necinstiți, dar cu mult mai mult fiindcă ecel în al cărui suflet sălășluiește necinstea nu poate respira niciodată în voie și nu se poate odihni niciodată.

Iar dacă nici elogiul virtuților, obiectul celor mai înflăcărâte dezbateri filosofice, nu poate avea alt scop decât drumul spre plăcere, iar singură plăcerea ne cheamă spre ea și ne atrage prin natura ei, nu ne putem îndoi că ea este bunul suprem și că viața fericită constă numai din plăcere. 54

Voi evidenția pe scurt câteva aspecte ale acestei opinii atât de solide. Nu se comit greșeli în privința binelui și răului suprem în sine, adică în privința plăcerii și a durerii, ei în privința situațiilor care le produc; acestea sînt necunoscute. Admit că plăcerile și durerile sufletului rezultă din plăcerile și durerile corpului. De asemenea sînt de acord cu afirmația voastră potrivit căreia teza contrară distruge integral această teorie²⁵; constat că o susțin mulți dar aceștia sînt ignoranți. Deși plăcerea sufletească produce bucurie, iar durerea chin, amîndouă sînt produse de corp și totodată se raportează la corp, ceea ce nu înseamnă că plăcerile și durerile sufletești nu sînt cu mult mai mari decît cele trupești²⁶. Căci cu trupul putem simți numai ceea ce este prezent, dar cu sufletul simțim prezentul, trecutul și viitorul. După cum intensitatea unei dureri trupești o egalează pe aceea a unei suferințe sufletești, aceasta din urmă poate deveni enormă dacă ne închipuim că sîntem supuși unei amenințări eterne și nesfîrșite. Același principiu se aplică și plăcerii: ea este cu atât mai mare dacă nu este însoțită de o asemenea teamă. 17 55

- 56 Deci este clar și faptul că cea mai mare plăcere sau durere sufletească determină fericirea sau nenorocirea unei vieți mai mult decât plăcerea și durerea sufletească de aceeași intensitate. Dar nu cred că după dispariția plăcerii urmează de îndată mîhnirea, decât dacă plăcerii îi urmează durerea. Dimpotrivă, ne bucură lipsa durerii, chiar dacă nu survine nici o plăcere care să ne impresioneze simțurile. Astfel se poate înțelege cît este de mare plăcerea rezultată
- 57 din lipsa de durere. După cum ne exaltă speranța unor bunuri, tot astfel ne bucură și amintirea lor. Nebunii sînt chinuți de amintirea relelor, dar înțelepții se bucură amintindu-și de plăcerile trecute. Avem posibilitatea interioară de a distruge insuccesele printr-o uitare perpetuă și de a ne aminti de succese cu mare plăcere. Dar cînd privim trecutul cu multă atenție, ne cuprinde mîhnirea în fața răului și bucuria în fața binelui.
- 18 O, cale frumoasă a vieții fericite, deschisă, ușoară și dreaptă ! Cum nu poate exista ceva mai bun decât lipsa de durere și de suferință și decât posibilitatea de a te bucura de cele mai mari plăceri sufletești și trupești, nu vedeți că nu omitem nimic din ceea ce este de folos vieții pentru a dobîndi mai ușor binele suprem, tema discuției noastre ? Epicur, care era după părerea voastră datat plăcerilor, afirmă cu tărie că nu există viață plăcută dacă nu trăiești înțelept, cinstit și drept și că nu poate exista viață înțeleaptă, cinstită și dreaptă, dacă ea nu este plăcută ²⁷. Căci nici cetatea nu poate fi fericită în dezbinare, nici casa dacă stăpînii se află în discordie. În condițiile unui dezacord sau discordii interne sufletul nu poate gusta nici măcar parțial din plăcerea senină a libertății. Cînd se înfruntă ambiții și proiecte opuse, sufletul nu poate avea liniște
- 58 și odihnă. Dacă bolile grave ale corpului înlătură plăcerea vieții, cu atît mai mult o înlătură bolile sufletești. Bolile sufletești sînt dorințele nemăsurate și vane pentru bogății, glorie, dominație și pofte josnice. La ele se adaugă bolile, mîhnirile, tristețea,
- 59

care rod sufletele și le consumă prin grijile pe care și le fac: cei incapabili să înțeleagă că nu poate să existe vreo suferință sufletească prezentă sau viitoare, dacă ea este separată de corp. Orice nechibzuit este atins de una din aceste boli, deci orice nechibzuit este nenorocit. La acestea se adaugă moartea mereu amenințătoare, ca stinca lui Tantal, apoi superstiția, motiv de teamă permanentă pentru cel care se lasă dominat de ea. Totodată ei nu-și amintesc de bucuriile din trecut, nu se bucură de cele prezente, așteaptă numai viitorul și, fiindcă acesta este nesigur, ei se consumă în grijă și teamă și se chinuie groaznic când își dau seama, tîrziu, că s-au străduit zadarnic pentru putere, bogății și glorie. Căci ei nu se bucură de nici un fel de plăcere de pe urma străduințelor lor, deoarece înflăcărați de speranță au făcut eforturi mari și numeroase. Iată deci că unii oameni mici și nevoiași sufletește, mereu disperați și răuvoitori, invidioși, ursuzi, se tem de lumină, sînt clevetitori, uricioși, alții sînt dedați unor amonori ușuraticе, alții insolenți, alții îndrăzneți, alții nerușinați, necumpătați și lași, incapabili de a fi consecvenți. De aceea viața lor este un șir neîntrerupt de chinuri. De aceea nici un nechibzuit nu poate fi fericit, iar înțeleptul nu poate fi decît fericit. Punctul nostru de vedere este cu mult superior și mai aproape de adevăr decît acela al stoicilor. Căci aceștia spun că nu există nimic bun în afară de cea umbră, ca s-o numesc astfel, desemnată de ei cu un termen pe cît de ireal, pe atît de strălucitor, în aparență, anume cinstea. Sprijinindu-se pe acest termen virtutea n-are nevoie de plăcere și își ajunge sieși pentru a realiza o viață fericită.

Dar această teză poate fi expusă în așa fel, încît nu numai că nu o vom respinge, dar o vom aproba chiar. Căci Epicur îl consideră pe înțelept fericit în eternitate. Are dorințe limitate, nu-i pasă de moarte, în privința zeilor nemuritori nu-i este teamă să aibă opinii conforme cu adevărul, nu ezită să părăsească viața dacă i se pare că așa este mai bine. Întărit cu asemenea principii, viața i se scurge într-o permanentă

plăcere. Niciodată nu are mai multe dureri decât plăceri. Căci pe de o parte își amintește cu plăcere de bucuriile trecutului și le domină pe cele prezente, astfel încît înțelege cît sînt ele de numeroase și de desfătătoare, nu se lasă copleșit de viitor, ci îl așteaptă; se bucură de prezent fără a se lăsa tulburat de inconvenientele pomenite de mine. Își prilejuiește o mare bucurie comparîndu-și viața cu aceea a oamenilor nechibzuiți. Dacă durerile năvălesc întimplător asupra înțeleptului, forța lor nu va fi niciodată atît de mare încît el să nu aibă mai multe motive de bucurie decît de îngrijorare. Epicur a arătat, pe bună dreptate, că acțiunea destinului asupra înțeleptului este extrem de redusă, că soluțiile cele mai importante depind de hotărîrile și de raționamentele lui, că nu există plăcere mai mare, chiar dacă se prelungește în eternitate, decît plăcerea înțeleptului, fie ea limitată la durata vieții ²⁸.

După Epicur dialectica voastră n-are vigoare și nu contribuie la realizarea unei vieți mai bune, nici la stabilirea unei metode de discuție mai potrivite. El a acordat o mare importanță fizicii. Această știință oferă posibilitatea de a percepe forța cuvintelor, natura discursului, raportul dintre consecințe și opoziții ²⁹. Cunoașterea desăvîrșită a naturii ne eliberează de superstiția apăsătoare și de tulburarea pe care ne-o provoacă ignoranța noastră, izvorul unor temeri cumplite ³⁰. În fine, dacă vom cunoaște necesitățile naturii, vom fi mai bine adaptați împrejurărilor. Atunci vom cunoaște într-adevăr temeinic natura, iar dacă vom urma principiul amintit, care este o mână cerească menită să ne ofere știința universală și criteriul oricărei judecăți, nu vom fi învinși de nici un argument și nu ne vom părăsi niciodată convingerile. Dacă nu vom cerceta natura, nu vom putea apăra niciodată judecățile rezultate din simțuri. Orice observație psihică își are originea numai în simțuri ³¹, iar dacă simțurile vor reflecta adevărul, conform doctrinei lui Epicur, numai atunci este posibilă cunoașterea și percepția. Cei care nu știu

seama de simțuri și nu recunosc posibilitatea de a pœercepe nu sînt în măsură să-și argumenteze punctul de vedere, chiar dacă suprimă simțurile. Pe lingă aceasta, prin suprimarea cunoașterii și a științei este distrus orice principiu de viață și de acțiune. Astfel fizica este izvorul curajului în fața temei de moarte, a tăriei în fața superstiției înfricoșătoare, a liniștii sufletești dobîndite prin înlăturarea necunoașterii a tot ceea ce este ascuns, a cumpătării rezultate din cunoașterea naturii, a plăcerilor de tot felul, a principiului cunoașterii — așa cum l-am expus mai înainte —, a distincției dintre adevăr și fals, potrivit aceluiași principiu.

Mai rămîne să discutăm despre prietenie, un subiect foarte necesar. Voi afirmați că prietenia n-ar exista dacă plăcerea ar fi bunul suprem. Însuși Epicur a considerat prietenia drept cel mai important, cel mai rodnic și cel mai plăcut dintre toate elementele vieții fericite stabilite de el³². El a dovedit-o nu numai în expuneri, ci mult mai mult prin conduita, faptele și obiceiurile sale. Poveștile celor vechi dovedesc importanța prieteniei; în ciuda numărului și varietății lor, începînd chiar din epoca cea mai îndepărtată, sînt menționate numai trei cupluri de prieteni pornind de la Theseus și sfîrșind cu Oreste³³. Dar deși avea o singură casă foarte mică, ce număr mare de prieteni a adunat lingă sine Epicur, cu cîtă dragoste i-a ținut în jurul său! Dar să revenim la subiect. Nu este nevoie să ne referim la oameni. Adepții noștri au discutat în trei feluri despre prietenie. Deși unii susțin că plăcerile prietenilor noștri n-au pentru noi aceeași valoare ca plăcerile noastre — din acest punct de vedere prietenia nu este prea temeinică, după părerea unora — eu cred că ei se apără și se descurcă destul de ușor. Ca și virtuțile, despre care am vorbit înainte, nici prietenia nu poate exista, după părerea lor, în afara plăcerii. Dar din moment ce singurătatea și viața fără prieteni este plină de curse și dominată de teamă, rațiunea însăși ne îndeamnă să ne cîștigăm prieteni,

20
65

66

- căci ei ne vor întări sufletește, iar sufletul nu va pierde speranța plăcerilor izvorite din prietenie.
- 67 După cum ura, invidia, disprețul sînt dușmarii plăcerilor, prietenii sînt nu numai apărătorii lor cci mai devotați, dar și izvorul lor, atît din punctul de vedere al prietenilor noștri, cît și din al nostru. Ele sînt un motiv de bucurie nu numai în prezent, ci mențin totodată speranța în viitor. Plăcerea de viață trainică în timp nu poate fi menținută cu nici un chip în afara prieteniei, nici chiar prietenia nu poate fi menținută dacă nu ne iubim prietenii ca pe noi înșine. Acesta este rezultatul prieteniei, iar între prietenie și plăcere este un raport strîns. Căci ne bucurăm de bucuria prietenilor noștri la fel ca de bucuria noastră și ne îndurerează deopotrivă suferințele lor. De aceea înțeleptul va avea față de prietenul său aceleași sentimente pe care le are față de sine și va face aceleași eforturi pentru plăcerea sa ca și pentru plăcerea prietenului său. Ceea ce am spus despre raportul strîns și permanent dintre virtuți și plăceri este valabil și pentru prietenie. Epicur s-a exprimat în chipul cel mai strălucit astfel : „Aceeași știință care ne-a întărit sufletul în convingerea că nu trebuie să ne temem de un rău etern sau îndelungat, ne-a dovedit că sprijinul cel mai solid al acestei vieți de scurtă durată este prietenia”³⁴.
- 69 Dar unii epicurei, oarecum înfricoșați de obiceiurile voastre și totuși destul de pătrunzători, se tem că prietenia conform concepției noastre, ca o cale spre plăcere, va părea cu totul șchioapă. După părerea lor, primele grupuri, legături și intenții de a consolida obiceiurile au avut drept scop plăcerea; însă cînd uzul permanent a dus la prietenia intimă, a început să înflorească dragostea într-atît, încît prietenii se iubesc exclusiv din afecțiune prietenească, chiar dacă prietenia nu are nici o utilitate. Căci dacă obișnuim să îndrăgim din deprindere locuri, temple, orașe, gimnazii, cîmpuri, cîini, cai, distracțiile și vinătoarea, oare nu este mai ușor și mai drept să
- 70 îndrăgim, prin deprindere, oamenii? Unii afirmă că

între înțelepți există un fel de contract potrivit căruia ei nu-și iubesc prietenii mai puțin decît pe ei înșiși. Ne putem da seama că faptul este posibil, că este un caz frecvent. Este clar că nimic nu este mai potrivit unei vieți plăcute decît o astfel de legătură. Dacă admitem că binele suprem constă în plăcere, din toate acestea se poate deduce că binele suprem este întru totul compatibil cu prietenia și totodată că prietenia n-ar putea exista în afara premisei de mai sus.

De aceea, dacă spusele mele sînt mai clare și mai strălucitoare decît soarele însuși, dacă ele izvorăsc chiar din natură, dacă întreaga mea expunere este integral confirmată de simțuri, adică de martori necorupți și cinstiți, dacă copiii care gîngure, dacă înseși fiarele mute spun la îndemnul naturii că numai plăcerea este binefăcătoare, că nimic nu este răufăcător în afară de durere — iar judecata lor în această privință nu este depravată, nici coruptă — oare nu-i datorăm acestui om cea mai mare recunoștință? Căci el, ca și cum ar fi auzit vocea naturii, a înțeles temeinic și în profunzime natura și i-a îndemnat pe toți oamenii raționali pe calea vieții pașnice, liniștite, calme și fericite. Dacă erudiția lui și se pare mediocră, faptul se datorează părerii sale potrivit căreia unica erudiție este aceea care duce la știința vieții fericite. Să-și fi petrecut el vremea citind poezii, ca mine și Triarius la îndemnul tău? Poeziile nu prezintă o utilitate temeinică, iar desfătarea oferită de ele este puerilă. Să se fi consacrat, ca Platon, muzicii, geometriei, numerelor, astrelor? Pe de o parte, fiindcă pornesc de la premise false, aceste științe nu pot reflecta adevărul, iar pe de alta, dacă ar fi conforme cu adevărul, n-ar contribui cu nimic la înfăptuirea unei vieți mai fericite și mai bune. Să se fi ocupat deci cu aceste științe și să fi abandonat știința vieții, care este atît de importantă, atît de istovitoare și în fine atît de fructuoasă? Deci nu Epicur a fost incult, ei au fost neînvățați cei care consideră că trebuie să studieze pînă la adînci bătrîneți ceea ce ar

21

71

72

trebui să știe și copiii și ar fi rușinos să nu le știe.” După ce a terminat de vorbit, a spus : „Mi-am expus opinia ca să-mi spui ce părere ai despre ea. N-am mai avut pină acum ocazia s-o fac după voia mea.”

CARTEA A DOUA

- 1 Pe cînd mă priveau amindoi dîndu-mi a înțelege
 1 că sînt gata să mă asculte, am spus : „În primul rînd
 vă rog să nu-mi cereți să vorbesc ca un filosof în
 fața elevilor. Această metodă nu-mi place nici măcar
 la filosofi. Chiar Socrate, care poate fi numit pe
 bună dreptate părintele filosofiei, n-a procedat nicio-
 dată astfel. Acesta era obiceiul celor numiți pe vre-
 mea aceea sofiști. Dintre aceștia primul Gorgias din
 Leontinum a îndrăznit să pună o întrebare în adunare,
 adică a cerut să fie discutat subiectul care îl interesa ³⁵.
 Procedu îndrăzneț, aș spune chiar nerușinat, dacă
 metoda n-ar fi fost acceptată de filosofii noștri.
- 2 Dar știm că Gorgias și ceilalți sofiști au fost luați
 în ris de Socrate, după cum ne spune Platon : el le
 cerea lămuriri și le punea întrebări interlocutorilor
 săi, le evidentia opiniile pentru a le replica, dacă
 găsea de cuviință. Urmașii săi n-au păstrat acest
 obicei, dar l-a reluat Arcesilaos ; el a vrut ca auditorii
 săi să nu-i pună întrebări, ei să-și exprime ei înșiși
 opiniile. Apoi îi contrazicea, ei își apărau opiniile cum
 puteau. Însă la ceilalți filosofi cel care a pus între-
 barea tace. Acesta este procedeu Academiilor. Căci
 dacă ascultătorul spune : „După părerea mea, plă-
 cerea este bunul suprem”, opinia contrară este expusă
 în cadrul unui discurs cursiv, de unde se poate
 înțelege că cel care a exprimat această opinie n-o
 acceptă de fapt, ei vrea să asculte punctul de vedere
 3 contrar ³⁶. Procedeu nostru este mai potrivit. Torqua-
 tus nu și-a expus pur și simplu părerea, dar a și
 motivat-o. Însă deși expunerea sa cursivă mi-a plă-

cutt în bună măsură, cred totuși că este mai comod să ne oprim asupra fiecărui aspect în parte și să vedem ce anume acceptă fiecare și ce respinge, iar la capătul discuției vom putea trage o concluzie. Când discursul curge ca un torent, chiar dacă atrage dhrupă sine o mulțime de idei, nu poți reține și înțelege nimic, nu poți zăgăzui un discurs atît de rapid.

Într-o cercetare, orice discurs care urmează o anumită cale și o anumită metodă trebuie să indice în primul rînd, potrivit unei înțelegeri dintre interlocutori, care este obiectul discuției — ca în formulele de felul „este vorba despre această problemă” —. Epicur a fost de acord cu acest principiu formulat de Platon în *Phaedrus*³⁷ și și-a dat seama că trebuie aplicat în orice dezbateri. Dar el n-a înțeles prima consecință: căci neagă utilitatea definiției, fără de care acordul între adversari în cadrul unei discuții este uneori imposibil; este și cazul discuției noastre. Căutăm limita bunurilor: putem oare să-i cunoaștem natura, dacă nu definim termenul-limită, fiindcă am spus limita bunurilor, și totodată ce este un bun? Definiția este descoperirea unor fapte oarecum ascunse, iar prin ea se evidențiază esența fiecărui lucru: tu însuși recurgeai uneori la ea fără să-ți dai seama. Căci defineai termenii de „limită” sau „extrem” sau „ultim” ca elemente de referință a oricărei acțiuni drepte, fără ca ei să fie raportați vreodată la alt element. Foarte bine. Dacă ar fi fost nevoie, ai fi definit și noțiunea de bine sau dorințele conforme cu natura sau utilul sau necesarul sau plăcutul. Dacă nu ți-e neplăcut, fiindcă nu ești un adversar hotărît al definiției și o utilizezi cînd vrei, aș vrea să definești chiar tu plăcerea, obiectul discuției noastre. „Cine oare, întrebă TORQUATUS, nu știe ce este plăcerea? Cine are nevoie de o definiție pentru a înțelege mai bine această noțiune?” „Aș spune că eu însumi, am replicat EU, dacă n-aș fi convins că știu bine ce este plăcerea, dacă n-aș avea în această privință o opinie solidă. Însă eu afirm că însuși Epicur n-are o părere fermă în privința plăcerii, deși

spune adesea că trebuie să dai mare atenție sensului cuvintelor. Totuși el nu înțelege întotdeauna semnificația cuvîntului «plăcere», adică ce se ascunde de fapt sub acest cuvînt.” Atunci TORQUATUS, rîzînd : „Asta-i bună ! Să nu știe cel care a afirmat că scopul căutărilor este plăcerea, ce este acest bun suprem și ultim și care este natura sa?” „Și totuși, am spus EU, ori Epicur, ori toți oamenii de pretutindeni n-o știi.” „Cum așa? întrebă TORQUATUS.” „Fiindcă toți oamenii consideră plăcerea drept o impresie a simțurilor însoțită de o anume bucurie.” „Cum? Crezi că Epicur nu cunoaște această plăcere? întrebă EL.” „Nu mereu, am spus EU. Uneori o cunoaște mult prea bine, fiindcă el însuși mărturisește că nu poate înțelege unde anume există sau în ce constă un bun, cu excepția celui conținut în mîncare, băutură, în auz sau în plăcerea josnică ³⁸. Nu sînt cuvintele lui?” „Îmi vorbești de parcă mi-ar fi rușine de aceste afirmații și n-aș fi în stare să le explic semnificația !” „Nu mă îndoiesc că-ți vine ușor s-o faci și n-are de ce să-ți fie rușine că ești de acord cu un înțelept, singurul, după știința mea, care a îndrăznit să se considere ca atare. Despre Metrodorus nu se spune că și-ar fi arogat acest calificativ, ci numai că nu l-a refuzat cînd i l-a acordat Epicur. Cei șapte ³⁹ l-au primit nu în virtutea opiniei lor, ci conform unei păreri generale. În orice caz cred că Epicur a atribuit în acest pasaj cuvîntului „plăcere” aceeași semnificație ca și ceilalți oameni. Toți oamenii consideră că plăcerea este ceea ce grecii numesc ἡδονή, iar latinii *voluptas* (voluptate), adică o impresie agreabilă, care excită simțurile.” „Ce mai vrei, spuse TORQUATUS.” „Îți voi spune, am replicat EU, mai degrabă pentru a mă informa eu însumi decît din dorința de a te critica pe tine sau pe Epicur.” „Și eu, spuse TORQUATUS, aș fi mulțumit să învăț cîte ceva de la tine decît să te critic.” „Cunoști bine, am spus EU, opinia lui Hieronymus din Rhodos despre binele suprem ca punct de referință al tuturor lucrurilor?”

„O cunosc, spuse EL; după părerea lui scopul suprem este lipsa totală de durere.” „Cum? Ce părere are el despre plăcere?” „El spune că ea nu trebuie dorită în sine, zise EL.” „După părerea sa bucuria și lipsa de durere sînt deosebite.” „Se înșală, spuse EL. Căci după cum am spus înainte, limita celei mai mari plăceri este îndepărtarea oricărei dureri.” „Voi arăta mai tîrziu ce este lipsa de durere, am spus EU; dacă nu ești prea încăpățînat, trebuie să admiți că plăcerea și lipsa de durere sînt două lucruri deosebite.” „Wei constata că sînt încăpățînat în această privință; căci nimic nu poate fi mai adevărat decît faptul că sînt unul și același lucru.” „Oare există vreo plăcere în băutură?” „Cine ar putea spune că nu, zise EL.” „Aceași plăcere ca și cea de după potolirea setei?” „Nu, dimpotrivă, aceasta este un alt fel de plăcere. După ce ne-am stins setea, plăcerea este statornică, iar plăcerea din acțiunea de a bea presupune o mișcare”⁴⁰. „Cum poți desemna cu același termen două situații atît de deosebite?” „Nu-ți amintești că am spus cu puțin înainte că după înlăturarea oricărei dureri există o varietate de plăceri, dar ele nu diferă ca intensitate?” „Sigur că-mi amintesc, am spus EU. Dar chiar dacă te-ai exprimat corect latinește, n-ai fost destul de clar. Varietate (*varietas*) este un cuvînt latinesc și poate fi utilizat corect în cazul culorilor deosebite, dar este de asemenea aplicat și în alte cazuri, de exemplu poem variat, discurs variat, moravuri variate, soartă variată. Uneori se vorbește și despre plăcere variată, cînd lucruri deosebite produc plăceri deosebite. Dacă ai vorbi despre varietate, aș înțelege, așa cum înțeleg și fără explicația ta. Nu înțeleg prea bine ce este această varietate, fiindcă spui că suprema plăcere constă în lipsa durerii, dar atunci cînd ne hrănim cu lucrurile care produc o impresie agreabilă asupra simțurilor, plăcerea constă în mișcare, care este izvorul varietății plăcerilor, dar afirmi și că plăcerea rezultată din lipsa de durere nu poate fi intensificată. Nu știu de ce numești tu lipsa de durere plăcere.”

- 4 „Poate oare exista ceva mai dulce decât lipsa de
 11 durere?” „Sigur că nu există nimic mai bun, am spus
 EU, — dar nu asta te-am întrebat acum —, ci este
 plăcerea același lucru cu ceea ce numesc eu lipsă
 de durere (*indolentia*)?” „Sigur că da, este cea mai
 mare plăcere, imposibil de depășit.” „Deci din mo-
 ment ce ai definit astfel binele suprem, din moment
 ce el constă numai în lipsa de durere, de ce eziți
 să te referi numai la acest fapt, să susții și să apori
 12 doar acest punct de vedere? De ce este nevoie să
 așezi plăcerea în rîndul virtuților, așa cum ai intro-
 duce o curtezană într-o adunare de matroane? Pînă
 și numele ei este odios, rușinos și suspect. De aceea
 spuneți de obicei că noi nu înțelegem semnificația
 conferită de Epicur plăcerii. Deși sînt destul de
 blind în discuție, cînd aud vorbindu-se astfel, ceea
 ce mi se întîmplă destul de des, mă înfurii de cele
 mai multe ori. Oare nu înțeleg eu ce înseamnă ἡδονή
 pe grecește și plăcere (*voluptas*) pe latinește? Pe
 care din cele două limbi n-o cunosc? Și cum se face
 că n-o cunosc eu și o cunosc toți cei care au vrut
 să fie epicurei? Partizanii voștri au susținut cu tărie
 că cel care vrea să devină filosof nu trebuie să fie
 cult. Astfel, așa cum strămoșii noștri l-au adus de
 la plug pe ilustrul Cincinnatus pentru a-l numi dicta-
 tor, și voi recrutați din toate satele oameni de treabă,
 13 dar evident nu erudiți. Deci aceștia înțeleg opiniile
 lui Epicur, iar eu nu? Ca să-ți dovedesc că le înțeleg
 afirm, în primul rînd, că plăcerea (*voluptas*) este
 ceea ce el numește ἡδονή. Desigur, căutăm adesea
 echivalentul perfect latin al unui cuvînt grecesc;
 în cazul acesta n-avem nimic de căutat. Nu putea fi
 găsit alt cuvînt care să-l redea mai bine pe grecescul
 ἡδονή decât plăcere (*voluptas*). Orice bun vorbitor
 de latină, oriunde s-ar afla el, atribuie acestui cuvînt
 două semnificații: bucurie sufletească și mișcare
 plăcută în corp. De aceea și personajul lui Trabea
 numește *bucuria* „o excesivă plăcere sufletească”⁴¹,
 la fel și personajul lui Caecilianus care spune că „se
 bucură de toate bucuriile”. Dar este o diferență,

amume cuvîntul „plăcere” este folosit și în cazul sufletului — stoicii consideră că este o greșeală și o definește astfel: o exaltare a sufletului însoțită de impresia, nejustificată rațional, a dobîndirii unui bun —, dar după uzul tuturor vorbitorilor de latină 14
cuvîntul „plăcere” se referă la desfătarea produsă de mișcarea simțurilor. Aplică, dacă vrei, acest cuvînt sufletului: cuvîntul „a se bucura” (*iuvare*) este utilizat în ambele sensuri; de la el provine cuvîntul „plăcut” (*iucundus*). Dar trebuie să înțelegi că există o deosebire între cel care spune:

„uit de mine; mare mi-e bucuria...”,

și cel care zice:

„focul mă mistuie-n suflet...”;

unul este exaltat de bucurie, celălalt este chinuit de durere; există un personaj mediu,

„deși noi ne cunoaștem doar de citva timp”⁴²,

care nici nu se bucură, nici nu este îngrijorat; astfel între cel care este stăpîn pe mult doritele plăceri trupesti și cel chinuit de cele mai mari dureri există omul care nu se află în nici una din aceste situații. 5

Crezi că înțeleg bine sensul cuvintelor sau trebuie să iau lecții de latină sau de greacă? Și totuși, presupunînd că nu înțeleg bine preceptele lui Epicur, 15
deși mi se pare că știu bine grecește, bagă de seamă să nu fie cumva vina lui, tocmai fiindcă vorbește în așa fel încît nu se face înțeles. El poate evita obiecția în două feluri: fie a procedat astfel intenționat, ca Heraclit ‘cel poreclit σκοτεινός (obscurul), fiindcă a descris natura într-un chip foarte obscur’, fie obscuritatea discursului este determinată de subiect, nu de cuvinte, ca în dialogul *Timaeus* de Platon. Dar Epicur ar vrea, după părerea mea, să se exprime clar și deschis, dacă ar putea; pe de altă parte el nu tratează un subiect obscur în sine, ca fizica, sau complicat, ca matematica, ci unul clar și simplu, pe care

- il cunoaște chiar și mulțimea. Totuși voi nu afirmați că nu înțelegem ce este plăcerea în sine, ci nu înțelegem ce este ea în accepțiunea lui Epicur. De aici nu rezultă că noi nu cunoaștem semnificația cuvîntului „plăcere”, ci că Epicur se exprimă în maniera sa proprie și ignoră sensul atribuit de noi acestui cuvînt. Dacă susține același punct de vedere ca și Hieronymus, care afirmă că binele suprem constă în viața lipsită de necazuri, de ce preferă cuvîntul „plăcere” în loc de „lipsă de durere”, ca celălalt, stăpîn pe vorbele sale? Dacă totuși consideră că trebuie adăugată și plăcerea rezultată din mișcare — așa numește el plăcerea dulce însoțită de ‘mișcare’, iar pe cea proprie celui care nu suferă nimic o numește plăcere ‘stabilă’ —, ce urmărește el oare, de vreme ce nu poate convinge pe nici un om care se cunoaște pe sine, adică pe cineva care și-a cercetat firea și simțurile, că lipsa de durere și plăcerea sînt unul și același lucru? Asta înseamnă, Torquatus, să forțezi simțurile și să smulgi din mințile noastre sensul cuvintelor cu care ne-am deprins. Cine nu știe că în natură există trei stări: una însoțită de plăcere, a doua de durere și a treia, cea în care mă aflu eu acum și voi, după cum cred, adică în afara durerii și a plăcerii; de exemplu se află într-o stare plăcută cel care mănîncă și este lovit de durere cel torturat. Nu-ți dai seama că între aceste categorii se află mulțimea imensă a celor care nu se bucură și nu suferă?”
- 17 „Deloc, spuse TORQUATUS; toți cei lipsiți de durere se află într-o stare de plăcere și consider că aceasta este suprema stare de plăcere.” „Consideri deci că împărtășese aceeași plăcere atît cel care îi amestecă altuia vinul îndulcit cu miere, fără a suferi de sete, și cel însetat care bea vinul?”
- 6 „Gata cu întrebările, spuse TORQUATUS, dacă n-ai nimic împotriva; ți-am spus de la început că prefer o expunere cursivă, fiindcă prevedeam că vei recurge la o logică insidioasă.” „Preferi deci să discut ca orator, nu ca dialectician, am spus EU.” „Vorbești, spuse EL, ca și cum discursul cursiv ar fi

propriu numai oratorilor, nu și filosofilor.” „Iată părerea lui Zenon stoicul în această privință: ca și Aristotel, el a considerat că există două feluri de discursuri, cel retoric, asemănat de el cu o mână deschisă, și cel dialectic, pe care îl aseamnă cu un pumn, vrind să arate că retorii vorbesc abundent, iar dialecticienii concis⁴³. Îți voi îndeplini deci dorința și voi vorbi, dacă voi fi în stare, ca un retor, dar potrivit retoricii filosofilor, nu celei specifice forului, pe care o utilizăm noi, fiindcă este mai puțin nuanțată din moment ce se adresează mulțimii. Dar, Torquatus, Epicur disprețuiește dialectica, singura știință în măsură să analizeze esența oricărui lucru și să-l definească și totodată să indice calea unei discuții. Am impresia că expunerea sa se prăbușește, fiindcă el este incapabil să facă distincțiile necesare în argumentare, așa cum am constatat înainte.

18

Voi considerați că plăcerea este bunul suprem. Trebuie deci să vedem ce este plăcerea; nu există altă cale de a lămurii subiectul discuției. Dacă Epicur l-ar fi lămurit cu adevărat, n-ar fi șovăit așa cum o face. Fie acceptă semnificația dată de Aristippus, adică plăcerea o mișcare dulce și agreabilă a simțurilor, pe care și vitele ar fi numit-o plăcere dacă ar fi putut vorbi, fie, dacă preferă să vorbească în felul său, altfel decît

„danaii toți și micenienii
și neamul attic...”⁴⁴

și decît toți grecii pomeniți în acest anapest, ar fi numit plăcere numai lipsa de durere, disprețuind astfel definiția lui Aristippus, fie, dacă le acceptă pe amindouă, cum le acceptă de fapt, ar fi asociat lipsa de durere cu plăcerea și le-ar fi considerat pe amindouă drept bunul suprem. Căci mulți și mari filosofi au socotit că bunul suprem este constituit din două elemente; Aristotel a asociat practica virtuții cu prosperitatea unei vieți desăvârșite; Calliphon a pus alături cinstea și plăcerea; Diodorus la fel. La fel ar fi făcut și Epicur, dacă ar fi asociat

19

7
20
21

opinia de acum a lui Hieronymus cu aceea mai veche a lui Aristippus. Aceșta doi nu sînt de acord între ei. Fiecare are alt scop și, cum fiecare se exprimă elegant în grecește, nici Aristippus, care susține că bunul suprem este plăcerea, nu consideră că plăcerea constă în lipsa de durere, nici Hieronymus, care afirmă că supremul bun este lipsa de durere, nu utilizează niciodată cuvîntul „plăcere”, ci în locul ei întrebuintează noțiunea de „lipsă de durere”, fiindcă socotește că plăcerea nu trebuie rîvnită. Este vorba de fapt de două sensuri, nu numai de două cuvinte. Unul se referă la viața lipsită de durere, altul la cea însoțită de plăcere. Voi nu încercați numai să desemnați două situații atît de deosebite cu un singur termen, ceea ce aș putea admite, ci vreți totodată să reduceți două situații la una singură, ceea ce este imposibil. Epicur, care le acceptă pe amîndouă, ar fi trebuit să țină seama de fiecare, ceea ce face de fapt, dar nu le-a desemnat cu termeni deosebiți. Căci atunci cînd elogiază în mai multe rînduri plăcerea sub numele utilizat de noi toți îndrăznește să spună că nici măcar nu se gîndește să conceapă vreun bun în afara plăcerii din accepțiunea lui Aristippus; așa se exprimă el în orice expunere despre binele suprem. Dar în altă carte el a adunat, se spune, maxime scurte, foarte importante, un fel de oracole despre înțelepciune și a scris următoarele cuvinte, care îți sînt cunoscute și ție, Torquatus — care dintre voi n-a învățat pe de rost ⁴⁵ *Κυρίαι δόξαι* (*maximele fundamentale*), adică socotite ca atare, fiindcă sînt maxime scurte foarte importante pentru viața fericită? — fii deci atent și spune-mi dacă traduc corect următoarea maximă: «Dacă sursele de plăceri ale desfrînașilor i-ar elibera pe aceștia de teama de zei, de moarte și de durere și le-ar indica limitele dorințelor lor, n-am avea nimic de obiectat contra lor, din moment ce a îndeplini toate plăcerile, nu ar conține nici o durere sau vreo suferință, adică vreun rău» ⁴⁶.

Atunci TRIARIUS nu s-a mai putut stăpîni. „Te implor, Torquatus, spuse el, acestea sînt cuvintele lui Epicur?” — am avut impresia că știa bine acest lucru, totuși vroia să-l silească pe Torquatus s-o spună —. Dar acesta nu s-a sfiit și a spus, foarte încrezător în sine: „Da, sînt cuvintele lui, dar voi nu înțelegeți bine semnificația lor.” „Dacă nu corespunde sensului cuvintelor, n-o voi înțelege nicio-dată. Dar el spune ceea ce înțelege și dacă afirmă că depravații nu trebuie condamnați în cazul că sînt înțelepți, faptul este o absurditate; este ca și cum ai spune că paricizii nu trebuie condamnați dacă nu sînt avizi, nu se tem de zei, de moarte și de durere. Și totuși ce ne împiedică să-i exceptăm pe depravați și să ni-i închipuim pe unii dintre ei ducînd o viață desfrînată, fără a fi condamnați de cel mai mare filosof, sub motiv că în felul acesta evită celelalte neplăceri? Și totuși, Epicur, oare nu-i condamni pe depravați tocmai fiindcă urmărește în viață plăceri de orice fel, deși chiar tu afirmi că cea mai mare plăcere este fără îndoială lipsa de durere? În primul rînd vom găsi desfrînați atît de lipsiți de sentimentul religios, încît ar fi în stare să mănînce și dintr-o farfurie de sacrificiu, și atît de străini de teama de moarte, încît ar fi gata să recite toată ziua versul din *Hymnis*:

22

„șase luni destule-s vieți-mi; cea de-a șaptea-i a-ta, Orcus!”⁴⁷

Leacurile durerii oferite de Epicur par a fi scoase dintr-o cutie de medicamente: „durerea grea este scurtă, durerea îndelungată este ușoară.” Ceva nu înțeleg eu: cum poate avea un depravat plăceri limitate? Ce mă împiedică să spun: «n-aș avea de ce să-l condemn, dacă ar avea plăceri limitate»? Este ca și cum aș spune: ‘nu i-aș condamna pe depravați dacă n-ar fi depravați’. La fel și necinstiții, dacă ar fi oameni de treabă. Deci acest om sever nu găsește de cuviință să condamne desfrînarea în sine! Dar, pe Hercules, Torquatus, ca să vorbim drept, chiar

8
23

dacă plăcerea ar fi bunul suprem, Epicur n-ar avea deloc dreptate. N-aș vrea să vă urmez obiceiul și să-i iau în considerare pe depravații care vomită la masă și sint culeși de la ospete, pentru ca a doua zi să înceapă să înghită din nou mâncăruri fără a le fi mistuit încă pe cele din ajun, sau pe cei care n-au văzut, chiar după spusele lor, niciodată cum răsare soarele sau pe cei sărăciți prin cheltuirea averii părintești. Nimeni dintre noi nu socotește că viața unor oameni într-atît de depravați este fericită. Mă refer însă la rafinați și eleganți, proprietari ai celor mai buni bucătari și cofetari, amatori de pește, de păsări și de vînat de cea mai bună calitate, grijulii cu stomacul lor; pentru ei

« De aur fie vinul scos din amforă, (după cum spune Lucilius)

Parfumul pur să-i fie, nealterat de tease»; ⁴⁸

și însoțese ospetele cu dansuri. Astfel acești oameni dobîndesc ceea ce Epicur consideră a fi, pe cît știe el, unicul bun. Chiar dacă la asemenea ospete ar fi de față și tineri sclavi frumoși ca servitori, de aș avea îmbrăcămintea, argintul, bronzul de Corint, încăperea și casa pe măsura unui asemenea lux, eu unul nu voi spune niciodată că viața acestor desfrînați este bună sau fericită. De aici se vede nu că plăcerea nu este plăcere, ci că plăcerea nu este bunul suprem. Nici Laelius, care l-a audiat în tinerețe pe Diogenes stoicul, iar apoi pe Panaitius, n-a avut renumele de înțelept fiindcă nu știa ce este plăcerea — căci el care simte cu inima nu este neapărat incapabil să simtă cu cerul gurii —, ci fiindcă o considera de mică importanță.

« O măcriș! Nu știe lumea ce ești, căci altfel Te-ar lăuda! Vestitul Laelius, σοφός numitul, Astfel striga, gonindu-i pe lacomi din tagma noastră. »

Foarte bine vorbea Laelius și pe drept cuvânt era considerat σοφός; este adevărat și versul

« Lacomе Publius Gallonius ! nenorocitul de tine !
Bine n-ai mâncat în viață niciodată,
Chiar de-ai avut nisetri și crabi uriași mereu » ⁴⁹

Acestea sînt cuvintele unui om care nu pune preț pe plăcere și afirmă că nu cînează bine cel care reduce totul la plăcere; totuși el nu pretinde că Gallonius nu simțea nici o plăcere în timpul mesei, ceea ce ar fi fost o minciună, ci că n-a mâncat niciodată bine. Astfel Laelius face deosebirea clară și riguroasă între plăcut și bine. De aici se vede că pentru cei care mănîncă bine mîncarea este o plăcere, dar că cine urmărește o plăcere la masă nu mănîncă implicit bine. Laelius însă mîncea mereu bine. Cum bine? Lucilius va spune :

25

« masa gătită bine »,
Dar să trecem peste mîncăruri :
« mesenii plăcuți la vorbă. »

Și care era folosul?

« Dacă vrei, era plăcut... »,

căci venea la cină cu sufletul împăcat numai ca să satisfacă cerințele naturii. Laelius spunea pe drept cuvînt că Gallonius n-a mîncat niciodată bine, pe drept îl considera jalnic mai ales fiindcă își concentra toate eforturile asupra mîncării. Nimeni nu va pretinde că mîncarea nu i-a produs lui Gallonius nici o plăcere. De ce totuși n-a mîncat bine? Fiindcă ceea ce este bine este totodată drept, cumpătat și cinstit; el, dimpotrivă, mîncea urît, scîrbos, fără rușine, deci nu bine. Laelius nu punea savoarea măcrișului mai presus de cea a nisetrului, ci o neglija. N-ar fi procedat astfel dacă ar fi considerat că binele suprem este plăcerea.

9

Deci plăcerea trebuie suprimată nu numai pentru a urma o cale dreaptă, ci și pentru a vorbi decent și cumpătat. Putem deci afirma că binele suprem al

26

vieții este plăcerea, de vreme ce n-o considerăm ca atare nici în cazul mesei?

- Dar care este opinia acestui filosof? El socotește că 'există trei categorii de dorințe : naturale și necesare, naturale și nenecesare, nenaturale și nenecesare'. Această împărțire este în primul rînd nelogică, căci din două categorii, cîte există de fapt, el a făcut trei. Aceasta nu înseamnă a divide, ci a sfărîma. Cei care au înțeles ceea ce disprețuiește Epicur deosebesc 'două categorii : dorințe naturale și dorințe vane'; în cadrul celor naturale ei le disting pe cele necesare și nenecesare. Astfel chestiunea ar fi limpede. În diviziune este greșit să consideri drept categorie ceea ce este doar o subdiviziune. Dar să lăsăm deoparte acest aspect, deoarece Epicur disprețuiește eleganța în vorbire și se exprimă confuz. Dar să-i facem această concesie, cu condiția ca el să gîndească corect. Totuși eu nu pot fi de acord și nici nu-i pot îngădui unui filosof să vorbească despre limitarea poftelor. Oare poate fi limitată o plăcere? Ea trebuie suprimată din rădăcină. Există oare omul dominat de o poftă care poate fi considerată legitimă? Deci va fi avar, dar cu limite, adulter, dar cu măsură, depravat, tot cu măsură. Ce fel de filosofie este aceea care nu distruge depravarea, ci se mulțumește cu vicii medii? Deși sînt întru totul de acord cu principiul acestei diviziuni, dar eleganța în expresie lasă de dorit. Numească-le dorințe naturale, să utilizeze și să rezerve termenul de poftă pentru alte situații, anume pentru a condamna în chipul cel mai categoric avariția, necumpătarea și cele mai mari vicii. Dar
- 27 Epicur utilizează adesea fără discernămint acești termeni. Dar nu-l condamn pentru aceasta : căci un filosof atît de mare și atît de cunoscut trebuie să-și apere cu tărie opiniile. Totuși chiar faptul că pare să prețuiască, deseori cu pasiune, această plăcere, numită astfel de toate popoarele, îl pune în mare dificultate. Astfel din concepția sa rezultă că, abstracție făcînd de opinia publică, nimic nu este mai rușinos decît ceea ce n-are drept scop plăcerea. Apoi, cînd
- 28

roșește de fapta sa, căci forța naturii este mare, se justifică spunînd că este imposibil să-ți procuri o plăcere fără a îndura o durere. Dar tot el numește plăcere starea aceluia care nu simte nici o durere. «Nu mă interesează cuvintele», spune el. Cum așa? De fapt te referi la altceva. «Voi găsi mulți oameni, poate chiar nenumărați, nu atît de scrupuloși și de neplăcuți ca voi, pe care îi voi convinge ușor asupra oricărui punct de vedere.» De ce să ezităm deci să spunem că dacă suprema plăcere constă în lipsa de durere, suprema durere constă în lipsa de plăceri? De ce nu? «Fiindcă nu plăcerea este contrariul durerii, ci lipsa de plăcere.»

Într-adevăr, Epicur nu înțelege că propria sa opinie, anume că binele suprem nu poate fi conceput în afara plăcerii, este o dovadă peremptorie în această privință — el are în vedere plăcerea produsă de gust și de auz; la ele mai adaugă și altele, a căror mențiune trebuie mereu însoțită de o scuză —; acest filosof sever și reputat nu înțelege prin urmare că ceea ce numește unicul bun nici măcar nu trebuie căutat, fiindcă, potrivit aceluiași autor, nu mai avem nici o dorință atunci cînd sîntem lipsiți de durere. Cît de contradictorii sînt afirmațiile sale! Dacă ar fi învățat ce este definiția și diviziunea, dacă ar fi înțeles sensul sau în fine accepțiunea obișnuită a cuvintelor, nu s-ar fi împotmolit atîta. Acum înțelegeți ce face? El numește plăcere ceea ce n-a numit nimeni vreodată cu acest cuvînt; confundă două realități deosebite. Uneori atribuie o importanță atît de redusă plăcerii în mișcare — căci astfel numește el plăcerile suave și dulci —, încît ai crede că de fapt vorbește M'. Curius, alteori o laudă într-atît încît declară că nici măcar n-ar putea bănui că există vreun bun în afara ei. O asemenea opinie n-ar trebui reprimată de un filosof oarecare, ci de censor. Căci viciul nu implică în cazul acesta doar expunerea filosofică în sine, ci moravurile în general. El nu condamnă depravarea, dacă ea este limitată în poftă și teamă. Din acest punct de vedere el pare

10

29

30.

că încearcă să găsească discipoli care vor să devină filosofi pentru a-și satisface dorințele de depravați.

- 31 După părerea mea originea supremului bine trebuie căutată în originea viețuitoarelor. De îndată ce s-a născut, ființa încearcă bucuria plăcerii și urmărește plăcerea ca pe un bun și se ferește de durere ca de un rău. Epicur susține că aceste viețuitoare întru totul pure și deloc depravate sînt în măsură să judece în cele mai bune condiții binele și răul. Și tu ai susținut același punct de vedere; așa vă exprimați voi. Cite greșeli! Oare un copil care scîncește va ști să deosebească supremul bine și supremul rău în funcție de plăcerea pasivă și activă? Pe toți zeii, noi învățăm să ne exprimăm de la Epicur. Dacă este vorba despre plăcerea pasivă înseamnă că natura vrea să se conserve pe ea însăși, ceea ce este adevărat. Însă dacă este vorba de plăcerea activă, după spusele voastre nici o plăcere nu va fi atît de rușinoasă, încît să fie evitată. Totodată trebuie spus, ființa nu pornește chiar de la nașterea ei de la suprema plăcere, considerată de tine a fi lipsa de durere. Și totuși Epicur n-a invocat acest argument cu privire la copii și la fiare, oglinzile naturii cum le numește el, pentru a afirma că și unii și alții urmăresc, sub îndrumarea naturii, plăcerea produsă de lipsa durerii. Căci această stare a lipsei de durere nu este în măsură să impresioneze înclinațiile sufletului, iar starea de nesuferință nu poate stimula în vreun fel sufletul. De aceea este greșită și opinia lui Hieronymus. Căci ceea ce încîntă simțurile prin plăcere este un stimulent. Epicur utilizează acest argument pentru a dovedi că plăcerea este o necesitate naturală, fiindcă plăcerea activă este aceea care îi atrage pe copii și pe fiare, nu plăcerea durabilă care constă numai din lipsa de durere. Cum se poate deci spune că natura pornește de la o anumită plăcere și așază supremul bine într-alt fel de plăcere?

- 11 Eu nu consider că vreo fiară are judecată. Deși
33 nu sînt depravate, ele pot fi totuși vicioase. După cum un baston poate fi îndoit și încovoiat dinadins,

iar un altul poate avea dintru început această formă, tot astfel și natura fiarelor nu este neapărat depravată din cauza unei educații rele, ci prin ea însăși. Natura nu-l îndeamnă pe copil să caute plăcerea, ci numai să se iubească pe sine și să aibă dorința de a fi întreg și sănătos. Căci orice ființă, de îndată ce s-a născut, se iubește pe sine și tot ceea ce ține de persoana sa; ea își cultivă în primul rînd sufletul și corpul, elementele fundamentale ale ei, apoi ceea ce depinde de ele. Căci și sufletul și corpul au anume caracteristici. Cînd ființa începe să se cunoască, atunci începe să facă deosebiri și să împlinească cele mai importante necesități naturale și să evite ceea ce li se opune. Este foarte important să știi 34 dacă plăcerea este sau nu inerentă acestor necesități naturale de primă însemnătate. Însă a considera că nu există nimic în afară de plăcere, a nu ține seama de membre, de simțuri, de activitatea spiritului, de integritatea corpului, de sănătate, este după părerea mea dovada supremei neștiințe. Acesta este punctul de pornire al oricărei argumentații despre bine și despre rău. Polemon și înainte de el Aristotel au avut în vedere aceste prime necesități menționate de mine. De aici s-a născut concepția Vechii Academii și a peripateticienilor potrivit căreia supremul bine constă în viața conformă cu natura, adică bucuria oferită de darurile naturii în limitele virtuții. Calliphon n-a adăugat virtuții decît plăcerea, Diodorus doar lipsa de durere... Toți cei menționați de mine sînt de acord asupra binelui suprem. Pentru Aristippus este numai plăcerea, pentru stoici acordul cu natura, rezultat, după opinia lor, din virtute, adică viața cinstită, ceea ce se poate interpreta astfel: Să trăiești cunoscînd ceea ce izvorăște din natură, să alegi ceea ce este conform cu natura și să respingi ceea ce îi este potrivnic⁵⁹. Dar există trei definiții care 35 exclud virtutea: una a lui Aristippus sau a lui Epicur, a doua a lui Hieronymus, a treia a lui Carneades, și alte trei în care virtutea este asociată cu altceva,

- a lui Polemon, Calliphon și Diodorus. Una singură, cea a lui Zenon, are în vedere o comportare cuviincioasă, adică virtutea. Căci definițiile lui Pyrrhon, Ariston și Erillus au fost de mult respinse. Ceilalți au fost consecvenți în a pune de acord concluziile cu premisele: astfel pentru Aristippus supremul bine este plăcerea, pentru Hieronymus lipsa de durere, pentru Carneades faptul de a te bucura de darurile fundamentale ale naturii. Fiindcă atribuia cea mai mare importanță plăcerii, Epicur ar fi trebuit s-o considere bunul suprem, dacă avea în vedere aceeași plăcere ca și Aristippus; dacă se referea la cea din concepția lui Hieronymus, ar fi trebuit s-o considere pe aceasta, nu pe cea a lui [Aristippus], drept binele suprem.
- 36 Fiindcă afirmă că plăcerea este un bun în conformitate cu simțurile, iar durerea un rău, el atribuie simțurilor o competență mai mare decât aceea pe care mi-o acordă legile mic în calitate de judecător în litigiile private. Căci nu pot pronunța nici o sentință dacă procesul nu este de competența mea. Prin urmare este inutilă formula tradițională a judecătorilor 'dacă este de competența mea', rostită la pronunțarea sentinței, căci dacă procesul n-a fost de competența lor, judecata este nulă chiar fără această formulă. Ce judecă simțurile? Ceea ce este dulce, amar, lin, aspru, aproape, departe, stabil, mișcător, pătrat, rotund. Deci sentința dreaptă o va pronunța rațiunea, în primul rând prin cunoașterea celor divine și umane, iar această cunoaștere este adevărata înțelepciune, apoi cu ajutorul virtuților, care sînt, potrivit rațiunii, stăpîne absolute, în timp ce tu afirmi că sînt doar însoțitoarele și slujitoarele plăcerilor. Mai presus de orice rațiunea va pronunța sentința, mai ales în privința plăcerii, și va hotărî că aceasta n-are loc în sălașul binelui suprem. obiectul cercetării noastre, și că n-are nici măcar vreo
- 37 legătură cu virtutea. Vor fi respinse și opiniile lui Carneades și nu va fi acceptată nici una din teoriile relative la binele suprem care includ plăcerea sau
- 38

lipsa durerii și exclud virtutea. Astfel vor rămâne două teorii asupra cărora va trebui să reflectăm adesea. Fie că vom stabili că nu există nimic bun în afară de virtute și nimic rău în afară de rușine și că toate celelalte vor fi cu totul lipsite de valoare, fie că vom atribui acestora din urmă atita valoare cît să nu fie dorite sau evitate, ci doar acceptabile sau demne de respins, rațiunea va pune mai presus teoria potrivit căreia virtutea este podoaba cea mai de preț și care se îmbogățește cu elementele naturale ale unei vieți desăvârșite. Toate acestea se vor clarifica cînd vom cerceta dacă deosebirea dintre cele două teorii este de fond sau doar de formă.

Sprijinindu-mă deci pe autoritatea rațiunii, voi proceda la fel, anume voi diminua, pe cît posibil, conflictul de termeni și voi considera că opiniile superficiale ale celor care nu cunosc virtutea trebuie înlăturate cu totul din filosofie. Mă refer în primul rînd la Aristippus și la toți cyrenaicii, care n-au sfiit să considere drept bunul suprem plăcerea rezultată dintr-o impresie foarte dulce a simțurilor și prin urmare disprețuiesc lipsa de durere. Ei n-au înțeles că după cum calul s-a născut pentru a alerga, boul pentru a ara, tot astfel și omul s-a născut, după Aristotel, pentru a înțelege și a acționa și astfel el este un fel de zeu muritor. Dimpotrivă, ei au vrut să arate că această ființă divină este asemenea unui animal greoi și leneș, născut pentru a paște și pentru a se bucura de plăcerea procreației, ceea ce mi se pare cu totul absurd. Aceste obiecții i le fac lui Aristippus, care consideră că aceasta nu este numai suprema, dar singura plăcere, adică ceea ce numim noi toți plăcere. Voi însă sînteți de altă părere. Dar Aristippus, așa cum am spus, greșește. Nici forma corpului, nici inteligența deosebită a minții omenesti nu dovedesc că omul s-a născut numai pentru a se bucura de plăceri. Nu trebuie să-i dăm ascultare nici lui Hieronymus, care consideră, ca și voi uneori, și încă o spuneți prea des, că binele suprem este lipsa de durere, fiindcă, dacă durerea este un rău,

13

39

40

41

lipsa acestui rău nu este suficientă pentru o viață bună. Ennius a exprimat foarte bine această idee :

„o duce foarte bine cel lipsit de...rele”⁵¹.

Noi considerăm că viața este fericită nu prin înlăturarea unui rău, ci prin dobândirea unui bun și nu căutăm o astfel de viață în inactivitate, fie bucurându-ne, ca Aristippus, fie nesuferind, ca Hieronymus, ei în acțiune și observație. Aceleași obiecții i se pot aduce lui Carneades, care a conceput binele suprem nu pentru a-și dovedi opinia, ci pentru a-i combate pe stoici, adversarii săi. Binele suprem este, după opinia sa, de așa natură, încît, asociat cu virtutea să pară că are capacitatea de a desăvîrși din plin o viață fericită, obiectul cercetării noastre. Căci cei care asociază cu virtutea fie plăcerea — ea n-are valoare din punctul de vedere al virtuții —, fie lipsa de durere — ea nu este supremul bine, chiar dacă nu implică nici un rău —, nu fac o apropiere prea plauzibilă; totuși nu înțeleg de ce asociațiile lor sînt atît de avare și de limitate. Ca și cum ar trebui să cumpere cu bani grei ceea ce asociază cu virtutea, ei îi alătură acesteia în primul rînd ceea ce este cu totul lipsit de valoare, apoi orice altceva, numai necesitățile primordiale ale naturii nu. Fiindcă Ariston și Pyrrhon nu le-au atribuit acestor necesități nici o valoare, declarînd că nu există nici o diferență între o sănătate perfectă și o stare foarte gravă, s-a renunțat pe bună dreptate la orice obiecție contra lor. Deoarece au vrut să raporteze totul numai la virtute și îi răpesc acesteia orice discernămint și nu-i dau nici o posibilitate de manifestare și de acțiune, au sugrumat virtutea însăși îmbrățișînd-o prea tare. Însă Erillus, care raportează totul la știință, a avut în vedere un bun, dar nu bunul suprem, nici unul capabil de a fi un principiu diriguitor în viață. De aceea a fost respins și punctul său de vedere. După Chrysippus nimeni nu l-a combătut cu atîta

Deci rămîneți voi, deoarece conflictul cu academiile nu duce la nici un rezultat, întrucît ei nu fac nici o afirmație, ci, neavînd speranța de a afla ceva sigur, urmăresc ceea ce este verosimil. În ceea ce-l privește pe Epicur situația este mai complicată, fiindcă el asociază două feluri de plăceri și el, prietenii și partizanii săi de mai tîrziu au apărut acest punct de vedere. Nu știu cum de li s-a alăturat și poporul, care are competența cea mai mică și influența cea mai mare. Dacă nu dovedim netemeinicia acestui punct de vedere, trebuie să abandonăm cu totul virtutea, onoarea și adevărata glorie. Să lăsăm deci la o parte opiniile celorlalți, iar lupta nu se va desfășura între mine și Torquatus, ci între virtute și plăcere. Chrysippus, care a fost deopotrivă de înțelept și de inteligent, nu disprețuiește un asemenea conflict și consideră că din această comparație se vedește binele suprem. În ceea ce mă privește, socotesc că dacă voi dovedi că există o anumite virtute demnă de a fi dobîndită în sine, toate opiniile voastre vor fi infirmate. După ce voi analiza esența acestei probleme pe scurt, pe cît mi-o îngăduie timpul, voi trece la toate argumentele tale, Torquatus, dacă nu mă va înșela cumva memoria.

Deci eu înțeleg prin *virtute* ceea ce este demn prin natura sa să fie prețuit în sine, fără a ține seama deloc de utilitate, răsplată, avantaj. Natura virtuții nu poate fi înțeleasă atît din definiția noastră, deși poate într-o oarecare măsură, cît din judecata comună tuturor, din eforturile și faptele tuturor oamenilor de calitate, care au săvîrșit multe fapte dintr-un singur motiv, anume fiindcă așa se cuvine, așa este drept, așa este cinstit, chiar dacă fapta respectivă nu oferă nici un folos material. Căci oamenii, chiar dacă se deosebesc în multe privințe de fiare, se disting de ele mai ales prin rațiune, care le-a fost dată de natură, și prin mintea viguroasă și iute, capabilă să reflecteze asupra mai multor chestiuni în același timp, și totodată ageră în înțelegerea cauzelor și a consecințelor, în stabilirea asemănărilor, în asocierea

elementelor îndepărtate, în împreunarea viitorului cu prezentul, în măsură să îmbrățișeze întreaga existență viitoare. Aceeași rațiune l-a determinat pe om să dorească legătura cu alți oameni și să se potrivească cu ei prin fire, limbă și necesități, pentru ca, pornind de la iubirea pentru membrii familiei sale și pentru prietenii săi, această iubire să se extindă asupra concetățenilor săi, apoi asupra întregii comunități umane. După cum i-a scris Platon lui Archytas, omul își va aminti că nu s-a născut numai pentru sine, ci și pentru patrie, pentru ai săi, astfel încît

46 partea sa, ca individ, este foarte redusă ⁵². Și fiindcă aceeași natură a sădit în om dorința fierbinte de a găsi adevărul, ceea ce se evidențiază clar în pasiunea noastră de a afla ce se întâmplă în cer, chiar atunci cînd nu avem nici un fel de griji, îndemnați deci de acest fapt, iubim tot ce este adevărat, adică realitatea, sinceritatea, consecvența, în schimb urim deșertăciunea, minciuna, înșelăciunea, fraudă, sperjurul, răutatea și nedreptatea. Rațiunea are de asemenea în sine o strălucire și o măreție, menite mai degrabă să poruncească decît să se supună, considerînd că toate cele omenesti sînt nu numai suportabile, dar lipsite de importanță, și totodată o elevație și o noblețe care nu se tem de nimic, nu cedează nimănui și sînt mereu învingătoare. Pe lingă aceste trei categorii de virtuți există și o a patra, la fel de frumoasă și de potrivită; în ea se află ordinea și echilibrul. După ce oamenii au perceput manifestările ei în înfățișarea adecvată a formelor materiale, ei au vrut să dea o înfățișare frumoasă vorbelor și faptelor lor. Dar potrivit cu primele trei categorii, cea de-a patra produce teama de nesocotință, interzice oricui să aducă vreun prejudiciu, fie printr-o vorbă obraznică, fie prin faptă și împiedică orice faptă sau vorbă fie și în aparență nebărbătească prin frica pe care o provoacă.

15 Iată, Torquatus, cum se înfățișează în chipul cel
48 mai desăvîrșit virtutea, care se manifestă integral în cele patru forme ale ei menționate chiar de tine.

Epicur al tău afirmă că nu știe ce este virtutea din viziunea filosofilor care o consideră drept criteriu al binelui suprem. În timp ce aceștia raportează totul la virtute și exclud plăcerea, Epicur afirmă că vorbele lor sună în gol — acestea sînt chiar cuvintele lui — și că nu înțelege și nu vede ce semnificație se ascunde în acest cuvînt. Căci, potrivit sensului obișnuit, poporul consideră că este virtuos ceea ce este glorios. ‘Fiindcă adesea gloria, spune el, este mai atrăgătoare decît unele plăceri, ea este totuși dorită pentru plăcerea pe care o produce’. Vezi deci ce deosebire mare este între noi? Un filosof cunoscut, care a influențat nu numai Grecia și Italia, dar și toate ținuturile barbare, spune că nu înțelege ce este virtutea, dacă virtutea nu se confundă cu plăcerea, decît poate dacă este vorba de glorie, așa cum o concepe mulțimea. În ceea ce mă privește, consider că o asemenea glorie este adesea chiar rușinoasă, și dacă totuși nu este rușinoasă, aceasta se împlinște numai atunci cînd obiectul laudei poporului este drept și glorios în sine, nu fiindcă se spune că este cinstit sau fiindcă este glorificat de mulți oameni, ci pentru că este frumos și lăudabil prin natura sa. în afara conștiinței și părerii oamenilor. De aceea Epicur, învins de natură, căci nu-i poate rezista, spune altundeva ceea ce ai spus tu înainte, anume că o viață plăcută nu poate fi decît virtuoasă⁵³. Ce înseamnă ‘virtuoasă’? Același lucru ca și *plăcută*? Deci s-ar putea spune că nu poți trăi cinstit decît dacă trăiești cinstit? Sau poate numai dacă te încuviințează mulțimea? Epicur declară că nu poate duce o viață plăcută decît dacă îl aprobă poporul. Ce poate fi mai rușinos decît faptul că un înțelept își raportează viața la părerea unor neștiutori? Ce semnificație are deci în cazul de față virtutea? Desigur ea nu este altceva decît ceea ce poate fi glorificat în sine pe drept. Căci dacă ar fi vorba de plăcere, ce fel de glorie este aceea pe care o poți găsi la piață? Nu este deci posibil ca acest bărbat să se fi gîndit atunci cînd afirma că virtutea este indispensabilă

vieții plăcute, că această virtute depinde de aprobarea poporului sau să fi presupus un alt fel de virtute decât cea care este dreaptă și valoroasă în sine, prin forța, valoarea și natura ei.

- 16
51 Și astfel, Torquatus, când spuneai că Epicur declară că nu poate duce o viață fericită decât în tovărășia virtuții, a înțelepciunii și a dreptății, îmi dădeai impresia că ești mîndru. Aceste cuvinte au prin importanța realităților cuprinse în ele o forță atît de mare, încît te înălțai, te înflăcărai din cînd în cînd și, privindu-ne, păreai a dovedi că odinioară Epicur glorifică într-adevăr virtutea și dreptatea. Cît de bine se potriveau acele cuvinte în gura ta! Lipsa lor din limbajul filosofilor ar duce la dispariția filosofiei! Căci aceste cuvinte, rareori pronunțate de Epicur, anume înțelepciune, curaj, dreptate, temperanță
- 52 i-au determinat pe cei mai înzestrați oameni să se ocupe de filosofie. „Cel mai pătrunzător sînt al nostru, spune Platon, este acela al ochilor și totuși nu putem privi cu el înțelepciunea. Ce dragoste înflăcărată ar putea inspira ea, dacă ar putea fi privită!”⁵⁴. De ce oare? Fiindcă ea este atît de pricepută, încît poate inventa plăcerile în chipul cel mai desăvîrșit. De ce este glorificată virtutea sau care este originea acestui proverb uzat de timpuri: „este atît de cinstit încît ai juca cu el și în întuneric?”⁵⁵. Această vorbă aplicată inițial unei situații particulare a fost mult extinsă, în sensul că în orice acțiune sîntem determinați de faptul în sine, nu de martori.
- 53 Argumentele tale sînt superficiale și cu totul lipsite de forță, atît cel privitor la chinurile conștiinței celor necinstiți, cît și cel relativ la teama de pedeapsă, fie de pedeapsa care le-a fost aplicată, fie de pedeapsa pe care o vor avea de suferit. Nu trebuie să ne închipuim că omul rău este fricos sau slab sufletește, chinuit și înspăimîntat de orice faptă a sa, ci ca pe unul care raportează cu abilitate totul la utilitatea materială, pătrunzător, șiret, experimentat, capabil să descopere ușor modalitățile de a înșela pe ascuns, fără martori, fără complici. Crezi că mă refer la

L. Tubulus? În timp ce ancheta ca praetor un asasinat, acesta a luat pe față bani pentru a influența judecata, astfel încât în anul următor P. Scaevola, tribunul plebei, a prezentat cazul în fața adunării poporului și a întrebat poporul dacă vrea să ancheteze el acest caz. După plebiscit, Senatul i-a încredințat ancheta lui Cn. Caepio. Tubulus a plecat îndată în exil și n-a îndrăznit să dea socoteală pentru fapta sa; cazul era clar. 54

Nu mă refer deci la omul necinstit în general, ci la necinstitul abil, ca Q. Pompeius în cazul tratatului cu Numantia care n-a fost ratificat, nu la necinstitul temător, ci în primul rînd la acela care nu-și face griji de conștiință și căruia nu-i este greu deloc s-o înăbușe. Oăci un asemenea om, ascuns și precaut, riscă foarte puțin să se demaște, ba chiar se va preface că este afectat de fapta necinstită a altuia. Ce altceva este șiretenia? Îmi amintesc că eram de față cînd P. Sextilius Rufus le prezenta prietenilor să următorul caz: el este moștenitorul lui Q. Fadius Gallus; în testamentul acestuia figura o clauză potrivit căreia întreaga moștenire urma să fie dată fiicei sale. Sextilius nega faptul. Putea s-o facă fără riscul vreunei pedepse. Cine putea aduce dovezi contra sa? Sextilius mai spunea că nu îndrăznește să-și calce jurămintul prestat pe legea Voconia, doar dacă prietenii săi aveau altă părere. Eram de față noi tinerii, dar și mulți oameni renumiți, iar dintre aceștia nici unul n-a considerat că trebuie să i se dea Fadii mai mult decît o permitea legea Voconia. Sextilius a dobîndit o moștenire foarte mare, dar n-ar fi obținut măcar un ban dacă ar fi urmat părerea celor care pun virtutea și dreptatea mai presus de orice avantaj și interes. Crezi oare că sufletul i-a fost îngrijorat sau agitat? Deloc. Dimpotrivă, el s-a îmbogățit grație acestei moșteniri și s-a bucurat. Prețuia mult averea pe care nu numai că n-o dobîndise ilegal, ci la adăpostul legilor. Voi sînteți siliți să obțineți banii unorii cu prețul unor mari primejdii: căci banii produc plăceri numeroase și mari. După cum cei care 56

- consideră că dreptatea și virtutea merită să fie dobândite în sine au de înfruntat tot felul de pericole pentru a le dobândi, tot astfel și partizanii voștri, pentru care plăcerea este criteriul general, trebuie să înfrunte multe pericole pentru a dobândi plăceri mari. Dacă este vorba despre o avere mare, despre o moștenire însemnată, de vreme ce banii produc multe plăceri, Epicur trebuie să procedeze, dacă vrea să fie în acord cu definiția dată de el bunului suprem, ca și Scipio, căruia i se oferea o mare glorie, dacă îl silea pe Hannibal să se înapoieze în Africa. Ce pericol mare a avut de înfruntat! Dar întreg efortul său avea drept scop nu plăcerea, ci virtutea. Astfel,
- 57 în perspectiva unui avantaj, înțeleptul vostru va lupta, dacă va fi nevoie, cu un prieten. Este posibil ca o crimă să rămână ascunsă; făptașul se va bucura, iar dacă va fi prins va disprețui orice pedeapsă. Va fi pregătit să disprețuiască moartea, exilul, durerea chiar. Într-adevăr, voi considerați că o pedeapsă este pe de o parte insuportabilă, anume atunci când este aplicată unor oameni necinstiți, pe de alta suportabilă, deoarece socotiți că înțeleptul este mereu în avantaj.
- 18 Dar presupune că omul înțelept nu este numai abil, ci totodată foarte influent, ca M. Crassus — care utiliza totuși averea sa —, ca prietenul nostru Pompeius, căruia trebuie să-i fim recunoscători pentru faptele sale drepte: avea posibilitatea de a fi nedrept pe cât voia, fără riscul vreunei pedepse. Câte fapte nedrepte pot avea loc fără a fi condamnate! Dacă
- 58 un prieten te va ruga pe patul de moarte să-i dai moștenirea fiicei sale, fără ca el să fi exprimat niciodată dorința sa în scris, ca Fabius, sau fără a o fi împărtășit cuiva, ce vei face? Poate că tu i-o vei da, poate că și Epicur, așa cum a procedat Sextus Peduceus, fiul lui Sextus, cel care a lăsat în persoana fiului său, prietenul nostru, o imagine fidelă a omenei și cinstei sale. Pe cât este el de cultivat, pe atât este de distins și de drept. Deși nimeni nu cunoștea rugămintea pe care i-o adresase C. Plotius din Nursia,

un distins cavaler roman, el s-a prezentat din proprie inițiativă la soția acestuia și, fără ca ea să știe ceva despre dispozițiile soțului ei, i-a expus situația și i-a înapoiat moștenirea. Dar te întreb eu — fiindcă tu ai fi procedat desigur la fel — nu-ți dai seama cât de mare este forța naturii, în lumina faptului că voi care raportați totul la interesul personal și la plăcerea voastră — acestea sînt cuvintele voastre — procedați totuși astfel încît este clar că nu urmăriți plăcerea, ci datoria și că natura dreaptă este mai puternică decît un raționament incorect? Dacă ai ști, spune Carneades, că în șarpe se ascunde undeva și că un om vrea să se așeze, fără să știe, deasupra lui, presupunînd că moartea acestui om îți va fi de folos, vei proceda necinstit dacă nu-l vei preveni și totuși nu vei risca nici o pedeapsă; cine va putea dovedi că ai fost în cunoștință de cauză? ⁵⁶. Dar am vorbit prea mult pe această temă: este clar că dacă echitatea, lealitatea și justiția nu și-ar avea originea în natură, ar fi imposibil să găsești un om bun. Despre acestea a vorbit destul de amănunțit Laelius în tratatul meu despre stat ⁵⁷.

Aplică același principiu modestiei și temperanței, care cumpănește sub îndrumarea rațiunii dorințele. Oare țiine seama suficient de pudoare acela care se supune poftelor, avînd grijă să nu fie văzut de nimeni? Sau există fapte rușinoase în sine, chiar dacă rămîn necondannate? Cum? Curajoșii luptă fiindcă au calculat plăcerile oferite de ea sau fiindcă au fost îndemnați de înflăcărarea și elanul sufletului lor? În definitiv, Torquatus, ce crezi? Presupunînd că numitul Imperiosus ⁵⁸ ne-ar auzi, ar fi de acord cu mine sau cu tine? În timp ce eu afirm că n-a acționat niciodată în interesul său, ci numai în interesul statului, tu, dimpotrivă, afirmi că a acționat exclusiv în interesul său. Dacă ai vrea să dai într-adevăr o asemenea explicație și ai vorbi mai deschis, anume că n-a acționat decît în vederea unor plăceri, cum crezi că ar fi reacționat? Fie, dacă vrei, să presupunem că a avut în vedere interesul personal — prefer

acest cuvint în loc de plăcere, mai ales în cazul unui om atît de mare — ; dar oare și colegul său P. Decius, primul consul din familia sa, se gindea la plăcerile sale cînd se sacrifica și se năpustea în mijlocul armatei latine, deși își pierduse calul? Unde și cînd ar fi putut dobîndi plăcerea? Oare atunci cînd știa că va trebui să moară și își căuta moartea cu mai mult zel decît caută Epicur plăcere? Iar dacă fapta sa n-ar fi fost într-adevăr glorioasă, fiul său nu l-ar fi imitat în al patrulea consulat al său, nici fiul acestuia, consul și el, care a murit în timpul războiului cu Pyrrhus ca victimă oferită de un neam sacrificat fără întrerupere. Nu mai continui cu exemple. Cele grecești nu sînt prea multe la număr: Leonidas, 62 Epaminonda și alți trei sau patru. Dacă aș aduna exemplele din istoria noastră, aș ajunge să silesc plăcerea să se supună virtuții. Dar nu-mi ajunge o zi și după cum Varius, considerat un judecător foarte sever, obișnuia să-i spună asesorului său: « ori am ascultat destul de mulți martori, ori nu știu ce înseamnă destul », declar și eu că am produs destul de mulți martori. Oare plăcerea te-a determinat pe tine, demn urmaș al strămoșilor tăi, să-i răpești lui P. Sylla consulatul, în ciuda tinereții tale? Și cînd ai determinat numirea tatălui tău, un om foarte curajos, drept consul, cît de deosebit a fost el în această funcție, ce distins a fost ca cetățean și înainte și după consulatul său! După exemplul său, eu mi-am îndeplinit îndatoririle publice în așa fel încît am ținut seama mai mult de interesul tuturor decît de interesul personal. 63 Dar cît de frumos păreai că vorbești cînd te refereai la exemplul unui om copleșit de numeroase și mari plăceri, care n-a suferit și n-avea să sufere nici o durere, iar pe de alta exemplul unui om chinuit de cele mai mari dureri trupești, care nu avea nici o plăcere și nici speranța vreuneia. Te întrebai ce soartă poate fi mai nenorocită decît cea a acestuia din urmă sau mai fericită decît cea a celuilalt și conchideai că supremul rău este durerea și supremul bine plăcerea!

A existat un anume L. Thorius Balbus din Lanuvium, de care tu n-ai cum să-ți amintești. El trăia în așa fel încît nu-și refuzase nici o plăcere, fie ea cît de rafinată. Era un mare amator de plăceri și totodată expert în acest domeniu, nu era superstițios și disprețuia orice sacrificiu pentru patrie și temple, neînfricat în fața morții, dovadă că a murit în interesul statului. Nu-și limita plăcerile după criteriile lui Epicur, ci în funcție de satisfacțiile sale. Se îngrijea de sănătatea sa : făcea anumite exerciții pentru a-și provoca foamea și setea, mîncea feluri foarte delicate și ușor de digerat, bea un vin plăcut și nevătămător. Își oferea plăcerile considerate de Epicur indispensabile înțelegerii noțiunii de bine. Era departe de orice durere, iar dacă survenea totuși vreuna, ar fi suportat-o cu curaj, dar ar fi recurs la nevoie mai degrabă la medicii decît la filosofi. Tenul îi era sănătos, sănătatea excelentă, se bucura de mare simpatie, în fine viața îi era plină de cele mai felurite plăceri. Pe el îl considerați voi fericit ! Sistemul vostru vă obligă s-o faceți. Dar eu nu îndrăznesc să-l numesc pe cel pe care îl pun mai presus de acesta : chiar virtutea va vorbi în locul meu și nu va ezita să pună mai presus de idealul vostru de fericire pe M. Regulus . Deși s-a întors neconstrîns din patrie la Cartagina, ci numai în virtutea cuvintului dat dușmanului, cu perspectiva de a fi chinuit prin nesomn și foame, virtutea îl proclamă mai fericit pe el decît pe Thorius, care își sorbea vinul pe un pat de trandafiri. Regulus purtase războaie mari, fusese consul de două ori, celebrase triumfuri și totuși nu considera faptele sale de odinioară atît de mărețe și de strălucite ca această din urmă întîmplare a sa, pe care o acceptase pentru a-și respecta cuvîntul și pentru a fi consecvent. Pentru noi, care ascultăm povestea sa, el a fost nenorocit ; pentru el, care a trăit faptul, a fost prilejul unei mari plăceri. Căci fericirea nu presupune neapărat veselie, desfrîu sau glumă, ci adesea chiar tristețe rezultată din fermitate și consecvență.

66 Lucroșia s-a sinucis luindu-i ca martori pe concetățenii săi, fiindcă a fost pîngărită de fiul regelui. Durerea ei i-a determinat pe romani să-și dobîndească libertatea, la inițiativa și sub conducerea lui Brutus, iar în amintirea ei au fost desemnați consuli în primul an soțul și tatăl ei. L. Virginius, un om modest de șasezeci de ani, a preferat să-și omoare fiica fecioară cu mîna sa decît s-o expună poftei josnice a lui Appius Claudius, care se afla atunci în culmea puterii.

21
67 Deci, Torquatus, trebuie să condamni aceste por-niri, trebuie să renunți de a mai fi avocatul plăcerii. Ce fel de apărare este aceasta, ce fel de proces, din moment ce plăcerea n-a reușit să găsească nici un martor printre oamenii iluștri și nici un apărător? Noi producem martori din istorie, anume personalitățile glorioase prin faptele lor, care nu puteau suporta nici măcar să audă cuvîntul „plăcere”. În discursurile voastre istoria este mută. Nu v-am auzit, în școala lui Epicur, vorbind despre Licurg, Solon, Miltiade, Temistocle, Epaminonda, nume evocate în permanență de toți ceilalți filosofi. Acum însă, fiindcă am început să tratăm această temă, prietenul nostru Atticus ne va oferi din știința sa nemăsurată numeroase exemple de oameni vestiți. N-ar fi oare mai bine să vorbim despre ei decît să scriem atîtea volume despre Themista? Să lăsăm această chestiune pe seama grecilor; deși de la ei am învățat filosofia și toate disciplinele spiritului, există totuși cîte ceva ce nu ni se potrivește nouă, romanilor, chiar dacă li se potrivește lor. Stoicii sînt în conflict cu peripateticienii. Unii spun că singurul bun este cîntea, ceilalți îi atribuie cîntei o importanță cu mult cea mai mare, totuși consideră că există și alte bunuri, și în corp și în afara lui. Într-o discuție cu epicureii ești nevoit să ascuți multe chiar despre plăcerile obscene, la care Epicur se referă foarte des. Crede-mă, 69 Torquatus, nu poți rămîne pe aceste poziții, dacă te cercetezi temeinic pe tine însuși, ideile și știința ta. Te vei rușina, îți spun, de imaginea înfățișată adesea

de Cleanthes în cuvinte foarte potrivite. El le ordona ascultătorilor să-și închipuie un tablou înfățișînd Plăcerea îmbrăcată cu haine splendide și acoperită cu podoabe regești, așezată pe un tron; lângă ea Virtuțile, ca niște sclavi, a căror unică ocupație și îndatorire era s-o servească pe ea și să-i șoptească la ureche — presupunînd că pictura poate înfățișa aceasta — să se păzească să comită vreo imprudență susceptibilă să jignească sufletele oamenilor sau să le producă vreo durere. „Noi, Virtuțile, ne-am născut pentru a fi sclavii tăi și n-avem nici o altă treabă”⁵⁹.

Dar Epicur declară că — aceasta este principala voastră dovadă — nimeni nu are o viață plăcută dacă nu trăiește cinstit. Crezi că mă interesează să știu ce afirmă și ce neagă el? Eu caut să aflu ce se cuvine să afirme acela care declară că plăcerea este bunul suprem. Ce argument vei invoca pentru a dovedi că Thorius, Postumius din Chios și Orata, patronul lor, au avut o viață plăcută? Chiar Epicur a declarat, după cum am spus-o înainte, că o viață desfrînată nu trebuie condamnată, cu condiția ca oamenii care trăiesc astfel să nu fie proști, adică să fie lipsiți de dorințe și de temeri. Cînd recomandă un medicament pentru aceste două tare, el oferă de fapt libertate desfrîului. După îndepărtarea acestor două tare, spune el, nu mai există nici un motiv de a condamna viața desfrînaților. Deci voi nu puteți păstra sau reține virtutea dacă acționați numai în funcție de plăcere. Căci nu trebuie considerat om bun și drept acela care comite o nedreptate pentru a nu-și face rău sîși. Cunoști, cred, celebrul vers :

„Nu e pios acela, ce pietatea...”⁶⁰.

Cel care se teme nu este și desigur nu va fi drept după ce va începe teama. Nu se va teme însă dacă își va putea ascunde fapta sau dacă va putea menține rezultatele ei cu mari bogății și va prefera să fie considerat un om de calitate, fără a fi astfel în realitate, decît să fie efectiv astfel, fără însă a fi considerat ca atare. Prin urmare în locul unei justiții

- adevărate și solide ne oferiți aparența unei justiții și ne învățați să ne disprețuim conștiința fermă și să vinăm din zbor opinia greșită a altora cu privire la noi. La fel se poate vorbi și despre celelalte virtuți, care se întemeiază după opinia voastră pe plăcere; de fapt plăcerea este stabilă ca și apa. Cum? Putem spune că Torquatus, cel pomenit înainte, a fost curajos? — pentru mine este o bucurie, deși declar că n-am posibilitatea să te corup, să vorbească despre familia și numele vostru —. Îl am în fața ochilor pe distinsul și iubitul meu prieten, A. Torquatus. Știți de bună seamă amîndoi ce sprijin mare și important mi-a dat în acele vremuri bine cunoscute de voi toți. N-aș considera că atitudinea sa ar merita recunoștința mea, deși vreau să-i fiu efectiv recunoscător și să fiu considerat ca atare, dacă n-aș ști că mi-a fost prieten în interesul meu, nu în al său, doar dacă nu socotești că interesul personal se confundă cu acțiunea dreaptă. Dacă ești de acord cu aceasta, am învins. Dorința și străduința mea este să arăt că rodul datoriei este datoria însăși. Epicur al tău nu acceptă acest principiu, ci el urmărește plăcerea în orice faptă a sa ca pe un soi de răsplată. Dar revin la Torquatus. Dacă el a luptat la Anio cu un gal în speranța plăcerii și și-a luat din pradă colierul și totodată porecla din alt motiv decît că o asemenea faptă i se părea demnă de un bărbat, nu-l consider curajos. Dacă pudorrea, moderația, onoarea, dacă într-un cuvînt temperanța ar fi rezultatul constrîngerii exercitate de perspectiva pedepsei sau a proastei reputații, aceste virtuți nu vor fi sacre în sine. Vor mai avea în cazul acesta vreo limită adulterul, violul și pofta josnică, de vreme ce făptașilor li se garantează secretul, impunitatea și libertatea nemărginită? Dar te întreb, Torquatus, ce părere ai despre ceea ce voi spune? Tu, cu numele, mintea și gloria ta, nu vei îndrăzni să expui în public faptele, gîndurile, țelurile, căile, străduințele tale sau opinia ta despre binele suprem în viață. Ce răsplată vrei să dobîndești? Cînd preiei o magistratură și iei cuvîntul în adunare — va trebui

să arăți ce principii vei respecta în jurisdicție și poate, dacă vei găsi de cuviință, vei spune după obiceiul strămoșilor noștri, cite ceva despre strămoșii tăi și despre tine —, ce răsplată vei dobîndi dacă vei declara că vei acționa în cadrul magistraturii respective numai în virtutea plăcerii tale și că n-ai procedat niciodată altcumva decît pentru plăcerea ta? Mă consideri atît de nebun, îmi vei spune, încît să vorbească astfel în fața unor nepricepuți? Vorbește așa în fața tribunalului sau, dacă te temi cumva de auditoriu, spune-o în fața Senatului. N-o vei face niciodată. Din ce alt motiv decît că este rușinos s-o spui? Oare mă consideri pe mine și pe Triarius oameni potriviți să asculte un limbaj rușinos?

23

Fie totuși: să presupunem că cuvîntul „plăcere” nu este potrivit și că poate noi nu-l înțelegem. Căci voi toți considerați că noi nu înțelegem accepțiunea dată de voi acestui cuvînt. Ce greu și ce obscur este acest cuvînt! Voi vorbiți despre atomi și despre ‘spațiile dintre lumi’⁶¹, despre ceea ce nu există și nu poate exista, iar noi nu putem înțelege ce este plăcerea, pe care o cunosc de fapt toate vrăbiile? Ce vei spune dacă voi mărturisi nu numai că știu ce este plăcerea — ea este o mișcare plăcută a simțurilor —, dar și că știu ce semnificație îi atribui tu? Căci ba vrei să fie ceea ce am spus eu acum și îi dai un nume potrivit cu mișcarea și cu varietatea ei, ba vorbești despre o plăcere supremă, a cărei intensitate nu poate varia. Consideri că aceasta este absența durerii și o numești plăcere stabilă. Fie, s-o numim plăcere. Spune tu în fața oricărui auditoriu că orice acțiune a ta are drept scop absența durerii. Dacă socotești că nu poți face o expunere destul de amplă și de onorabilă, spune că acționezi atît în această magistratură cît și în viață numai în vederea avantajului tău și că nu faci nimic care să nu-ți fie de folos, nimic care să nu fie în interesul tău. Ce reacție crezi că vei produce în această adunare sau ce șanse crezi că vei avea pentru dobîndirea consulatului, deși ești cel mai indicat pentru această

75

76

- magistratură? Urmezi deci un principiu pe care îl aplici tu și îi îndemni pe câțiva prieteni ai tăi s-o facă, dar nu îndrăznești să-l expui și să-l propagi în public? Dar te referi mereu la opiniile peripateticienilor și ale stoicilor. La tribunal, în Senat vei vorbi despre îndatorire, echitate, măreție, lealitate, dreptate, virtute și despre conduita necesară într-o magistratură, despre ceea ce este demn de poporul roman, despre pericolele care trebuie înfruntate în interesul statului, despre moartea în folosul patriei, și cînd vei vorbi astfel, noi te vom privi cu ochii mari deschși, iar tu vei ride în sinea ta. Căci între aceste cuvinte mărețe și strălucite plăcerea nu-și va afla locul, nici aceea care constă, după voi, în mișcare, numită plăcere de toți vorbitorii de limbă latină, fie orășeni sau țărani, nici cea stabilă pe care nimeni în afară de voi n-o numește plăcere.
- 24 Bagă deci de seamă să nu fii pus în situația de a utiliza termenii noștri pentru a-ți exprima opiniile. Dacă ți-ai potrivi fizionomia și mersul ca să pari mai sever, n-ai mai fi tu însuși; ți-ai potrivi cuvintele și ai spune ceea ce n-ai crede? Ba chiar, ca și cu îmbrăcămintea, vei avea o părere acasă, alta în for, vei fi fals în exterior și vei ascunde adevărul în tine? Vezi, te rog, dacă am dreptate. Mie mi se par adevărate opiniile cinstitute, laudabile, glorioase, care pot fi expuse în fața poporului, în orice adunare, la orice întrunire, ca să nu-ți fie rușine de gîndurile pe care te rușinezi să le mărturisești.
- 78 Unde poate să-și găsească prietenia locul sau cine poate fi un adevărat prieten, dacă nu-ți iubești prietenul pentru el însuși? Ce înseamnă să iubești, de unde își trage prietenia numele, dacă nu din dorința de a face bine, cît se poate de mult bine, cuiva, chiar fără perspectiva unui avantaj? După părerea ta o asemenea dispoziție sufletească este utilă. Poate că, dimpotrivă, este util să dai impresia că ai o asemenea dispoziție. Căci n-o poți avea decît dacă ea există în tine în fapt. Dar cum o poți avea, dacă nu te-a cuprins dragostea? O asemenea dispoziție apare de

obicei fără vreun interes, ci prin sine și spontan. 'Totuși, vei spune, eu urmăresc o utilitate'. Deci prietenia va dura numai atât timp cât va fi însoțită de interes și dacă interesul fundamentează prietenia, tot el o va și suprima. Dar ce te vei face dacă, după cum se întâmplă adesea, interesul presupus în cazul unei prietenii îți înșală așteptările? Vei părăsi prietenia? Ce va deveni prietenia? O vei mai menține? Cum se împacă lucrurile? Vezi unde ne-au adus părerile tale relative la prietenia care are drept scop interesul? Vei spune că 'trebuie să te ferești pentru a nu fi urit dacă nu-ți vei proteja prietenul'. Dar de ce este o asemenea faptă demnă de ură, dacă nu fiindcă este rușinoasă? Iar dacă prietenul respectiv nu numai că nu-ți va aduce nici un folos, ci vei fi obligat să faci cheltuieli, să depui eforturi și să-ți riști viața pentru el, nu te vei privi oare pe tine însuți gândindu-te că fiecare om s-a născut pentru sine și pentru plăcerile sale? Îți vei oferi viața drept garanție unui tiran pentru prietenul tău, ca vestitul pitagoreu? ⁶². Presupunând că ești Pylade, vei spune oare că ești Oreste, ca să mori în locul prietenului tău? Sau dacă ai fi Oreste, l-ai contrazice pe Pylade, ți-ai dezvălui identitatea, sau dacă n-ai reuși s-o dovedești, ai cere să fiți executați împreună?

79

25

80

Tu, Torquatus, ai proceda astfel; căci nu cred că este demn de o mare glorie să renunți la ceva din teamă de moarte sau de durere. Dar nu este vorba despre consecvența ta, ci de cea a doctrinei tale. Sistemul apărut de tine, preceptele predicate și acceptate de tine distrug cu totul prietenia, chiar dacă Epicur ar ridica-o în slăvi, așa cum o face de fapt. Dar chiar el a cultivat prietenii, vei spune tu. Ar putea oare nega cineva distincția, eleganța și omenia lui? Dar este vorba despre spiritul ideilor sale, nu despre caracterul său. Să lăsăm grecilor maniera absurdă și superficială de a-i denigra pe cei care au altă părere despre adevăr decât ei înșiși. Dar deși a cultivat cu multă grijă prietenii, totuși, chiar dacă faptele de mai sus sînt adevărate — eu nu

afirm nimic —, el n-a fost destul de pătrunzător.
 81 Dar, vei spune tu, a avut mulți adepți. Admit că așa este, dar totuși mărturia mulțimii nu are multă greutate. În orice artă sau mai bine spus în orice preocupare sau mai ales în orice virtute orice bun este foarte rar. Dar faptul că Epicur a fost un om distins, că au existat mulți epicurei și că există mulți și astăzi, că sînt credincioși în prietenie, consecvenți și serioși în fiecare clipă a vieții și nu-și îndrumă acțiunile potrivit cu plăcerea, ci în conformitate cu datoria, acestea sînt pentru mine dovada că forța virtuții este mai mare și că cea a plăcerii este mai mică. Unii oameni trăiesc în așa fel încît principiile le sînt contrazise de conduită.

26 Și cum vorbele unora sînt mai presus de fapte,
 82 mi se pare că faptele epicureilor sînt superioare vorbelor lor. Dar aceasta nu face parte din tema noastră. Să analizăm părerile tale despre prietenie. Am impresia că una singură provine chiar din doctrina lui Epicur, anume că prietenia nu poate fi distrusă de plăcere și în consecință trebuie cultivată, fiindcă este indispensabilă unei vieți sigure, lipsite de teamă și plăcute. Dar am vorbit destul despre aceasta. Te-ai mai referit la o idee a epicureilor de dată mai recentă, neformulată, după știința mea, niciodată de Epicur: un prieten este dorit în primul rînd din interes și numai după ce am tras tot folosul posibil de la el, abia atunci survine iubirea gratuită, chiar fără speranța plăcerii. Deși această idee este criticabilă din multe puncte de vedere, o accept totuși ca atare. Pentru mine este satisfăcătoare, pentru ei nu. În definitiv ei afirmă că poate exista o comportare adecvată fără speranța sau interesul unei plăceri. Ai mai afirmat că unii epicurei declară că înțelepții încheie între ei un fel de tratat potrivit căruia ei trebuie să aibă față de prieteni aceleași sentimente ca față de ei înșiși. Acest fapt este posibil, spun ei, s-a realizat adesea și este de mare utilitate în obținerea plăcerilor. Dacă au putut încheia un asemenea tratat, să iubească în sine echitatea, măsura, toate virtuțile,

fără vreun interes. Dacă prețuim prietenii pentru roadele, avantajele și foloasele ei și n-ar exista afecțiunea ca mobil spontan al prieteniei, dacă prietenia n-ar avea o forță interioară independentă, vom mai ezita oare să punem casele și domeniile mai presus de prieteni? Evocă cît dorești frumoasele elogii ale lui Epicur despre prietenie. Nu mă interesează ce spune, ci ceea ce este în acord cu sistemul și opiniile sale. «Prietenia este dorită în vederea unui folos» vei spune tu. Crezi că Triarius, care este aici de față, îți este mai util decît grînarele tale de la Puteoli? Invocă toate argumentele tale obișnuite. «Prietenii sînt un sprijin pentru noi.» Dar poți găsi un sprijin destul de puternic și în persoana ta, în legi, în prietenii banale. Nu te va ajunge disprețul nimănui, vei evita ușor invidia, căci Epicur a formulat precepte pentru aceste situații. Și mai ales dacă ești atît de generos cu veniturile tale, te vei proteja și apăra foarte bine prin bunăvoința multor oameni față de tine, chiar fără a avea un prieten ca Pylade. Dar cu cine vom glumi, vom vorbi serios, cui îi vom dezvălui tainele și gîndurile noastre ascunse? Mai intii nouă înșine, apoi chiar unui prieten oarecare. Presupune că prietenia nu este ceva neplăcut; cum poate fi ea utilă pentru o avere mare? Deci vezi că, dacă criteriul prieteniei este afecțiunea, nu există nimic mai distins decît ea; dacă criteriul este interesul, cele mai puternice prietenii nu vor rezista în fața domeniilor rodnice. Deci dacă este să fim buni prieteni, trebuie să mă iubești pe mine, nu ceea ce îmi aparține.

Dar am zăbovit prea mult asupra unei chestiuni foarte clare: am dovedit definitiv că virtuțile și prietenia nu există dacă raportăm totul la plăcere. Nu mai sînt multe de adăugat. Și totuși, pentru a nu da impresia că lăsăm vreo chestiune fără răspuns, mă voi referi puțin și la restul expunerii tale. Așadar, fiindcă scopul suprem al filosofiei este viața fericită, iar mulți s-au ocupat de filosofie numai în acest scop, fiindcă modalitatea de a-l realiza a fost

concepută într-un anume fel de fiecare filosof, iar voi considerați că se realizează prin plăcere și că orice nenorocire este rezultatul durerii, să vedem mai întâi cum concepeți voi viața fericită. Veți admite, sper, că fericirea, dacă ea există într-adevăr, aparține integral înțeleptului. Cine își poate închipui că ceea ce este fragil și caduc va fi statornic și solid? Dar cine nu crede în perpetuitatea bunurilor sale, va trebui să se teamă că va fi nenorocit după ce le va pierde. Dar nu poate fi fericit cel care se teme pentru cele mai importante lucruri. Deci nimeni nu

87 poate fi fericit. De obicei viața fericită nu este raportată la o parte a timpului, ci la perpetuitate. Nu se poate vorbi despre o viață fericită decât după încheierea vieții și cineva nu poate fi uneori fericit, iar alteori nenorocit. Cine va considera că poate fi nenorocit nu va fi fericit. Căci, odată dobândită, viața fericită va dăinui, dat fiind că însăși înțelepciunea este creatoarea vieții fericite, iar ea nu așteaptă ultima clipă a vieții, așa cum i-a recomandat Solon lui Croesus, după povestea lui Herodot ⁶³. Epicur afirmă, chiar după cum spui tu, că fericirea nu depinde de durata timpului și că plăcerea nu este mai mică într-un răstimp scurt decât în eternitate.

88 În această privință el este foarte inconsecvent. Când afirmă că binele suprem constă în plăcere, el spune implicit că plăcerea nu este mai mare într-un timp infinit decât într-unul finit și scurt. Cine consideră că orice bun constă în virtute poate spune că viața fericită se realizează în perfecțiunea virtuții, căci afirmă că o zi nu poate spori binele suprem. Însă cine va considera că viața fericită se poate realiza prin plăcere, cum va fi consecvent cu sine, dacă va afirma că plăcerea nu sporește cu durata timpului? Deci nici durerea. Dacă durerile cele mai îndelungate sînt cele mai nenorocite, nu înseamnă oare că durata timpului va spori dorința de plăceri? Deci cum se face că Epicur se referă inereu la zeul fericit și etern? Dacă facem abstracție de eternitate, Iupiter nu va fi deloc mai fericit decât Epicur: căci amîndoi se

bucură de supremul bine, adică de plăcere. « Dar, vei spune tu, Epicur va avea totodată de suferit. » Dar suferința nu-l tulbură ; chiar el declară că dacă își va da foc va spune : « ce plăcut este ! » ⁶⁴. Cum il poate învinge pe zeu altfel decât prin eternitate? Iar eternitatea ce alt bun poate oferi în afară de plăcere și anume plăcerea eternă? Ce folos să pronunți cuvinte atât de mărețe, dacă nu ești consecvent? Viața fericită depinde de plăcerea trupească — o voi menționa, dacă ești de acord, și pe cea sufletească, deși voi afirmați că ea depinde tot de corp —. Cum așa? Cine îi poate oferi înțeleptului această plăcere perpetuă? Căci izvorul plăcerilor nu este în puterea înțeleptului, iar fericirea nu constă în înțelepciunea propriu-zisă, ci în ceea ce determină înțelepciunea să se îndrepte spre plăcere. Acest mobil este exterior și ceea ce este exterior este întâmplător. Și astfel Fortuna, căreia Epicur îi atribuie un loc foarte mic în viața înțeleptului, devine de fapt stăpîna vieții.

Vei spune că toate acestea sînt fapte minore. Pe înțelept îl mulțumește chiar natura, iar Epicur afirma că bunurile ei sînt ușor de procurat. Este adevărat și n-am nimic de obiectat, dar este o contradicție. El afirmă că nu dobîndește o plăcere mai mică dintr-o mîncare frugală, adică din mîncăruri și băuturi modeste, decât din cele mai rafinate feluri ⁶⁵. Aș fi de acord cu el, l-aș elogia chiar dacă ar spune că felul mîncării nu influențează deloc fericirea; ar avea dreptate și parcă îl aud pe Socrate, care nu dă deloc importanță plăcerii, spunînd că nimic nu dă mai multă savoare mîncării decât foamea, iar băuturii decât setea ⁶⁶. Dar eu nu-l ascult pe cel care trăiește raportînd totul la plăcere, ca Galonius, și vorbește ca Frugi Piso și nu cred că spune ceea ce gîndește. El spune că bogățiile naturale sînt ușor de procurat, că natura se mulțumește cu puțin. Este adevărat, dacă n-ați acorda o importanță atât de mare plăcerii. Din lucrurile fără valoare, spune el, nu se dobîndește o plăcere mai mică decât din cele prețioase. Ceea ce nu înseamnă numai că

n-ai inimă, dar nici măcar un palat fin al gurii. Căci celor care disprețuiesc plăcerea în sine li se poate spune că un niștru nu trebuie pus mai presus de un peștișor de mare. Cine consideră plăcerea drept bunul suprem trebuie să judece totul cu simțul, nu cu rațiunea, și trebuie să spună că cele mai suave lucruri sînt cele mai bune. Fie așa; să admitem că dobîndește cele mai mari plăceri nu pe un preț mic, ci pe nimic, dacă poate; să presupunem că hrenița, mîncarea obișnuită a perșilor, după cum scrie Xenofon⁶⁷, nu oferă o plăcere mai mare decît ospetele syracusane, pe care Platon le condamnă cu vehemență⁶⁸. Fie, dobîndirea unei plăceri este ușoară, pe cît o doriți voi; ce vom spune însă despre durere? Chinurile ei sînt atît de mari, încît viața fericită este imposibilă în prezența lor, dacă durerea este într-adevăr răul suprem. Căci însuși Metrodorus, un fel de-al doilea Epicur, concepe fericirea altfel: 'un corp bine făcut și certitudinea că își va menține starea'⁶⁹. Oare poate fi cineva sigur asupra acestui fapt, nu pentru un an, dar pînă seara? Durerea, adică răul suprem, va fi deci mereu temută, chiar în lipsa ei, căci poate surveni oricînd. Cum se împacă deci răul cel mai mare cu viața fericită? Epicur oferă, se spune, o soluție pentru ignorarea durerii. Dar ignorarea celui mai mare rău este ceva absurd. Ce este în definitiv această soluție? Cea mai mare durere, spune el, este scurtă. În primul rînd ce numești tu scurt? Apoi ce este durerea cea mai mare? Cum? Oare durerea foarte mare nu poate dura mai multe zile? Vezi să nu dureze chiar luni. Dacă nu cumva te referi la durerea care ucide de îndată ce survine. Dar cine se teme de această durere? Aș fi preferat să ușurez durerea care l-a sfîrșit sub ochii mei pe bunul meu prieten Cn. Octavius, fiul lui Marcus, un om foarte distins și omenos, dar nu dintr-o dată sau în scurtă vreme, ci prin chinuri foarte îndelungate. O, ce chinuri, zei nemuritori, îndura el simțînd că-i ard toate mădularele! Nu era nenorocit, fiindcă nu acesta era răul suprem, el părea doar chinuit. Dar

ar fi fost nenorocit, dacă s-ar fi lăsat copleșit de plăceri într-o viață vicioasă și rușinoasă.

29

Însă nu înțeleg bine sensul afirmației voastre, potrivit căreia durerea mare este scurtă, iar cea îndelungată ușoară. Căci constat că există dureri mari și totodată foarte îndelungate, pentru care există un remediu mai potrivit. Voi care nu iubiți virtutea în sine nu-l puteți utiliza. Există precepte, ba chiar legi, relative la curaj, care îi interzic unui bărbat să se comporte în durere ca o femeie. De aceea trebuie considerat rușinos nu faptul de a suferi — căci uneori suferința este necesară —, ci de a striga ca Philoctetes, care a pîngărit stîncile Lemnosului:

94

« Prin strigăt, plîns, geamăt și prin al său suspin
ecoul stîncii mute răsună trist mereu »⁷⁰.

Epicur să-i recite, dacă poate, formula sa magică unui om căruia

« Veninul mușcăturii s-a răspîndit în corp
și chinul negru-n strigăt cumplit s-a prefăcut ! »⁷¹

Epicur ar spune: « Philoctetes! Dacă durerea este apăsătoare, este scurtă ». Dar Philoctetes zace de zece ani în peșteră. « Dacă este îndelungată, este ușoară, căci din cînd în cînd încetează și se înmoaie ». În primul rînd aceste pauze nu sînt frecvente, apoi ce fel de ușurare este aceasta dacă amintirea trecutului este vie și mai survine și chinul provocat de teama față de durerea viitoare și iminentă? « Să moară », va spune el. Poate că este cel mai bine, dar unde este principiul: « plăcerea este întotdeauna mai puternică »? Dacă acest principiu corespunde adevărului, vezi să nu comiți cumva o crimă sfătindu-l să moară. Deci este mai bine să-i spui că este rușinos pentru un bărbat să se lase zdrobit, frînt, doborât de durere. Dar iată ce spuneți voi mereu: « Dacă durerea este apăsătoare, este de scurtă durată; dacă este îndelungată, este ușoară. » Durerea poate

95

fi alinată de obicei prin virtute, măreție sufletească, răbdare și curaj.

- 30
96
Ascultă, ca să nu mă îndepărtez prea mult, ce spunea Epicur pe patul său de moarte. Epicur îi urează prietenului său Hermarchus sănătate: «Îți scriam aceste rânduri pe când eram fericit în viață și îmi trăiam ultima zi. Dar boala de vezică și de intestine mă chinuie atât de mult, încît nimic nu-mi poate alina durerea atât de mare'. » Iată un om nenorocit! Dacă durerea este răul suprem, nu se poate spune altceva. Dar să-l ascultăm chiar pe el: «Totuși», spune el, «toate acestea erau compensate de bucuria sufletească, gîndindu-mă la teoriile și descoperirile mele. În numele atașamentului tău din timpul tinereții față de mine și de filosofia mea, ai grijă, te rog, de copiii lui Metrodorus”⁷². Nu voi pune mai presus de moartea lui Epicur pe aceea a lui Epaminonda, nici pe cea a lui Leonidas; primul, după ce i-a învins pe lacedemonieni la Mantinea, văzînd că se sfîrșește, de îndată ce și-a revenit, a întrebat dacă scutul său este în bună stare. După ce ai săi i-au răspuns afirmativ, a întrebat dacă dușmanul a fost izgonit. După ce a primit răspunsul dorit, a poruncit să-i fie scoasă sulița cu care era străpuns. Fiîndcă pierduse mult sînge, a murit, dar bucurîndu-se de victorie. Iar Leonidas, regele lacedemonienilor, s-a opus dușmanilor săi la Termopilae împreună cu trei sute de oșteni aduși de el din Sparta, deși i se oferise alternativa unei fugi rușinoase sau a unei morți glorioase. Frumoase sînt morțile conducătorilor de oști, dar filosofii mor în general în patul lor. Important este cum mor. Lui Epicur i se părea că este fericit pe patul de moarte. Este o mare glorie. «Durerea imense erau compensate de bucurie» spune el. Aceasta este într-adevăr vocea unui filosof, Epicur, dar ai uitat ce trebuia să spui. În primul rînd, dacă este adevărat că te bucuri de anumite amintiri, cu alte cuvinte dacă sînt adevărate serierile și descoperirile tale, nu te poți bucura. Ai afirmat mereu că orice bucurie sau durere se raportează
- 97
98

numai la corp. « Mă bucur de trecut » spui tu. De care trecut anume? Dacă este vorba de fapte privitoare la corp înțeleg că durerile sînt compensate de idei, nu de amintirea plăcerilor percepute de corp. Dacă faptele respective privesc sufletul, este fals, fiindcă după părerea ta nu există bucurie sufletească în afara corpului. De ce îi dai pe copiii lui Metrodorus în grija cuiva? Prin ce anume crezi că se raportează această faptă distinsă și leală — așa o consider eu — la corp?

Puteți să întoarceți, Torquatus, mult și bine această teorie pe toate fețele, nu veți găsi în celebra scrisoare a lui Epicur nici o idee care să fie consecventă și în acord cu preceptele lui. El se contrazice, iar scrierile sale sînt învinse de cinstea și de caracterul său. Căci grija sa pentru copii și prietenia sa afectuoasă, preocuparea sa pentru îndeplinirea unor îndatoriri foarte importante în clipa ultimei suflări, toate acestea sînt dovada cinstei gratuite înmăscute, nu a celei determinate de plăceri sau produse de perspectiva răsplăților. Ce dovadă mai grăitoare să căutăm în sprijinul tezei potrivit căreia virtutea și dreptatea trebuie dorite în sine, decît faptul că muribunzii vor să-și îndeplinească îndatoririle importante? Dar deși consider că scrisoarea, tradusă de mine aproape cuvînt cu cuvînt, este demnă de toată lauda, chiar dacă nu se acordă deloc cu învățătura autorului ei, socotesc totuși că testamentul său este total nepotrivit nu numai cu severitatea proprie unui filosof, ci chiar cu doctrina sa. El a scris, uneori pe larg, alteori pe scurt și deschis, în cartea pomenită de mine ⁷³, că « moartea nu ne atinge cu nimic : căci ceea ce s-a dezagregat este nesimțitor, iar ceea ce este nesimțitor nu ne privește cu nimic. » ⁷⁴. Chiar și această idee ar fi putut fi exprimată într-un chip mai elegant și mai potrivit. Căci atunci cînd spune că este lipsit de simțire ceea ce este dezagregat, el nu explică limpede ce anume s-a dezagregat. Și totuși înțeleg ce vrea să spună. Dar mă întreb, din moment ce orice simțire se stinge odată cu deza-

31
99

100

101

gregarea, adică odată cu moartea, și nu mai rămâne absolut nimic care să ne intereseze, de ce le prescrie și le ordonă moștenitorilor săi, Aynomachus și Timocrates, « să dea, conform hotărârii lui Hermar-chus, suma necesară pentru sărbătorirea anuală a zilei sale de naștere, în luna Gamelion ⁷⁵, și de asemena să dea în a douăzecea zi din fiecare lună, după luna nouă, o sumă de bani pentru a-i ospăta pe discipolii săi, în vederea cultivării memoriei sale și a lui Metrodorus? » Nu pot spune că aceste clauze nu aparțin unui om cuminte și omenos, dar în nici un caz nu este propriu unui înțelept, mai ales unui fizician, așa cum se vrea el, să considere că orice om are o zi de naștere. Cum? O zi trecută poate reveni de mai multe ori? Sigur că nu. Dar una identică? Nici una identică, decât după ce vor fi trecut multe mii de ani, astfel încât să se producă reîn-tocșirea tuturor constelațiilor la poziția inițială ⁷⁶. Deci nu există zi de naștere pentru fiecare individ. 'Dar se consideră că există!' Crezi că nu știm? Dar presupunând că există, va fi sărbătorită și după moarte? O va prescrie în testamentul său cel care a declarat că nimic nu ne mai atinge după moarte? Asemenea idei nu aparțin unui om care a străbătut cu mintea universuri nenumărate și ținuturi fără țarmuri și limite. A făcut Democrit o asemenea afirmație? Mă refer la el, pentru a nu-i pomeni pe alții, drept

103 singurul model al lui Epicur. Dacă tot trebuia sărbătorită o zi, trebuia aleasă cea de naștere sau cea în care a devenit înțelept? Vei spune că n-ar fi putut deveni înțelept dacă nu s-ar fi născut. La fel dacă nu s-ar fi născut bunica sa. Dorința comemorării numelui prin banchete nu este deloc proprie învățaților, Torquatus. Nu mai spun cum sărbătoriți voi aceste zile — nu este nevoie de vreo discuție pe această temă —, la ce glume vă expuneți din partea unor oameni fini. Vă spun doar că era mai degrabă de datoria voastră să sărbătoriți ziua de naștere a lui Epicur decât s-o ceară el în testamentul său.

Dar ca să ne întoarcem la ceea ce ne-am propus — căci ne-am abătut asupra acestei scrisori vorbind despre durere —, se cuvine să tragem următoarea concluzie: cel încercat de o durere foarte mare nu poate fi fericit în momentul durerii; dar înțeleptul este mereu fericit, chiar dacă uneori îl încearcă durerea. Deci durerea nu este supremul rău. Îndefinitiv ce valoare are preceptul: bunurile din trecut nu sînt trecătoare pentru înțelept, dar el nu trebuie să-și amintească de rele? În primul rînd, amintirile depind oare de noi? Cînd Simonides sau altcineva își expunea arta amintirii, Temistocle spunea: 'Aș prefera arta uitării, căci îmi amintesc și ceea ce nu vreau să-mi amintesc și nu pot uita ceea ce vreau să uit' ⁷⁷. O fi fost Epicur un geniu, dar numai un filosof foarte tiranic îți poate interzice să-ți amintești de ceva. Bagă de seamă ca ideile tale să nu fie manliene ⁷⁸ sau mai cumplite, dacă îmi ordoni ceea ce nu pot face. De ce n-ar fi chiar plăcută amintirea relor din trecut? Nu cumva sînt mai adevărate unele proverbe decît dogmele voastre? Căci se spune: 'după muncă este plăcută odihna'. Nici Euripide nu vorbește rău — voi compune, dacă voi putea, un vers latin; căci pe cel grecesc îl cunoașteți cu toții:

«trecutelor cazne o dulce-amintire urmează.» ⁷⁹

Dar să revenim la bunurile din trecut. Dacă ați avea amintirile lui C. Marius, care, izgonit fiind, lipsit de orice posibilități și cufundat într-o mlaștină, își evoca triumfurile pentru a-și alina durerea, v-aș asculta și chiar v-aș da dreptate. Căci fericirea înțeleptului nu s-ar putea desăvîrși, nici n-ar putea fi dusă la bun sfîrșit, dacă deciziile și acțiunile sale fericite ar fi măcinate de uitare. Dar voi considerați că amintirea plăcerilor trecute și mai ales a plăcerilor trupești produce viața fericită. Dacă există și alte plăceri, este falsă opinia că toate plăcerile sufletești rezultă din raporturile sufletului cu corpul. Dar chiar dacă o plăcere trecută este un izvor de bucurie, nu

înțeleg de ce Aristotel își bate joc de epitaful lui Sardanapal, în care vestitul rege al Asiriei se laudă că a luat cu sine toate plăcerile prilejuite de poftele sale ⁸⁰. Aristotel spune că acesta nu putea avea plăceri nici în timpul vieții, decît limitate strict la timpul în care le percepea. Deci cum puteau ele dăinui după moartea sa? Căci plăcerea corpului se scurge și este prima care își ia zborul și mai adesea lasă în urma ei motive de căință decît de plăcută amintire. De aceea este mai fericit Africanus cînd se adresează astfel patriei :

« Roma !-ncetează dușmani-ți... »

și în următoarele cuvinte celebre,

« Caznele mele-ți dădură, o Roma, ziduri de piatră... » ⁸¹

Scipio se bucură de eforturile din trecut, tu îi poruncești să se bucure de plăceri. El invoca fapte care nu aveau nici o legătură cu corpul, iar tu depinzi în întregime de corp.

33
107
108

Dar cum se poate susține opinia voastră potrivit căreia toate plăcerile și durerile sufletești se raportează la plăcerile și durerile trupești? Oare Torquatus, pe tine nu te încîntă niciodată — știu eu cine vorbesc — ceva în sine, dar chiar nimic? Nău mă refer la demnități, cinste, la idealul de virtute pe care l-am evocat, ci la exemple mai puțin importante : redactarea sau citirea unui poem sau a unui discurs, cercetarea istoriei tuturor faptelor și ținuturilor, o statuie, un tablou, un loc plăcut, jocurile, vînătoarea, vila lui Lucullus — dacă aș pomeni vila ta ai avea o ieșire, fiindcă ai spune că este vorba de plăcerea ta trupească — ; toate acestea privesc oare corpul sau este vorba despre ceva încîntător în sine? Fie te vei încăpățîna, dacă vei persista în afirmația că cele menționate de mine privesc corpul, fie, în caz contrar, vei abandona integral ideea lui Epicur privitoare la plăcere. În privința părerii tale că plăcerile și durerile sufletești sînt mai mari decît

cele trupești, deoarece sufletul percepe trei categorii de timp, iar corpul numai prezentul, cum se poate dovedi că un altul se bucură mai mult decît mine de o plăcere a mea? [Plăcerea sufletească depinde de cea trupească și este mai mare decît ea; așa se face că cel care adresează felicitări este mai fericit decît cel care le primește]. Dar cînd susțineți că înțeleptul este fericit fiindcă percepe cu sufletul plăceri foarte mari, care sînt din toate punctele de vedere mai mari decît cele percepute de corp, nu vedeți ce obiecție vi se poate face. Căci și durerile sufletului vor fi pentru el din toate punctele de vedere mai mari decît cele ale corpului. Prin urmare nu poate fi mai nenorocit cel pe care voi îl considerați mereu fericit și nu veți înțelege această cit timp veți raporta totul la plăcere și la durere. De aceea, Torquatus, trebuie găsit un alt bun suprem al omului. Să le lăsăm plăcerea fiarelor, martorii voștri obișnuiți în discuțiile despre binele suprem. **109**

Cum așa? dacă fiarele însele fac multe, potrivit cu natura lor, uneori cu bunăvoință, altele cu prețul unui efort, de exemplu nase și cresc pui, nu înseamnă că mobilul lor este altul decît plăcerea? Unele se bucură cînd aleargă sau cînd rătăcesc, altele cînd se strîng laolaltă imitînd astfel viața comunităților umane, la unele soiuri de păsări descoperim anumite **110** semne de pietate, de cunoaștere și de amintire, la multe chiar expresia dorului. Deci la fiare există unele aparențe ale virtuții, independente de plăcere; la oameni nu va exista oare nici un fel de virtute separată de plăcere? Vom spune deci că natura nu i-a dat omului, care este cu mult superior celorlalte viețuitoare, nimic deosebit?

Dacă totul depinde de plăcere, noi oamenii sîntem **34** de departe și cu mult inferiori fiarelor, cărora pămîntul **111** le-a oferit din plin tot felul de pășuni bogate, fără a le obliga să depună un efort, iar nouă ne oferă doar strictul necesar, uneori nici atîta, în schimbul unor eforturi foarte mari. Nu pot crede în nici un fel

că vita și omul urmărească același bun suprem. De ce este nevoie de atâtea mijloace pentru exercitarea celor mai distinse arte, de ce trebuie întrunite cele mai cinstite strădanii, de ce trebuie un alai atât de mare de virtuți dacă totul n-are alt scop decât plăcerea? Ca și cum Xerxes, care a adunat atâtea flote, atâtea pedestrași și călăreți, a unit malurile Hellespontului și a străpuns Athos-ul, a umblat pe mare și a navigat pe uscat, a atacat Grecia și cu atâtea forțe, deci ca și cum Xerxes ar fi răspuns, dacă ar fi fost întrebat de ce a adunat atâtea armate și a urzit un război atât de mare, că a vrut să ia miere de pe muntele Hymetus; un efort atât de mare ar fi părut desigur nejustificat. Astfel și noi am spune că înțeleptul, înzestrat cu numeroase virtuți și cunoscător al multor arte, a cuprins nu pământul și marea ca Xerxes care a mers pe uscat și a navigat cu flotele sale, ci a îmbrățișat cu mintea întreg cerul și pământul și marea în vederea unei plăceri, adică am spune că un efort atât de mare a avut drept scop mierea. Crede-mă, Torquatus, noi oamenii ne-am născut în vederea unor acțiuni mai nobile și mai mărețe, ceea ce se poate vedea nu numai din părțile sufletului, sălaşul capacității nemăsurate de amintire — tu ai o asemenea capacitate excepțională —, al capacității de previziune — aceasta nu se deosebește mult de divinație —, al pudoarei, măsura tuturor poftelor, al paznicului credincios al justiției, temelia comunității omenești, al disprețului puternic și trainic față de durere și moarte în îndurarea eforturilor și în înfruntarea pericolelor: așadar toate acestea se află în suflet, tu însă privește-ți membrele și simțurile, iar ele ți se vor înfățișa, ca și celelalte părți ale corpului, nu numai ca tovarășe ale virtuții, ci și ca sclave ale ei. Iar dacă multe lucruri care depind de corp trebuie puse mai sus de plăcere, ca puterea, sănătatea, îndeminarea, frumusețea, ce crezi în definitiv despre suflet? Vechii filosofi foarte învățați au considerat că în suflet se află ceva ceresc și divin. Iar dacă supremul bine

s-ar afla în plăcere, așa cum afirmați voi, ar fi de dorit ca zilele și nopțile să se desfășoare neîntrerupt în cea mai mare plăcere, căci în felul acesta simțurile ar reacționa ca și cum ar fi cu totul inundate de farmec. Cine dintre cei care ar vrea să petreacă fie și o singură zi, cu totul cufundat în asemenea plăceri este demn de numele de om? Cirenaicii nu resping o asemenea idee, adepții voștri sînt mai pudici, aceia sînt poate mai consecvenți. Dar să străbatem cu sufletul nu activitățile indispensabile după părerea strămoșilor noștri, care îi numeau inactivi pe cei care nu le exercitau, ci te întreb, fără a mă referi la Homer, Archilochus, Pindarus, ci la Phidias, Polycletes și Zeuxis, dacă socotești că arta lor avea drept scop plăcerea. Deci un meșteșugar are un scop mai elevat cînd plăsmuiește forme frumoase decît un cetățean care săvîrșește fapte frumoase? Care este însă cauza unei erori atît de mari, atît de răspîndite în lung și în lat, decît faptul că cel care a decretat că plăcerea este bunul suprem gîndește nu cu partea sufletului purtătoare a rațiunii și a chibzuinței, ci cu dorința, adică cu cea mai superficială parte a sufletului. Căci te întreb: presupunînd că există zei — chiar și voi considerați că există —, cum pot fi ei fericiți, din moment ce nu pot percepe plăcerile cu corpul? Sau dacă sînt fericiți fără acest fel de plăcere, de ce refuzați unui înțelept să facă uz de sufletul său în același fel?

Citește, Torquatus, elogiile, nu pe acelea ale eroilor glorificați de Homer, nici pe cele ale lui Cyrus, Agesilaus, Aristide, Temistocle, Philippus, Alexandru, ci pe acelea ale marilor noștri oameni, pe acelea ale membrilor familiei voastre: nici unul dintre ei n-a fost elogiât pentru abilitatea sa în procurarea plăcerilor. Nu este aceasta semnificația inscripțiilor elogi-oase, cum este cea de pe o poartă? : CELE MAI MULTE POPOARE SÎNT DE ACORD CĂ ACEST OM A FOST CEL MAI ÎNSEMNAT BĂRBAT ROMAN ⁸². Oare socotim că majoritatea popoarelor l-au considerat pe Colatinus drept primul dintre

romani fiindcă s-a distins în procurarea plăcerilor? Vom spune deci că îndreptăţesc bunele speranţe şi fac dovada unui caracter nobil tinerii despre care socotim că îşi urmăreşte interesele şi fac ceea ce le convine? Oare nu ne dăm seama de perturbarea generală şi de confuzia pe care le produc aceste idei? În felul acesta suprimă binefacerea, recunoştinţa, adică lanţurile concordiei. Un serviciu pe care îl faci cuiva în propriul tău interes nu trebuie socotit o binefacere, ci camătă, şi nici nu cred că i se datorează recunoştinţa celui care a făcut un asemenea serviciu. Dacă plăcerea este atotstăpînitoare, majoritatea virtuţilor trebuie să dispară. Există foarte multe infamii care n-ar putea fi împiedicate să invadeze viaţa unui înţelept, dacă n-ar fi învinse

118 în chip firesc. Ca să nu abordez prea multe teme — căci numărul lor este foarte mare —, mult lăudata virtute are menirea obligatorie de a împiedica accesul plăcerii. Dar nu eu trebuie să te învăţ acest lucru. Cercetează-ţi propria minte şi întreabă-te, urmărindu-ţi fiecare gând, dacă preferi să-ţi petreci viaţa în mijlocul unor plăceri permanente, în liniştea deplină mult lăudată de tine, lipsit de dureri şi totodată de teama de durere — deşi invocaţi adesea această situaţie, ea este irealizabilă —, sau să ajuţi pe toată lumea, să-i ajuţi şi să-i salvezi pe cei strimtoraţi, fie şi cu riscul de a îndura caznele lui Hercules : căci strămoşii noştri au utilizat, chiar şi în cazul unui zeu, cuvîntul foarte trist 'caznă', pentru a desemna eforturile care nu pot fi evitate. Te-aş

119 provoca şi te-aş sili să-mi răspunzi, dacă nu m-aş teme că ai spune că însuşi Hercules şi-a îndeplinit misiunile, pe care le-a dus la bun sfîrşit cu preţul unui efort imens pentru binele oamenilor, pentru plăcerea sa."

După ce am terminat de vorbit, TORQUATUS spuse : „Cunosc oameni cărora le pot încredinţa replica la cele spuse de tine şi deşi pot să-ţi răspund chiar eu într-o oarecare măsură, prefer să găsească oameni mai competenţi.” „Cred că te referi la bunii

noștri prieteni Siro și Philodemus, care sînt pe cît de distinși, pe atît de învățați.” „Așa este” spuse TORQUATUS. „Foarte bine, am spus EU, dar era mai drept să-l lăsăm pe Triarius să-și spună părerea despre controversa noastră”. „Îl resping sub prestare de jurămint, spuse TORQUATUS rîzînd, ca pe un judecător nedrept; în orice caz în această controversă tu ești mai blind, el ne atacă în maniera stoicilor.” Atunci TRIARIUS spuse: „De acum înainte voi vorbi cu și mai multă îndrăzneală. Voi utiliza chiar vorbele tale drept argumente, dar nu voi începe atacul înainte ca tu să-ți întărești apărarea cu ajutorul celor pe care i-ai numit.” După aceasta am pus capăt plimbării și discuției noastre.

CARTEA A TREIA

Dacă plăcerea și-ar pleda singură cauza, Brutus, și n-ar avea avocați atît de încăpățînați, cred că și-ar recunoaște înfrîngerea suferită în cartea precedentă în fața virtuții mărețe. Ar fi într-adevăr lipsită de rușine dacă ar continua să i se împotrivescă sau dacă ar pune bucuriile mai presus de onoare sau dacă ar susține că desfătarea trupească și bucuria rezultată din ea au o valoare mai mare decît forța și constanța sufletului. S-o lăsăm deci în voia ei și să-i ordonăm să se limiteze la domeniul ei, ca să nu împiedice prin adomenirile și farmecele sale desfășurarea unei discuții atît de importante. Căci trebuie să aflăm unde se află binele suprem, pe care dorim să-l găsim, pentru că am îndepărtat plăcerea de acest ideal și totodată putem invoca aceleași argumente contra celor care au vrut să fixeze lipsa de durere ca limită a binelui; nu este cazul să fie acceptat drept bine suprem ceva care exclude virtutea, adică cel mai distins lucru de pe lume. De aceea, deși n-am fost blind în discuția mea cu Torquatus, conflictul

1
1

2

- cu stoicii va fi mult mai aprig. Opiniile despre plăcere nu presupun prea multă subtilitate și profunzime; căci nici adepții ei nu sînt prea abili în domeniul dialecticii, nici adversarii ei n-au de combătut o cauză grea. Însuși Epicur afirmă că nu este nevoie de argumente în privința plăcerii, fiindcă simțurile sînt singurii ei judecători; prin urmare este suficient să fim avertizați asupra situației, fără să avem nevoie de vreo învățătură. De aceea discuția a fost simplă de ambele părți. Căci în expunerea lui Torquatus n-a intervenit nici o încurcătură sau complicație, iar discursul meu a fost, după părerea mea, foarte clar. Dar știi bine cît este de subtilă și de spinoasă metoda de discuție a stoicilor, atît pentru greci, cît și pentru noi romanii, care sîntem obligați să creem cuvinte noi și să desemnăm cu ele idei noi. Nici un om, cît de cît învățat, nu se va mira de această situație, dacă se va gîndi că orice domeniu străin de interesul comun al gloatei presupune o terminologie bogată și nouă, de vreme ce există termeni proprii ideilor vehiculate de fiecare domeniu în parte. Astfel și dialecticienii și fizicienii utilizează cuvinte necunoscute chiar și grecilor, iar geometrii, muzicienii și gramaticii vorbesc fiecare în felul lor. Pînă și retorica, care aparține forului și mulțimii, utilizează în teoria ei cuvinte particulare și proprii, ea să le numesc așa.
- 2 Dar, pentru a nu mă referi la aceste domenii de elită proprii oamenilor liberi, nici meșteșugarii nu și-ar stăpîni meseria dacă n-ar utiliza termeni necunoscuți nouă, dar proprii meseriei lor. Astfel agricultura, de care s-ar înspăimînta orice om rafinat și elegant, a desemnat situațiile proprii ei cu termeni noi. Cu atît mai necesară este terminologia unui filosof. Căci filosofia este meșteșugul vieții, iar cel care discută despre ea nu-și poate extrage cuvintele
- 5 din for. Stoicii au inovat în acest domeniu cel mai mult dintre toți filosofii, iar Zenon, magistrul lor, n-a descoperit idei noi propriu-zise, ci mai degrabă cuvinte noi. Iar dacă grecii le-au permis unor oameni foarte

învățați să utilizeze cuvinte neobișnuite în domenii necunoscute gloatei, într-o limbă considerată în general mult mai bogată decât a noastră, cu atât mai mult trebuie să ni se permită nouă acest lucru, dat fiind că noi îndrăznim abia acum să ne apropiem de aceste domenii. Am afirmat adesea, cu riscul de a-i supăra nu numai pe greci, ci și pe cei care se vor mai degrabă greci decât romani, că noi romanii nu numai că nu le sîntem inferiori grecilor prin numărul cuvintelor, ba chiar le sîntem superiori. De aceea trebuie să mă străduiesc să dovedesc că faptul este adevărat nu numai în domeniile proprii lunii noastre, ci și în cele proprii lor. Deși cuvintele utilizate de noi după obiceiul celor vechi — de exemplu filosofie, retorică, dialectică, gramatică, geometrie, muzică — ar putea avea un corespondent latin, totuși, deoarece sînt cunoscute prin utilizarea lor frecventă, să le considerăm latinești. Atît cu privire la termeni. Cît privește ideile, Brutus, mă tem adesea să nu fiu acuzat fiindcă ți-am dedicat aceste rînduri ție, care te-ai distins atît de mult în domeniul filosofiei atît în general, cît și în cea mai nobilă parte a ei. Dacă scopul meu ar fi să te instruiesc, acuzarea ar fi justificată. Dar departe de mine acest gînd; nu-ți trimit această carte pentru a-ți face cunoscut ceea ce știi foarte bine, ci fiindcă mi-e foarte ușor să mă sprijin pe numele tău, iar persoana ta cel mai drept critic și judecător al studiilor noastre comune. Vei fi deci atent, ca de obicei, și vei pronunța sentința în controversa pe care am avut-o cu distinsul și divinul tău unchi.

Pe cînd mă aflam la Tusculum, dorind să citesc cîteva cărți din biblioteca tinărului Lucullus, m-am dus la vila sa pentru a le lua, ca de obicei, chiar eu. Cînd am sosit, l-am văzut pe M. Cato — nu știam că se afla acolo — șezînd în bibliotecă în mijlocul a numeroase tratate de filosofie stoică. Îl stăpînea, după cum știți, o patimă nedomolită și nesăturată de a citi; fără a se teme de acușările vane ale vul-

- gului, el obișnuia să citească chiar și în curie, până la adunarea senatorilor, astfel încît nu răpea nici o clipă activității sale publice. Cu atît mai mult cînd avea timp liber se hrănea din cantitatea imensă de volume de care dispunea, dacă este voie să întrebuițez acest cuvînt pentru situația respectivă.
- 8 Văzîndu-mă deci sosînd pe neașteptate, el s-a ridicat de îndată. După ce am schimbat obișnuitele vorbe în astfel de împrejurări, EL spuse: «Dacă știam că ești acasă, veneam eu la tine.» «Am plecat de la Roma ieri, am spus EU, după începerea jocurilor, și am sosit seara. Am plecat cu scopul de a lua cîteva cărți de aici. Prietenul nostru Lucullus ar trebui, Cato, să cunoască această bogată bibliotecă. Aș prefera să-l văd desfătîndu-se cu aceste cărți mai degrabă decît cu celelalte podoabe ale vilei sale. Aș dori foarte mult să semene prin cultură tatălui său, prietenului nostru Caepio și ție, care îi ești atît de apropiat, iar această sarcină îți revine ție. Grija mea nu este nemotivată; pe de o parte mă impresionează amintirea bunicului său — știi bine cît de mult îl prețuiam pe Caepio, care, dacă ar fi trăit, ar fi fost și astăzi un cetățean de frunte, după părerea mea —, pe de altă parte îl am mereu în fața ochilor pe Lucullus, un om excepțional și totodată bun prieten cu mine prin dorințele și sentimentele noastre comune.»
- 9 «Bine faci, spuse EL, că îți amintești de cei doi care ți-au incredințat pe copiii lor prin testament și că ții la acest tinăr. Fiindcă îmi atribui mie această responsabilitate, n-o refuz, dar te iau părtaș. Voi mai spune că tinărul mi-a făcut în diferite chipuri dovada onoarei și a inteligenței sale, dar știi ce vîrstă are.» «Știu, am spus EU, și totuși la această vîrstă trebuie să se consacre integral acestor studii, iar după ce le va fi asimilat le va aborda mai ușor pe acelea mai importante.» «Bine, vom vorbi mai pe îndelete și mai des despre aceasta și vom acționa împreună. Dar să ne așezăm, dacă vrei.» Așa am și făcut.

Atunci CATO spuse : « Ce cărți cauți, de vreme ce tu însuți posezi o bibliotecă foarte mare ? ». « Unele comentarii ale lui Aristotel — știam că sînt aici —, pentru a le citi în timpul meu liber, atît de rar, cum știi. » « Cît de mult aș vrea, spuse EL, să treci de partea stoicilor ! Dacă cineva avea dreptul să considere că nu există nici un bun în afară de virtute, tu erai acela de bună seamă. » « Vezi ca nu cumva să-ți faci un obicei utilizînd termeni noi pentru a desemna aceeași realitate ca și mine, fiindcă am impresia că avem aceleași păreri. Căci în fond sîntem de acord și ne deosebim doar în termeni. » « Nu sîntem deloc de acord, spuse EL. Dacă îți inchipui că în afară de cînte există altceva, orice ar fi, care să merite să fie dobîndit în sine, vei stinge lumina virtuții, adică cîntea, și vei distruge cu totul virtutea. » « Vorbele tale, Cato, sînt foarte frumoase am spus eu, dar nu vezi că terminologia ta trufașă este comună cu cea a lui Pyrrhon și Ariston, care nivelează totul ? Ce părere ai despre ei ? » « Ce părere am ? spuse EL. Mă întrebi ce cred eu ? Bărbații buni, curajoși, drepecți, cumpătați produși de statul nostru, pe care i-am cunoscut din auzite sau personal, au săvîrșit multe fapte glorioase cînd au urmat, chiar fără a fi erudiți, natura ; natura i-a educat mai bine decît ar fi putut s-o facă filosofia, dacă ar fi urmat altă doctrină decît cea potrivit căreia virtutea este singurul bun și viciul unicul rău ; cît privește celelalte doctrine filosofice care consideră, fiecare în felul lor, bunurile și relele prin alte criterii decît virtutea, consider că nu contribuie cu nimic în a ne face mai buni și totodată corup natura. Dacă nu rămînem la ideea că virtutea este singurul bun, nu se poate dovedi în nici un fel că viața fericită se realizează prin virtute. Iar dacă am dreptate, nu înțeleg de ce trebuie să ne ocupăm de filosofie. Căci dacă un înțelept poate fi nenorocit, nu cred că trebuie să-i atribuim vreo valoare vestitei și trufașei virtuți. »

« Ai putea împărtăși aceste opinii, Cato, în calitate de adept al lui Pyrrhon sau al lui Ariston. Știi bine că

- pentru ei virtutea nu era numai supremul, dar chiar unicul bun. Dacă este așa, se poate trage concluzia dorită de tine, anume că toți înțelepții sînt mereu fericiți. Deci îi elogiezi pe aceștia doi și consideri că trebuie să le urmăm sfatul? am spus EU.» « Deloc, spuse EL, deoarece, din moment ce este propriu virtuții să aleagă între cele conforme cu natura, cei care au adus toate la același nivel, considerînd că sînt deopotrivă toate bunurile trupesti și exterioare pe de o parte și pe de alta relele respective și nu mai fac nici un fel de deosebire între ele, au suprimat virtutea însăși.»
- 13 « Ai perfectă dreptate, am spus EU, dar te întreb, oare nu trebuie să te raliezi acestei opinii, dacă afirmi că nu există nici un alt bun în afară de dreptate și virtute și suprimi astfel orice discernămint în privința celorlalte lucruri? „Da, dacă aș suprima într-adevăr orice discernămint, dar eu îl mențin.”
- 14 „Cum? am întrebat EU, dacă numai virtutea, adică ceea ce numești tu cinste, dreptate, merit, cuviință — semnificația ideii va fi mai clară prin utilizarea mai multor termeni pentru desemnarea aceleiași realități —, deci dacă numai virtutea este un bun, ce alt criteriu mai aveți? Sau dacă este rău numai ceea ce este rușinos, necinstit, nepotrivit, depravat, jignitor; nedemn — să evidențiem și această realitate prin mai mulți termeni —, ce altceva mai trebuie evitat?” „Îmi cunoști răspunsul, zise EL, dar am impresia că vrei să utilizezi în favoarea ta scurtimea lui. Prin urmare nu voi răspunde la întrebări, ei, fiindcă avem timp și dacă nu ți se pare nepotrivit, voi expune mai degrabă integral doctrina lui Zenon și a stoicilor.” „Nu mi se pare deloc nepotrivit, am spus EU; expunerea ta va fi foarte utilă pentru lămurirea chestiunilor cercetate de noi.”
- 15 „Să vedem, spuse EL, dacă există vreun aspect complicat sau obscur al doctrinei stoice. Căci din moment ce pe vremuri adoptarea unor cuvinte noi în limba greacă, în vederea desemnării unor idei noi, ... a provocat reacții ostile, iar acum, în urma utilizării lor îndelungate, aceste cuvinte s-au impus,

care va fi situația în latină, după opinia ta?” „Foarte simplu, am spus EU. Căci dacă i-a fost permis lui Zenon să impună un termen, fie el nou, pentru a desemna o idee descoperită de el, de ce faptul să nu-i fie permis și lui Cato? Nu va fi cazul să traduci, ca traducătorii nepricepuți, un cuvânt grec printr-unul latin, dacă există un termen consacrat pentru ideea respectivă. Eu unul utilizez de obicei, dacă n-am altă posibilitate, mai multe cuvinte latinești pentru a exprima o idee desemnată de greci printr-un singur cuvânt. Și cred că este legitim să utilizăm un cuvânt grecesc în lipsa unui echivalent latin potrivit. De ce avem voie să spunem ‘ephippii’ și ‘acratophore’, și n-am avea voie să utilizăm ‘proegmene’ și ‘apoproegmene’, deși acești doi termeni din urmă ar putea fi foarte bine redați prin ‘preferate’ (*praeposita*) și ‘respinse’ (*reiecta*)?” „Bine faci că mă ajuți, spuse EL, și voi prefera să utilizez cuvintele latinești propuse de tine. În privința celorlalte îmi vei veni în ajutor, dacă vezi că mă împotmolese.” „Mă voi strădui”, am spus EU. „Dar ‘Fortuna îi ajută pe cei curajoși’. Deci, te rog, încearcă. Ce preocupare mai divină am putea avea?”

„Adeptii doctrinei îmbrățișate de mine, spuse CATO, consideră că o viețuitoare încearcă să se pună în acord cu ea însăși chiar de la naștere — căci de aici trebuie să începem —, se străduiește să se conserve pe sine și starea sa și să-și procure mijloacele de a se menține în această stare; totodată ea tinde să evite ceea ce pare că-i produce pieirea. Dovada invocată de ei este că cei mici doresc și caută ceea ce le este util și resping ceea ce le este potrivit, înainte de a ști ce este plăcerea sau durerea; faptul n-ar fi posibil dacă nu și-ar iubi starea și nu s-ar teme de pieirea lor. N-ar fi posibil să tindă spre ceva, dacă n-ar avea conștiința existenței lor și prin urmare nu s-ar iubi pe ei înșiși⁸³. De aici rezultă că principiul acțiunii se întemeiază pe dragostea de sine. Dar cei mai mulți stoici nu consideră că plăcerea este unul din principiile originare ale acțiunii.

Sint întru totul de acord cu ei, ca să nu fiu obligat la concesii rușinoase, admitînd că natura a pus plăcerea la originea dorințelor primordiale. Astfel se dovedește destul de limpede de ce iubim în chip firesc ceea ce ne impune natura inițial, fiindcă nimeni, pus în fața alternativei, nu preferă un corp diminuat sau deformat, chiar dacă îl utilizează ca pe unul sănătos, unuia bine legat și integral în toate organele sale. Cunoștințele noastre despre lucruri — le putem numi *comprehensiuni* (*comprehensiones*) sau *percepțiuni* (*perceptiones*) sau, dacă nu sint acceptați sau înțeleși acești termeni, *καταλήψεις* — trebuie dobîndite pentru valoarea lor în sine, deoarece au capacitatea de a percepe și conține adevărul. Faptul este vizibil la copii; vedem că ei se bucură cînd descoperă ceva cu ajutorul rațiunii lor, chiar dacă descoperirea nu le aduce nici un folos. Considerăm că artele trebuie cunoscute pentru valoarea lor intrinsecă, fiindcă au în ele ceva demn de dobîndit, constau din cunoștințe și stau la baza sistemelor întemeiate pe rațiune și metodă. Stoicii consideră că noi, oamenii, trebuie să evităm neadevărul mai mult decît orice alt fapt potrivit naturii. În privința membrilor, adică a diverselor părți ale corpului, se pare că natura le-a dăruit pe unele pentru un anume uz propriu lor, ca miinile, gambele, picioarele, organele interioare, despre utilitatea cărora se ocupă medicii, pe altele însă fără nici un folos, oarecum doar ca ornament, așa cum i-a dat păunului coada, porumbeilor penele pestrice, iar bărbaților mamelele și barba. Poate că mă exprim oarecum arid, dar mă refer la elementele primordiale ale naturii, iar acest subiect nu prea este compatibil cu un limbaj colorat și nici nu încerc să-l utilizez. Totuși, în cazul unor realități importante, subiectul însuși își găsește cuvintele. Așa se face că expunerea este mai serioasă și mai strălucitoare.” „Ai dreptate, am spus EU; orice vorbă clară despre un subiect interesant mi se pare bine utilizată. Dar preferința pentru un limbaj colorat într-o expunere de felul acesteia mi se pare puerilă.

Capacitatea de a vorbi clar și precis este proprie omului învățat și inteligent.”

„Să continuăm deci, zise el. Am pornit de la principiile naturii și ceea ce urmează trebuie să li se conformeze. Prima împărțire este următoarea : se spune că este demn de a fi prețuit — cred că acesta este termenul potrivit — ceea ce este în sine conform cu natura sau prin efectele sale, astfel încît să fie demn de a fi dorit prin valoarea sa — grecii utilizează termenul *ἀξία* —. Dimpotrivă, nu este demn de stimă ceea ce este opus definiției de mai sus. Pornind de la aceste premise, adică de la ideea că trebuie adoptat datorită valorii proprii ceea ce este conform cu natura și evitat contrariul, prima îndatorire — astfel traduc eu *καθῆκον* — a omului este aceea de a se menține în starea sa naturală, apoi să păstreze pentru sine ceea ce este conform cu natura și să respingă ceea ce este contrar naturii. După descoperirea acestui criteriu de selecție și respingere, urmează criteriul de selecție întemeiat pe îndatorire și, în fine, cînd acest criteriu se permanentizează, devine constant și intru totul conform cu natura, în el există și se manifestă ceea ce este într-adevăr binele. Prima înclinație a omului vizează ceea ce este conform cu natura. Dar de îndată ce și-a format inteligența sau mai bine spus noțiunea, numită de stoici *ἔννοια*, și a înțeles că există o anumită ordine și armonie, ea s-o numește astfel, în împlinirea acțiunilor, omul i-a atribuit acestei armonii o valoare mult mai mare decît tuturor celorlalte lucruri îndrăgite de el inițial. Cunoașterea și rațiunea l-au dus la concluzia că binele suprem al omului, acela demn de a fi elogiat și dorit în sine, se întemeiază pe această armonie. Din moment ce binele constă în ceea ce grecii numesc *ἁμολογία*, iar noi latinii „acord” (*convergentia*)

dacă acceptați termenul —, deci din moment ce acest bine — criteriu al tuturor lucrurilor, chiar și al virtuții, care este unicul bun — constă într-un asemenea acord, numai el trebuie dorit pentru valoarea sa intrinsecă și pentru strălucirea sa, chiar dacă

6
20

21

apare mai târziu în conștiința omului. Însă nici una din primele dorințe ale naturii nu are valoare în sine.

22 De vreme ce îndatoririle, cum le-am numit eu, pornesc de la aceste dorinți primordiale, trebuie să le raportăm la ele; deci sintem îndreptățiți să spunem că toate îndatoririle au scopul de a împlini aceste dorinți inițiale. Dar nu acesta este binele suprem, deoarece acțiunea virtuoasă nu este proprie primelor înclinații ale naturii, ci este o consecință a lor, prin urmare apare mai târziu, după cum am spus. Totuși este conformă cu natura și ne îndeamnă s-o realizăm, iar acest îndemn este mai puternic decât primele îndemnuri ale naturii. Dar mai întâi trebuie înlăturată o greșală, care poate rezulta din această concluzie: nimeni să nu-și închipuie că există două bunuri supreme. Să presupunem că cineva și-a propus să țintească un anume punct cu sulița sau cu săgeata, așa cum țintim și noi binele suprem, [el trebuie să facă totul pentru a atinge ținta] ⁸¹. În cadrul comparației noastre, țintașul trebuie să facă totul pentru a atinge ținta. Să considerăm că acest efort pentru realizarea scopului seamănă cu ceea ce numim noi binele suprem în viață; faptul de a atinge ținta este doar preferabil, dar nu de dorit în sine.

7
23 Din moment ce toate îndatoririle pornesc de la principiile naturii, înseamnă că și înțelepciunea provine cu necesitate de la ele. Ca de obicei când cel recomandat îi dă mai multă importanță persoanei căreia i-a fost recomandat decât celei care l-a recomandat, tot astfel nu este deloc de mirare că inițial principiile naturii ne-au recomandat înțelepciunii, iar ulterior înțelepciunea ne-a devenit mai dragă decât principiile care ne-au favorizat accesul ei. După cum membrele ne-au fost date pentru a trăi într-un anume fel, tot astfel și înclinația sufletului, numită pe grecește *δρῦξις*, nu ne-a fost atribuită pentru a trăi oricum, ci pentru o anume existență, de asemenea rațiunea și rațiunea desăvârșită. După cum actorului i-a fost atribuit un rol, nu oricare, ci unul precis,

iar dansatorului o mișcare precisă, tot astfel trebuie să trăim după un anume principiu, nu oricare; noi numim acest principiu armonie și consecvență. Nu trebuie să comparăm înțelepciunea cu știința cîrmaciului sau a medicului, ci mai degrabă cu rolul actorului sau cu mișcarea dansatorului, după cum am spus mai sus, fiindcă aceștia nu-și ating desăvîrșirea în afara artelor lor, ci în ele însele; la fel și rațiunea și rațiunea perfectă. Și totuși există o deosebire între înțelepciune și aceste arte, fiindcă în aceste arte fiecare element în parte bine realizat nu conține implicit toate elementele lor constitutive. Faptele pe care le numim morale sau săvîrșite în conformitate cu morala — dacă vrei, utilizez termenul grecesc *κατορθώματα* — conțin fiecare toate elementele virtuții. Numai înțelepciunea are o existență independentă, spre deosebire de celelalte arte. Din neștiință este comparat scopul medicinei și al navigației cu acela al înțelepciunii. Căci înțelepciunea cuprinde în sine măreția sufletească și dreptatea, iar înțeleptul se consideră deasupra tuturor accidentelor vieții omenești, ceea ce nu este propriu celorlalte arte. Nimeni nu va putea rămîne în posesia virtuților amintite de mine, dacă nu va fi convins că nu există nici un criteriu de stabilire a utilității sau deosebirii dintre lucruri în afară de cinste și imoralitate.

25

Să vedem acum cît sînt de admirabile consecințele acestor premise. Din moment ce aceasta este desăvîrșirea — îți dai seama, îmi închipui că numesc de multă vreme fie desăvîrșire, fie scop final, fie scop suprem, ceea ce grecii numesc *τέλος*; chiar aș putea spune limită în loc de desăvîrșire sau scop final —, deci din moment ce desăvîrșirea constă în viața echilibrată și conformă cu natura, rezultă cu necesitate că toți înțelepții trăiesc în permanență într-o fericire desăvîrșită și totală, fără a întîlni vreo piedică, fără a întîmpina vreun refuz, fără a duce vreo lipsă. Noi considerăm că singurul bun este virtutea, ori această idee conține atît esența doctrinei stoice, cît și aceea a vieții și a destinului nostru. Aș

26

putea exprima această idee mai pe larg și într-un stil mai bogat, aș putea s-o simplific și s-o împodobesc cu cuvinte alese și cu fraze pompoase, dar eu admir sentințele concise și precise ale stoicilor. Argumentele lor pot fi sintetizate astfel : orice bun este lăudabil, iar tot ceea ce este lăudabil este cinstit, deci ceea ce este bun este cinstit. Este această concluzie satisfăcătoare? Desigur ⁸⁵. O impun cele două premise. Uneia din ele i se aduce de obicei următoarea obiecție : nu orice bun este lăudabil. Este admis că orice lucru lăudabil este cinstit. Dar este cu totul absurd că este un bun ceea ce nu merită să fie dobândit sau că merită să fie dobândit ceea ce nu-ți este pe plac sau, dacă îți este pe plac, nu merită să fie iubit ; deci bunul trebuie lăudat și acceptat ca atare : aceasta este cinstea. Așa se face că binele se confundă cu cinstea. Apoi mă întreb : cine se poate lăuda cu o viață nenorocită sau nefericită? Deci te poți lăuda numai cu o viață fericită. Deci numai viața fericită este demnă de laudă, căci numai viața cinstită poate fi numită pe drept astfel. Așa se face că viața cinstită este fericită. Fiindcă cel care este în situația de a fi lăudat pe drept merită să fie onorat și glorificat ; el poate fi considerat, din aceste motive atât de importante, fericit, iar viața sa poate fi socotită fără îndoială fericită. Astfel, dacă cinstea este criteriul vieții fericite, ea trebuie considerată drept unicul bun. Cum așa? Se poate oare spune că există un om consecvent, ferm și generos, omul curajos cum îl numim noi, dacă nu s-ar fi dovedit că durerea nu este un rău? După cum cel care consideră moartea un rău nu poate evita teama de moarte, tot astfel nimeni nu poate să nu țină seama de ceea ce consideră un rău și să-l disprețuiască. După stabilirea acestui fapt și după acceptarea sa în unanimitate, se impune ideea că cel generos și curajos disprețuiește și nu atribuie nici cea mai mică valoare accidentelor din viața omului. Deci se dovedește că este rău numai ceea ce este rușinos. Iar acest bărbat

măret și distins, generos și într-adevăr curajos, care domină toate cele omenеști, acest bărbat, idealul dorințelor și al străduințelor noastre, trebuie să fie încrezător în sine, în viața sa trecută și viitoare, să aibă o părere bună despre sine și convingerea că înțeleptului nu i se poate întâmpla nici un rău. De aici rezultă că tot cinstea este unicul bun și că ea constituie viața fericită : viața cinstită se confundă cu viața virtuoașă.

Știu bine că există o diversitate de opinii între filosofii care consideră că binele suprem, ultim cum îl numesc eu, se găsește în suflet. Unii au crezut greșit în această opinie. Totuși, cei care au plasat binele suprem în suflet și în virtute sînt, oricum ar fi ei, superiori, după părerea mea, nu numai celor trei filosofi ⁸⁶ care au îndepărtat virtutea de binele suprem — fie că au considerat drept bunuri supreme plăcerea, lipsa de durere și satisfacerea necesităților naturale elementare —, dar și celorlalți trei ⁸⁷ care considerau că virtutea este ciuntită dacă nu i se mai adaugă ceva și au adăugat în consecință fiecare cîte unul din bunurile menționate de mine înainte. Dar sînt cu totul absurzi și cei care consideră că binele suprem este viața însoțită de știință ⁸⁸, precum și cei care afirmă că nu există deosebire între lucruri și că va fi înțelept cel care nu pune un lucru mai presus de altul ⁸⁹, ca și aceia care susțin, ca unii academici, că supremul bine și suprema îndatorire a înțeleptului este aceea de a se opune senzațiilor și de a nu se încrede deloc în ele ⁹⁰. De obicei răspunsurile la obiecțiile de mai sus sînt amănunțite, dar precizia presupune concizie. A nu face deosebire între ceea ce este contrar și ceea ce este conform naturii înseamnă clar suprimarea integrală a înțelepciunii, cercetării și a elogiilor noastre. După ce am infirmat aceste opinii pe care le-am amintit și pe acelea asemănătoare lor, nu ne mai rămîne decît să conchidem că binele suprem constă în viața însoțită de cunoașterea tuturor faptelor naturale, capabilă să adopte ceea ce este conform cu natura și să respingă ceea ce îi este po-

9

30

31

32 trivnic, cu alte cuvinte binele suprem constă în viața în acord cu natura și potrivită ei ⁹¹. În celelalte arte calificativul artistic se referă la ceva ulterior, la consecință, numită de greci ἐπιγεννηματικόν: cînd însă spunem „cu înțelepciune”, acțiunea respectivă își merită pe deplin calificativul chiar de la început. Căci orice provine de la înțelept trebuie să fie întru totul desăvîrșit. În această desăvîrșire se află ceea ce considerăm noi că este demn de a fi dorit. După cum trădarea de patrie, pingărirea părinților, jefuirea templelor sînt păcate care constau în realizarea lor efectivă, teama, întristarea, pofta josnică sînt păcate chiar fără efectele lor. Așa cum ele nu sînt păcate prin consecințe, ci dintru început, tot astfel și manifestările virtuții trebuie considerate drepte chiar de la început, nu după desăvîrșirea lor.

10 Dar și binele, invocat de atîtea ori în această expu-
 33 nere, trebuie definit. Însă definițiile stoicilor se deosebesc foarte puțin între ele și oricum vizează același lucru. Eu sînt de acord cu Diogenes, care a definit binele drept ceea ce este desăvîrșit prin natură. Urmărindu-și ideea, el a considerat că ceea ce este util — astfel traduc eu grecescul ὠφέλημα —, fie că ne referim la mișcare, fie la stare, provine dintr-o desăvîrșire naturală ⁹². Noțiunile se formează în suflete prin cunoașterea rezultată fie din experiență, fie din asociații, fie din asemănări, fie prin raționament; această modalitate din urmă duce la noțiunea de bine ⁹³. Noi cunoaștem și numim bine ceea ce simțim că este bun nu prin adaos, nici prin sporire, nici prin comparație, ci prin propria sa valoare. Căci după cum miera dă senzația de dulce nu prin comparație, ci prin savoarea ei specifică, chiar dacă este cel mai dulce aliment, la fel și binele, despre care discutăm acum, trebuie prețuit drept cea mai mare valoare, nu din punct de vedere cantitativ, ci calitativ. Căci din moment ce valoare, numită de greci ἀξία, nu este considerată nici bun, nici rău, chiar dacă acestea își măresc cantitatea, indiferent cu cît, valoarea nu-și va schimba esența. Deci valoarea

proprie virtuții este alta, forța ei rezidă chiar în esența ei, nu în sporirea cantitativă. Cît privește tulburările sufletești, care întristează și amărăsc viața nechibzuiților — grecii le numesc πάθη — aș putea să le numesc boli, dacă aș traduce cuvîntul, dar termenul nu este mereu potrivit. Cine numește boală mila sau chiar minia? Grecii utilizează termenul de πάθος. Să-l utilizăm deci pe cel de tulburare, care include, după toate aparențele și viciile. Toate tulburările se împart în patru categorii și mai multe subdiviziuni, anume tristețea, teama, pofta și ἡδονή, termen utilizat de greci deopotrivă pentru corp și suflet; eu îl prefer pe acela de bucurie, care desemnează un avînt plăcut al sufletului entuziasmat⁹⁴. Tulburările nu sînt provocate de vreo forță a naturii, ci sînt toate opinii și judecăți superficiale.

Tot ceea ce este cinstit trebuie dorit în sine; acest adagiul este adoptat de mulți alți filosofi în afară de noi. Căci cu excepția celor trei doctrine care nu consideră virtutea drept bun suprem, toți ceilalți filosofi acceptă acest adagiul, dar mai ales stoicii, care n-au vrut să socotească în rîndul bunurilor decît ceea ce este cinstit. Această opinie este foarte ușor de apărut. Căci cine a fost vreodată stăpînit de o avariție atît de aprigă sau de poftă atît de mari, încît să nu prefere să dobindească ceea ce vroia să obțină prin crimă fără a comite o faptă rea, chiar dacă are garanția impunității, în loc să recurgă la crimă? Ce folos sau ce răsplată așteptăm cînd dorim să cunoaștem secretele naturii, de exemplu cum și de ce se mișcă corpurile cerești? Cine este atît de primitiv sau cine a devenit atît de insensibil la cercetarea naturii, încît să se înspăimînte de ceea ce este demn de a fi cunoscut și să nu-i dea atenție, chiar fără perspectiva vreunei plăceri sau a vreunui folos? Există oare cineva care să nu se bucure în sufletul său cînd descoperă faptele, spusele și dorințele Maximilor sau ale celor doi Africanus sau ale străbunicului meu⁹⁵, pe care îl pomenești mereu, sau ale celorlalți bărbați distinși și virtuoși în toate privințele?

- 38 Care om instruit și educat într-o familie cinstită, ca un om liber, n-ar fi jignit de o faptă rușinoasă, chiar dacă ca nu-l lezează personal? Cine poate fi cu sufletul împăcat la vederea unui om care duce o viață rușinoasă și scandaloasă? Cine nu-i urăște pe oamenii josnici, falși, superficiali și nestatornici? Dacă n-am afirma cu tărie că josnicia trebuie evitată în sine, prin ce argumente i-am împiedica pe oameni să comită fapte rușinoase la adăpostul întunericului și al singurătății, dacă josnicia însăși nu i-ar opri prin propria ei monstruoșitate? Multe s-ar putea spune contra acestei opinii, dar nu este nevoie. Nu există lucru pe lume de care să ne îndoim mai puțin decât de faptul că cinstea trebuie dorită în sine și respectiv că josnicia trebuie evitată în sine. Odată ce am stabilit principiul mai sus enunțat, potrivit căruia cinstea este unicul bun, trebuie să înțelegem că ea are cu necesitate o valoare mai mare decât lucrurile medii care provin din ea. Când spunem că trebuie evitate prostia, teama, nedreptatea, excesul, din pricina consecințelor lor, nu contrazicem principiul potrivit căruia singurul rău este josnicia, fiindcă ele nu privesc inconvenientele corpului, ci acțiunile josnice provenite din vicii. Prefer să desemnez ceea ce grecii numesc *zaxia* cu termenul de 'vicii' în loc de răutăți."

- 12
40 „Utilizezi, am spus EU, cuvinte foarte clare, care evidențiază ceea ce vrei să spui, Cato! Am într-adevăr impresia că înveți filosofia să vorbească latinește și că îi acorzi cetățenia romană, deși părea să fie străină de Roma. Ea nu se arăta deloc dispusă să ia parte la discuțiile noastre, mai ales doctrina stoică, din pricina subtilității deosebite a ideilor și a termenilor utilizați de ea. Există unii filosofi⁹⁶ care nu folosesc o terminologie specială, nici diviziunile, nici definițiile, afirmând că ei nu țin seama decât de ceea ce le îngăduie natura, care este mută. De aceea, dat fiind că se ocupă de chestiuni foarte clare, efortul lor în expunere este minim. Prin urmare te voi asculta cu atenție și îmi voi întipări în minte toți termenii

pe care îi utilizezi pentru a-ți desemna ideile. Poate voi fi obligat să-i utilizez și eu. După părerea mea ai avut perfectă dreptate când ai afirmat că viciile sînt contrariul virtuților, ceea ce este în spiritul limbii noastre. Căci consider că ceea ce este condamnabil (*vituperabile*) în sine a fost numit viciu din acest motiv, ba chiar cuvîntul condamnare (*vituperare*) derivă din viciu ^{96a}). Dacă ai fi tradus *κακία* cu 'răutate', potrivit limbii latine, te-ai fi referit la altceva, anume la un singur viciu, pe cînd cuvîntul 'viciu' este antonimul atotcuprinzător al virtuții." Atunci CATO zise : „După ce am stabilit aceste fapte, urmează o discuție foarte serioasă, pe care au angajat-o peripateticienii — de obicei ei nu sînt prea pătrunzători în discuție, fiindcă nu cunosc dialectică. Iubitul tău Carneades, care era un dialectician experimentat și un mare orator, a adus discuția la punctul decisiv, fiindcă n-a încetat să susțină că nu există deosebire de fond între stoici și peripateticieni, ci numai de termeni. Pentru mine nu este nimic mai clar decît faptul că tezele acestor filosofi se deosebesc mai degrabă în fond decît în formă. Deosebirea de idei dintre stoici și peripateticieni este cu mult mai mare decît cea de termeni. În timp ce peripateticienii consideră că tot ceea ce numesc ei bun este necesar fericirii, stoicii sînt de părere că viața fericită nu se realizează prin tot ceea ce este demn de a fi prețuit.

Oare poate fi ceva mai limpede decît faptul că potrivit celor care consideră durerea un rău înțeleptul nu poate fi fericit în momentul torturii? Dar doctrina celor care nu socotesc durerea un rău impune ideea că pentru înțelept viața este fericită chiar în mijlocul tuturor torturilor. Dacă aceleași dureri sînt mai ușor de suportat pentru cei care le îndură în slujba patriei decît pentru cei care le îndură într-o situație neînsemnată, înseamnă că intensitatea durerii este în funcție de opinie, nu de natura ei. Peripateticienii consideră că există trei categorii de bunuri și că oricine este cu atît mai fericit cu cît are parte de mai multe bunuri trupești și exterioare ⁹⁷. Ideea

potrivit căreia este fericit cel care posedă bunuri trupești este incompatibilă cu doctrina noastră. În timp ce ei socotesc că fericirea se desăvârșește prin plăcerile trupești, noi considerăm că acestea au contribuția cea mai mică. Căci din moment ce cantitatea bunurilor care merită într-adevăr acest nume nu face viața mai fericită sau mai atrăgătoare sau mai prețioasă, de bună seamă cu atât mai puțin contribuie mulțimea plăcerilor trupești la fericire.

44 Căci dacă și înțelepciunea și sănătatea merită să fie dorite în egală măsură, este preferabil să le ai pe amândouă deodată decât numai înțelepciunea; totuși dacă amândouă sînt demne de a fi prețuite, înseamnă că amândouă la un loc n-au valoare mai mare decât înțelepciunea singură. Căci noi considerăm că înțelepciunea are într-adevăr o anume valoare, totuși n-o considerăm printre bunuri și de asemenea socotim că valoarea ei nu este atât de mare încît să fie pusă mai presus de virtute. Peripateticienii nu împărțasese această idee: ei sînt siliți să afirme că o acțiune cinstită și totodată neînsoțită de durere este preferabilă aceleiași acțiuni însoțite de durere. Noi sîntem de altă părere: dacă pe drept sau pe nedrept, vom vedea mai tîrziu; dar poate exista o deosebire de idei mai mare.

14
45 Căci după cum lumina unei lămpi este eclipsată de strălucirea soarelui, după cum o picătură de miere se pierde în imensitatea Mării Egee, așa cum un as în plus în averea lui Croesus sau un pas mai mult pe drumul din Italia spre India nu are mare importanță, tot astfel, dacă limita bunurilor este cea fixată de stoici, valoarea celor trupești este eclipsată și anihilată de strălucirea și măreția virtuții și prin urmare dispare. După cum oportunitatea — astfel traduc eu εὐχαιρία — nu se ameliorează prin prelungirea timpului, tot astfel atitudinea corectă — astfel traduc eu κατόρθωμα, fiindcă fapta dreaptă este κατόρθωσις —, tot astfel nici atitudinea corectă, armonia, în fine binele însuși, adică acordul
46 cu natura nu pot crește prin adaos⁹⁸. Fiindcă mai

sus numita oportunitate și celelalte nu sporesc prin prelungirea lor în timp, stoicii nu consideră că viața fericită de lungă durată este preferabilă unei vieți fericite scurte; ei fac următoarea comparație: dacă meritul unui cothurn este potrivirea lui pe picior, un număr mare de cothurni nu este preferabil unui număr mic, nici cothurnii mai mari nu sînt preferabili celor mici; deci cei care consideră că binele suprem se desăvîrșește prin armonie și prin acord nu vor pune mai presus numărul mare de numărul mic, nici durata îndelungată de durata scurtă ⁹⁹. Următorul argument nu este prea subtil: dacă sănătatea de lungă durată are valoare mai mare decît cea de scurtă durată înseamnă că valoarea înțelepciunii depinde de durata existenței ei. Ei nu își dau seama că valoarea sănătății se măsoară cu timpul, iar cea a virtuții cu oportunitatea și dau impresia că vor susține că moartea bună și nașterea bună devin mai bune dacă sînt îndelungate decît dacă sînt de scurtă durată. Ei nu înțeleg că unele situații sînt preferabile prin scurtimea timpului, altele prin durată. Potrivit concepției celor care cred că binele suprem, numit de noi și extrem sau ultim, poate crește, se poate considera, în lumina afirmației de mai sus, că cineva poate fi mai înțelept decît altecineva, de asemenea că cineva poate păcătui mai mult decît altul sau poate fi mai corect. Noi, care socotim că binele suprem nu poate crește, n-avem dreptul să facem o asemenea afirmație. După cum cei cufundați în apă nu pot respira mai mult sau mai puțin, indiferent de adîncimea la care se află, fie că sînt aproape sau departe de suprafața apei, după cum un cățeluș în preajma deschiderii ochilor nu vede mai mult decît cel abia născut, la fel și cel care s-a apropiat de virtutea și de esența ei nu este mai puțin nenorocit decît cel care n-a făcut nici un pas ¹⁰⁰.

Aceste păreri sînt surprinzătoare, îmi dau seama, dar cum afirmațiile de mai sus sînt foarte întemeiate și adevărate, celelalte se impun ca niște consecințe firești și nu trebuie să ne îndoim asupra adevărului

lor. Dar deși stoicii refuză virtuții și viciului capacitatea de a crește, ei consideră totuși că amândouă se pot răspîndi într-un anume fel și își pot lărgi sfera de acțiune.

- 49 Diogenes consideră că bogățiile n-au numai puterea de a fi un fel de călăuze spre plăcere și sănătate, ci că ele conțin aceste bunuri; virtutea însă și celelalte științe pot fi dobîndite prin bani, dar banii nu le conțin. De aceea, dacă plăcerea sau sănătatea înfloritoare ar fi bunuri, și bogățiile ar trebui considerate ca atare, dar dacă înțelepciunea este un bun nu înseamnă că și bogățiile sînt bunuri. Ceea ce nu este un bun în sine nu poate determina un bun. Fiindcă noțiunile și reprezentările, adică fundamentul artelor, sînt obiectul dorințelor și fiindcă bogățiile nu sînt bunuri, nici o artă nu poate depinde de bogății.
- 50 Iar dacă am admite totuși acest lucru, n-am putea aplica acest criteriu virtuții, deoarece virtutea presupune o gîndire și un exercițiu intens, ceea ce nu este valabil în cazul artelor, și totodată determină stabilitatea, tăria și consecvența întregii vieți, iar noi constatăm că acestea din urmă nu sînt conținute în arte.

- Acum trebuie arătat prin ce anume se deosebesc lucrurile între ele. Dacă am vedea că nu există diferențe, viața ar fi în întregime confuză, așa cum a conceput-o Ariston, și n-am găsi nici o îndatorire sau utilitate înțelepciunii, dacă n-ar fi nici o deosebire între elementele fundamentale ale existenței, și implicit selecția n-ar fi necesară. De aceea, după ce au dovedit că numai cinstea este un bun și că doar imoralitatea este un rău, stoicii au vrut să facă o deosebire între cele care nu determină în nici un fel fericirea sau nenorocirea vieții, anume să decidă care dintre ele merită să fie prețuite, care nu, și care nu fac parte din nici una din aceste categorii.
- 51 Există suficiente motive să preferăm unele lucruri care merită să fie prețuite, de exemplu sănătatea, integritatea simțurilor, lipsa de durere, gloria, bogățiile și altele de felul acesta, dar altele nu fac parte din această categorie. De asemenea, pentru cele nedemne de

vreo prețuire există destule motive de a le respinge pe unele, de exemplu durerea, boala, pierderea simțurilor, sărăcia, proasta reputație; pentru altele nu. Astfel au apărut termenii lui Zenon προηγμένον și opusul său ἀποπροηγμένον; el a utilizat termeni noi într-o limbă foarte bogată, ceea ce nu ni se permite nouă, deși limba noastră este săracă, în ciuda părerii tale potrivit căreia ea este mai bogată decât greaca. Dar a venit momentul să explic criteriul lui Zenon în formarea acestor termeni, ca să le înțelegem mai ușor semnificația. La o curte regală nimeni nu va vorbi despre avansarea regelui la demnitatea — acesta este sensul cuvântului προηγμένον — regală, ci despre avansarea celor care s-au apropiat foarte mult prin funcția lor de rangul regelui. Întocmai ca cel de-al doilea în raport cu regele, în viață se numesc προηγμένα, adică ‘avansate’, nu cele de pe primul loc, ci cele de pe locul al doilea. Am putea deci să le numim ‘avansate’ — aceasta este transpunerea literală a termenului — sau ‘înaintate’ și ‘retrase’ sau, după cum am spus înainte, ‘preferate’ sau ‘principale’ și respectiv ‘respinse’¹⁰¹. După ce am înțeles fondul, trebuie să manevrăm ușor termenii. Dar fiindcă afirmăm că tot ceea ce este bun trebuie să se aple pe primul loc, rezultă că nu este nici bun nici rău ceea ce numim principal sau preferat. Îl considerăm drept ceva indiferent, având o oarecare valoare. Am găsit de cuviință să numesc indiferent (*indifferens*) ceea ce stoicii numesc ἀδιάφορον. Este imposibil să nu existe o categorie intermediară de lucruri conforme cu natura și contrare ei, iar dacă această categorie există, este imposibil să-i negi valoarea și prin urmare să nu existe preferințe în cadrul ei. Această distincție este deci justificată și ea s-o facă mai clară, stoicii invocă următoarea comparație: să presupunem că scopul nostru suprem este acela de a arunca zarul în așa fel, încît să cadă drept; dacă zarul va fi aruncat astfel încît să cadă drept, faptul va constitui o preferință în raport cu scopul propus;

dacă va fi aruncat altfel, dimpotrivă; totuși preferința acordată zarului nu influențează cu nimic scopul propus. Tot astfel și preferințele se raportează la scop, dar nu-i influențează cu nimic natura și esența.

55 Urmează diviziunea stoicilor potrivit căreia unele bunuri fac parte din scopul ultim (*pertinentia*) -- grecii le numesc τελικά; conform dorinței tale, să exprimăm, pentru a înțelege ideea, prin mai multe cuvinte ceea ce nu putem exprima printr-unul singur — : altele îl produc (*efficientia*) — grecii le numesc ποιητικά —, altele întrunesc calitățile amindurora. Prima categorie nu cuprinde decât faptele cinstite, a doua doar prietenia. Ei consideră că înțelepciunea aparține ambelor categorii. Dar fiindcă înțelepciunea este acțiunea consecventă cu ea însăși, ea aparține primei categorii. Însă deoarece atrage după sine și produce acțiuni virtuozase poate fi clasată în a doua ¹⁰².

17 — Ceea ce numim preferabile își merită calificativul
56 atit în sine cit și prin rezultatul lor sau din ambele motive: în sine, de exemplu expresia feții și fizionomia, ținuta, mișcările; în privința lor există motive de preferință sau de respingere. Altele sint numite astfel fiindcă produc ceva, de exemplu banii. Altele din ambele motive, de exemplu integritatea simțurilor și sănătatea. În privința bunei reputații — ea se numește în grecește εὐδοξία, termen preferabil celui de gloria — Chrysippus și Diogenes declarau că n-ar merita să miști un deget pentru ea, dacă n-ar prezenta o utilitate. Sint întru totul de acord
57 cu ei ¹⁰³. Filosofii de după ei, în imposibilitatea de a-i replica lui Carneades, afirmă că buna reputație trebuie preferată și prețuită în sine și că este propriu omului liber și educat ca un om liber să dorească o apreciere favorabilă din partea părinților, a celor apropiați, a oamenilor distinși, și aceasta pentru faptul în sine, nu pentru utilitatea sa. Ei consideră că, după cum dorim să avem grijă de copiii noștri, chiar dacă urmează să se nască doar după moartea noastră, tot astfel trebuie să ne îngrijim de faima

noastră de după moarte, în afara oricărui interes practic.

Dar din moment ce considerăm că unicul bun este cinstea, împlinirea unei îndatoriri este proprie acestui principiu, chiar dacă nu socotim îndatorirea respectivă nici în rîndul bunurilor, nici în cel al relelor. Căci în cadrul lucrurilor indiferente și totodată preferabile există ceva acceptabil și o anume justificare și în consecință sînt în măsură să justifice într-un chip plauzibil o acțiune. Dar *îndatorirea* este acțiunea care poate fi justificată într-un chip plauzibil. De aici se înțelege că îndatorirea este ceva intermediar ce nu se situează nici în rîndul bunurilor, nici în cel al relelor. Iar fiindcă ceea ce nu este nici virtute, nici viciu conține eventual ceva folositor, el nu trebuie eliminat. Din această categorie face parte un anumit soi de acțiuni, anume cele determinate de rațiune și săvîrșite la îndemnul ei. Noi numim 'îndatorire' acțiunea realizată prin rațiune. Deci îndatorirea nu face parte prin natura ei nici din categoria bunurilor, nici din cea a relelor¹⁰⁴.

Este clar că acțiunea înțeleptului se desfășoară în cadrul lucrurilor medii. Faptul reiese din următorul raționament : fiindcă sîntem de acord că există acțiune dreaptă, adică îndatorirea împlinită, există implicit și îndatorirea în curs de împlinire, cu alte cuvinte este drept să înapoiezi ceea ce ți-a fost incredințat, acțiunea de a înapoia face parte din categoria îndatoririlor : mențiunea că este 'drept' indică acțiunea dreaptă, în timp ce înapoierea în sine constituie îndatorirea. Și fiindcă nu încapе îndoială că în cadrul numeroaselor lucruri medii unele trebuie adoptate, iar altele respinse, tot ceea ce depinde de ele face parte din categoria îndatoririlor. Deoarece oamenii se iubesc în chip firesc pe ei înșiși, atît nehibzuitul cît și înțeleptul vor adopta ceea ce este conform cu natura și vor respinge ceea ce îi este potrivnic. Astfel există o îndatorire comună înțeleptului și nehibzuitului, de unde rezultă că ea

58

18
59

face parte din lucrurile numite de noi medii. Dar
 60 din moment ce toate îndatoririle își au izvorul în
 lucrurile medii, se spune, nu fără motiv, că acestea
 sînt ținta tuturor gîndurilor noastre, între altele și
 hotărîrea de a părăsi viața sau de a rămîne în viață ¹⁰⁵.
 Dacă predomină elementele potrivnice sau există
 această perspectivă, datoria omului este să pără-
 sească viața. Se dovedește deci că în anumite situații
 datoria înțeleptului este să părăsească viața chiar
 dacă este fericit, iar cea a nechibzuitului să rămînă
 61 în viață chiar dacă este nenorocit. Am arătat adesea
 că binele și răul sînt noțiuni care apar mai tîrziu
 în viața omului. Elementele primordiale ale naturii,
 fie favorabile sau potrivnice, depind de judecata
 înțeleptului și sînt supuse înțelepciunii ca și materia.
 De aceea orice argument în favoarea vieții sau a
 morții trebuie măsurat cu criteriile de mai sus. Căci
 nici cel virtuos nu rămîne în viață de dragul virtuții,
 nici cei lipsiți de virtute nu-și dorește moartea din
 acest motiv. Adesea datoria înțeleptului este să pără-
 sească viața, chiar dacă este foarte fericit, cu condiția
 de a o face la momentul oportun. Stoicii consideră
 că viața fericită, adică viața conformă cu natura
 depinde de oportunitatea faptelor. De aceea, de
 vreme ce viciile nu sînt în măsură să motiveze o
 moarte voluntară, este clar că datoria nechibzuiților
 este aceea de a rămîne în viață cînd predomină ele-
 mentele numite de noi conforme cu natura, chiar-
 dacă sînt nenorociți. Și fiindcă sînt la fel de nenor-
 rociți fie că rămîn sau nu în viață, iar trecerea tim-
 pului nu le face viața mai insuportabilă, se spune
 pe drept cuvînt că trebuie să rămînă în viață cei
 capabili de a se bucura de cît mai multe avantaje
 oferite de natură.

19 Subiectul ne impune să înțelegem că dragostea
 62 părinților pentru copii este naturală. Pornind de
 la acest fapt, vom urmări dezvoltarea societății umane
 în evoluția ei ¹⁰⁶. În primul rînd trebuie să înțelegem
 că natura a vrut să asigure procreația prin forma
 și membrele corpului, ceea ce este o dovadă în sine.

Voința de procreare și lipsa de dragoste pentru copii sînt incompatibile. Chiar și la animale se poate vedea forța naturii: privind efortul lor la nașterea și la creșterea puilor, avem impresia că auzim însăși vocea naturii. De aceea, după cum este clar că natura ne îndepărtează de la durere, tot astfel se dovedește că natura ne îndeamnă să-i iubim pe cei născuți din noi. Aceasta este originea atracției reciproce firești dintre oameni, deci în chip necesar nici un om nu este străin față de altul, tocmai fiindcă este om¹⁰⁷. După cum unele membre au fost create într-un anume sens pentru ele însele, de exemplu ochii, urechile, iar altele sînt de ajutor altor membre, ca picioarele, mîinile, tot astfel unele fiare s-au născut pentru ele însele; dar animalul numit pina, care trăiește într-o cochilie mare și acelea care ies din cochilie, numite pinotere fiindcă păzesc pina, pîrînd că se întore și se închid pentru a o avertiza să se păzească, de asemenea furnicile, albinele, berzele —, toate aceste animale se ajută reciproc. Cu atît mai mult oamenii. Așadar sîntem înclinați prin natură să ne unim în grupuri, adunări și cetăți. Stoicii susțin că lumea este condusă de zei, iar ea este un fel de oraș și cetate comună a oamenilor și zeilor și fiecare dintre noi este o parte a acestei lumi. Prin urmare este firesc să punem interesul comun mai presus de interesul personal. După cum legile au în vedere fericirea tuturor mai presus de fericirea individuală, tot astfel omul bun și înțelept, care se supune legilor și cunoaște îndatoririle cetățenești, ține seama mai mult de interesul tuturor decît de acela al unui singur om sau de al său. Nu este mai condamnabil trădătorul de patrie decît cel care trădează interesul și fericirea tuturor pentru fericirea sa. Deci este demn de laudă cel care moare pentru stat, fiindcă trebuie să ne iubim patria mai mult decît pe noi înșine. Și fiindcă este considerată criminală vocea celor care n-au nimic împotriva ca focul să cuprindă întreaga lume după moartea lor — această idee este cunoscută indeobște printr-un vers grec¹⁰⁸ —, este clar

că trebuie să ne îngrijim de urmașii noștri de dragul lor. Ca urmare a acestei afecțiuni sufletești au apărut 20
 65 testamentele și dispozițiile de pe patul morții. Și fiindcă nimeni nu vrea să trăiască în totală singurătate chiar dacă ar fi să se bucure din plin de plăceri nesfirșite, se înțelege ușor că noi oamenii ne-am născut pentru a ne uni și a ne aduna într-o comunitate naturală. Natura ne insuflă dorința de a fi folositori cât mai multor oameni, în primul rînd împărtășindu-le învățătura noastră și indicindu-le 66
 principiile înțelepciunii. De aceea nu este ușor să găsești un om care să nu-și împărtășească cunoștințele : astfel noi sintem înclinați să învățăm, dar totodată să ne împărtășim cunoștințele. După cum taurilor le-a fost dat prin natură să-și apere cu toată puterea și tot zelul puii contra leilor, tot astfel cei capabili să apere neamul omenesc cu forța lor, ca Hercules și Liber, sint îndemnați de natură s-o facă. Cînd îl numim pe Iupiter Optimus și Maximus și totodată Salutaris, Hospitalis, Stator, vrem să arătăm că viața oamenilor se află în puterea sa. Cînd ne disprețuim și ne neglijăm reciproc, nu avem dreptul de a pretinde dragostea și afecțiunea zeilor. După cum învățăm să ne folosim de membre înainte de a fi învățat cum s-o facem, tot astfel ne unim și ne asociem între noi prin natură, în vederea constituirii unei comunități cetățenești. În caz contrar n-ar exista loc nici pentru justiție, nici pentru bunătate. Dar 67
 dacă oamenii sint legați între ei prin lanțurile dreptului, între oameni și fiare nu există nici un drept¹⁰⁹. A arătat-o în chip strălucit Chrysippus : celelalte vietuitoare s-au născut în folosul oamenilor și al zeilor, iar oamenii în folosul comunității și societății lor, prin urmare oamenii pot folosi animalele în interesul lor fără a comite o nedreptate ; și fiindcă omul este legat în chip natural de neamul omenesc printr-un soi de drept civil, cel care respectă acest drept procedează just, cel care îl evită nu. După cum la teatru, care este un loc public, fiecare spectator ocupă locul pe care s-a așezat, tot astfel într-un oraș

sau în această lume comună nu este împotriva dreptului ca fiecare să posede ceea ce îi aparține. Din moment ce înțelegem că omul s-a născut pentru a-i apăra și păzi pe ceilalți oameni este potrivit cu această dorință naturală ca omul să dorească să guverneze și să administreze statul, să-și ia o soție și să dorească de la ea copii, pentru a trăi în conformitate cu natura¹¹⁰. Nici iubirea curată nu este străină înțeleptului¹¹¹. După părerea unora înțeleptul trebuie să respecte, în anumite situații întâmplătoare care îl obligă la o asemenea atitudine, principiile de viață ale cinicilor, alții le resping cu totul.

68

Pentru menținerea societății, a unirii, a iubirii dintre oameni, stoicii au vrut ca foloasele și daunele — ei le numesc *ὠφελήματα* și *βλάμματα* — să fie comune: unele sînt utile, altele dăunătoare. Ei le consideră nu numai comune, ci și egale. Dar avantajele (*commoda*) și dezavantajele (*incommoda*) — astfel traduc eu *εὐχρησθήματα* și *δυσχρησθήματα* — sînt, după opinia lor, comune, dar nu egale. Căci foloasele și daunele, fie bune sau rele, sînt prin forța lucrurilor egale: avantajele și dezavantajele fac parte din categoria celor numite de noi preferabile sau inacceptabile: ele nu pot fi egale. Dar foloasele sînt comune, însă acțiunile drepte și păcatele nu sînt considerate astfel.

21

69

Prietenia trebuie acceptată, spun ei, fiindcă face parte din categoria foloaselor. Deși unii consideră că în prietenie înțeleptul trebuie să pună pe același plan interesul său și pe cel al prietenului său, iar alții susțin că are în vedere interesul său în primul rînd, totuși aceștia din urmă afirmă că însușirea unui lucru care aparține altcuiva este străin de spiritul justiției, scopul existenței noastre. Nu este deloc conform cu doctrina despre care vorbesc să cauți sau să aprobi justiția și prietenia pentru avantajele lor. Aceleași avantaje le pot zdruncina și distruge. Căci existența justiției și a prieteniei este întru totul imposibilă, dacă ele nu vor fi dorite pentru ele însele.

70

- 71 Însă dreptul, dacă există într-adevăr ceva demn de acest nume, există numai prin natură, iar nedreptatea și prejudiciul cauzate altecuiva sînt străine intelectului¹¹². Desigur, nu este drept să te asociezi sau să te unești cu un prieten sau cu oameni merituosi pentru a comite o nedreptate. Stoicii afirmă cu tărie că echitatea nu poate fi separată de utilitate și că ceea ce este echitabil și drept va fi totodată cinstit și invers, ceea ce este cinstit este totodată drept și echitabil.
- 22 Pe lângă virtuțile menționate, stoicii
73 mai aduc în discuție dialectica și fizica, pe care le numesc de asemenea virtuți; dialectica¹¹³, deoarece conține principiul prin care ne putem feri de un fals sau de o probabilitate ademenitoare și înșelătoare și menține și apără ceea ce am învățat despre bine și rău. Căci fără această artă, spun ei, oricine poate fi îndepărtat de la adevăr și înșelat. Deci dacă nehibzuinta și ignoranța sînt întotdeauna un viciu, arta care le elimină este numită pe bună dreptate virtute.
- Fizicii i se atribuie nu fără motiv aceeași onoare, fiindcă cel care intenționează să trăiască în conformitate cu natura trebuie să pornească de la cunoașterea generală a lumii și a principiilor după care este ea condusă¹¹⁴. Nimeni nu poate judeca binele și răul în conformitate cu adevărul, dacă nu cunoaște principiul naturii și al vieții zeilor și nu știe dacă natura omului este conformă sau nu cu natura universală¹¹⁵. În privința acestor precepte vechi ale învățaților, anume că trebuie să te supui împrejurărilor, să-l urmezi pe Zeu, să te cunoști pe tine însuși, să nu comiți excese, nimeni nu poate înțelege fără fizicieni cît de mare este forța lor — ea este într-adevăr foarte mare —. Numai această cunoaștere poate dezvălui cît de puternică este natura în cultivarea justiției, în apărarea prieteniei și a celorlalte forme de afecțiune. Fără cunoașterea naturii nu poate fi înțeleasă nici pietatea față de zei, nici recunoștința datorată lor.
- 74 Dar îmi dau seama că am depășit limita discuției pe care mi-o propusesem. M-a atras însă sistemul

admirabil al doctrinei și înlănțuirea extraordinară a ideilor. Pe zeli nemuritori ! nu-l admiri ? Ce poate fi mai bine organizat, mai armonios, mai logic, fie în natură, care este neîntrecută în armonie și ordine, fie în lucrările săvârșite de mîna omului ? Există vreo discordanță între premisă și concluzie ? Există vreo consecință necorespunzătoare în raport cu premisa ? Care element nu se sprijină pe altul, astfel încît dacă miști o singură literă se prăbușește întreg sistemul ? Dar este imposibil să miști ceva.

Dar ce puternică, ce măreață, ce armonioasă este persoana înțeleptului ! Cînd rațiunea îi arată că singurul bun este cîntea, învățatul va fi în chip necesar mereu fericit și va merita într-adevăr toate numele de care își bat joc neștiutorii ¹¹⁶. El va purta numele de rege în chip mai justificat decît Tarquinius, care n-a știut să se conducă nici pe sine nici pe ai săi, va fi numit profesor al poporului — căci aceasta este atribuția dictatorului — în chip mai justificat decît Sylla, care a fost profesor în materie de trei vicii, anume depravarea, avariția și cruzimea, va fi considerat bogat în chip mai justificat decît Crassus, care n-ar fi trecut niciodată Eufurul fără nici un motiv de război, dacă n-ar fi dus lipsă de nimic. Pe drept cuvînt i se va atribui totul, fiindcă numai el va ști să se folosească de orice ; pe drept cuvînt va fi numit și frumos, căci liniile sufletului sînt mai frumoase decît cele ale corpului : pe drept cuvînt se va spune despre el că numai el este liber, că nu se supune nici unei stăpîniri și că nu ascultă de poftă ; pe drept cuvînt va fi numit neînvins : chiar dacă trupul său suferă vreo constrîngere, sufletul nu-i va putea fi înlănțuit în nici un fel. El nu trebuie să aștepte o anumită vîrstă pentru a se stabili că a fost fericit în momentul cînd își va fi sfîrșit prin moarte ultima zi a vieții, așa cum i-a spus lui Croesus, în chip foarte neîntept, unul din cei șapte înțelepți ^{116 a}. Căci dacă ar fi fost vreodată fericit, viața i-ar fi fost fericită pînă cînd a ajuns pe rugul pe care i l-a ridicat Cyrus. Iar dacă este adevărat că numai omul

75

76

bun este fericit și că toți cei buni sint fericiți, ce trebuie cultivat mai mult decît filosofia sau ce este mai divin decît virtutea?”

CARTEA A PATRA

1 Cu aceste cuvinte Cato și-a sfîrșit expunerea. EU
1 însă am spus : „Într-adevăr, Cato, ai dat dovadă
de o memorie excelentă expunînd atîtea date și ai
fost foarte limpede în probleme atît de obscure.
De aceea fie voi renunța la orice replică, fie îmi voi
lua un răgaz de gîndire. Căci nu este ușor să pătrunzi
o doctrină, chiar dacă este atît de bine argumentată,
deși nu corespunde întru totul adevărului — încă
nu îndrăznesc s-o afirm cu tărie —, expusă cu atîta
grijă și totodată atît de solid construită“. Atunci
CATO spuse : „Cum așa? De vreme ce ești în stare
să răspunzi, potrivit legii noi¹¹⁷, acuzatorului și să
vorbești în aceeași zi trei ore, crezi că îți voi acorda
o aminare? Cauza pe care o susții nu este mai bună
decît acelea pe care le cîștigi uneori. Deci ocupă-te
acum și de doctrina stoică, mai ales că s-au ocupat
de ea adesea și alții și chiar tu; prin urmare nu-ți
2 vor lipsi cuvintele.” La acestea EU am replicat :
„N-am obiceiul, pe Hercules, să discut la întîmplare
cu stoicii, nu pentru că aș fi întru totul de acord cu
ei, dar mă împiedică pudoarea : ei fac anumite afir-
mații, pe care eu abia le înțeleg.” CATO spuse :
„Admit că unele afirmații ale lor sint într-adevăr
obscure, dar ei nu vorbesc intenționat astfel, ci
faptele însele sint obscure în sine.” „De ce, am spus
EU, cuvintele peripateticienilor despre aceleași teme
pot fi înțelese?” „Despre aceleași teme? întrebă
EL. Probabil că am vorbit prea puțin cînd am arătat
că dezacordul dintre stoici și peripateticieni nu pri-
vește numai terminologia, ci toate problemele de
fond și întreaga concepție.” „Dar, am spus eu, Cato,

dacă ai reuși s-o dovedești, m-ai convinge cu totul.”
 „Îmi închipuiam, spuse EL, că am vorbit îndeajuns de mult ¹¹⁸. Dacă vrei, începe cu această chestiune. După aceea vei continua cu ce vei dori.” „Dimpotrivă, pretind, dacă nu ți se pare nedrept, să-ți pun orice întrebare în orice moment, după voia mea.”
 „Cum dorești, spuse EL. Deși era mai potrivită ordinea expunerii mele, este drept să facem oricui concesii.”

„Așadar, am spus EU, cred, Cato, că vechii auditori ai lui Platon, anume Speusippus, Aristotel, Xenocrates, apoi auditorii acestora, Polemon, Teofrast, formulează doctrine destul de vaste și de rafinate, astfel încît Zenon, după ce l-a audiat pe Polemon n-a avut nici un motiv să se îndepărteze de el sau de ceilalți filosofi pomeniți mai înainte. Aceasta a fost concepția lor și aș dori să-mi arăți ce consideri că trebuie modificat în structura ei. Nu-mi cere să mă refer la toate aspectele expunerii tale. Consider că doctrina lor trebuie confruntată integral cu întreaga voastră concepție. Cînd stoicii au constatat că noi, oamenii, ne-am născut pentru a ne conforma celor mai strălucite și cunoscute virtuți, anume justiția, cumpătarea și celelalte de acest fel — aceste virtuți sînt toate asemănătoare celorlalte arte și se deosebesc de ele numai în privința materiei și a tratării ¹¹⁹, dar sînt superioare prin scop — și au înțeles că noi dorim cu tărie, din toată inima aceste virtuți, că există în noi o anume dorință de cunoaștere înrădăcinată sau mai bine spus înăscută, că am venit pe lume cu scopul de a forma o congregație, o societate a neamului omenesc, că aceste idei se manifestă cu pregnanță în cele mai strălucite minți, au împărțit filosofia în trei părți. Constatăm că Zenon a menținut această împărțire. O parte privește formarea moravurilor; o las de o parte, întrucît este chiar baza discuției noastre. Voi arăta mai degrabă ce este binele suprem: acum mă mărginesc să spun că vechii peripateticieni și academici, care se înțeleg în fond dar diferă în privința termeni-

2

3

4

5

lor, s-au ocupat serios și mult de acest domeniu, susceptibil de a fi numit corect civil. Grecii îl numesc πολιτικόν

- 3 Cit de multe cărți au scris ei despre stat și despre legi ! Cit de multe precepte despre arte ne-au lăsat și cite exemple de vorbire măiastră în discursurile lor ! În primul rind ei au vorbit elegant și adecvat despre fapte care trebuie expuse cu subtilitate, au formulat definiții și au făcut diviziuni, ca magiștri voștri, dar în timp ce voi o faceți mai neîngrijit,
- 6 discursul lor este strălucitor, vezi bine. Cu câtă măiestrie și strălucire expun ei temele care necesită o tratare distinsă și elevată ! În privința justiției, a temperanței, a curajului, a prieteniei, a conduitei, a guvernării statului, ei nu seamănă, ca stoicii, cu culegătorii de spini, nici cu cei care smulg carnea de pe oase, ei se dovedesc a fi doritori să vorbească elegant despre temele importante și clar despre cele minore. Cit de convingătoare sînt consolațiile lor, îndemnurile, avertismentele și sfaturile lor din scrierile dedicate celor mai însemnați oameni ! Potrivit cu natura, ei utilizau două feluri de discursuri : căci, indiferent de subiect, controversa poate fi privită în sine, adică în afara personajelor și a împrejurărilor, sau, cînd se raportează la ele, ea poate fi legată de un fapt, de drept sau de un om. Prin urmare ei se exersau în amîndouă genurile și faptul le-a permis să se realizeze pe deplin în ambele privințe.
- 7 Zenon și urmașii săi, fie că n-au vrut, fie că n-au putut, oricum au părăsit cu totul această metodă. Totuși Cleanthes și chiar Chrysippus au scris fiecare cîte o artă retorică, dar ar trebui să le citească numai cei care vor să amuțească. Știi cum se exprimă ei. Formulează termeni noi și îi abandonează pe cei consacrați. Cite încercări nu fac ! „Întreaga lume este o cetate” spune stoicul. Vezi cît de important ar fi ca locuitorul din Circeii^{119 a} să considere că întreaga lume se reduce la municipiul său. „Își inflcărează auditoriul.” Cum așa ? Stoicul inflcărează ? Dacă are un ascultător inflcărat, mai degrabă l-ar potoli. Chiar cele cîteva cuvinte ale tale, anume că numai

înțeleptul este rege, dictator, bogat, pe care le-ai ales cu grijă și bine, le datorezi retorilor. Cît sînt însă de sărace cuvintele stoicilor despre puterea virtuții ! Virtutea, căreia ei îi atribuie capacitatea de a aduce oamenilor fericirea. Te înțeapă cu întrebări minore și neînsemnate ca și cu niște ace și chiar și cei care le dau dreptate rămîn în sinea lor aceiași și pleacă așa cum au venit ; căci ei tratează probleme adevărate poate și oricum importante într-un cadru prea strîmt, nu așa cum se cuvine.

Urmează acum sistemul de expunere și cunoașterea naturii ; ne vom ocupa îndată de binele suprem, așa cum am spus și vom îndrepta întreaga noastră discuție asupra acestui subiect. Deci Zenon n-avea de făcut prea multe modificări în aceste două sectoare ale filosofiei ; căci totul era foarte clar. Ce aspect al disciplinei discursului au omis cei vechi ? Ei au formulat majoritatea definițiilor și totodată au indicat sistemele de definiție și de diviziune - - aceasta ține tot de definiție - - : ei au făcut aceasta și au arătat cum trebuie procedat. Totodată s-au ocupat de contrarii și astfel au ajuns la genuri și specii. Iar dacă au tras vreo concluzie pe cale rațională, au pus în fruntea raționamentului elementele considerate de ei indiscutabile ; ei mai respectă o anumită ordine, astfel încît adevărul conținut în fiecare element să constituie concluzia extremă. Ce varietate de concluzii raționale argumentate se află în scrierile lor și ce deosebire față de întrebările insidi-oase ale stoicilor ! Ce valoare are faptul că ei afirmă cu tărie că nu trebuie să ne încredem în simțuri fără a face apel la rațiune, nici la rațiune fără a apela la simțuri și că nu trebuie să le separăm pe unele de altele ? Oare teme tratate și expuse astăzi de dialecticieni n-au fost evocate pentru prima oară de vechii filosofi ? Chiar dacă eforturile lui Chrysippus s-au îndreptat mai ales în această direcție, totuși Zenon s-a ocupat de aceste probleme mult mai puțin decît cei vechi ; Chrysippus însă n-a tratat unele chestiuni mai bine decît cei vechi, iar pe altele le-a

4

8

9

10 ignorat cu totul. Există așadar două arte prin care se desăvîrșesc raționamentul și discursul, anume invențiunea și disertatiia. Atit stoicii cit și peripateticienii s-au ocupat de disertatiie, stoicii și de invențiune, peripateticienii deloc. Magiștrii voștri nici măcar n-au bănuit existența acestor comori de argumente, dar peripateticienii le-au transmis cu măiestrie și metodă. Rezultatul acestei arte nu trebuie să fie declamarea aceluiași teme, ca un exercițiu școlar, nici consultarea permanentă a unor notițe. Cine va ști locul fiecărui lucru și modalitatea de a ajunge la el, va putea să-l scoată la iveală chiar dacă este ascuns și totodată va rămîne independent în discuție. Chiar dacă cei înzestrați cu o minte strălucită dobîndesc o anume facilitate în vorbire fără a respecta un sistem, arta este o călăuză mai sigură decît natura. Una este să înșirui cuvinte ca poezii, alta să-ți alegi cuvintele cu rațiune și artă.

5
11 Aceleași cuvinte pot fi spuse despre cercetarea naturii, atit despre metoda peripateticienilor cit și despre cea a stoicilor. Ei nu au numai două țeluri, ca Epicur, anume suprimarea temei de moarte și de religie; cunoașterea corpurilor cerești le oferă un anume indiciu celor care înțeleg cit de mare este strălucirea zeilor, conducătorii lumii, a ordinii impuse de ei, iar celor care privesc lucrările și faptele zeilor le conferă o anumită măreție sufletească, un sentiment al justiției, determinat de cunoașterea poruncii îndrumătorului și stăpînului suprem, de cunoașterea dorințelor sale, a voinței sale : înțelepciunea conformă cu natura divină este numită de filosofi înțelepciune adevărată și lege supremă. Cercetarea naturii oferă o anumită plăcere de nesăturat rezultată din cunoașterea lucrurilor. Aceasta este singura plăcere care ne îngăduie, după împlinirea îndatoririlor, o viață lipsită de griji, virtuoasă și demnă de un om liber. În această privință, adică în punctele esențiale ale filosofiei lor, stoicii i-au urmat pe cei vechi, afirmînd

că există zei și că există patru elemente fundamentale. Dar cînd s-a pus problema, foarte dificilă, a existenței unui al cincilea element ¹²⁰, izvorul rațiunii și al inteligenței, ceea ce ne obligă să cercetăm și natura sufletului, Zenon a invocat focul ¹²¹; unele elemente ale doctrinei sale, puține la număr totuși se deosebesc de doctrina înaintașilor, dar în privința problemei fundamentale el îi copiază, anume afirmă că inteligența divină conduce întreaga lume și cele mai importante părți ale ei. Stoicii se ocupă de puține domenii și restrinse, însă cei vechi s-au ocupat de chestiuni esențiale în detaliu. Cîte cercetări n-au întreprins, cîte date n-au adunat despre toate felurile de viețuitoare, despre originea, membrele, organele și despre durata vieții lor ! Cîte cercetări n-au făcut cu privire la produsele pămîntului ! Cîte cauze n-au descoperit în cazul atîtor fenomene ! Cîte explicații ale fiecărui fenomen ! Dintr-o cantitate atît de mare de fapte ei au extras un număr mare de argumente bine întemeiate aplicabile în orice situație. Deci, după cît înțeleg, înlocuirea numelui școlii peripateticene nu se justifică deloc. Chiar dacă Zenon nu era întru totul de acord cu ei, nu înseamnă că nu se trăgea din școala lor. Dealtfel eu îl consider și pe Epicur elev al lui Democrit, anume chiar în domeniul fizicii. El face unele modificări, chiar multe dacă vrei, dar în majoritatea cazurilor și în cele mai însemnate el reproduce opiniile lui Democrit. Deși adepții voștri procedează la fel, ei nu se arată prea recunoscători față de adevărații descoperitori.

Dar am vorbit destul pe această temă. Să vedem acum, te rog, care este contribuția lui Zenon la cunoașterea binelui suprem, tema esențială a filosofiei, și de ce s-a îndepărtat de descoperitori ca un copil de părinți. Deși explicația ta, Cato, a fost foarte îngrijită, voi arăta și eu care este binele suprem în concepția stoicilor și cum îl explică ei, ca să descoperim, dacă vom fi în stare, aportul lui Zenon. După ce înaintașii și mai ales Polemon, care a fost foarte clar, au afirmat că binele suprem este viața conformă

13

6

14

- cu natura, stoicii au declarat că această aserțiune poate fi interpretată în trei feluri: potrivit primei interpretări scopul existenței este cunoașterea fenomenelor naturale; acesta este, spun ei, binele suprem din viziunea lui Zenon, care afirma, după cum spui tu, că trebuie să trăiești în conformitate cu natura. Potrivit celei de-a doua interpretări trebuie să trăiești îndeplinind toate îndatoririle obișnuite sau
- 15 majoritatea lor. Această interpretare se deosebește de prima, căci prima se referă la acțiunea dreaptă — numită de tine κατόρθωμα¹²² —, iar aceasta este doar la îndemîna înțeleptului, a doua are în vedere îndatoriri imperfecte care revin numai citorva nehibzuiți. Potrivit celei de-a treia interpretări trebuie să trăiești bucurîndu-te de cele conforme cu natura. Faptul nu depinde de noi. Binele suprem se desăvîrșește prin viața virtuoză și totodată conformă cu natura, dar ceea ce este conform cu natura nu stă în puterea noastră. Însă binele suprem potrivit celei de-a treia interpretări și felul de viață care derivă din binele suprem sînt numai la îndemîna înțeleptului, deoarece ele sînt legate de virtute. Binele suprem astfel conceput a fost definit, chiar după afirmațiile stoicilor, de Xenocrates¹²³ și de Aristotel. Așadar ei doi au descris orînduirea originară a naturii, care este și punctul tău de pornire, aproape cu
- 7 aceleași cuvinte.
- 16 Orice ființă vrea să se conserve pe ea însăși. Altfel pentru a se menține în viață pe sine cît și specia din care face parte. Acesta este și scopul artelor, după părerea lor, căci ele ajută natura; în primul rînd trebuie luată în considerare arta vieții, în scopul de a păstra darurile naturii și de a le procura pe cele care lipsesc. Tot ei au deosebit în ființa omului sufletul și corpul. De vreme ce amîndouă au valoare în sine, după opinia lor, ei considerau că și virtuțile amîndurora au valoare în sine și, fiindcă puneau sufletul cu mult mai presus de corp, considerau totodată că virtuțile sufletului sînt cu mult superioare
- 17 bunurilor trușesti. Dar din moment ce considerau

că înțelepciunea este paznicul și călăuză omului în ansamblul său, afirmău implicit că datoria înțelepciunii este aceea de a păzi ființa, care constă din suflet și corp, și s-o ajute să-și mențină integritatea în ambele privințe. Aceste principii sînt foarte simple, însă continuarea este mai subtilă. Ei consideră că este ușor să stabilești care sînt bunurile corpului, dar cercetau cu mai multă grijă bunurile sufletului și au constatat că în ele se află semințele justiției. Ei sînt primii filosofi care au arătat că natura le-a impus părinților să-și iubească copiii și că legătura dintre soț și soție, mai veche, este un fapt natural care a generat prietenia dintre rude. Pornind de la aceste premise, ei au cercetat deopotrivă originea și evoluția tuturor virtuților. Astfel li s-a înfățișat măreția sufletului, datorită căreia este posibilă lupta și rezistența în fața întimplării, fiindcă înțeleptul stăpînește esențialul. Viața întemeiată pe preceptele vechilor filosofi învingea capriciile și nedreptatea întimplării. Acestea erau principiile indicate de natură și astfel au fost construite, ca să spun așa, edificii impunătoare de bunuri: pe de o parte ca rezultat al contemplării fenomenelor ascunse, fiindcă în mintea omului era înrădăcinată dragostea de cunoaștere, de unde și dorința de discuții științifice; pe de altă parte, fiindcă numai această viețuitoare are sentimentul pudorii și al rușinii și înclinația spre relații sociale cu semenii săi și se îngrijește ca faptele și vorbele sale să nu se îndepărteze deloc de cinste și de frumos, temperanța, măsura, justiția și în general cinstea s-au desăvirșit cu ajutorul acestor principii oferite de natură în chip de semințe.

Iată deci, Cato, cum se înfățișează concepția filosofilor la care mă refer. Acum doresc să știu de ce s-a îndepărtat Zenon de acest sistem filosofic, cu ce anume nu este el de acord: oare cu ideea că natura tinde să se conserve pe ea însăși sau că fiecare viețuitoare se străduiește să se mențină integră în specia ei și totodată sănătoasă ca individualitate?

18

8

19

Sau cu ideea că arta vieții are același scop fundamental ca și natura, ceea ce este valabil și în privința celorlalte arte? Sau cu aceea că, de vreme ce sîntem formați din suflet și corp, trebuie să le cultivăm pe amîndouă în sine? Sau poate n-a fost de acord cu importanța deosebită pe care o acordau virtuților sufletești? Sau cu opiniile despre prudență, cunoașterea naturii, legăturile din cadrul neamului omenesc și cu cele privitoare la temperanță, măsură, măreția sufletului și la virtute în general? Stoicii vor trebui să admită că toate acestea au fost strălucit expuse și că Zenon n-a avut nici un motiv să se despartă de acești filosofi. Cred că stoicii se vor referi la alte mari greșeli ale celor vechi, greșeli pe care Zenon n-ar fi trebuit să le suporte în dorința sa fierbinte de a cunoaște adevărul. Ce poate fi mai pervers, mai inadmisibil, mai nechibzuit decît să consideri drept bunuri sănătatea, lipsa totală de durere, integritatea văzului și a celorlalte simțuri, în loc să afirmi că nu există nici o deosebire între acestea și contrariile lor? Căci toate cele considerate de ei bunuri nu sînt de fapt bunuri în sine, ci lucruri preferabile. De asemenea cei vechi au afirmat în chip nechibzuit că cele care țin de corp trebuie dorite în sine, în realitate ele sînt mai degrabă demne de a fi acceptate decît dorite. În fine, dacă luăm în considerare viața în ansamblu și comparăm viața întemeiată numai pe virtute cu aceea care beneficiază din plin și de celelalte bunuri conforme cu natura, aceasta din urmă nu trebuie dorită mai mult decît cealaltă, ci este mai acceptabilă: deși virtutea realizează o viață fericită, cea mai fericită cu putință, s-ar putea totuși spune că înțelepților le lipsește ceva chiar atunci cînd sînt foarte fericiți: ei trebuie să se străduiască să îndepărteze durerile, bolile și slăbiciunile.

9
21 O, ce minte viguroasă! Cît de întemeiat a fost motivul lui Zenon de a formula o doctrină nouă! Dar continuă. Urmează descoperirea științei tale largi, anume că nechibzuința, nedreptatea și cele-

lalte vicii și păcate sînt asemănătoare și egale la toți oamenii, că sînt nenorociți în cel mai înalt grad cei care au început să meargă spre drumul virtuții și al învățaturii și au străbătut o mare parte din el, fără a dobîndi virtutea în întregime. Între viața lor și viața celor mai mari ticăloși nu este nici o diferență. Ei nu trăiesc mai bine și nu sînt deloc mai fericiți decît un simplu ticălos, după cum marele Platon n-ar fi trăit deloc mai bine sau mai fericit decît cel mai necinstit om, dacă n-ar fi fost înțelept. Iată o corectare și o îmbunătățire a vechii filosofii, care nu pot fi acceptate nici în oraș, nici în for, nici în curie. Cine l-ar putea suporta pe vorbitorul care afirmă că este capabil să trăiască cinstit și înțelept, deși are aceleași sentimente ca și ceilalți oameni, atribuie lucrurilor aceași valoare și se limitează să modifice termenii, fără a se îndepărta însă de esența ideilor? Oare un avocat va pleda în favoarea acuzatului afirmînd că exilul sau confiscarea bunurilor nu sînt rele? Va spune oare că ele trebuie evitate, dar nu urite? Dacă ar vorbi astfel în adunarea poporului, presupunînd că Hannibal s-ar afla în fața porților orașului și și-ar arunca săgețile peste zid¹²¹, ar afirma oare acest vorbitor că prizonieratul nu este un rău, la fel vînzarea sa, uciderea, pierderea patriei? Dar cînd Senatul îi va decerna lui Africanus triumful, s-ar mai putea pronunța cuvintele « fiindcă prin virtutea sa » sau « datorită rezultatului fericit », dacă virtutea și fericirea aparțin numai înțeleptului? Ce fel de filosofie este aceasta care își adaptează limba la nevoie forului și o modifică în cărți? Mai ales dacă prin modificările de termeni nu aduce nici o modificare de fond, iar ideile se mențin neschimbate, chiar dacă sînt exprimate altfel. Ce importanță are dacă numești bogăția, influența, sănătatea bunuri sau lucruri acceptabile, de vreme ce acela care le consideră bunuri nu le atribuie altă valoare decît tine, care le socotești acceptabile? Dacă acel om distins și serios, demn de prietenia intimă a lui Scipio și a lui Laelius, adică Panaitius, n-a afirmat

22

23

niciodată în rîndurile pe care i le-a scris lui Q. Tubero despre suportarea durerii că durerea este un rău¹²⁵ — ar fi fost esențial să dovedească acest fapt —, ei a explicat ce este durerea și care este esența ei, cît este ea de străină naturii și în fine cum poate fi îndurată : opinia sa îmi pare a fi o condamnare a acestor vorbe crude, tocmai fiindcă a fost stoic.

Dar pentru a cerceta mai îndeaproape afirmațiile tale, Cato, să discutăm mai amănunțit ultimele tale cuvinte și să le comparăm cu opiniile adoptate de mine. Așadar să considerăm drept dovedite ideile voastre comune și ale celor vechi și să discutăm, dacă vrei, despre opiniile în litigiu.” „Sînt de acord, spuse CATO, să discutăm, după voia ta, în amănunt și cu precizie. Cuvintele tale de pînă acum sînt de domeniul gîndirii comune și mă aștept să fii mai speculativ.” „Mai speculativ eu? am întreat. Mă voi strădui oricum să fiu la înălțime pentru a evita ideile proprii gîndirii comune. Dar să pornim de la ideea conform căreia natura ne-a încredințat nouă înșine ca indivizi și că sîntem înclinați prin natură să ne conservăm în primul rînd pe noi înșine. Asupra acestui punct sîntem de acord. Urmează deci că trebuie să ne cercetăm pe noi înșine pentru a ne conserva așa cum sîntem. Sîntem oameni, făcuți din suflet și corp, care au caracteristicile lor. Trebuie să le iubim potrivit înclinației noastre naturale și să stabilim cu ajutorul lor binele suprem și desăvirșit : dacă premisele sînt juste, binele suprem trebuie să se întemeieze pe conformitatea cu natura, iar noi trebuie să dobîndim ceea ce este conform cu natura într-o cantitate cît mai mare și cît mai variată.

26 Vechii filosofi au considerat că binele suprem este ceea ce am explicat eu pe larg, iar ei foarte concis, anume viața conformă cu natura. Acesta este, după părerea lor, cel mai mare bine.

11 Să-mi spună deci stoicii sau mai bine tu — cine ar fi mai indicat decît tine? — cum, pornind de la aceste principii, faceți ca viața virtuoasă, adică viața potrivită fie cu virtutea fie cu natura, să fie binele

suprem, cum sau unde v-ați părăsit atât de repede corpul și toate cele care, deși conforme cu natura, nu sînt în puterea noastră, în fine unde ați pus îndatorirea însăși? Iar dacă n-am căuta binele suprem al omului, ci pe acela al unei ființe formate doar din suflet — să ne îngăduim această fantezie pentru a descoperi mai ușor adevărul —, binele suprem conceput de voi n-ar fi pe potriva acestui suflet. Căci ar dori sănătate, lipsă de durere, s-ar strădui să se conserve pe sine și să păzească cele pomenite mai sus și și-ar stabili drept scop să trăiască în conformitate cu natura, adică să posede, după cum am spus, ceea ce este conform cu natura, fie integral, fie într-o cantitate și varietate cît mai mare. Indiferent ce viețuitoare ai imagina, chiar fără corp cum ne-o închipuim noi, există în chip necesar în suflet ceva asemănător cu cele din corp, astfel încît binele suprem nu poate fi conceput altfel decît am făcut-o eu. Chrysippus însă, stabilind deosebiriile dintre viețuitoare, afirmă că la unele predomină corpul, la altele sufletul, la altele există un echilibru între cele două. Apoi se referă la binele suprem, care trebuie fixat în funcție de fiecare categorie de viețuitoare. După ce l-a plasat pe om în categoria viețuitoarelor la care este predominant sufletul, stabilește binele suprem nu în funcție de preponderența sufletului, ci ca și cum n-ar exista nimic în afară de suflet. Ar fi corect să se considere că binele suprem constă doar în virtute numai dacă ar exista o viețuitoare formată exclusiv din minte, mai mult, mintea respectivă nu trebuie să conțină nimic conform cu natura, ca sănătatea de exemplu. Dar o asemenea situație nu poate fi concepută fără a te contrazice.

Dacă stoicii afirmă că anumite realități rămîn ascunse din cauza neînsemnătății lor, sîntem de acord și cu aceasta: referindu-se chiar la plăcere, Epicur afirmă că există plăceri foarte mici, ascunse și uitate. Dar nu este cazul în privința avantajelor corpului, care sînt atât de mari, de durabile și de numeroase. De aceea avantajele umbrite de impor-

30 tanța lor redusă par a nu prezenta un interes prea mare pentru noi, este indiferent dacă există sau nu, după cum spuneai chiar tu că n-are importanță dacă aprinzi un opaiț la lumina soarelui sau dacă adaugi un ban averii lui Croesus. Lucrurile care nu sînt chiar atît de obscure pot prezenta întîmplător avantaje minore. De exemplu, cel care a trăit zece ani de viață plăcută va considera drept un bun o lună de viață deopotrivă de fericită, deoarece astfel plăcerea i-ar fi prelungită, ceea ce are o oarecare importanță : dacă însă luna respectivă nu-i va fi acordată nu înseamnă că viața fericită îi este răpită. Bunurile corpului seamănă cu acestea din urmă. Ele merită să fie sporite. Am impresia că stoicii glumesc cînd spun că dacă i se adaugă vieții virtuozitate o sticlă cu unsoare sau o răzuitoare, înțeleptul va prefera această situație din urmă, fără a deveni însă mai fericit din acest motiv¹²⁶.

31 Sînt acestea situații comparabile? Oare nu trebuie să suridem la această comparație, renunțînd s-o infirmăm prin cuvinte? Cine n-ar fi îndreptățit să rîdă de cel care se îngrijește dacă sticla este sau nu la locul ei? Cel care îl vindecă pe altul de o infirmitate fizică sau de dureri chinuitoare va beneficia de recunoștința acestuia, iar înțeleptul nu va avea aceeași fizionomie cînd va fi dus la tortură de către tiran ca și atunci cînd își va fi pierdut sticla. Ca și cum ar începe o luptă grea și mare, cînd se va afla în fața unui adversar atît de important, adică durerea, va mobiliza toate forțele curajului și ale răbdării, iar cu ajutorul lor va duce, așa cum am spus, acea luptă grea și mare. Dar noi nu cercetăm ceea ce este obscur și caduc ca urmare a neînsemnătății sale, ci ceea ce este în măsură să satisfacă totul. Într-o viață plină de plăceri, o singură plăcere se eclipsează și totuși în ciuda micimii ei face parte din viața întemeiată pe plăcere. Un ban se ascunde în averea lui Croesus, totuși este o parte din acea avere. De aceea, presupunînd că cele numite de noi conforme cu natura

sint și ele obscure, ele sint totuși părți constitutive ale vieții fericite.

Iar dacă, așa cum trebuie să convenim între noi, există o înclinație naturală către cele conforme cu natura, trebuie să le înglobăm pe toate la un loc. Abia după aceea putem să discutăm despre importanța lor, despre preponderența lor, despre contribuția lor la viața fericită, chiar despre cele eclipsate și abia vizibile sau chiar invizibile din cauza importanței lor reduse. De ce să mai insistăm dacă sintem de acord în această privință. Nimeni nu se va îndoi că toate viețuitoarele au același criteriu general și același scop suprem. Orice ființă se iubeste pe sine. Există oare vreo ființă care se abandonează pe sine sau o parte a sa, care neglijează starea sau puterea unei părți din sine sau mișcarea sau esența vreunui din lucrurile conforme cu natura? Care ființă a uitat de natura ei primordială? Nu există ființă care să nu-și păstreze natura de la începutul pînă la sfîrșitul existenței sale. Cum ar fi posibil ca singură ființa umană să-l părăsească pe om, să uite de corp, să considere că binele suprem nu privește omul în ansamblu, ci numai o parte a sa? Cum va putea fi menținută ideea acceptată și de stoici și de toată lumea că toate ființele au același scop suprem, obiectul cercetării noastre? Toate ființele ar avea același scop, dacă și celelalte ființe ar raporta scopul lor suprem la ceea ce este preponderent în ele. Acesta este binele suprem în viziunea stoicilor. Deci de ce eziți să modifici principiile naturii? De ce afirmi că orice viețuitoare are tendința de a se iubi pe sine și se străduiește să se conserve de îndată ce s-a născut? De ce n-ai spune mai degrabă că orice viețuitoare se îndreaptă spre ceea ce este mai bun în ea și că se preocupă numai de conservarea acestui element și că toate celelalte ființe nu fac decît să conserve ceea ce este mai bun în ele? Dar cum poate exista ceva care este cel mai bun dacă nu există nici un bun în afara sa? Iar dacă celelalte merită să fie dorite, de ce dorința supremă nu este definită în

13

32

33

34

conformitate cu dorința fie pentru majoritatea și pentru cele mai importante dintre ele? După cum Phidias poate începe și termina o statuie, el poate totodată termina o statuie începută de altcineva. Acesta este principiul înțelepciunii: înțelepciunea nu l-a născut pe om, ci l-a primit cum l-a format natura. Deci înțelepciunea trebuie să-l desăvârșească pe om în funcție de felul în care l-a început natura.

35 Dar cum este omul început de natură? Și ce îndatorire, ce operă trebuie să termine și să desăvârșească înțelepciunea? Dacă nu trebuie să desăvârșească în ființă nimic altceva decât o anumite mișcare a minții, adică rațiunea, scopul ei va fi realizarea unei vieți conforme cu virtutea. Căci virtutea este desăvârșirea rațiunii. Dacă va avea de desăvârșit doar corpul, scopul ei va fi sănătatea, lipsa de durere și celelalte.

14 Acum discutăm despre binele suprem al omului;

36 de ce să ezităm să cercetăm natura omului în întreaga ființă umană? De vreme ce toată lumea este de acord că îndatorirea și misiunea înțelepciunii privește exclusiv formarea omului, unii — să nu mă acuzi că îi contrazic numai pe stoici — cred că binele suprem este de așa natură încît el nu stă în puterea noastră, ca și cum ar fi vorba despre o ființă fără suflet; alții, dimpotrivă, de parcă omul n-ar avea corp, nu se îngrijesc decît de suflet, deși sufletul însuși nu este, după concepția lor, imaterial — eu unul nu pot înțelege acest lucru —, ci face într-un anumit fel parte dintr-un corp¹²⁷, prin urmare el nu se mulțumește numai cu virtutea, ci totodată tinde spre lipsa de durere. Astfel și unii și alții procedează de fapt la fel, ca și cum ar neglija partea stîngă și s-ar ocupa numai de cea dreaptă sau, ca și Erillus¹²⁸, prețuiește capacitatea de cunoaștere proprie sufletului, dar îi ignoră capacitatea de acțiune. Viziunea celor care trec cu vederea multe chestiuni și se ocupă numai de cîteva este unilaterală: viziunea celor care se ocupă de binele suprem al omului, fără a neglija nici una din părțile sufletului sau ale corpului, este

37 desăvârșită și completă. Dar fiindcă virtutea, așa

cum afirmă toți, ocupă partea cea mai importantă și de departe preponderentă din om și fiindcă îi considerăm pe înțelepți oameni desăvârșiți și compleți. voi, Cato, ne orbiți cu strălucirea virtuții. În orice viețuitoare se află ceva ce este cel mai important și cel mai bun, de exemplu la cai și la ciini; și lor le este necesară lipsa de durere și sănătatea: deci în cazul omului desăvârșirea este elogiată în ceea ce este mai bun în el, adică în virtute. N-am impresia că voi țineți seama de dezvoltarea organică a naturii. Ea nu procedează la fel în cazul grâului pe care îl duce de la dimensiunile unui fir de iarbă la spic și părăsește apoi firul de iarbă și în cazul omului pe care îl îndrumă spre o existență rațională. Natura îi acordă mereu câte ceva în plus omului fără a părăsi ceea ce i-a dat înainte. Astfel ea a adăugat simțurilor rațiunea, iar după ce a desăvârșit-o n-a părăsit simțurile. Iată un exemplu¹²⁹: cultura viței. al cărei scop este realizarea unei vițe desăvârșite în toate părțile ei — îmi permit, după obiceiul vostru chiar. să imaginez anumite situații pentru a mă explica mai bine — : deci, dacă această cultură a viței s-ar afla chiar în viță, ea ar dori, cred, să se îngrijească de tot ceea ce contribuie la cultura viței, ca mai înainte, dar dintre toate părțile viței se va prefera pe sine și va considera că în viață nu există nimic mai bun decât ea însăși. La fel și simțurile: după ce apar în ființă, o protejează pe aceasta, dar se protejează și pe ele însele; dar când la ele se adaugă și rațiunea, puterea ei devine atât de mare încât subordonează tot ce se afla în structura ființei înainte ei. Astfel rațiunea nu încetează să aibă grijă de cele pe care le stăpânește îndrumând viața întregii ființe. Prin urmare nu mă pot mira indeajuns de mult de inconsecvența stoicilor. Ei consideră că înclinația naturală, numită de ei *ὀρμή*, de asemenea îndatorirea, precum și virtutea fac parte din cele conforme cu natura. Dar când vor să ajungă la binele suprem, ei trec

38

39

peste orice și ne impun două sarcini în loc de una singură : unele lucruri trebuie acceptate, altele dorite. Ei refuză să înglobeze două scopuri într-unul singur.

- 15
40 Dar tot voi afirmați că virtutea nu poate fi dobândită dacă ceea ce se află în afara ei contribuie la fericire. Dimpotrivă. Virtutea nu poate fi dobândită dacă nu sînt înglobate în aceeași categorie toate cele pe care ea le alege și pe care le respinge. Dacă ne neglijăm pe noi înșine cădem în greșelile și neglijența lui Ariston și uităm de principiile atribuite de noi virtuții. Dacă nu neglijăm aceste principii și totuși nu le înglobăm în binele suprem, nu vom fi departe de superficialitatea lui Erillus, căci vom fi siliți să ducem două existențe deosebite. El consideră că există două bunuri supreme deosebite, care, dacă sînt conforme cu adevărul, trebuiau să fie unite :
41 dar ele sînt separate și par deosebite, ceea ce este un fals desăvîrșit¹³⁰. Realitatea este cu totul alta ; virtutea nu poate exista dacă nu intră în componența ei necesitățile primordiale ale naturii. Virtutea a dobîndit nu ceea ce a părăsit natura, ci ceea ce ocrotește ea. Dar voi credeți că natura protejează unele lucruri și le părăsește pe altele. Iar dacă ar vorbi structura dată de natură omului, ea ar spune că prima ei dorință a fost aceea de a se conserva în ființa în care s-a născut. Totuși ea n-ar fi explicat încă destul de bine care sînt cele mai mari dorințe ale naturii ; deci va da o explicație. Ce altceva se poate înțelege decît că nu trebuie neglijată nici o parte a ființei ? Dacă în ființă nu există nimic în afară de rațiune, admit că binele suprem constă exclusiv în virtute : dacă ființa este compusă și din corp, nu va trebui să renunțăm la ideile de mai sus ? Așadar a trăi în conformitate cu natura înseamnă
42 să te îndepărtezi de natură ! După cum unii filosofi au descoperit, pornind de la simțuri, unele lucruri mai importante și mai divine decît simțurile și au abandonat simțurile¹³¹, tot astfel și stoicii au pornit de la înclinațiile materiale și au descoperit prin ele frunusețea virtuții, apoi au părăsit tot ceea ce con-

siderau că nu face parte din virtute, uitînd că toate înclinațiile naturale se întind mult, de la început pînă la sfîrșit și neînțelegînd că astfel distrug fundamentul acelor lucruri frumoase și minunate.

După părerea mea au greșit și cei care au afirmat că binele suprem se confundă cu viața virtuoză, deși gradul greșelii este deosebit la unii și la ceilalți : în primul rînd Pyrrhon, care consideră că după dobîndirea virtuții dispăre orice dorință, apoi Ariston, care n-a îndrăznit să suprime orice dorință ulterioară și a invocat existența anumitor împrejurări susceptibile să-l impresioneze pe înțelept și să-l determine să dorească tot ce îi vine în minte sau îi iese în cale¹³². El îi este superior lui Pyrrhon fiindcă admite existența unei anume categorii de dorințe, dar inferior celorlalți deoarece s-a îndepărtat mai mult de natură. Dar fiindcă stoicii consideră că binele suprem constă exclusiv din virtute, ei sînt de fapt foarte apropiați de cei doi; prin faptul că cercetează principiul îndatoririi îi sînt superiori lui Ariston : totuși, fiindcă în definirea binelui suprem ei nu țin seama de ceea ce numesc potrivit cu natura și demn de a fi însușit, se îndepărtează de natură și într-un anume sens nu se deosebesc mult de natură. Căci Ariston a inventat nu știu ce impresii întîmplătoare; dar stoicii invocă împotriva lui necesitățile naturale primordiale, însă fac abstracție de ele în definirea binelui suprem. Cînd le invocă, ceea ce impune o anumită selecție, ei dau impresia că urmează natura; dar cînd afirmă că ele nu influențează cu nimic o viață fericită, ei părăsesc din nou natura.

Pînă acum m-am străduit să arăt că Zenon n-a avut nici un motiv să le nege autoritatea înaintașilor săi. Să trecem mai departe deci, Cato, dacă nu cumva vrei să faci vreo observație sau poate ți se pare că discuția noastră s-a prelungit prea mult.” „Nici una, nici alta, spuse CATO; dorește să duci la bun sfîrșit această dezbatere. Expunerea ta nu mi se poate părea prea lungă.” „Foarte bine, am spus EU. Ce altceva îți poate dori cineva mai mult decît o discuție despre

16

43

44

45 virtuți cu Cato, purtătorul de cuvînt al tuturor virtuților? Dar în primul rînd gîndește-te la acea idee deosebit de însemnată a voastră, cel mai important principiu al moralei voastre, anume că singurul bun este cîntea și că viața cîstită este binele suprem, idee comună vouă și tuturor acelor care consideră că virtutea se dobîndește numai prin virtute și că virtutea nu poate fi dobîndită dacă intervine ceva care nu este cîstit; acesta este și punctul de vedere al celor numiți mai sus. Mi se părea mai drept ca Zenon, în controversa lui cu Polemon, de la care a învățat care sînt necesitățile primordiale ale naturii, să înțeleagă, pornind de la aceleași principii ca și el, unde trebuie să se oprească și care era cauza controversii și să nu se alăture celor care nici măcar nu socotesc că binele suprem își are izvorul în natură, utilizînd aceleași argumente și invocînd aceleași idei ca și ei.

17
46 Nu accept deloc ideea voastră, pe care vă inchi-puiți că ați dovedit-o, anume că singurul bun este cîntea, ca să spuneți după aceea din nou că este necesar să stabiliți principii potrivite și corespunzătoare naturii, principii din selecțiunea cărora poate rezulta virtutea. Virtutea nu trebuie să rezulte dintr-o selecție pentru ca binele suprem astfel conceput să aibă nevoie de alt element constitutiv. Căci orice lucru demn de a fi însușit, ales sau dorit trebuie să facă parte din binele suprem, pentru ca cel care l-a dobîndit să nu mai aibă nici o altă dorință. Nu vezi oare că cei care consideră plăcerea drept bine suprem știu limpede ce trebuie și ce nu trebuie să facă? Că nici unul din ei n-au nici o îndoială cu privire la îndatoririle pe care trebuie să le îndeplinească și știu bine ce trebuie să facă și ce trebuie să evite? În considerare binele suprem așa cum îl concep eu: se vede de îndată care ne sînt îndatoririle și ce anume trebuie făcut. Voi, cei care nu v-ați fixat drept scop decît calea dreaptă și cîntea, nu veți afla care este
47 principiul cîntei și al acțiunii. Deci acesta este obiectul cercetărilor voastre; și cei care declară că

dorese orice le vine în minte sau orice le iese în cale și voi vă întoarceți la natură. Natura v-ar răspunde pe bună dreptate că este greșit să cauți binele suprem și totodată să-i ceri ei principiile de acțiune. Ea ar spune că atât principiul de acțiune cât și binele suprem au o singură esență și că după cum a fost respinsă teza lui Ariston, care afirma că nu există nici o deosebire între lucruri și că nu există nimic demn de vreun interes în afară de virtuți și de vicii, tot astfel greșește și Zenon care susține că nimic în afară de virtute și de viciu nu contribuie în vreun fel la dobândirea binelui suprem. Deși, după afirmațiile sale, celelalte lucruri nu contribuie deloc la realizarea unei vieți fericite, el declară că totuși există în ele un mobil al dorințelor ; ea și cum această dorință n-ar avea într-adevăr nici o legătură cu dobândirea binelui suprem ! Există oare vreo inconsecvență mai mare decît opinia stoicilor potrivit căreia ei se întorc la natură după ce au aflat ce este binele suprem, pentru a-i cere un principiu de acțiune, adică pentru a afla ce este îndatorirea ? Nu principiul de acțiune, nici acela al îndatoririi nu ne îndeamnă să dobîndim ceea ce este conform cu natura, ci ceea ce este conform cu natura determină atât dorința cât și acțiunea.

Mă voi referi acum la raționamentele tale concise ¹³³, în primul rînd la acela considerat de tine a fi cel mai concis cu putință : „orice bun este demn de laudă ; orice este demn de laudă este cinstit ; deci orice este bun este cinstit.” O ! ce pumnal de plumb ! Cine va admite primul element al acestui raționament ? Dar dacă l-ar accepta, al doilea element nu mai este necesar : căci dacă orice bun este demn de laudă, el va fi totodată și cinstit. Cine îți va accepta raționamentul în afară de Pyrrhon, de Ariston și de cei asemenea lor ? Iar tu nu ești de acord cu ei. Aristotel, Xenocrates și întreaga lor școală nu-l vor accepta, fiindcă ei socotesc că sănătatea, forța, bogăția, gloria și multe altele sînt bunuri, dar nu demne de laudă. Ei nu consideră că binele suprem constă numai în virtute, deși ei pun virtutea

mai presus de orice. Ce crezi că vor face aceia care au separat cu totul virtutea de binele suprem, adică Epicur, Hieronymus, ba chiar cei care apără punctul de vedere al lui Carneades? Dar cum ar putea accepta raționamentul tău chiar și Calliphon sau Diodorus, din moment ce ei alătură cinstei ceva ce nu face parte din această categorie? Ești oare de acord, Cato, să pornești de la premise neacceptate ca să obții rezultatul dorit? Următorul raționament este un sorit, iar voi considerați că acest raționament este cel mai greșit cu puțință ¹³⁴: „Ceea ce este bun este demn de a fi dorit, ceea ce este demn de a fi dorit este demn de a fi dobândit, ceea ce este demn de a fi dobândit este demn de laudă și așa mai departe.” Eu unul mă opresc aici; nimeni nu va admite că ceea ce este demn de a fi dorit este implicit demn de laudă. Următoarea concluzie nu este deloc convingătoare — evident nu este concluzia ta, ci a stoicilor — anume că „viața fericită este un motiv de fală”, dar nu poate fi vorba de fală justificată în afara cinstei. Polemon îi va face această concesie lui Zenon, de asemenea profesorul lui Polemon ¹³⁵ și întreaga lor școală, precum și cei care, deși pun virtutea mai presus de orice, îi mai adaugă ceva în vederea realizării binelui suprem. Dacă virtutea este un motiv de fală, așa cum este de fapt, și dacă totodată ea este cu atât mai presus de orice încât faptul abia poate fi redat prin cuvinte, înseamnă că cel înzestrat cu virtute poate fi fericit chiar dacă este lipsit de celelalte avantaje; și totuși el nu va admite că nu trebuie socotit bun nimic altceva în afară de virtute. Dar cei care socotesc că binele suprem este în afara virtuții nu vor admite poate că viața fericită este pe drept un motiv de fală, deși o afirmă uneori raportînd-o la unele plăceri.

Prin urmare vezi că adopți unele opinii care nu sînt admise sau altele care, deși sînt admise, nu te ajută deloc. În lumina tuturor acestor concluzii înțeleg că este demn de filosofie și de noi, mai ales cînd căutăm binele suprem, să ne îndreptăm viața,

planurile, dorințele și nu cuvinte. Cine oare își va modifica părerea după ce va fi ascultat aceste raționamente concise și subtile, care te încântă pe tine, așa cum o spui? Căci în timp ce ei așteaptă și vor să audă de ce nu este durerea un rău, stoicii afirmă că durerea este aspră, apăsătoare, nesuferită, potrivnică naturii, greu de înfruntat, dar fiindcă durerea nu conține nici fraudă, nici necinstea, nici răutatea, nici vina, nici rușinea, ea nu este un rău. Chiar dacă cineva și-ar putea stăpîni risul la auzul acestor cuvinte, n-ar pleca mai întărit în lupta sa cu durerea decît a venit. Dar tu afirmi că nu poate fi mai puternic cel care socotește durerea un rău ¹³⁶. Dar de ce ar fi mai puternic cel care va socoti că durerea este aspră și abia suportabilă, ceea ce admiti chiar și tu? Teama este rezultatul realității, nu al vorbelor. Și tot tu afirmi că dacă modifici o singură literă se prăbușește întreaga doctrină ¹³⁷. Ți se pare că modifici o singură literă sau pagini întregi? Chiar dacă stoicii acceptă ordinea lucrurilor și sistemul general și armonios de interdependență elogiât de tine — acestea erau cuvintele tale —, nu trebuie totuși să ne încredem în rezultatele acestui sistem, din moment ce premisele sînt false. Cînd a pus bazele doctrinei sale filosofice, Zenon al tău s-a îndepărtat de la natură; după ce a stabilit că binele suprem rezultă din preponderența minții în ființa umană — această preponderență se numește virtute —, a mai afirmat că nu este bun decît ceea ce este cinstit și că nu poate exista virtute și că virtutea nu poate exista dacă în celelalte lucruri se află elemente care pot fi mai bune sau mai rele decît altele. El a tras concluziile rezultate din aceste premise. Ai dreptate, nu spun nu. Dar concluziile sînt atît de false, încît concluziile lor nu pot fi adevărate. După cum știi, dialecticienii afirmă că concluziile false presupun premise false. Acest raționament nu este numai just, dar totodată atît de clar încît ei nici măcar n-au găsit de cuviință să-l argumenteze: „dacă pornim de la cutare pre-

53

54

55

misă, ajungem la cutare concluzie; dar concluzia este falsă, deci nici premisa nu este conformă cu adevărul.” Deci, din moment ce concluziile voastre sînt infirmate, vor fi infirmate și premisele. Care sînt concluziile? Că toți neînțelepții sînt deopotrivă de nenorociți, că toți înțelepții sînt foarte fericiți, că toate faptele drepte și toate păcatele sînt egale. Deși perfecte la prima vedere, aceste afirmații n-au mai fost acceptate fără rezerve după ce au fost analizate. Simțurile fiecăruia, sentimentul firesc și necesitățile vieții practice au protestat într-un anume fel: nu este posibil să admiți că nu este nici o deosebire între lucrurile pe care Zenon vroia să le egalizeze.

20
56
Apoi fenicianul tău grozav ¹³⁸ — știi bine că clienții tăi din Cittium sînt originari din Fenicia —, subtil prin originea sa, văzînd că nu obține cîștig de cauză din pricina opoziției naturii, a început să modifice termenii; mai întîi a admis că cele numite de noi bunuri merită să fie prețuite în sine și că sînt conforme cu natura; el începe să mărturisească că înțeleptul ar fi avantajat dacă ar poseda și cele pe care el, Zenon, nu îndrăznește să le califice drept bunuri; el admite că acestea sînt conforme cu natura și că Platon, chiar dacă nu este înțelept, nu se află în aceeași categorie cu tiranul Dionysius: pentru Dionysius cel mai bun lucru ar fi fost să moară fiindcă nu mai avea nici o speranță de a dobîndi înțelepciunea, în timp ce pentru Platon cel mai bine era să trăiască, tocmai pentru că speranțele sale de a ajunge la înțelepciune erau îndreptățite. Dar unele greșeli sînt admisibile, altele deloc, fiindcă unele omit doar anumite prescrieri ale îndatoririi, ca să mă exprim astfel, iar altele pe toate; în privința nechibzuțiilor, unii nu pot ajunge deloc la înțelepciune, alții ar putea s-o dobîndească, dacă ar încerca ¹³⁹. Zenon vorbea cu totul altfel, dar de fapt simțea ca ceilalți. Totodată el nu atribuia o valoare mai mică decît cei care le atribuiau o mare valoare lucrurilor pe care nu le considera drept bunuri. Ce a urmărit el prin aceste modificări? Măcar de ar

fi redus puțin ponderea acestor lucruri și le-ar fi diminuat puțin valoarea față de concepția peripateticienilor, pentru a da impresia că și opinia în sine, nu numai terminologia, este alta. Ce spuneți voi despre viața fericită, scopul nostru suprem? Afirmăți că ea nu se desăvârșește prin toate necesitățile naturii și că ea constă exclusiv în virtute; din moment ce o controversă privește în genere fie fondul, fie terminologia, ea se va produce oricum în ambele situații, fie din necunoașterea fondului, fie dintr-o greșală de terminologie. Dacă nu se ivește nici una din aceste situații, trebuie să ne străduim să folosim termeni cit mai uzitați și cit mai potriviți, adică pe aceia care pun în lumină fondul. Prin faptul că nu au comis nici o greșală de fond există oare motiv de îndoială că predecesorii lui Zenon folosească termeni mai potriviți? Să examinăm deci părerile lor și apoi să revenim la termeni. 58

Ei afirmă că ceea ce li se pare conform cu natura provoacă o dorință sufletească și că toate cele conforme cu natura sînt demne de a fi prețuite și că trebuie prețuite în raport cu ponderea lor, că dintre cele conforme cu natura unele nu conțin nimic care să le facă dorite — am spus adesea că ele nu sînt nici cinstite, nici lăudabile —, iar altele provoacă plăcere în orice ființă, dar pe om îl îndeamnă la o selecție rațională. Ceea ce este potrivit cu rațiunea este cinstit, frumos, lăudabil, iar cele menționate mai sus, care adăugate cinstei întregesc și desăvârșesc viața fericită, se numesc lucruri firești. Însă dintre toate aceste avantaje — cei care le socotesc drept bunuri nu le acordă o importanță mai mare decît Zenon, iar el le refuză orice valoare —, ceea ce este cinstit și lăudabil are de departe cea mai mare importanță. Dar dacă există posibilitatea de alegere între două moduri de existență, cinstite amîndouă, unul însoțit de sănătate, celălalt de boală, nu există îndoială asupra alegerii la care ne va îndemna însăși natura; totuși puterea cinstei este atît de mare, iar cinstea își evidențiază superioritatea în asemenea 59

măsură, încît nici chinurile, nici răsplățile nu sînt capabile să îndepărteze pe cineva de la ceea ce a stabilit el că este drept. Tot ceea ce pare aspru, greu, potrivit, poate fi nimicuit cu ajutorul virtuților cu care ne-a înzestrat natura : este drept, nu poate fi nimicuit ușor, nici nu trebuie disprețuit — care ar fi în cazul acesta rolul important al virtuții —, dar noi considerăm că fericirea sau nefericirea vieții nu depinde în chip fundamental de cele de mai sus. Într-un cuvînt, cele considerate de Zenon drept prețioase, preferabile și conforme cu natura sînt numite de ceilalți bunuri, dar ei le atribuie o importanță mare socotind că viața fericită constă din cele menționate de mine, fie din toate, fie din majoritatea celor mai importante. Fiindcă are propria sa viziune asupra motivelor dorinței, Zenon privește binele suprem numai din acest punct de vedere și consideră că numai viața întemeiată pe virtute este fericită.

22 Dacă este cazul să discutăm despre fondul chestiunii, nu poate exista nici o deosebire între noi, Cato. Nu există problemă despre care să gîndești altfel decît mine; este suficient să ne comparăm opiniile în sine și să modificăm termenii. Faptul nu i-a scăpat nici atenției lui Zenon, dar el s-a lăsat încîntat de strălucirea și de faima cuvintelor; dacă afirmațiile sale ar corespunde, potrivit cuvintelor sale, cu gîndurile sale, ce deosebire ar fi între el și Pyrrhon chiar sau Ariston? Dacă nu era de acord cu ei, ce rost avea să se deosebească în terminologie de cei cu care se înțelegea de fapt? Ce s-ar întîmpla dacă elevii lui Platon și auditorii lor ar reînvia și ar vorbi cu tine astfel: „Ascultîndu-te, M. Cato, pe tine, care ești cel mai zelos filosof, cel mai drept om, cel mai competent judecător, cel mai cinstit martor, ne-am mirat că i-ai pus mai presus de noi pe stoici, din moment ce ei au despre bine și despre rău concepțiile preluate de Zenon de la Polemon și utilizează termeni care provoacă la prima vedere admirația; dar după ce se dezvăluie fondul, acești

termeni stîrnesc rîsul. Însă, dacă erai de acord cu ideile noastre, de ce n-ai utilizat termenii potriviți? Dacă te impresiona în genere autoritatea cuiva, era oare cazul să-l pui mai presus de noi toți și chiar mai presus de Platon pe un nu știu cine? Mai ales tu, Cato, care pui în balanță întreaga ta autoritate pentru a deveni un apărător de prim rang al statului, ai putea învăța multe de la noi. Căci noi am cercetat, am descris, am indicat, am profesat principiile politicii, noi am scris în amănunt despre guvernarea tuturor statelor, despre felurile lor, despre structura lor și modificările suferite de ele, despre legile, instituțiile și moravurile lor. În privința elocinței, care este o podoabă prețioasă și pentru fruntașii politicii, iar noi am auzit că ești un orator distins, cîte n-ai fi putut învăța din sfaturile noastre!” „Dacă ar fi vorbit astfel, ce le-ai fi răspuns?” „Te-aș ruga, spuse CATO, să răspunzi tu în locul meu, căci tu ai compus acest discurs. Sau mai degrabă ți-aș fi cerut un scurt răgaz pentru răspuns, dacă n-aș fi preferat să te ascult acum pe tine și dacă n-aș fi avut de gînd să le dau răspunsul altădată, anume cînd îți voi răspunde ție.” 62

„Dacă le-ai fi răspuns, Cato, ar fi trebuit să spui că apreciezi cu adevărat niște oameni atît de inteligenți și de reuțați, dar că ei n-au înțeles bine faptele deoarece au trăit în vremuri prea îndepărtate, că stoicii le-au văzut clar și că le-au tratat cu mai multă subtilitate, că ideile lor sînt mai profunde și au mai multă greutate, fiindcă ei au afirmat primii că sănătatea nu trebuie dorită, ci preferată, nu fiindcă ea ar fi un bun, ci pentru că trebuie să i se dea o anume importanță — și totuși cei care nu ezită s-o considere drept un bun nu-i dau mai multă importanță decît stoicii. Ar fi trebuit să spui că n-ai îngăduit ca acei bătrîni bîrboși, așa cum îi numim noi pe cei din trecut¹⁴⁰, să creadă că acela care trăiește cinstit și este totodată sănătos, renumit și bogat are o viață preferabilă, mai bună și mai demnă de a fi dobîndită 23

decit cel care este la fel de bun, dar ar fi totodată ca Alemaeo, personajul lui Ennius, 'în fel și chip',
impresurat de boală, exil și sărăcie"¹⁴¹.

- 63 Deci oamenii din vechime nu sînt prea pătrunzători cînd consideră viața celor dintii mai demnă de a fi dorită, mai distinsă, mai fericită, în timp ce stoicii s-au limitat să spună că o asemenea viață trebuie preferată dacă există posibilitatea unei alegeri, nu fiindcă ar fi mai fericită, ci pentru că este mai conformă cu natura. Iar cei neînțelepți sînt cu toții deopotrivă de nenorociți. Stoicii au înțeles, iar cei vechi au scăpat din vedere că cei pătați de crimă și de paricid nu sînt cu nimic mai nenorociți decit cei care în timpul unei vieți curate și integre n-au dobîndit încă înțelepciunea desăvirșită. În acest context urma să invoci comparațiile obișnuite, dar inexacte, ale stoicilor¹⁴². Cîne nu știe că dacă mai mulți oameni vor să ajungă la suprafața din adineul mării, cei care sînt mai aproape de suprafața apei vor fi mai aproape de situația de a respira, dar că totodată nu pot respira deloc mai mult decit cei care se află în adîncime? Prin urmare nu are nici o importanță că ai înaintat cîtiva pași pe drumul virtuții; nu vei fi cu nimic mai puțin nenorocit înainte de a o dobîndi, fiindcă nu-ți folosește deloc să fii mai aproape de suprafața apei; deoarece căteii care sînt pe punctul de a deschide ochii sînt la fel de orbi ca și cei nou-născuți, înseamnă că și Platon era sufletește la fel de orb ca și Phalaris, fiindcă nu vedea înțelepciunea.

- 21 Situațiile nu sînt asemănătoare, Cato : este adevărat
 65 că uncori obiectul repulsiei are același efect pînă în momentul suprimării sale, indiferent de etapa procesului respectiv; căci omul din apă nu respiră înainte de a ieși la suprafață, iar căteii sînt deopotrivă de orbi înainte de a începe să vadă, ca și cum ar urma să rămînă orbi mereu. Alte situații sînt comparabile : privirea cuiva este slabă, altuia îi slăbește corpul; în urma unui tratament ei se însănătoșesc

pe zi ce trece, unul devine în fiecare zi mai sănătos, altul vede mai bine. Toți cei care se străduiesc să dobândească virtutea seamănă cu aceștia : dacă nu cumva îți închipui că Ti. Gracehus tatăl n-a fost mai fericit decât fiul, de vreme ce unul s-a străduit să consolideze statul, iar celălalt să-l distrugă. Și totuși primul nu era înțelept — cine a fost vreodată sau cînd sau unde sau cum? —, dar fiindcă se străduia să dobândească gloria și să fie merituos, înaintase mult pe calea virtuții. Să-l compar pe bunicul tău Drusus cu C. Gracehus¹⁴³, care a fost oarecum contemporanul său ? Primul vindeca rănilor statului pricinuite de cel de-al doilea. Dacă într-adevăr impietatea și crima sînt izvorul celor mai mari nenorociri, fie toți nehibzuiții nenorociți, cum sînt de fapt, oricum nu sînt deopotrivă de nenorociți acela care își apără patria și acela care îi dorește pieirea. Deci este mult mai despovărat de vicii cel care a înaintat puțin pe calea virtuții. Însă voi stoicii afirmați că există posibilitatea de a te apropia de virtute, dar nu admiteți că există despovărare de vicii. Totuși acest argument atît de subtil merită să fie analizat. Dacă în cunoașterea artelor există posibilitatea acumulării, este posibil și contrariul. Dar în privința virtuții nu există acumulare. Deci nu pot crește nici viciile, care sînt contrariul virtuților. Oare dubiile sînt înlăturate de evidență sau evidența este înlăturată de dubii ? Astfel se dovedește că există vicii mai mari decât altele : nu este clar dacă în cadrul noțiunii voastre de bine suprem este posibilă acumularea. Deși trebuie să înlăturați dubiile prin fapte clare, voi încercați să înlăturați ceea ce este clar prin dubii. Vă veți împiedica de același argument pe care l-am invocat cu puțin timp în urmă. Dacă unele vicii nu sînt mai mari decât altele, fiindcă nu se poate adăuga nimic la binele suprem din viziunea noastră, fiindcă este clar că viciile tuturor nu sînt egale, trebuie să vă modificați opinia despre binele suprem. Căci trebuie să ținem seama de următorul

fapt : dacă este falsă consecința unei premise, în chip firesc aceasta nu poate fi adevărată nici ea.

- 25 Care este prin urmare cauza acestor dificultăți? Ostentația trufașă în definirea binelui suprem. Din moment ce se afirmă că este bun numai ceea ce este cinstit, se suprimă implicit grija pentru sănătate, conștiinciozitatea în afacerile private, guvernarea statului, ordinea în afaceri, îndatoririle vieții; la urma urmelor trebuie abandonat și binele pe care voi vreți să întemeiați totul : acestea sînt argumentele foarte pertinente ale lui Chrysippus contra lui Ariston. Din această dificultate au rezultat acele
- 69 „înșelătorii și șiretenii”, după cuvintele lui Accius¹⁴⁴. Fiindcă înțelepciunea nu mai avea unde pune piciorul după ce au fost suprimate toate îndatoririle, iar îndatoririle au fost suprimate prin înlăturarea oricărei posibilități de alegere și de discernămint — căci ele nu pot exista dacă toate lucrurile sînt aduse la același nivel și nu mai există nici o deosebire între ele —, din aceste motive deci ideile voastre au scăpat din această strimtoare într-o stare mai jalnică decît cele ale lui Ariston. Căci ideile acestuia sînt totuși simple, ale voastre sînt complicate. Dacă l-ai întreba pe Ariston dacă lipsa de durere, bogăția și sănătatea sînt bunuri, el ar spune că nu. Cum? Dar contrariile lor sînt rele? Deloc. Dacă l-ai întreba pe Zenon, el ar răspunde cu aceleași cuvinte. Mirați i-am întreba pe amîndoi cum am putea trăi socotind că nu este nici o deosebire între sănătate și boală, între lipsa de durere și chin, între posibilitatea și imposibilitatea de a înlătura frigul și foamea. Vei trăi, spune Ariston, în măreție și strălucire; adică vei face ce vei găsi de cuviință, nu vei avea niciodată vreo grijă, nu vei dori niciodată nimic, nu te vei teme niciodată
- 70 de nimic. Dar Zenon? El spune că acestea sînt monstruoziități, că nu se poate trăi defel după acest principiu. După părerea sa este o deosebire foarte mare, imensă, între cinste și rușine, între toate celelalte
- 71 însă nu există nici una. Pînă acum nu spune nimic nou : ascultă restul și încearcă să nu rizi. Acele lucruri

medii, spune el, între care nu există nici o deosebire, sînt totuși de asemenea natură încît unele dintre ele trebuie alese, altele respinse, altele neglijate cu totul, adică unele trebuie dorite, altele nu, iar altele sînt indiferente. — Dar spuneați chiar acum că între ele nu este nici o deosebire. — Și acum spun același lucru. va zice el, numai că deosebirea nu există în raport cu virtuțile și cu viciile.

Spune-mi, te rog, cine nu știa acest lucru? Dar să ascultăm urmarea. Ceea ce ai menționat tu, adică sănătatea, bogăția, lipsa de durere, nu le consider bunuri, ci le voi numi pe grecește *προηγμένα*, iar pe latinește „avansate” — mai bine „preferate” sau „cele dintîi”; acești termeni sînt mai acceptabili, mai potriviți — : însă cealaltă, adică boala, sărăcia, durerea, nu le numesc rele, ci, dacă vrei, lucruri care trebuie evitate. De aceea nu spun că le *doresc*, ci le *aleg*, nu le *doresc*, ci le *iau*; contrariile lor însă nu le evit, ci le înlătur, ca să spun așa. Ce spun Aristotel și ceilalți discipoli ai lui Platon? Ei numesc toate cele conforme cu natura bunuri, iar pe cele potrivnice naturii, rele. Deci înțelegi că Zenon al tău utilizează aceiași termeni ca și Ariston, dar se deosebește de el în fond, este de acord în fond cu Aristotel și ceilalți, dar se deosebește de ei în termeni? Prin urmare, dacă există un acord de fond, de ce să nu vorbim limba obișnuită? Dacă nu ești de acord, convinge-mă că voi fi mai bine pregătit să disprețuiesc banul dacă îl voi considera drept ceva preferabil și nu un bun, mai puternic în îndurarea durerilor, dacă o voi numi ceva aspru și greu de suportat, neconformă cu natura în loc s-o numesc un rău. Spiritualul nostru prieten M. Piso¹⁴⁵ își bătea joc de stoici în general, dar mai ales astfel. Ce spunea? Iată : afirmi că bogăția nu este un bun, ci ceva preferabil : la ce folosește? Diminuezi astfel avariția? Cum? Dacă luăm în considerare termenul ‘preferabil’, vedem că este mai lung decît cuvîntul ‘bun’. — N-are nici o importanță! — De-ar fi așa! Dar situația este desigur ceva mai complicată. Eu nu

26

72

73

știu de ce este numit bun, dar cît privește termenul preferabil el presupune că există o anume superioritate. Faptul mi se pare important. În consecință Piso afirma că Zenon atribuia o importanță mai mare bogăției, considerind-o drept ceva preferabil, decît Aristotel, care susținea că bogăția este un bun, e drept nu un bun important, ci de disprețuit în raport cu acțiunile drepte și cinstitute și că nu trebuie rîvnită cu stăruință. În general Piso se referea la modificările de terminologie făcute de Zenon, arătînd că ceea ce nu considera acesta drept bunuri sau rele, le desemna cu termeni mai veseli și respectiv mai triști decît adepții noștri. Deci astfel se exprima Piso, un om excepțional, care te iubea foarte mult. Înainte de a sfîrși voi mai face cîteva observații. Ar dura mai mult să-ți replic la fiecare afirmație în parte.

- 27 Prin aceleași scamatorii verbale afirmați că regatele, comandamentele, bogățiile și atitea altele, în fine totul, se cuvin înțeleptului. Numai el este frumos, numai el este liber, numai el este cetățean. Cei nechibzuți sînt diametral opuși, ba chiar îi considerați nebuni! Stoicii numesc acestea *παράδοξα*, noi le numim ciudățenii. Dacă le analizezi mai atent, de ce să ți se pară ciudate? Voi cerceta împreună cu tine semnificația pe care i-o atribui fiecărui termen: nu va fi nici o neînțelegere între noi. Afirmați că toate greșelile sînt egale. Nu voi discuta cu tine ca în pledoaria mea pentru L. Murena, pe care îl acuzai tu¹⁴⁶. Atunci vorbeam în fața unor nepricepuți, trebuia să fac anumite concesii și mulțimii; acum trebuie să fii mai subtil. Cum anume pot fi greșelile egale? Oare în virtutea faptului că nu poate exista nimic mai cinstit, nici ceva mai rușinos decît altceva? Continuă deci; subiectul este foarte controversat. Să vedem ce argumente invocă ei în favoarea afirmației potrivit căreia toate erorile sînt egale. După cum, spune el, dacă între mai multe lire nici una nu are corzile întinse în așa fel încît să poată menține un acord, toate sînt deopotrivă de prost acordate:

la fel și greșelile, fiindcă distonează fiecare, distonează toate deopotrivă, deci toate sînt egale. Aici ne aflăm în voia ambiguității. În cazul corzilor toate sînt deopotrivă de neîntinse. Deci comparația nu te servește deloc. Nu vom spune că toate felurile de avariție sînt egale, chiar dacă toate fac parte din categoria avarițiilor. Iată altă comparație nepotrivită¹⁴⁷. După cum un cîrmaci greșește deopotrivă dacă naufragiază fie cu o corabie plină cu paie, fie plină cu aur, greșește deopotrivă și cel care își biciuiește tatăl sau pe nedrept un sclav. Încercătura corabiei nu are nici o însemnătate, nici o legătură cu arta cîrmaciului! Deci fie că transportă aur sau paie, faptul nu are nici o legătură cu priceperea sau nepriceperea în ale cîrmitului! Dar în privința tatălui și a sclavului deosebirea poate și trebuie să fie înțeleasă. Deci în domeniul cîrmitului nu are importanță felul greșelii, în cazul unei îndatoriri are cea mai mare însemnătate. Și chiar în cîrmit, dacă nava naufragiază din neglijența cîrmaciului, greșeala este mai mare în cazul aurului decît în acela al paielor. Noi vrem să ținem seama în toate artele de ceea ce se numește în mod curent prudență, iar toți cei carei îndeplinesc o activitate trebuie să fie prudenți. Deci nici din acest punct de vedere nu sînt egale toate greșelile.

76

28

77

Totuși stoicii stăruie și nu fac nici o concesie. Fiindcă, spun ei, orice greșeală este rezultatul unei slăbiciuni sau al inconsecvenței, iar aceste vicii sînt deopotrivă de mari la toți nechibzuiții, și greșelile sînt în chip necesar la fel de mari: ca și cum s-ar considera că viciile sînt deopotrivă de mari la toți nechibzuiții și că L. Tubulus a fost la fel de slab și de inconsecvent ca P. Scaevola, la propunerea căruia a fost condamnat; ca și cum n-ar exista nici o deosebire între obiectele în sine ale greșelilor, astfel încît să existe în funcție de ele o proporție în mărimea și micimea greșelilor! Astfel — și cu aceasta îmi închei expunerea — mi se pare că stoicii tăi fac mai

78

ales următoarea greșeală fundamentală : consideră că pot susține două opinii deosebite. Ce poate fi mai contradictoriu decât să afirmi că este bun numai ceea ce este cinstit și totodată că dorința pentru ceea ce este conform cu viața fericită izvorăște din natură? Astfel, când vor să susțină prima opinie, ei ajung la doctrina lui Ariston, când vor s-o evite, ei se agată de fapt cu îndărătnicie de terminologia peripateticienilor. Cum refuză să renunțe la vreuna din ele, ei devin amenințatori, aspri, duri atît în expuneri cît și în comportare. Panaetius, care vroia să evite tristețea și asprimea lor, n-a aprobat nici neîndurarea ideilor lor, nici terminologia lor spinoasă ; el a fost mai blînd în idei și mai clar în terminologie și i-a citat mereu pe Platon, Aristotel, Xenocrates, Teofrast, Dicaiarchus, după cum se vede în operele sale. Te sfătuiesc să te ocupi intens și cu multă atenție de ei. Dar fiindcă se apropie seara și trebuie să mă întorc acasă, cred că am vorbit destul pentru astăzi. Aș vrea să discut adesea astfel cu tine.” „Sigur, spuse CATO, ce altceva mai bun avem de făcut? În primul rînd te rog să-mi ascuți replica. Dar bagă de seamă : în timp ce tu ești de acord cu toate ideile noastre și ne condamni numai terminologia, eu nu aprob nici una din ideile voastre.” „Îmi arunci, acum la despărțire un ghimpe, dar vom vedea.” Cu aceste cuvinte ne-am despărțit.

CARTEA A CINCEA

1 După ce l-am ascultat, Brutus, pe Antiochus, ca
1 de obicei împreună cu M. Piso în gimnaziul nunit al lui Ptolemaeus, în prezența fratelui meu Quintus, a lui T. Pomponius și a lui Lucius Cicero, un văr al meu dinspre tată, dar de fapt frate prin dragostea mea pentru el, am hotărît să ne facem plimbarea de după amiază la Academie, mai ales fiindcă locul

era cu totul părăsit de lume la acea oră. Și astfel ne-am dus cu toții la Piso la ora hotărîtă. Apoi am parcurs cele șase stadii de la Dipylon vorbind la voia întâmplării. Dar după ce am ajuns la Academie, pe drept cuvînt renumită, am găsit acolo liniștea dorită. Atunci PISO spuse: „Oare este firesc sau ne-a fost dat să ne emoționăm la vederea acestor locuri din greșală, locuri unde știm că s-au aflat odinioară oameni învățați și celebri? De fapt sîntem chiar mai emoționați decît dacă am auzi vorbindu-se despre faptele lor sau dacă le-am citi operele. Acest sentiment îl am eu acum. Mă gîndesc la Platon, știind că acesta este locul primelor sale dezbateri, iar aceste grădini nu numai că-mi aduc aminte de el, dar am impresia că mi-l aduc în fața ochilor. Aici au purtat discuții Speusippus, Xenocrates, elevul său Polemon, al cărui scaun îl vedem aici. Tot așa în fața curiei noastre — mă refer la curia Hostilia, nu la cea nouă, care mi se pare mai mică, acum după mărirea ei — ¹⁴⁸, obișnuiam să mă gîndesc la Scipio, la Cato, la Laelius și mai ales la bunicul meu. Puterea evocatoare a acestor locuri este cu atît mai mare, încît aici ar putea fi întemeiată pe drept cuvînt știința amintirii.” Atunci QUINTUS a spus: „Ai dreptate. Și pe mine m-a eucerit cu totul, chiar acum cînd veneam aici, satul Colonos; mi se părea că Sofocle, care a locuit acolo — știi cît de mult îl admir și cît de mult mă încîntă piesele sale —, era în fața ochilor mei. El mi l-a readus în minte pe Oedip, care venea acolo și întreba în versuri dulci unde se află ¹⁴⁹. Era o imagine, o imagine vană, și totuși m-a emoționat.” Atunci POMPONIUS spuse: „Dar eu, care sînt atacat de obicei de voi sub învinuirea de a fi vindut lui Epicur, mă plimb adesea cu dragul meu Phaedrus în grădinile lui Epicur; tocmai am trecut pe lingă ele. Dar, potrivit unui vechi proverb, îmi amintesc de cei vii ¹⁵⁰ și totuși nu-l pot uita pe Epicur, chiar dacă aș vrea. Prietenii săi îi păstrează imaginea nu numai pe tablouri, dar și pe paharele și pe inelele lor.”

2 Atunci am intervenit EU : „Mi se pare că prietenul
 4 nostru Pomponius vrea să glumească și poate are
 dreptate. El s-a stabilit definitiv la Atena, așa că
 este aproape un attic desăvârșit. Chiar cred că va
 purta acest cognomen. Eu unul sint de acord cu tine,
 Piso ; se întâmplă de obicei să ne gândim mai multă
 vreme și cu mai multă atenție, sub impresia locurilor
 unde au trăit, la bărbații iluștri. Ții minte că odinioară
 am venit cu tine la Metapont și că nu m-am
 dus la gazda mea înainte de a fi vizitat locul unde
 a murit Pitagora și casa acestuia. Dar acum, deși
 Atena este plină de urmele celor mai mari bărbați,
 mă impresionează cu deosebire această sală. Căci
 de curînd i-a aparținut lui Carneades și am impresia
 că-l zăresc — figura sa îmi este cunoscută. Socotesc
 5 că și scaunul văduvit de acel geniu măreț duce lipsa
 vocii sale.” Atunci PISO spuse : „Fiindcă toți am
 spus cîte ceva, ce are de spus prietenul nostru Lucius ?
 Oare a văzut cu plăcere locul unde obișnuiau să se
 înfrunte Demostene și Aeschines ? Căci fiecare se
 lasă condus de pasiunea sa.” Iar LUCIUS, înroșin-
 du-se, a spus : „Nu mă întreba. Am coborît în
 Phaleron, unde Demostene își adresa, potrivit tradi-
 ției, declamările sale valurilor, pentru a se obișnui
 să învingă cu vocea freamătul poporului ¹⁵¹. Cu cîteva
 clipe înainte m-am abătut din drum pe partea dreaptă
 pentru a vedea mormîntul lui Pericle ; dar asemenea
 locuri sint nenumărate în acest oraș ; oriunde mer-
 gem, călcăm pe urmele istoriei.” Atunci PISO spuse :
 6 „Cicero, dacă scopul pasiunii noastre este imitarea
 celor mai de seamă oameni înseamnă că sintem
 talentați ; dacă scopul ei este exclusiv cunoașterea
 vestigiilor istoriei înseamnă că sintem numai curioși.
 Dar noi te îndemnăm cu toții și sper că te vei grăbi
 să ne îndeplinești dorința, să te străduiești să-i imiți
 pe oamenii pe care vrei să-i cunoști.” Iar EU am
 replicat : „Deși, după cum vezi Piso, el se confor-
 mează îndemnului tău, sint totuși tentat s-o fac
 și eu.” El îmi spuse, ca de obicei, pe un ton foarte

prietenos : „Trebuie să ne străduim cu toții și din toate puterile să-l îndemnăm pe acest tânăr să-și consacre o parte din studii și filosofiei, fie pentru a te imita pe tine, căci te iubește, fie pentru a fi mai elegant în activitatea sa. Dar, Lucius, ai oare nevoie de îndemnul nostru sau ești prin fire inclinat în această direcție? Aveam impresia că te interesează mult expunerile lui Antiochus, pe care îl audiezi.” LUCIUS spuse cu timiditate sau mai bine zis cu respect : „Așa este într-adevăr ; dar ai ascultat de curînd expunerea despre Carneades? Sint tentat să-l urmez, dar Antiochus mă cheamă înapoi și nu există alt profesor pe care să-l audiez.”

Atunci PISO zise : „Deși îndemnul meu nu va avea poate rezultatul dorit de mine, fiindcă este el de față — se referea la mine —, voi îndrăzni totuși să te chem de la Noua Academie spre cea Veche, în cadrul căreia activau, așa cum l-ai auzit spunînd pe Antiochus, nu numai cei numiți academici, adică Speusippus, Xenocrates, Polemon, Crantor și ceilalți, ci și vechii peripateticieni conduși de Aristotel, pe care l-aș numi pe drept primul filosof, dacă n-aș ține seama de Platon. Îndreaptă-te deci spre ei, te rog. Căci din scrierile și preceptele lor poți dobîndi toate cunoștințele necesare unui om liber : cunoașterea completă a istoriei, o elocință desăvîrșită și elegantă, precum și o varietate de cunoștințe atît de mare încît doctrina lor este indispensabilă în orice acțiune mai importantă. Ei au format oratori, comandanți, șefi de state. Pentru a mă referi la activități mai puțin însemnate, din acest atelier al tuturor artelor, ca s-o numesc astfel, au ieșit matematicieni, poeți, muzicieni.” EU am replicat : „Știi, Piso, că sînt de acord cu tine, iar observațiile tale au venit la momentul potrivit. Căci dragul meu frate, Q. Cicero, dorește să cunoască doctrina Vechii Academii, pe care ai menționat-o tu, și pe aceea a peripateticienilor despre binele suprem. Cred că ești capabil să expui foarte ușor această concepție, fiindcă l-ai avut mulți ani în preajma ta pe Staseas din Neapolis și știi

3
7

8

că în timpul popasului tău de mai multe luni la Atena te-ai întreținut cu Antiochus chiar pe această temă.” Atunci PISO spuse rîzînd :„Hai, hai, m-ai determinat cu dibăcie să încep eu discuția. Deci îi voi vorbi eu acestui tînăr, dacă voi fi în stare. Pustietatea de aici îmi dă această posibilitate. Chiar de mi-ar fi spus-o un zeu, n-aș fi crezut că voi avea vreodată ocazia să discut în Academie asemenea unui filosof. Dar supunîndu-mă dorinței acestui tînăr, mă tem să nu vă fiu neplăcut.” „Mie, am spus EU, care ți-am făcut această rugăminte?” Iar Quintus și Pomponius și-au exprimat și ei dorința de a-l asculta și PISO a început să vorbească. Ascultă, te rog, Brutus, discursul său și vezi dacă redau destul de bine concepția lui Antiochus, întrucît consider că tu, care l-ai audiat adesea pe fratele acestuia, Aristos, o cunoști foarte bine. El a început să vorbească astfel.

- 4
- 9 „Am arătat cu puțin înainte, pe cît se putea în cîteva cuvinte, ce bogată este învățătura peripateticienilor. Această doctrină, ca dealtfel și celelalte, este formată din trei părți. Una privește natura, a doua felul de exprimare, iar a treia modul de viață. Ei au cercetat temeinic natura, fără a omite nici o parte a cerului, a mării și a pămîntului, ca să mă exprim ca poezii. Mai mult, după ce au vorbit despre începuturile lucrurilor și despre întreaga lume, iar multe dintre concluziile lor nu se sprijină numai pe o argumentație verosimilă, ci și pe raționamentul de netăgăduit al matematicienilor, ei au aplicat cele mai importante rezultate ale cercetărilor lor la investigarea lucrurilor ascunse. Aristotel a cercetat nașterea, hrana și înfățișarea tuturor viețuitoarelor. Teofrast s-a ocupat de natura plantelor și cam a tuturor produselor pămîntului, de cauzele și de principiile lor, iar rezultatele respective au facilitat cercetarea celor mai adînci taine. Tot ei au formulat legile exprimării nu numai în conformitate cu regulile dialecticii, dar și cu acelea ale oratoriei, iar Aristotel a instituit, primul, sistemul de discuție
- 10

din ambele puncte de vedere asupra unui singur subiect, nu cu scopul de a contrazice orice opinie, ca Arcesilaos, ci pentru a evidenția ceea ce se putea spune despre orice lucru din ambele puncte de vedere. Cît privește partea a treia, aceea relativă la preceptele etice, tot ei au formulat aceste precepte, nu numai în conformitate cu principiul vieții private, ci și cu acela al guvernării. Datorită lui Aristotel cunoaștem moravurile, instituțiile, principiile de guvernare ale cetăților, atât grecești cît și barbare, datorită lui Teofrast cunoaștem legile. Amîndoi au arătat cum trebuie să fie conducătorul unui stat, de asemenea au indicat în mai multe scrieri care este cea mai bună formă de guvernămînt, iar Teofrast s-a ocupat mai ales de evoluția structurii unui stat, de importanța evenimentelor, de măsurile necesare în funcție de împrejurări. Amîndoi au considerat că cel mai important lucru în viața privată este liniștea; ea asigură posibilitatea de a contempla și de a cunoaște lumea, deci oferă o existență foarte asemănătoare cu cea a zeilor; o asemenea viață li s-a părut foarte demnă de un înțelept, iar expunerile lor pe această temă sînt strălucite și renumite¹⁵².

Fiindcă există două categorii de cărți privitoare la binele suprem, pe de o parte cele scrise pe înțelesul tuturor, adică genul numit de ei ἐξωτερικόν, pe de alta cele scrise într-un stil filosofic mai riguros, utilizat de ei în comentariile lor, ei nu par să aibă mereu aceeași opinie și totuși, în mare, cei numiți de mine nu sînt niciodată inconsecvenți și nu există deosebire între ei. Dar fiindcă discutăm despre viața fericită, iar filosofia trebuie să aibă un singur scop, anume să hotărască dacă fericirea depinde exclusiv de înțelept sau dacă poate fi distrusă sau răpită de împrejurări nefavorabile, în această privință există, pare-se, uncori deosebiri între ei și ezitări. Faptul poate fi constatat mai ales în cartea lui Teofrast despre viața fericită, în care acesta atribuie un loc destul de însemnat norocului¹⁵³. Dacă ar fi așa, înțelepciunea n-ar putea determina fericirea. În

11

5
12

această privință el mi se pare mai delicat, mai moale decât o cere puterea și greutatea virtuții. De aceea să-l ascultăm pe Aristotel și pe fiul său, Nicomachus, ale cărui cărți despre moravuri, îngrijit scrise, îi sînt atribuite lui Aristotel; nu văd de ce fiul n-ar fi putut semăna cu tatăl¹⁵⁴. Să nu-l uităm totuși nici pe Teofrast, care poate fi acceptat în majoritatea ideilor sale, dar cu condiția de a atribui virtuții o

13 putere și o tărie mai mare decât el. Să ne oprim la aceștia doi. Căci urmașii lor au fost după părerea mea mai valoroși decât reprezentanții celorlalte școli, dar s-au îndepărtat într-atît de magistri încît par cu totul independenți. În primul rînd Straton, elevul lui Teofrast, s-a considerat fizician; chiar dacă este însemnat în acest domeniu, totuși majoritatea ideilor sale în domeniul eticei, nu multe la număr, sînt originale. Elevul său Lycon a fost elocvent, dar mai sărac în fond. Apoi Ariston, simetric și elegant în stil, dar lipsit de forța necesară unui mare filosof. Serierile sale sînt numeroase și elegante, dar nu știu de

14 ce discursul său n-are autoritate. Nu-i mai menționez pe cei mai mulți dintre ei și mă refer cu deosebire la Hieronymus, pe care nu știu de ce l-aș numi peripatetic. El a considerat că binele suprem este lipsa de durere; dar cine își modifică opinia în această privință modifică întregul sistem filosofic¹⁵⁵. Critolaus a vrut să-i imite pe cei vechi și într-adevăr se apropie de ei prin forța scrisului, iar discursul său este bogat, și totuși nici el nu rămîne la preceptele părinților săi spirituali. Diodorus, discipolul său, adaugă la cîinste lipsa de durere. Și el are propria sa opinie despre binele suprem, deci nu poate fi numit cu adevărat peripatetician¹⁵⁶. Mi se pare că Antiochus al nostru a urmat cu cea mai mare fidelitate concepția celor vechi; el este adeptul lui Aristotel și al lui Polemon.

6 Deci Lucius al nostru este mai prudent cînd vrea
15 să se informeze cu precădere asupra binelui suprem; căci în filosofie răspunsul la această problemă atrage

după sine toate celelalte răspunsuri. Dacă există vreo neclaritate în alte probleme, inconvenientul nu este mai mare decât însemnătatea problemei respective. Dar dacă nu cunoaștem binele suprem, în chip necesar rămâne necunoscut și principiul vieții; de aici provine o greșală atât de mare, încât cei care o fac nu știu în ce pot să se refugieze. Dar cunoașterea limitei extreme a bunurilor și a relelor duce la descoperirea drumului vieții, fundamentul tuturor îndatoririlor, deci criteriul general. Prin urmare poate fi găsit și stabilit principiul vieții fericite. Fiindcă în această privință există o mare controversă, să adoptăm diviziunea lui Carneades, pe care o acceptă uneori și Antiochus al nostru. Deci Carneades n-a luat în considerare numai opiniile filosofilor de pină la el relative la binele suprem, ci și pe cele posibile. El afirma că nici o artă nu-și are izvorul în sine, căci obiectul oricărei arte se află mereu în afara ei. Nu este nevoie să lungim lista exemplurilor; este clar că nici o artă nu se închide în ea însăși, ci arta în sine și obiectul ei sînt distincte. După cum medicina este arta sănătății, iar cirmitul aceea a navigației, tot astfel prudența este arta vieții, prin urmare și această artă se întemeiază și pornește de la ceva din afara ei. Aproape toți filosofii sînt de acord că obiectul și scopul înțelepciunii trebuie să fie conforme cu natura; ele trebuie să provoace și să atragă prin ele însele dorința sufletului, numită de greci *δρμή*. Nu există înțelegere cu privire la esența impresiei și a dorinței ființei la nașterea ei, iar filosofii sînt în dezacord total pe această temă, mai ales cînd se referă la binele suprem. Trebuie să găsim izvorul întregii discuții relative la binele și răul suprem, anume esența limitei lor extreme, căci acesta este sălașul atracțiilor naturii. După descoperirea acestui izvor poate începe discuția despre binele și răul suprem.

Unii consideră că obiectul primei dorințe este plăcerea, iar acela al primei repulsii durerea¹⁵⁷; alții socotesc că prima dorință este lipsa de durere, iar

- 18 prima repulsie durerea; alții pornesc de la ceea ce numesc primele necesități ale naturii, adică integritatea și conservarea tuturor părților ființei, sănătatea, simțurile nevătămate, lipsa de durere, puterea, frumusețea și altele de felul acesta, care au corespondenți în primele necesități ale sufletului, care sînt un soi de scînteii și semînte ale virtuților. Fiindcă, potrivit celor trei concepții, există în ființă un impuls inițial al dorinței și al repulsiei, iar acesta nu poate exista în afara celor trei posibilități evocate, orice îndatorire relativă la dorință, repulsie sau la atingerea unui scop trebuie raportată la acel impuls, în funcție de fiecare din cele trei concepții, pentru ca înțelepciunea, pe care noi o considerăm arta vieții, să depindă de unul din cele trei impulsuri, iar acesta
- 19 urmează să fie principiul întregii vieți. În funcție de impulsul primordial al ființei se stabilește și principiul dreptului și al cinstei, în concordanță cu una din cele trei concepții. Astfel cinstea constă în efortul total fie pentru dobîndirea plăcerii, chiar dacă n-o vom dobîndi, fie pentru evitarea durerii, chiar dacă nu vom ajunge niciodată în această situație, fie pentru a realiza conformitatea cu natura, chiar dacă n-o vom realiza niciodată. Așa se face că pe cît sînt de mari deosebiri de opinie relative la principiile naturale, pe atît este de mare deosebirea dintre părerile privitoare la binele și răul suprem. În schimb alții, pornind de la aceleași principii, raportează orice îndatorire fie la plăcere, fie la lipsa de durere, fie
- 20 la necesitățile naturale. Am expus deci șase concepții despre binele suprem; protagoniștii ultimelor trei sînt: Aristippus, adeptul plăcerii, Hieronymus, adeptul lipsei de durere și Carneades, adeptul necesităților naturale; nu numai că el a formulat această doctrină, dar a și apărut-o, așa, de dragul argumentației. Dintre celelalte trei concepții posibile numai una a fost susținută, dar cu vehemență. Căci nimeni nu susține că orice acțiune are drept scop numai plăcerea, chiar dacă n-o dobîndim deloc, sub motiv că intenția acțiunii respective este lăudabilă în sine,

cinstită și constituie unicul bun. De asemenea nimeni n-a considerat că evitarea durerii în sine face parte din lucrurile demne de a fi dobândite, chiar dacă nu reușim să evităm durerea. Dar stoicii afirmă că cinstea și unicul bun demn de a fi dobândit în sine este efortul îndreptat exclusiv spre cele conforme cu natura, chiar dacă nu le dobândim.

Există deci șase concepții simple relative la binele și răul suprem, două fără adepți, patru cu adepți. În total au existat trei concepții mixte și duble despre binele suprem și, dacă ai înțelege în profunzime natura, ți-ai da seama că n-ar fi putut exista mai multe. Căci poți adăuga cinstei fie plăcerea, ca Dinomachus și Calliphon, fie lipsa de durere, ca Diodorus¹⁵⁸, fie necesitățile primordiale ale naturii, ca cei vechi, adică academicii și peripateticienii, numiți mai sus. Dar fiindcă nu pot fi expuse toate deodată, pentru moment trebuie să avem în vedere următoarele: plăcerea trebuie eliminată dintru început din discuție, de vreme ce noi, oamenii, ne-am născut, așa cum se va dovedi, în vederea unor țeluri mai înalte. Despre lipsa de durere se spun de obicei aceleași lucruri ca despre plăcere. Nu trebuie căutate alte argumente contra concepției lui Carneades. Indiferent de modul de prezentare al opiniei potrivit căreia binele suprem este în afara cinstei, nici îndatoririle, nici virtuțile, nici prietenii nu sînt compatibile cu această opinie. Asocierea cinstei fie cu plăcerea, fie cu lipsa de durere, are drept rezultat faptul că noțiunea de cinste, pe care vrea s-o adopte concepția de mai sus, devine rușinoasă. Raportarea oricărei acțiuni fie la lipsa de durere, izvorul, zice-se, al binelui suprem, fie la plăcere, care privește de fapt partea cea mai neînsemnată a ființei noastre, întunecă, să nu spun pătează, întreaga strălucire a cinstei. Rămîn stoicii, care, după ce au adoptat, integral concepția peripateticienilor și a academicilor, au urmărit aceleași idei, modificînd însă termenii. Este mai bine să-i combat pe fiecare în parte. Dar

8

21

22

- acum să revenim la tema noastră; despre ei vom vorbi cînd vom dori. Siguranța pe care o manifestă
- 23 Democrit în concepția sa — ea este un fel de liniște sufletească numită de greci εὐθυμία — trebuie înlăturată din discuție, fiindcă această liniște sufletească se confundă cu viața fericită¹⁵⁹. Acum nu-i cercetăm esența, ci originea. Opiniile lui Pyrrhon, Ariston, Erillus au fost condamnate și respinse prin faptul că n-au putut încăpea în cadrul fixat de noi¹⁶⁰. Dar deoarece întreaga discuție despre binele și răul suprem, despre limitele lor, pornește de la ceea ce am numit potrivit și adaptat la natură și de la prima dorință în sine, amintesc că primii doi înlătură aceste criterii; în afară de cinste și de rușine nu există nimic demn de preferat și totul este egal, iar Erillus, socotind că în afara științei nu există nici un bun, a suprimat orice justificare în luarea unei hotărîri și în stabilirea îndatoririlor. Deci, după ce am înlăturat concepțiile celorlalți, de vreme ce nu mai poate exista nici una în afară de ele, rămîne cu necesitate valabilă numai concepția celor vechi.
- 9 Să începem deci cu criteriul lor, adoptat și de stoici.
- 24 Orice viețuitoare se iubește pe sine și, de îndată ce s-a născut, se străduiește să se conserve, iar tendința de a-și păstra viața i-a fost dată de natură pentru a se conserva și pentru a se conforma cît mai bine naturii¹⁶¹. Inițial dispoziția ei este confuză și neevoluată și ființa se limitează la ocrotirea fap-turii sale, fără a înțelege ce este, ce poate și care este natura ei. După ce s-a trezit puțin și a început să înțeleagă raporturile ei cu toate lucrurile și ce anume o privește, a început să avanseze puțin cîte puțin, să se cunoască și să înțeleagă de ce are tendința sufletească menționată de noi; deci începe să adopte ceea ce simte că este conform cu natură și totodată să respingă ceea ce îi este potrivnic. Prin urmare orice viețuitoare dorește ceea ce este conform cu natura. Astfel binele suprem este viața conformă cu natură și o dispoziție capabilă să asigure o stare perfectă
- 25 și cît mai bine adaptată la necesitățile naturii. Dar

fiindcă orice viețuitoare are o natură proprie, scopul oricărei viețuitoare este satisfacerea naturii ei — nimic nu exclude existența unor factori comuni între animale pe de o parte și între om și animale pe de alta, fiindcă natura lor este comună — ; dar scopul suprem, obiectul discuției noastre, este deosebit și repartizat în funcție de specia viețuitoarelor, de particularitățile și tendințele ei, potrivit necesităților naturii fiecăreia. De aceea, când spunem că scopul suprem al tuturor viețuitoarelor este viața conformă cu natura, nu trebuie să înțelegem că există un scop unic, comun tuturor, ci după cum se poate spune pe bună dreptate că este comun tuturor artelor faptul de a se întemeia pe o anumite știință, dar că fiecare artă are propria ei știință, tot astfel se poate spune că este comun tuturor viețuitoarelor să trăiască în conformitate cu natura, dar că naturile sînt deosebite; astfel, pentru cal conformitatea cu natura este una, pentru bou alta, pentru om alta, și totuși există ceva general comun, și nu numai pentru toate viețuitoarele, ci și pentru tot ceea ce hrănește, sporește și apără natura. Vedem, de exemplu, că multe plante fac ele însele ceea ce este necesar vieții și creșterii, în vederea scopului suprem propriu speciei respective; ca să cuprindem totul într-o singură idee, trebuie să afirmăm fără ezitare că orice viețuitoare se conservă pe sine și că scopul ei final este conservarea ei în forma optimă, proprie speciei sale; astfel toate viețuitoarele care trăiesc în conformitate cu natura au în chip necesar un scop asemănător, chiar dacă nu același. Prin urmare trebuie să înțelegem că binele suprem al omului este viața conformă cu natura, fapt pe care eu îl interpretez astfel: să trăiești în conformitate cu natura proprie omului, perfectă din toate punctele de vedere și întru totul satisfăcută ¹⁶². Deci trebuie să explic toate acestea și mă vei ierta dacă o voi face amănunțit. Trebuie să ținem seama de vîrsta lui Lucius, care aude poate pentru prima oară aceste lucruri.” „Con-

26

27

tinuă, am spus EU. Totuși modul în care te-ai exprimat este potrivit pentru orice vîrstă.”

- 10 „Deci după ce am stabilit, spuse PISO, limitele lucrurilor demne de a fi dorite, trebuie să arăt de ce situația este așa cum am descris-o. De aceea să pornim de la primul principiu pe care l-am formulat, ca să înțelegem că orice vicțuitoare se iubește pe sine. Deși nu există îndoială din acest punct de vedere — căci această realitate este sădită în ființa noastră și aparține simțurilor noastre; celui care susține contrariul nici măcar nu i se dă ascultare —, totuși,
- 28 trebuie invocate și argumentele respective. Cum poate fi însă admisă sau concepută existența unei vicțuitoare care să se urască pe sine? O asemenea situație este în sine contradictorie. Cînd dorința sufletească a unei asemenea ființe va începe să tragă spre sine ceva ce îi aduce prejudicii tocmai pentru că acel ceva îi este potrivit, cum se poate face ca cineva să se iubească și urască în același timp? Dacă cineva își este dușman sieși, el va trebui să socotească bunurile drept rele, iar relele drept bunuri, va evita ceea ce va dori, va dori ceea ce ar trebui să evite, fapt care presupune distrugerea vieții. Nimeni nu trebuie considerat drept propriul său dușman, chiar dacă știm că uneori unii oameni își caută ștreangul sau alt fel de moarte, ca personajul lui Terentius, care, după spusele sale chiar, „a hotărît că face cu atît mai puține nedreptăți fiului său, cu cît este el mai nenorocit”¹⁶³. Unii sînt mînați de durere, alții de poftă, mulți sînt dominați de mînie, și cînd se năpustesc cu bună știință spre rele, atunci consideră ei că acționează în interesul lor. De aceea ei nu ezită să spună :

„acesta mi-e obiceiul, tu fă așa cum vrei”¹⁶⁴.

Dacă și-ar fi declarat război lor înșile, ei ar fi vrut să fie chinuți zi și noapte și nu s-ar acuza pe ei înșiși că și-au urmărit greșit interesele : lamentațiile

lor seamă cu acelea ale unor oameni care își sînt dragi lor înșile și se iubesc pe sine. De aceea, ori de cîte ori se va vorbi de rău pe sine spunînd că este propriul său dușman și adversar și că vrea să părăsească viața, se poate înțelege că o asemenea atitudine este determinată de un anume motiv: de aici se poate deduce că oricine se iubește pe sine. Nu este suficient să afirmi că nimeni nu se urăște pe sine, ci totodată trebuie să înțelegi că nu există om care să se comporte în așa fel încît să nu urmărească propriul său interes. Dacă n-am avea nici o preferință considerînd că toate lucrurile sînt la fel, ar dispărea dorința sufletească, de asemenea am considera că dispoziția noastră n-are nici o importanță pentru noi. 30

Totodată este absurd să spui, dacă există cineva dispus să facă o asemenea afirmație, că oricine se iubește pe sine astfel încît această capacitate afectivă să se răsfrîngă asupra altui lucru și nu asupra persoanei aceluia care se iubește. Cînd ne referim la prietenii, îndatoriri, virtuți, indiferent de felul în care ne exprimăm, faptul are o anume semnificație; dacă ne referim la noi înșine, nu pot concepe posibilitatea de a ne iubi pentru altceva decît pentru noi, de exemplu pentru plăcere. Iubim plăcerea pentru noi, nu pe noi pentru plăcere. Cu toate acestea ce poate fi mai clar decît faptul că oricine nu numai că se iubește pe sine, ci se iubește din toată inima. Oare cui sau cîtor oameni, la apropierea morții, „sîngele nu-i îngheață de teamă în vine? Cine de teamă n-albește?”¹⁶⁵. 31

Chiar dacă teama atît de mare provocată de perspectiva dezintegrării ființei este un viciu — teama de durere trebuie de asemenea condamnată, reacția oarecum identică a tuturor oamenilor este o dovadă suficientă că ființa se înpăimîntă de dispariția ei; și cu cît teama unora este mai mare, cu atît mai mult trebuie să se înțeleagă că reacțiile unora n-ar fi fost atît de puternice, dacă n-ar exista reacții firești de

intensitate mijlocie. Nu mă refer la teama de moarte a acelor care fug de moarte fiindcă își închipuie că vor fi privați de bunurile vieții sau se tem de unele vedenii de după moarte sau de durerile morții: adesea copiii, care nu au asemenea gânduri, se tem când îi amenințăm în glumă că îi vom arunca jos. Și ‘fiarele’, spune Pacuvius,

„care-s eu totul departe de viclenie și de înțeleapta prudență”¹⁶⁶,

- 32** ‘se înspăimintă’, cuprinse de teama de moarte. Cine își închipuie că înțeleptul se va comporta altfel? Oare nu este deloc impresionat, ciud a primit verdictul morții, în momentul când trebuie să se despartă de ai săi și când lumina i se întunecă? Forța naturii se manifestă cel mai limpede când mulți oameni acceptă să-și cerșească viața, când bătrînul împovărat de ani este îngrijorat de apropierea morții, când omul este dispus să îndure chinurile lui Philoctetes din tragedie; acesta, deși chinuit de dureri insuportabile, își prelungea totuși viața vinind păsări, „întins pe pământ și nemișcat străpungea păsările iuți”¹⁶⁷, după cum spune Attius, și își făcea acoperămînt pentru trup împletind penele lor. Să mă refer numai la neamul omenesc sau în general la viețuitoare?
- 33** Natura arborilor și a plantelor este aproximativ aceeași? Fie, așa cum au înțeles-o învățații, o cauză mai înaltă și divină a generat această forță, fie întâmplarea, constatăm că plantele își conservă vigoarea prin scoarță și rădăcini, ceea ce corespunde la animale distribuției simțurilor și unei anume împreunări a organelor. Deși sînt de acord cu cei care consideră că toate acestea sînt guvernate de natură și că ele n-ar putea exista dacă natura le-ar neglija, admit totuși că adversarii acestui punct de vedere să adopte orice opinie vor dori, dar cu condiția să înțeleagă că atunci când mă refer la natura omului am în vedere omul; căci nu există nici o deosebire între cele două noțiuni. Mai degrabă ar putea să se îndeparteze un om de sine decît să renunțe la dorința

pentru ceea ce îi este util. Deci pe bună dreptate au căutat cei mai serioși filosofi originea binelui suprem în natură și au considerat că dorința pentru cele conforme cu natura este înăscută în toți oamenii, fiindcă este conținută în acea poruncă a naturii potrivit căreia oamenii se iubesc pe ei înșiși.

Fiindcă s-a dovedit îndeajuns de bine că fiecare individ își este drag sieși, trebuie să înțelegem ce anume este natura omului. Acesta este scopul nostru. Este clar că omul constă din corp și suflet, iar sufletul ocupă primul loc, corpul pe al doilea ¹⁶⁸. Apoi mai constatăm că trupul omului este astfel format încît este superior trupului celorlalte viețuitoare și că sufletul are o asemenea structură încît este înzestrat cu simțuri și totodată cu o minte superioară; lui i se supune natura omului, iar în el sălășluiește forța extraordinară a rațiunii, a cunoașterii, a științei și a tuturor virtuților. În privința părților corpului, însemnătatea lor nu se poate compara cu aceea a părților sufletului și totodată pot fi mai ușor cunoscute. Să începem deci cu ele. Așadar părțile corpului nostru și întreaga sa înfățișare, conformație și statură dovedesc cît de potrivite sînt ele cu natura și se înțelege clar că fruntea, ochii, urechile și celelalte părți sînt întru totul potrivite omului. Dar de bună seamă este necesar ca ele să fie sănătoase și viguroase, pentru ca mișcările și uzul lor să fie firești, să nu le lipsească nimic și să nu fie bolnave sau slăbite în vreun fel; aceasta este dorința naturii. Există o anume funcție a corpului datorită căreia mișcarea și ținuta se conformează naturii. Orice greșală în această privință, orice distorsiune sau sucire în ținută și orice mișcare diformă, de exemplu umblatul în mîini sau mersul nu în față, ci cel de-andăratelea, creează impresia că omul se evită pe sine și că urăște natura distrugîndu-l pe omul din sine. De aceea și anumite poziții în ședere, anumite mișcări unduioase și moi proprii oamenilor obraznici sau efeminați sînt contrare naturii; chiar dacō sînt rezultatul unui viciu sufletesc, avem totuși

12

34

35

36 impresia că schimbarea din natura omului se reflectă în corp. De aceea, dimpotrivă, ținuta măsurată și echilibrată, tendințele și uzul corpului pot fi conforme cu natura. Sufletul nu trebuie să se mulțumească cu simpla existență, ci trebuie să fie într-un anume fel, adică să fie integru în toate părțile sale și să posede toate virtuțile¹⁶⁹. Fiecare simț are virtuțile sale, pentru ca nici un simț să nu fie împiedicat să-și îndeplinească funcția de a percepe repede și ușor ceea ce îi este oferit. Dar virtuțile sufletului și ale celei mai importante părți a sufletului, adică a minții, sînt numeroase, dar se împart în două categorii¹⁷⁰, una le cuprinde pe cele înnăscute prin natură, numite nevoluntare, cealaltă pe cele care depind de voință, adică virtuțile propriu-zise, și constituie cea mai strălucită parte a gloriei sufletului. Din prima categorie face parte capacitatea de a învăța și memoria, desemnate cu termenul de daruri naturale, iar cei care le posedă sînt considerați a fi înzestrați de natură. Cealaltă categorie cuprinde marile și adevăratele virtuți, numite de noi voluntare, de exemplu prudența, temperanța, curajul, dreptatea și celelalte de felul acesta.

37 Iată, pe scurt, ce trebuia spus despre corp și suflet. Am pus în lumină necesitățile naturii umane. Prin urmare, fiindcă ne iubim pe noi înșine și vrem ca totul să fie desăvîrșit în sufletul și în corpul nostru, rezultă clar că sufletul și corpul ne sînt dragi prin ele însele în sine și au o importanță covîrșitoare în realizarea vieții fericite. Cine și-a propus să se conserve trebuie să iubească aceste părți, cu atît mai mult pe măsură ce se desăvîrșesc și sînt laudabile în cadrul categoriei lor. Viața care se desăvîrșește în virtuțile sufletului și ale corpului este de dorit, iar binele suprem se confundă cu ea, de vreme ce acest bine trebuie să constituie sumalucrurilor demne de a fi dorite. După ce am înțeles aceasta, nimeni nu se poate îndoii că din moment ce oamenii se iubesc instinctiv pe ei înșiși în sine înseamnă că și părțile corpului și ale sufletului, mișcările și stările lor sînt

cultivate în virtutea dragostei pentru ele și dorite în sine. Prin urmare se poate presupune că trebuie să dorim mai ales acele părți din noi care sînt cele mai adecvate persoanei noastre, pentru ca virtutea tuturor părților celor mai bune, demne de a fi dorite în sine, să fie dorită în primul rînd. Așa se face că virtutea sufletului este mai presus de virtutea corpului și că virtuțile nevoluntare sînt mai prejos de cele voluntare, care se numesc virtuți propriu-zise și sînt cu mult superioare celorlalte fiindcă se nasc din rațiune, lucrul cel mai divin din om. Căci pentru toate lucrurile create și ocrotite de natură care sînt lipsite de suflet sau nu departe de această stare binele suprem se află în corp. Astfel se poate spune pe bună dreptate că porcului i-a fost dat sufletul în chip de sare, pentru ca trupul să nu-i putrezească¹⁷¹. În unele animale se află ceva asemănător cu virtutea, de exemplu în leu, ciine, cal¹⁷²; la ele se pot observa anumite mișcări, nu numai trupești, ca la porc, ci parțial și sufletești. Însă la om elementul cel mai important este sufletul, iar în cadrul sufletului rațiunea; rațiunea este izvorul virtuții definite drept rațiunea desăvîrșită, pe care trebuie s-o avem mereu în vedere.

În plante există o anumite educație și desăvîrșire, asemănătoare cu aceea a viețuitoarelor. De aceea spunem că vița 'trăiește' și 'moare', că arborele, fie 'tinăr' sau 'bătrîn', este 'viguros' și respectiv 'îmbătrînește'. Prin urmare nu este greșit să considerăm că pentru plante și pentru viețuitoare există anumite lucruri potrivite cu natura lor, altele nepotrivite, că există un anumit sistem de a le crește și hrăni, adică știința și arta agriculturilor, potrivit căreia plantele sînt curățate, li se taie părțile uscate, sînt ridicate, înălțate, așezate pe pari, pentru a li se da posibilitatea de a merge pe drumul indicat de natură, ca vița, dacă ar putea vorbi, să declare că așa trebuie tratată și ocrotită. Pentru a mă referi cu deosebire la viță, ceea ce o ocrotește se află în exterior, căci forța ei internă, cea în măsură de a-i permite să dobîndească starea ei optimă chiar fără

40 nici un fel de îngrijire, este mică¹⁷³. Dacă vița ar dobîndi simțuri, încît să aibă anumite înclinații și să se miște prin ea însăși, ce crezi că ar face? Oare s-ar îngriji pe ea însăși, așa cum o făcea viticultorul înainte? Nu-ți dai seama că va avea în plus și grija de a-și ocroti și satisface simțurile, precum și organele adăugate? Astfel la părțile inițiale va adăuga și ceea ce a dobîndit ulterior și nu va mai avea același scop ca și viticultorul, ci va voi să trăiască potrivit cu natura care i-a fost dată ulterior. Deci va avea un bun suprem asemănător celui dinainte, dar nu același: ea nu va căuta binele unei rădăcini, ci pe acela al unei viețuitoare. Dar dacă i-ar fi date nu numai simțurile, ci și un suflet omenesc? Oare părțile inițiale nu vor continua să existe pentru a fi ocrotite, iar cele adăugate nu-i vor fi oare cu mult mai dragi, iar cele mai bune părți ale sufletului nu-i vor fi oare cele mai dragi și în fine realizarea binelui suprem nu va consta în desăvîrșirea acestora din urmă, de vreme ce mintea și rațiunea sînt de departe și cu mult cele mai importante componente ale ființei? Astfel ni se înfățișează scopul final al tuturor dorințelor, care ne este indicat prin cea dintîi recomandare a naturii, iar atingerea acestui scop presupune mai multe trepte și se realizează prin integritatea corpului, prin inteligență și rațiune.

15
41 Deci, de vreme ce natura se înfățișează așa cum am descriș-o, dacă, după cum am spus de la început, fiecare om s-ar cunoaște pe sine chiar de la nașterea sa și ar putea să perceapă forța întregii naturi și a fiecărei părți a ei, ar înțelege imediat care este scopul suprem al căutărilor și al dorințelor noastre și astfel n-ar putea greși niciodată. Dar natura își ascunde de la început minunile și nu se lasă cercetată și cunoscută. Pe măsură ce trece vremea ne cunoaștem, pe nesimțite și treptat, pe noi înșine. Și astfel prima recomandare a naturii este obscură și nesigură, iar prima tendință a sufletului are în vedere exclusiv sănătatea și integritatea. Dar cînd începem să obser-

văm și să simțim ce simțem și prin ce anume ne deosebim de celelalte vietuitoare, începem să urmărim telurile pentru care ne-am născut. Vedem ceva asemănător la animale, care nu se mișcă inițial din locul nașterii lor, apoi fiecare se deplasează în funcție de dorința sa. Șerpii mici se tiriie, rățușca inoată, mierlele își iau zborul, boul își folosește coarnele, scorpioul acele, în fine fiecare este îndrumat în viață de către propria sa natură. Și în natura omului este ceva asemănător. Nou-născuții zac ca și cum ar fi fără suflet ; de îndată ce dobîndesc oarecare putere se folosesc și de suflet și de simțuri și se străduiesc să se ridice, utilizează miinile și îi recunosc pe cei care îi creșe ; se bucură de prezența celor de o vîrstă cu ei și stau cu bucurie în tovărășia lor, se joacă, sint atrași de povești, vor să dăruiască ceea ce le prisoșeste lor, observă cu mai multă curiozitate ce se petrece în casă, încep să comenteze, să învețe, vor să cunoască numele celor pe care îi văd, iar cînd se întrec la joacă cu ceilalți copii de vîrsta lor se bucură dacă înving, se întristează și își pierd curajul dacă sint învinși. Nu trebuie să considerăm că toate acestea n-au nici o motivație. Căci ființa omului a fost plăsmuită de natură în așa fel încît pare capabilă să dobîndească orice virtute. De aceea cei mici se mișcă fără a fi fost instruiți, ca și cum ar fi minași de un soi de simulacre ale virtuților, ale căror semînțe se află în ei. Căci există anumite elemente primordiale ale naturii care se dezvoltă și produc un fel de germen al virtuții. Dar fiindcă ne-am născut și am fost plăsmuiți pentru a avea anumite tendințe spre acțiune, iubire, generozitate, recunoștință, iar sufletele noastre sint predispușe la știință, prudență, curaj și sint ostile trăsăturilor opuse, acel soi de seintei ale virtuților menționate de mine nu se află fără motiv în copii ; de la ele se aprinde rațiunea filosofului ; urmînd-o ca pe un zeu îndrumător, acesta va atinge scopul suprem al naturii. După cum am mai spus-o adesea, la vîrsta fragedă, cînd mintea este slabă, forța naturii se vede ca prin ceață ; dar cînd sufletul

se întărește pe măsură ce se dezvoltă, el începe să recunoască forța naturii; astfel există posibilitatea de a merge mai departe pe acest drum în timp ce natura în sine se află doar într-un stadiu rudimentar.

16
44 Deci trebuie să pătrundem în esența naturii și să observăm în profunzime ceea ce ne dă ea: altfel nu ne putem cunoaște pe noi înșine. Fiindcă acest precept părea să fie mai presus de mintea omului, el a fost atribuit unui zeu. Deci Apollo Pythius ne poruncește să ne cunoaștem pe noi înșine. Dar faptul presupune deopotrivă cunoașterea corpului și a sufletului și o viață care să ne ofere posibilitatea de a ne bucura de amândouă. Dar fiindcă tendința primordială a sufletului este posesiunea amândurora într-o stare optimă, trebuie să admitem că prin satisfacerea acestei dorințe natura și-a atins scopul suprem și că acesta este binele suprem; desigur este necesar să-l dobîndim integral, în chip firesc și în sine, fiindcă
45 am văzut că și părțile sale constitutive sînt demne de a fi dobîndite în sine. Dar dacă cineva va considera că în enumerarea avantajelor trupești am omis plăcerea, voi trata altcîndva această chestiune. Dacă plăcerea face parte din ceea ce am considerat drept necesități primordiale ale naturii sau nu, faptul nu influențează discuția noastră. Căci dacă, așa cum mi se pare mie, plăcerea nu are în vedere bunurile naturale, am neglijat-o pe bună dreptate; dacă însă, după unii filosofi, ea se află în natură, nu stă în calea binelui suprem conceput de noi. Căci acestea sînt necesitățile naturale, iar dacă am adăuga la ele și un avantaj trupesc nu se va modifica deloc structura binelui suprem, așa cum am propus-o noi.

17
46 Raționamentul nostru s-a dezvoltat pornind de la prima recomandare a naturii. Acum să urmăm o altă metodă de argumentare, anume să pornim de la principiul că nu ne iubim numai pe noi, să presupunem că fiecare parte a ființei noastre are deopotrivă în trup și în suflet propria ei valoare și că prin urmare aceste părți ne stimulează în sine în cel mai înalt grad. Și ea să începem cu corpul, nu vezi cum

oamenii își ascund tarele rezultate din deformarea, slăbirea sau lipsa unor organe? Cum se luptă și se străduiesc pe cât se poate să nu arate defectele corpului și să le facă cât mai puțin vizibile? Cum sînt dispuși să îndure chiar durerile tratamentelor pe care le urmează, doar or recăpăta o înfățișare firească, chiar dacă uzul membrelor respective nu devine mai comod, ba chiar dacă se va diminua în viitor? Căci, din moment ce toți consideră că trebuie să se iubească integral și nu din alt motiv, ei în sine, rezultă că și fiecare parte a ființei trebuie să fie iubită în sine, dat fiind că întregul este iubit în sine¹⁷⁴. Cum? Oare nu există în mișcarea și în ținuta corpului nimic care să fie considerat de natură demn de cultivat, anume mersul, ținuta, fizionomia, privirea? Oare între acestea nu este nimic ce poate fi considerat demn sau nedemn de un om liber? Oare nu-i considerăm pe mulți oameni demni de ură, fiindcă par a disprețui printr-un gest sau atitudine legea și măsura naturii? Și fiindcă acestea privesc corpul, de ce să nu fie considerată și frumusețea pe drept cuvînt demnă de a fi dorită în sine? Dacă socotim că deformarea și mutilarea corpului trebuie evitate în sine, de ce să nu ne fixăm drept scop în sine, poate chiar cu deosebire, și frumusețea exterioară? Și dacă evităm o atitudine sau o mișcare rușinoasă, de ce să nu încercăm să dobîndim frumusețea? Ba chiar vom căuta să dobîndim sănătate, putere, să fim lipsiți de durere, nu numai pentru utilitatea lor, ci în sine. Fiindcă natura vrea să fie satisfăcută în toate părțile ei, ea urmărește în sine starea corpului cea mai potrivită cu natura, căci aceasta s-ar tulbura adînc dacă trupul ar fi bolnav, îndurerat sau neputincios.

Să cercetăm acum părțile cele mai importante ale sufletului: cu cât sînt mai nobile, cu atît dezvăluie mai limpede natura. Deci dorința înăscută a omului de cunoaștere și știință este atît de mare încît nimeni nu se poate îndoi că natura omului este atrasă de ele fără perspectiva nici unui avantaj. Nu-i vedem oare pe copii cum nu sînt împiedicați nici măcar

47

18

48

de bici să contemple și să cerceteze lucrurile din jurul lor? Că își reiau cercetarea chiar după ce au fost izgoșiți? Că se bucură să știe cîte ceva? Cum dorese să povestească altora ceea ce știu? Cum cortegiile, jocurile și spectacolele de acest fel le rețin atenția, astfel încît îndură chiar foamea și setea? Cum așa? Oare nu vedem că cei pasionați de muncile și artele proprii omului liber nu țin seama nici de sănătate, nici de interesele de familie și că îndură orice, fiind captivați de dorința de cunoaștere și de știință, că învățătura le oferă, cu prețul celor mai mari griji și eforturi, plăcerea? Eu cred că Homer a înțeles în oarecare măsură acest fapt în episodul relativ la sirene, plăsmuit de el. Sirenele nu-î opreau din drum pe trecători prin dulceața vocilor lor sau prin noutatea și varietatea cîntecelor lor, ci fiindcă declarau că știu multe, iar oamenii se agățau de stîncile lor din dorința de a învăța. Iată cum îl invită ele pe Ulisse — am tradus, pe lângă altele, acest pasaj din Homer — :

„Mult lăudate Odysseu, a aheilor fală măreață!
Haide, mai vino p-aci, mai oprește corabia ceea,
Stăi și ne-ascultă cîntarea, că nimenea pînă acuma
Nu ne-a trecut dinainte c-o luntre smolită pe mare.
Fieștecare mai sta să asculte din gurile noastre
Viers ca și mierea de dulce, apoi se-ntorcea fiecare
Prea mulțumit la cămin, ba știind mai multe din
lume.

Noi doară toate le știm : și cit suferiră argienii,
Știm ce pățiră cu voia divină și cei de la Troia.
Știm chiar și cîte se fac și desfăc pe bogata țărină”¹⁷⁵.

Homer a înțeles că această poveste nu va fi convinsgătoare, dacă un om atît de mare ar fi fost prins în plasa sirenelor prin cîteva cîntecele. Sirenele îi promiteau știința și nu era de mirare că lui Ulisse cel doritor de știință, aceasta îi era mai dragă decît patria. Trebuie să considerăm că dorința de a cunoaște totul, indiferent de importanța lucrului respectiv,

este proprie curioșilor, dar că dorința de cunoaștere produsă de contemplarea lucrurilor este specifică celor mai mari oameni.

Închipuiți-vă ce patimă îl stăpînea pe Arhimede, care, în timp ce desena figuri pe nisip, n-a simțit că patria sa a fost cucerită. Nu vedeți ce cantitate de inteligență a consumat Aristoxenus în muzică? Cît de pasionat a fost toată viața Aristofanes în studiile sale!¹⁷⁶ Ce să mai spun de Pitagora, de Platon sau de Democrit, cînd știm că au cutreierat cele mai îndepărtate ținuturi din dorința de învățătură? Cine nu i-a înțeles n-a iubit niciodată vreun lucru important și demn de a fi cunoscut. Mai trebuie spus că cine susține că se ocupă de astfel de studii pentru plăcerea sa sufletească nu înțelege că ele trebuie practicate în sine, fiindcă sufletul se delectează fără a avea nici un avantaj și se bucură de știință, chiar dacă această preocupare implică uneori dezavantaje. Ce rost are să căutăm atîtea argumente pentru fapte atît de clare? Să ne întrebăm pe noi înșine de ce ne emoționăm cînd privim mișcările stelelor, cînd contemplăm și cunoaștem tot ceea ce se ascunde în întunecimea naturii; de ce ne încîntă istoria, pe care o cercetăm în cele mai mici detalii, revenim pentru a releva evenimentele neglijate, continuăm pînă la capăt cercetarea celor începute. Îmi dau seama că studiul istoriei implică o anumite utilitate, nu numai plăcere. Cum? Dar cînd citim povești închipuite din care nu se poate trage nici un folos? Dar cînd vrem să cunoaștem numele celor care au înfăptuit ceva de seamă, pe părinții lor, patria lor și multe alte detalii foarte puțin necesare? De ce? Oare fiindcă oameni de condiție foarte modestă, lipsiți de orice speranță de a se realiza în domeniul politicii, de exemplu meseriașii, sînt pasionați de istorie? Îi putem vedea mai ales pe bătrînii oboșiți și fără speranța de a fi activi în politică ascultînd relatări despre faptele istorice și dorind să citească despre ele. De aceea trebuie să înțelegem că în obiectele învățaturii și ale cunoașterii există anumite stimulente care ne

19

50

51

52

53 îndeamnă spre învățătură și cunoaștere. Și vechii filosofi își închipuiau cum va fi viața înțelepților în Insulele Fericirilor¹⁷⁷ și considerau că aceștia sînt eliberați de orice grijă, neavînd nevoie să-și facă nici o grijă pentru cele necesare vieții, neavînd nimic altceva de făcut decît să-și petreacă toată vremea cercetînd, învățînd și cunoscînd natura. Dar noi înțelegem că studiul nu este numai o desfătare proprie vieții fericite, ci și o desfătare pentru nenorociți. Mulți prizonieri ai dușmanilor și ai tiranilor, mulți întemnițați, exilați și-au ușurat durerea

54 printr-o învățătură intensă. Fruntașul acestei cetăți, Demetrius din Phaleron, insultat și izgonit din patria sa, s-a îndreptat spre Alexandria, la regele Ptolemaius. Ca bun cunoscător al filosofiei — fusese elevul lui Teofrast —, a scris în răstimpul aceluiași exil nenorocit multe cărți celebre, nu pentru un folos pe care nu-l mai avea, ci pentru a-și cultiva sufletul cu un soi de hrană a nobleței omenești. Îl auzeam adesea pe eruditul Cn. Aufidius, fost praetor, care orbise, spunînd că este muncit mai mult de dorința în sine de a vedea decît de avantajele materiale ale vederii. În fine, dacă somnul n-ar aduce corpului odihnă și n-ar fi un leac pentru oboseală, am considera că este contrar naturii; căci suprimă simțurile și înlătură cu totul capacitatea de acțiune. De aceea, dacă natura n-ar cere odihnă sau dacă ar putea s-o dobîndească pe altă cale, am accepta ușor această soluție, din moment ce veghem adesea, uneori chiar împotriva naturii, din dorința de a întreprinde sau de a învăța cite ceva.

20
55 Există însă unele semne ale naturii mai limpezi, chiar foarte clare și indubitabile, mai ales la om, dar și la celelalte viețuitoare, că sufletul este mereu înclinat spre acțiune și că nu poate îndura deloc odihna eternă. Faptul se poate observa la vîrsta fragedă a copiilor¹⁷⁸. Deși mă tem să nu exagerez cu acest fel de exemple, mă gîndesc totuși că toți vechii filosofi, mai cu seamă adepții școlii noastre, se apleacă asupra leagănelor în ideea că pot cunoaște

foarte ușor voința naturii cercetînd copilăria. Vedem deci că nici copiii nu se pot liniști. De îndată ce au crescut puțin, se bucură de jocuri, fie ele obositoare, încît nu-i poți opri nici cu biciul, iar această dorință de a face ceva se intensifică odată cu vîrsta. Astfel, nici în perspectiva celor mai plăcute somnuri n-am dori somnul lui Endymion și dacă s-ar întîmpla să-l avem, ne-am considera morți. Ba chiar vedem că oamenii cei mai inactivi, dominați de nu știu ce soi de neputință deosebită, sînt într-o permanentă mișcare sufletească și trupească și, deși nu se află în fața nici unei necesități, fie caută o masă de joc, fie o distracție sau încearcă să vorbească cu cineva; fiindcă n-au desfătări proprii oamenilor liberi, caută cercuri și coronițe. Nici măcar fiarele închise pentru plăcerea noastră, deși sînt mai bine hrănite decît dacă ar fi libere, nu suportă ușor inactivitatea și tînjesc după mișcările libere și neîngrădite pe care li le-a dăruit natura. Astfel orice om născut și educat în cele mai bune condiții n-ar mai trebui să dorească nici măcar viața dacă ar fi să nu aibă nici un fel de activitate, chiar dacă s-ar putea bucura din plin de plăceri. Asemenea oameni fie au o activitate privată, fie se consacră politicii, fie se dedică integral studiului: dobîndirea plăcerii este atît de străină unei asemenea existențe, încît oamenii îndură griji, neliniște, nesomn, ca să se poată bucura de cea mai bună parte a omului, parte pe care trebuie s-o socotim divină, precum și de agerimea și puterea minții, fără a urmări plăcerea și fără a evita efortul. Ei nu încetează să admire descoperirile celor vechi și să cerceteze aspecte noi: fiindcă nu se pot sătura de această cercetare și uită de toate celelalte lucruri, ei nu se gîndesc la nimic meschin sau neînsemnat; efortul lor în aceste studii este atît de mare încît vedem că cei care și-au propus alt scop suprem și își îndrumă viața în funcție de folos și plăcere își consacră totuși timpul cercetînd și explicînd esența lucrurilor.

21 Deci se dovedește că sintem activi prin naștere.
 58 Există însă mai multe feluri de acțiuni, iar cele mai
 importante le întunecă pe cele minore. Cele mai
 importante sînt, după părerea mea și a adepților
 doctrinei pe care o cercetăm acum, contemplarea
 și cunoașterea corpurilor cerești, precum și a acelor
 lucruri pe care le ascunde natura sau se ascund ele
 însele, susceptibile de a fi descoperite de rațiune,
 apoi activitatea politică sau știința politicii, după
 aceea gîndirea prevăzătoare, echilibrată, puternică
 și dreaptă și celelalte virtuți și acțiuni conforme cu
 virtuțile — pe scurt toate cele *cinstite* — ; natura
 însăși ne îndeamnă să mergem pe calea cunoașterii
 și să aplicăm virtuțile. Orice începuturi sînt neîn-
 semnate, dar urmează dezvoltarea pe drumul ascen-
 dent, nu fără motiv ; căci în primele clipe ale vieții
 omul are o anumită delicatețe și moliciune și nu
 poate înțelege tot ce este mai bun și acționa în con-
 secință. Lumina virtuții și a vieții fericite — amîn-
 două trebuie dorite în cel mai înalt grad — apar mai
 tîrziu, iar esența lor este înțeleasă mult mai tîrziu.
 Foarte bine a spus Platon : „Fericit este acela căruia
 i-a fost dat să dobîndească la bătrînețe înțelepciunea
 și adevărul !”¹⁷⁹. Fiindcă am vorbit destul despre
 59 primele avantaje ale naturii, să cercetăm acum con-
 secințele lor mai însemnate. Așadar natura a creat
 și a format corpul omenesc în așa fel încît a desăvîrșit
 unele părți ale lui chiar de la naștere, iar pe altele
 odată cu trecerea timpului, fără a recurge prea mult
 la ajutoare exterioare. Ulterior a desăvîrșit, ca și
 corpul, sufletul : l-a înzestrat cu simțuri apte să per-
 ceapă lucrurile, ca să nu ducă nici o lipsă sau aproape
 nici una ; dar a părăsit ceea ce este în om mai dis-
 tins și mai bun. I-a dat totuși omului o minte capa-
 bilă de a adopta orice virtute și i-a însămințat, în
 afara oricărei învățături, noțiunile elementare cele
 mai importante și a început să-l instruiască și să-i
 60 insufle în ființă principiile virtuții. În privința virtuții
 a rămas la stadiul incipient, nimic mai mult. Deci este
 de datoria noastră -- cînd spun datoria noastră mă

refer la arta noastră — să cercetăm consecințele premi-
selor admise de noi, pînă cînd vom ajunge la rezul-
tatul dorit : această operație este mai importantă
și are în sine o valoare mai mare decît simțurile sau
calitățile corpului menționate de noi : desăvîrșirea
minții este cu mult superioară lor, încît abia poți
realiza cît de mare este deosebirea dintre ele. Astfel
trebuie să acordăm virtuții și acțiunilor conforme cu
virtutea întreaga cinstire, admirație și întreg zelul
nostru : toate calitățile sufletești și toate acțiunile
de acest fel sînt desemnate cu numele de *cinste*. Vom
înțelege curînd ce sînt aceste noțiuni, care este sem-
nificația acestor cuvinte, valoarea și esența fiecăreia.

Acum însă mă limitez să arăt că lucrurile calificate
drept cinstite, independent de dragostea pentru noi
însine, sînt totodată prin natura lor demne de a fi
dorite în sine. Dovadă copiii, în persoana cărora
natura poate fi privită ca într-o oglindă. Cît de puter-
nice sînt conflictele dintre ei ! Cît de bucușoși sînt
cînd înving ! Cît de mult doresc să nu fie acuzați !
Cît de mult vor să fie lăudați ! Cîte eforturi depun
pentru a fi primii între cei de o vîrstă cu ei ! Cît de
bine își amintesc de cei meritușoși ! Cît de mult doresc
să fie recunoscători ! Acestea sînt manifestările ori-
cărui caracter de elită ; natura pare că a conturat
în ele cinstea, așa cum o concepem noi. Dar la copii
ea este doar conturată : pe măsură ce omul înaintează
în vîrstă, ea se manifestă mai pregnant. Cine este
oareatit de străin de natura umană încît să fie insen-
sibil la indignarea provocată de o acțiune rușinoasă
sau la aprobarea suscitată de o acțiune cinstită ?
Cine nu-l urăște oare pe tînărul libidinos și depravat ?
Dimpotrivă, cine nu-l apreciază pe tînărul dezinte-
resat, pudic și consecvent ? Cine nu-l urăște pe trădă-
torul din Fregellae, Pullus Numitorius, deși trădarea
sa a fost utilă statului nostru ? Cine nu-i ridică în
slăvi pe Codrus, salvatorul cetății sale, sau pe fiicele
lui Erechteus ? Cine nu-l iubește pe Aristides pentru
felul cum a murit ? Cine nu urăște numele
lui Tubulus ? Oare uităm cît de impresionați sîntem

22
61

62

63 cînd auzim și citim despre faptele pioase, prietenoase, curajoase? Ce să mai spun despre noi, care ne-am născut, am crescut și am fost educați în spiritul gloriei și al onoarei? Cît de zgomotos reacționează mulțimea incultă cînd aude la teatru replica :

„Eu sint Oreste”,

iar celălalt tăgăduiește,

„Nu, dimpotrivă, îți spun, Oreste sint eu !”

64 Însă cînd amîndoi își oferă viața regelui, care nu știe ce să creadă : „amîndoi te rugăm să fim omoriți împreună”¹⁸⁰, această replică stîrnește de fiecare dată cea mai mare admirație. Deci nu există nimeni care să nu aprobe și să nu laude această afecțiune sufletească, cu totul dezinteresată. Dimpotrivă, credința este contrară interesului. Nu numai poveștile, dar și istoria este plină de asemenea exemple, mai ales istoria noastră. Noi l-am desemnat pe cel mai bun dintre noi să primească obiectele de cult ale zeiței din Ida, le-am oferit unor regi protectori, comandantii noștri și-au închinat viața patriei, consilierii noștri l-au avertizat pe un rege dușman să se ferească de otravă¹⁸¹, în cetatea noastră a existat o fată care s-a sinucis pentru a se purifica după ce a fost pîngărită și totodată un tată care și-a omorît fiica pentru a nu fi pîngărită. În privința acestor fapte și a multor altora, cine nu înțelege că cei care le-au înlăptuit au fost stimulați de strălucirea virtuții fără a ține seama de interesul lor și că noi, admiratorii acestor fapte, sîntem atrași numai de cinste și de nimic altceva?

23 După expunerea succintă a acestor fapte — n-am dat toate exemplele pe care le cunoșteam, fiindcă totul era foarte clar —, se poate deduce într-adevăr că toate virtuțile și cinstea izvorită și determinată
65 de ele sînt demne de a fi dobîndite în sine. În cadrul cinstei, despre care vorbim acum, nimic nu este mai strălucit și mai important decît legăturile dintre oameni și un soi de asociere și împărtășire a intere-

selor, precum și afecțiunea pentru neamul omenesc, afecțiune care a apărut odată cu prima procreare, dovadă iubirea părinților pentru copii și legăturile dintr-o familie întărite prin căsătorii și rudenie. Pe nesimțite iubirea depășește aceste granițe, mai întâi prin legăturile de rudenie, apoi prin înrudiri, după aceea prin prietenii, apoi prin legăturile de vecinătate, prin raporturile dintre concetățeni și dintre aliați și prieteni, din rațiuni de stat : astfel întreg neamul omenesc este cuprins în acest sistem de legături ; la acestea se adaugă o predispoziție a sufletului în virtutea căreia atribuim fiecăruia ce i se cuvine și astfel societatea omenească este apărută în chip generos și eficient prin justiție ; ei i se adaugă pietatea, bunătatea, generozitatea, blîndețea, amabilitatea și toate celelalte calități de felul acesta. Aceste trăsături sînt proprii justiției și celorlalte virtuți. Din moment ce ființa omenească a fost înzestrată prin naștere cu un sentiment civil și popular — numit de greci πολιτικόν¹⁸² — nici o acțiune a virtuții nu este incompatibilă cu comunitatea, cu iubirea și cu societatea oamenilor, despre care am vorbit mai sus, iar la rîndul ei justiția are nevoie în acțiunea sa de sprijinul celorlalte virtuți. Natura acestui acord și consens al virtuților este identică cu natura cinstei, fiindcă cinstea se confundă cu virtutea sau cu acțiunea virtuoasă¹⁸³. Conduita conformă cu cinstea și cu virtuțile poate fi considerată dreaptă, cinstită, consecventă și potrivită cu natura. Totuși, dintr-un anume punct de vedere, filosofii fac deosebire între virtuți, în ciuda legăturii strînse și intime dintre ele. Deși sînt unite și legate între ele și depind unele de altele și nu pot fi separate, totuși fiecare are funcția ei, de exemplu curajul este necesar în eforturi și pericole, temperanța în evitarea plăcerilor, prudența în selecționarea bunurilor și relelor, justiția în a atribui fiecăruia ce este al său. Fiindcă orice virtute are tendința de a-și depăși limitele pentru a-i atrage și cuprinde pe ceilalți oameni, rezultă că prietenii, frații, cei apropiați, rudele, concetățenii, în fine toți

66

67

oamenii — noi vrem ca societatea omenească să fie unitară — trebuie cultivați în sine. Dar în ei nu există nimic demn de a fi inclus prin natura sa în
 63 noțiunea de bine suprem. Așa se face că există două categorii de lucruri demne de a fi dobândite în sine : într-una intră elementele sufletești și trupesti prin care se desăvârșesc binele și răul suprem, în cealaltă elemente care nu se află nici în suflet nici în corp, adică părinții, copiii, cei apropiați, chiar patria ; și acestea sînt îndrăgite în sine, dar nu au aceeași esență ca celelalte. Niciodată nu va putea dobîndi
 24 cineva binele suprem dacă va cuprinde în această noțiune lucruri din afara ființei sale, chiar dacă sînt demne de a fi îndrăgite.

Cum poate fi adevărat, vei spune tu, că totul poate
 69 fi raportat la binele suprem, dacă prietenia, rudenia și celelalte lucruri exterioare nu sînt cuprinse în el ? Deoarece cultivăm aceste lucruri exterioare prin îndatoririle rezultate din specificul fiecărei virtuți. Căci cultivarea prietenilor și a părinților îi este de folos celui care se achită de această îndatorire prin faptul că împlinirea îndatoririi este o faptă dreaptă, rezultat al virtuților. Astfel de fapte vor să săvîrșească înțelepții sub îndrumarea naturii ; dar oamenii nu sînt perfecți și totuși cei înzestrați cu o minte deosebită sînt stimulați de glorie, iar gloria are înfățișarea asemănătoare cu aceea a cinstei. Iar dacă ar cerceta în profunzime cinstea desăvîrșită din toate punctele de vedere ca pe ceva unic în strălucirea sa și demn de laudă în cel mai înalt grad, ce bucurie mare i-ar cuprinde, de vreme ce se bucură atît de mult și la simpla percepție rudimentară a acestei
 70 noțiuni ? Dacă socotim că cel datat plăcerilor și cel cuprins de flăcările dorințelor încearcă o mare bucurie atunci cînd dobîndese ceea ce doreau, cu cît trebuie să fi fost mai mare bucuria lui Africanus cel Bătrîn după ce l-a înfrînt pe Hannibal și cea a lui Africanus cel Tînăr după ce a distrus Cartagina ? Dacă bucuria celui care a coborît pe Tibru într-o zi de sărbătoare ¹⁸⁴ a fost atît de mare, cît de mare

trebuie să fi fost bucuria lui L. Paulus cînd a urecat același rîu pentru a-l aduce pe regele Perseus, luat prizonier? Deci hai, dragă Lucius, construiește-ți în suflet templul înalt și minunat al virtuților : nu te îndoi că posesorii lor, inzestrați cu un suflet nobil și elevat, trăiesc în permanență fericiți, fiindcă înțeleg că toate schimbările soartei și modificările lucrurilor și ale timpurilor sînt de mică importanță și slabe în fața virtuții. Bunurile trupești menționate de noi întregesc viața fericită, dar ea poate exista și fără ele. Aceste accesorii ale bunurilor sînt mici și neînsemnate și nici măcar nu se văd în strălucirea virtuții după cum stelele nu se văd în strălucirea soarelui. 71

Dar pe cît este de adevărat că aceste bunuri trupești sînt de mică importanță pentru fericirea vieții, pe atît de exagerat este să susții că n-au nici o importanță. Cei care gîndesc astfel au uitat, după părerea mea, principiile pe care le-au admis. Și acestor bunuri trebuie să li se acorde ceva, dar cu condiția să înțelegem cît se cuvine să le atribuim. Este de datoria filosofului, care caută adevărul și nu strălucirea exterioară, să nu considere drept lipsit cu totul de valoare ceea ce chiar stoicii trufași considerau conform cu natura și să înțeleagă că forța virtuții și autoritatea ei, ca să întrebuițez acest termen, sînt atît de mari, încît celelalte bunuri, fără a fi cu totul lipsite de valoare și atît de neînsemnate, par a fi inexistente. Aceasta este opinia unui om care nu disprețuiește tot ceea ce este în afara virtuții și totodată ridică în slăvi virtutea prin elogiile sale. Iată în fine explicația completă și perfectă a binelui suprem. Ceilalți filosofi au încercat să-i smulgă fiecare cîte o bucătică, deoarece fiecare a vrut să formuleze o opinie personală. 72

Aristotel și Teofrast au elogiad adesea știința naturii în sine, Erillus, captivat de aceste elogi, a apărut știința ca pe un bun în sine, afirmînd totodată că nimic altceva nu este demn de a fi dorit în sine. Cei vechi au spus multe despre disprețuirea celor omenești, iar Ariston n-a reținut decît un singur 25
73

lucru : a afirmat că în afară de virtuți și de vicii nu există nimic demn de a fi dorit sau evitat. Adepții noștri au declarat că lipsa de durere face parte din lucrurile conforme cu natura. Hieronymus a afirmat că acesta este binele suprem. Dar Calliphon, și după el Diodorus, n-au putut suprima cineștea, pe care noi o considerăm cel mai important lucru, deși unul iubea plăcerea, iar celălalt lipsa de durere.

74 Chiar adepții plăcerii, epicureii, caută ocolișuri și vorbesc tot timpul numai despre virtute : ei afirmă că inițial omul nu urmărește decât plăcerile, iar apoi, ca urmare a obișnuinței, capătă o a doua natură și astfel, sub îndrumarea acesteia, multe acțiuni ale sale n-au în vedere plăcerea. Rămân stoicii. Ei n-au adoptat o parte sau alta, ci întreaga noastră filosofie. Ca și ceilalți hoți, care schimbă semnele lucrurilor furate, tot astfel au schimbat și ei terminologia, pentru a prezenta opiniile noastre drept ale lor. Deci numai doctrina noastră este demnă de cei care studiază artele spiritului¹⁶⁵, de erudiți, de oamenii vestiți, de fruntașii vieții politice, de regi.”

75 După aceasta PISO a tăcut câteva clipe și a spus : „Ce se întâmplă ? Vi se pare că am utilizat suficient dreptul pe care mi l-ați acordat pentru expunere ?“ EU am spus : „Și astăzi, ca și altădată, dai impresia că ești un cunoscător atît de bun al acestui domeniu, încît, dacă am avea ocazia să te ascultăm mereu, n-am mai avea prea multe de aflat de la greci. Sînt de acord cu tine, cu atît mai mult cu cit îmi amintesc că Staseas din Neapolis, profesorul tău și bine-cunoscut peripatetician, avea idei oarecum deosebite de ale tale, întrucît îmbrățișa opiniile celor care atribuiau un rol însemnat soartei favorabile și defavorabile, avantajelor și dezavantajelor legate de corp.” „Ai dreptate, spuse PISO, dar bunul nostru prieten Antiochus trata aceste probleme cu mai multă competență decît Staseas. Cu toate acestea nu mă interesează în ce privință ești de acord cu mine, ci care este opinia iubitului nostru Cicero, elevul tău, pe care doresc să ți-l răpesc.”

Atunci LUCIUS spuse : „Argumentele tale mi se par solide și cred că și fratele meu este de aceeași părere.” PISO îmi spuse : „De ce îi dai acestui tânăr libertatea de alegere ? Sau preferi să învețe lucrurile care îl lasă cu desăvîrșire ignorant, chiar după ce le va fi asimilat cu totul ?” „În ceea ce mă privește, am spus EU, îi dau întreaga libertate, dar nu-ți amintești că am voie să fiu de acord cu ceea ce ai spus ? Cine ar putea să nu fie de acord cu ceea ce i se pare plauzibil ?” „Oare poate cineva să nu fie de acord cu ceea ce n-a perceput, n-a înțeles și n-a cunoscut ?” „Deosebirea dintre noi nu este mare în această privință, PISO, am spus EU. Numai definiția dată de stoici capacității de percepție mă poate face să cred că sînt incapabil de a percepe ceva : ei afirmă că nu există posibilitatea de a percepe ceva, cu excepția lucrurilor atît de evident adevărate încît nu pot fi false¹⁶⁶. În privința aceasta sînt în dezacord cu stoicii și n-am nimic împotriva peripateticienilor. Dar să nu ne ocupăm de aceste chestiuni ; ele presupun o discuție foarte îndelungată și controversată. Mi se pare că ai trecut prea repede peste afirmația că toți înțelepții sînt mereu fericiți. Nu știu cum de ai trecut-o atît de ușor cu vederea. Dacă nu este așa, mă tem că este adevărată opinia lui Teofrast despre soartă, durere și chin, lucruri pe care el le socotește incompatibile cu viața fericită. Căci este întru totul imposibil să fii în același timp fericit și copleșit de rele. Nu înțeleg prea bine cum se împacă aceste situații.” „Deci, spuse PISO, ori nu admiti că forța virtuții este atît de mare încît ea singură este suficientă pentru dobîndirea vieții fericite sau, dacă admiti aceasta, negi posibilitatea ca cei înzestrați cu virtute să fie fericiți, chiar dacă sînt loviți de cîteva rele.” „Sînt de acord, am spus EU, că forța virtuții este cît se poate de mare, dar vom vedea altă dată cît de mare este ; acum te întreb doar dacă această forță poate fi într-adevăr atît de mare, din moment ce există alte bunuri în afara ei.” „Dacă admiti, cu stoicii, că singură virtutea

realizează viața fericită, ești de acord și cu peripatecienii. Stoicii admit că cele pe care nu îndrăznesc să le numească rele sînt aspre, neplăcute, de evitat, străine naturii; noi le numim rele, dar neînsemnate și foarte mici. De aceea, dacă poate fi fericit cel care are de înfruntat situații aspre și de evitat, poate fi fericit și cel lovit de rele mici.” Iar EU am spus: „Piso, dacă există vreun om capabil de a înțelege în profunzime obiectul unei controverse, acela ești tu. De aceea fii te rog atent: poate, din vina mea eventual, nu-mi înțelegi întrebarea.” „Sînt atent, spuse PISO, și-ți aștept răspunsul.”

27 „Îți voi răspunde că nu cercetez acum ce posibili-
79 lități are virtutea, ci ce este consecvent și inconsecvent în această doctrină.” „În ce fel?” a întrebat PISO. „Cînd Zenon, am răspuns EU, proclamă solemn în stilul unui oracol: ‘Virtutea este suficientă în sine pentru a dobîndi fericirea’, iar cineva îl întrebă: ‘De ce?’, el va răspunde: ‘Fiindcă nu există nici un alt bun în afară de virtute’. Nu mă interesează dacă este adevărat sau nu; afirm doar că vorbele sale se potrivesc foarte bine între ele.
30 Să presupunem că Epicur a spus același lucru: „Înțeleptul este mereu fericit”¹⁸⁷; uneori, cînd se infierbîntă, afirmă că cel lovit de cele mai mari dureri va spune: ‘Cît este de bine! Cît de lipsit de griji sînt!’. Nu-l voi combate fiindcă este atît de departe de natura binelui: îl voi ataca pentru că nu înțelege ce concluzie trebuie să tragă din ideea că durerea este cel mai mare rău. Mă îndrept și împotriva tă. Tu ai despre toate bunurile și relele aceleași idei ca și cei care n-au văzut un filosof nici măcar într-un tablou, după cum se spune¹⁸⁸: consideri drept bunuri sănătatea, forța, statura, frumusețea, integritatea corpului pînă în virful unghiilor, iar deformațiile corpului, boala, slăbiciunea le socotești
31 rele. Ai adus, este drept, puține elogii avantajelor exterioare; dar dacă avantajele corporale sînt bunuri, înseamnă că vei considera că sînt bunuri și cele care le întregesc, adică prietenii, copiii, rudele, bogățiile,

onorurile, influența. Bagă de seamă, eu nu le condamn; dar dacă sînt rele întîmplările care îl pot lovi și pe înțelept, rezultă că înțelepciunea nu este suficientă pentru a face viața fericită.” „Dimpotrivă, a spus PISO, nu este suficientă pentru fericirea deplină, dar pentru viața fericită da.” „Am observat, am spus EU, că ai formulat această idee cu puțin înainte și știu că este una din opiniile curente ale lui Antiochus. Dar ce poate fi mai puțin convingător decît afirmația că cineva este fericit și totodată nu îndeajuns de fericit? Ceea ce se adaugă la ceea ce este suficient este în plus; și nimeni nu este prea fericit; deci nu poate fi fericit decît cel fericit.”

„Prin urmare, spuse PISO, din punctul tău de vedere Q. Metellus, care și-a văzut trei dintre fiii săi consuli — între ei unul a fost și censor și a repurtat un triumf —, pe al patrulea praetor, i-a lăsat în viață, a avut trei fete măritate și a fost el însuși consul, censor, ba chiar augur, și presupunînd că a fost și înțelept, în aceste condiții n-a fost mai fericit decît Regulus, care, deși înțelept și el, a căzut prizonier și a fost ucis prin nesomn și înfometare?”

„De ce îmi pui această întrebare? am spus EU. Întreabă-i pe stoici.” „Ce crezi că vor răspunde?”

a replicat PISO. „Că Metellus n-a fost deloc mai fericit decît Regulus.” „Deci, a spus PISO, acesta este punctul de pornire.” „Totuși am spus EU, ne îndepărtăm de subiectul nostru. Îți repet, nu mă interesează acum ce este adevărat în doctrina fiecărui filosof, ci ce se cuvine să spună fiecare. O de-ar spune stoicii că un om poate fi mai fericit decît altul! Doctrina lor s-ar prăbuși. De vreme ce binele constă numai în virtute și în cinste, iar virtutea și cinstea nu pot spori după părerea lor, de vreme ce există un singur bun care aduce în chip necesar fericirea și el nu poate fi sporit, iar fericirea depinde numai de el, cum poate fi cineva mai fericit decît altcineva? Vezi ce bine se potrivește aceste idei? Iar ideile lor — trebuie să mărturisesc ce simt — se imbină perfect. Concluziile corespund premiselor, termenii medii

82

28

83

amîndurora și toate între ele. Ei înțeleg consecințele și contradicțiile. Ca și în geometrie, dacă accepți un lucru trebuie să admiți și toate consecințele: admite că cinstea este singurul bun, trebuie să admiți că și viața fericită depinde de virtute. Inversează termenii. Dacă îl accepți pe cel din urmă trebuie să-l accepți și pe primul: adepții voștri nu procedează astfel. „Există trei feluri de bunuri” spun ei. Discursul vostru merge repede înainte. Ajunge la binele suprem și încep hîrtoapele; dorește să spună că înțeleptului nu-i poate lipsi nimic pentru a trăi fericit. Frumoasă vorbă, în stilul lui Socrate, ba chiar al lui Platon. „Îndrăznesc s-o afirm, vei spune. Numai dacă vei reface țesătura discursului: dacă sărăcia este un rău, nici un cerșetor nu poate fi fericit, oricît ar fi de înțelept. Dar Zenon a îndrăznit să spună nu numai că este fericit, dar și bogat. Suferința este un rău, deci cel torturat nu poate fi fericit. A avea copii este un bun, deci lipsa de copii este o nenorocire. Patria este un bun, deci exilul este o nenorocire. Sănătatea este un bun, deci boala este o nenorocire. Integritatea corporală este un bun, deci slăbiciunea este o nenorocire. Vederea bună este un bun, deci orbirea este o nenorocire. Iar dacă fiecare din aceste nenorociri în parte poate fi ușurată prin alinare, cum le-ar putea îndura cineva pe toate? Să admitem că cineva este în același timp orb, slab, greu bolnav, sărac și torturat: cum îl vei considera, Zenon?” „Fericit, chiar foarte fericit” va spune el. Fiindcă am arătat că fericirea nu are trepte, ca și virtutea, de care depinde fericirea.” Pentru tine este de neconceput, 85 fiindcă există și fericire deplină. Cum? Oare opinia ta este plauzibilă? Dacă ne-am judeca în fața poporului, nu vei convinge niciodată pe nimeni că este fericit un om lovit de atîtea nenorociri. Dacă ne vom judeca în fața unor oameni avizați, pe de o parte vor ezita poate să acorde virtuții o importanță atît de mare încît să creadă că cei virtuoși pot fi fericiți și în taurul lui Phalaris, pe de alta nu vor ezita să

spună că stoicii sînt consecvenți și că voi vă contradiceți.” „Prin urmare ești de acord cu tratatul lui Teofrast *Despre viața fericită* ?” a întrebato PISO. „Ne îndepărtăm totuși de scopul nostru și ca să nu mă îndepărtez mai mult, îți spun, PISO, că sînt de acord dacă acestea sînt rele.” „Nu ți se par deci rele?” a întrebato PISO. „Întrebarea ta este de așa natură, am spus EU, încit vei fi obligat să te aperi.” „Cum așa?” a întrebato el. „Dacă sînt rele, cel lovit de ele nu va fi fericit. Dacă nu, întreaga doctrină a peripateticienilor se prăbușește.” PISO spuse rîzînd : „Văd cum procedezi de teamă să nu-ți răpesc elevul.” Atunci EU : „Ai voie să-l duci cu tine. Căci dacă va fi alături de tine, va fi totodată alături de mine.”

86

„Deci, Lucius, ascultă, spuse PISO, acum trebuie să discut cu tine. Importanța filosofiei, spune Teofrast rezidă exclusiv în capacitatea ei de a crea o viață fericită. Cu toții sîntem înflăcărați de dorința de a trăi fericiți. Asupra acestui lucru fratele tău și cu mine sîntem de acord. De aceea trebuie să vedem dacă un sistem filosofic poate realiza o astfel de viață. O promite, de bună seamă. Dacă nu ar fi în măsură s-o facă, de ce ar fi străbătut Platon Egiptul pentru a învăța de la preoții barbari numerele și semnele cerești? De ce s-a dus apoi la Archytas la Tarent? De ce s-a dus la Loeroi, la ceilalți pitagoricieni, Echecrates, Timaeus, Arion, și, după ce expusese doctrina lui Socrate, i-a adăugat și învățătura pitagoricienilor și a adoptat idei pe care Socrate le respingea? Deci însuși Pitagora a vizitat Egiptul și s-a dus și la magii persilor? De ce a străbătut pe jos atîtea ținuturi barbare și a traversat atîtea mări? De ce Democrit a făcut și el toate acestea? Despre el se spune — nu cercetez dacă este adevărat sau nu — că și-a scos ochii, de bună seamă pentru a fi împiedicat cît mai puțin să gîndească, și-a abandonat casa părintească, și-a părăsit ogoarele necultivate pentru a căuta ce altceva decît viața fericită? Chiar dacă socotea că această viață depinde de cunoașterea natu-

29

87

rii, dorea totuși să dobândească prin această cercetare un suflet bun. Căci el numește binele suprem εὖδουσία și adesea ἀθρυβία, ceea ce înseamnă suflet liber de teamă. Dar deși ideile sale sînt strălucite nu sînt totuși prea subtile. Se ocupă puțin de virtute și este simplist în ceea ce privește această chestiune. Apoi Socrate, primul, a început să cerceteze aceste probleme și și-a expus ideile chiar aici, pe locul unde ne aflăm. După ce Zenon le-a învățat de la adepții doctrinei noastre, le-a expus în alt fel, așa cum praetorul ordonă 'procesul să fie reluat în alt fel'. Din acest punct de vedere îl aprobi tu. Bineînțeles că el evită acuzarea de a fi inconsecvent modificînd termenii, noi însă n-o putem evita. El afirmă că Metellus n-a fost mai fericit decît Regulus, dar a precizat că viața celui dintîi este totuși preferabilă, cu alte cuvinte nu trebuie dorită mai mult, ci preferată, iar dacă există posibilitatea unei alegeri, trebuie aleasă viața lui Metellus și respinsă aceea a lui Regulus. Ceea ce Zenon numește preferabil și demn de a fi ales, eu numesc mai fericit, fără a-i atribui acestei existențe o importanță mai mare decît stoicii. Ce altă deosebire este între noi decît că eu desemnez cu cuvinte cunoscute lucruri cunoscute, iar ei caută cuvinte noi pentru aceleași lucruri? După cum în Senat există mereu cineva care cere un interpret. Eu numesc bun ceea ce este conform cu natura și rău ceea ce îi este potrivnic. Nu numai eu, ei și tu, Chrysippus, cînd te afli în for sau acasă : dar la școală încetezi să vorbești astfel. De ce? Consideri că oamenii trebuie să vorbească într-un fel, iar filosofii altfel? Într-un fel gîndesc învățații, într-altul neînvățații despre valoarea fiecărui lucru. Dar cînd învățații au convenit asupra valorii fiecărui lucru -- dacă stoicii ar fi într-adevăr oameni, ar vorbi ca toată lumea --, stoicii n-au decît să plăsmuiască vorbe după voie, numai fondul să rămînă neschimbat.

30 Dar am ajuns la acuzația de inconsecvență; să
 90 nu mă mai invinuiеști că mă îndepărtez de subiect :
 tu consideri că inconsecvența este în terminologie,

eu consideram că este de fond. Dacă vom înțelege destul de bine, iar stoicii ne sînt de mare ajutor în această privință, că forța virtuții este atît de mare încît totul, fără excepție, dispăre din fața ei, atunci cînd voi numi „bunuri” tot ceea ce stoicii numesc „avantaje”, preferabile, demne de a fi alese, demne de a fi puse mai presus — de bună seamă ei le numesc astfel fiindcă le atribuie o valoare destul de mare —, prin urmare cînd voi numi bunuri cele desemnate de stoici cu atîția termeni parțial noi — de exemplu preferabile și condamnabile —, parțial cu termeni avînd aceeași semnificație — ce deosebire este între a dori și a alege? Mi se pare mai clar că alegerea implică totodată și o dorință —, deci cînd le voi numi bunuri are importanță numai însemnătatea pe care le-o atribui, cînd le consider demne de a fi dorite are importanță numai intensitatea dorinței. Dar dacă nu le consider nici eu demne de a fi dorite pe cît nu le consideri nici tu demne de a fi alese, iar eu, care le numesc bunuri, nu le atribui o însemnătate mai mare decît tine, care le numești preferabile, ele vor trebui să dispară în întinerie și să se lase luminate de razele virtuții ca de razele soarelui. Dar vei spune că viața care conține un rău nu poate fi fericită. Deci nu va exista recoltă dacă vei găsi în desimea spicelor mănoase puțin ovăz, negustoria nu va fi rentabilă dacă la cîștiguri foarte mari vor surveni și cîteva pierderi. Să admitem oare că asemenea întîmplări sînt normale în toate domeniile și în toate împrejurările, iar în viață situația să fie alta? Nu vei judeca ansamblul în funcție de partea cea mai mare? Ne putem oare îndoi că importanța virtuții în viața omenească este atît de covîrșitoare încît copleşește restul? Voi îndrăzni deci să numesc bunuri și celelalte lucruri conforme cu natura și nu voi ezita să le răpesc vechiul lor nume, nici să caut unul nou, dar voi așeza virtutea cu toată greutatea ei, ca să spun așa, pe celălalt platou al balanței. Acel platou va atîrna, crede-mă, mai greu decît pămîntul și toate mările la un loc. Căci un lucru își

91

92

trage numele întotdeauna de la ceea ce este preponderent în el și are influența cea mai mare. Să luăm de exemplu o persoană veselă prin excelență. Deci dacă se va întrista o singură dată, înseamnă că viața sa veselă a dispărut cu totul? Dar în cazul lui M. Crassus, despre care Lucilius spune că a ris o singură dată în viață, i se potrivește oare mai puțin numele de ἀγέλαστος, după expresia aceluiași Lucilius? Polycrates din Samos era considerat fericit: nimic n-a contravenit vreodată dorințelor sale în afară de faptul că a scăpat în mare inelul la care ținea. Din pricina unei supărări era deci nefericit, dar fericirea i-a revenit când a fost găsit în mădularele unui pește chiar acel inel. Dacă era nehibzuit — și desigur era, în calitate de tiran —, nu urma să fie niciodată fericit; dacă ar fi fost înțelept n-ar fi fost niciodată nefericit, nici măcar când Oroetes, satrapul lui Darius, l-a supus supliciuului. 'Dar a fost lovit de multe rele' vei spune tu. Cine afirmă contrariul? Dar acele rele ar fi fost dominate de măreția virtuții.

31
93

Dar oare nu admiți ideea peripateticienilor că viața tuturor oamenilor buni, adică înțelepți, înzestrați cu toate virtuțile, conține din toate punctele de vedere mai mult bine decât rău? Cine o spune? Poate că stoicii. Nicidecum, ci cei care măsoară totul cu plăcerea și durerea. Nu afirmă ei cu tărie că evenimentele din viața unui înțelept sînt mai degrabă conforme cu dorința decât potrivnice ei? Așadar, din moment ce accia care afirmă că nici măcar n-ar întinde mîna spre virtute dacă aceasta n-ar fi un izvor de plăcere îi atribuie totuși virtuții o valoare atît de mare, ce trebuie să facem noi care socotim că orice bun sufletește, fie el cît de mic, este cu mult mai important decît toate bunurile trupești, încît acestea dispar cu totul? Cine ar îndrăzni să spună că un înțelept ar putea renunța pe veci la virtute pentru a se elibera de orice virtute? Cine dintre noi, care nu ne rușinăm să numim rele cele numite de stoici lucruri aspre, ar spune că este mai bine să săvîrșești o faptă rușinoasă însoțită de plăcere

decît una cinstită însoțită de durere? După părerea mea vestitul Dionysius din Heraclea s-a îndepărtat în chip rușinos de stoici, sub motiv că îl dureau ochii. Ca și cum Zenon l-ar fi învățat că de fapt nu suferă nici în timpul suferinței ! El auzise, dar nu înțelesese, că durerea nu este un rău fiindcă ea nu este ceva rușinos și că un bărbat trebuie s-o îndure. Dacă ar fi fost peripatetic, cred că și-ar fi menținut părerea că durerea este un rău, dar în privința intensității și a îndurării curajoase a durerii peripateticienii au aceleași opinii ca și stoicii. Și iubitul tău Arcesilaos deși era mai încăpăținat în discuție a fost totuși adeptul nostru, căci a fost elevul lui Polemon. Pe cînd îl chinuiau durerile podagrei, după ce epicureul Charmides, prietenul său intim, i-a făcut o vizită și, trist fiind, se pregătea să plece, Arcesilaos i-a spus : „Rămii, te rog, Charmides, ceea ce s-a întîmplat aici — și își arăta picioarele — n-a ajuns aici” — și își arăta inima.

„Aceasta este doctrina noastră, care ți se pare inconsecventă. Deși virtutea are o superioritate cerească și divină atît de mare, încît în prezența ei și a faptelor celor mai mari și mai lăudabile, săvirșite în spiritul virtuții, nenorocirea și necazurile dispar cu totul ; chiar dacă este obosit, chiar dacă va avea de îndurat o neplăcere, orice înțelept va fi mereu fericit, dar totuși se poate întîmpla ca unul să fie mai fericit decît altul.” „Tu, Piso, am spus EU, trebuie să confirmi în permanență această idee : dacă vei reuși s-o menții, vei avea ocazia să-l răpești nu numai pe Q. Cicero, fratele meu, ci chiar și pe mine.” Atunci QUINTUS spuse : „Mi se pare că ideea a fost suficient argumentată și mă bucur că această doctrină, a cărei avere modestă îmi părea mai de preț decît bogățiile celorlalte doctrine — mi se părea că este atît de bogată încît să pot pretinde de la ea tot ceea ce îmi este necesar în studiile mele —, mă bucur deci să descopăr că această doctrină este mai profundă decît celelalte, deși unii îi refuză această calitate.”

„Nu mai pătrunzătoare decît doctrina noastră, a spus POMPONIUS, dar, pe Hercules, oricum expunerea ta mi-a plăcut foarte mult. Nu credeam că toate aceste idei pot fi exprimate în limba latină, iar tu le-ai expus la fel de limpede ca grecii. Dar, dacă găsiți și voi de cuviință, cred că a venit timpul să mergem drept la mine.” La aceste cuvinte, socotind că am discutat destul, ne-am îndreptat cu toții spre oraș, spre casa lui Pomponius.

NOTE

¹ Aluzie la dialogul lui Cicero, *Hortensius* (45), din care s-au păstrat doar câteva fragmente. Cf. *Tusc.*, 2, 2, 4.

² Vers din piesa *Heautontimorumenos*, 1, 1, 17.

³ Începutul tragediei *Medeea* de Ennius, inspirată din piesa cu același titlu de Euripide.

⁴ DIOG. LAERT, 10, 13 : „<Epicur> se folosea de termeni proprii pentru a desemna lucrurile, iar gramaticul Aristofanes îl acuza din pricina stilului său foarte personal. Exprimarea sa era atât de clară, încît și în tratatul său *Despre retorică* el nu formulează altă pretenție decît faptul de a fi clar”. *CIC., Fin.*, 2, 5, 15; 2, 6, 18; 2, 9, 27; *Nat. deor.*, 1, 31, 85; 2, 17, 46; *Div.*, 2, 50, 103; *Tusc.*, 5, 9; *Brut.*, 35, 131; *GELL.*, 2, 9, 4; *ATHEN.*, 5, 187 C; *SEXT. EMP., Adv. mathem.*, 1, 1; *DION. HALIC., De comp. verb.*, 21, 188.

⁵ *TERENT., Phorm.*, 3, 3, 14.

⁶ Cf. *CIC., Acad.*, 1, 6, 24 : „Iar în privința naturii — aceasta era continuarea expunerii — ei afirmau că se împarte în două părți : una activă, alta care se supune, ca să spun așa. acestea și oferă materia produselor. Considerau că în principiul activ există o anume putere, în cel pasiv o anume materie; totuși fiecare din aceste principii se află în celălalt, căci materia n-ar putea fi coerentă dacă n-ar fi legată de nici o putere, nici puterea respectivă n-ar exista fără materie. Nu există nimic care să nu aibă un loc bine stabilit. Ei numeau ceea ce rezultă din ambele principii corp și, ca să spun așa, *calitate*”.

⁷ Aluzie la sistemul roman de repartizare a provinciilor viitorilor guvernatori, prin tragere la sorți. Cf. *CIC., Fat.*, 20, 48 : „Chiar dacă există atomi, ceea ce nu se poate dovedi, după părerea mea, în nici un fel, aceste devieri nu s-ar putea explica totuși niciodată. Dacă deplasarea atomilor prin propria lor greutate rezultă dintr-o necesitate naturală, fiindcă orice lucru care are greutate trebuie să se miște și să fie pus în mișcare, dacă nu intervine nici un obstacol, înseamnă că și devierea este necesară pentru unii atomi sau, dacă epicureii o doresc, pentru toți...” (*lacună*).

⁸ Cf. DIOG. LAERT., 10, 91 : „Mărimea soarelui și a celorlalte stele este, în ceea ce ne privește pe noi, exact cit pare. [Acest lucru îl arată Epicur în cartea a XI-a din tratatul *Despre natură*. El afirmă că dacă soarele s-a micșorat din cauza distanței, cu atât mai mult și-ar fi pierdut strălucirea; din acest punct de vedere nu există

distanță mai potrivită]. În privința soarelui, el poate fi mai mare decât se vede sau ceva mai mic sau atât cât se vede." Cf. CIC., *Acad.* 2, 26, 82 : „Epicur consideră că soarele poate fi și mai mic decât pare, dar nu mult mai mic; de asemenea socotește că nu poate fi mult mai mare sau este atât cât pare, astfel încât ochii nu ne înșală deloc sau numai puțin.” LUCR., 5, 564—565.

⁹ Cf. DIOG. LAERT., 10, 8 : „Pe Democrit îl numea Lerocrit (palavragiu).” CIC., *Nat. deor.*, 1, 26, 73 : „Dacă n-ar fi auzit principiile doctrinei lui Democrit, ce ar fi auzit? Ce anume din fizica lui Epicur nu-i aparține lui Democrit? Chiar dacă a modificat câte ceva, de exemplu teza devierii atomilor, despre care am vorbit înainte, totuși a reprodus ca atare majoritatea elementelor din acea doctrină, anume atomii, vidul, imaginile, infinitatea locurilor, numărul infinit al lumilor, apariția și dispariția lor, aproape tot ce este conținut în învățătura despre natură.”

¹⁰ Cf. DIOG. LAERT., 10, 31 : „Epicureii resping dialectica socotind-o superfluă.” CIC., *Acad.*, 2, 30, 97 : „...Epicur, care disprețuiește întreaga dialectică și își bate joc de ea.”

¹¹ Cf. DIOG. LAERT., 10, 31 : „Epicur afirmă în *Canon* că senzațiile, anticipațiile și simțirile noastre sînt criteriile adevărului.” CIC., *Fin.*, 3, 1, 3.

¹² Cf. DIOG. LAERT., 10, 6 : „Evită, fericitul, orice fel de educație.” ATHEN., 13, 53, 588 : „Îmi voi aminti mai întâi de marele iubitor al adevărului, Epicur; el nu primise o educație completă și fi consideră fericiți pe cei care, ca și el, abordau filosofia cu următoarea deviză: te fereșec pe tine, o tu care te îndrepti spre filosofie neplăgărit de nici un fel de educație.” PLUT., *Contra Epicuri beatitudinem*, 12, 1094 D.

¹³ Cf. DIOG. LAERT., 10, 37 : „În primul rînd, Herodot, trebuie să înțelegem ceea ce se ascunde în spatele cuvintelor, pentru a ne putea referi și judeca ceea ce ne interesează, ceea ce cercetăm și ceea ce este obscur, pentru ca lucrurile să nu rămână neclare pentru noi în eternitate și nici să nu utilizăm cuvinte goale.”

¹⁴ Cf. CIC., *Nat. deor.*, 1, 17, 44 : „Acești zei trebuie percepuți, fiindcă în noi este înrădăcinată sau mai bine spus înăscută ideea existenței lor.” În lumina unui pasaj din DIOG. LAERT., 10, 33, expunerea lui Cicero nu este corectă, dat fiind că πρόληψις, adică percepție rezultată din amintire, termen redat în latină prin *notio* (noțiune), nu este înăscută : „Prin anticipație (πρόληψις) epicureii înțeleg un fel de comprehensiune sau opinie dreaptă sau o idee generală fixată în minte, adică amintirea unui obiect exterior înfățișat de mai multe ori” (v. ediția H. Holstein).

¹⁵ Cf. DIOG. LAERT., 10, 139 : „Limita intensității plăcerilor este înlăturarea oricărei dureri.” 10, 128 : „Cercetarea temeinică a acestor lucruri ne oferă capacitatea de a raporta orice preferință și orice aversiune la sănătatea corpului și la liniștea sufletului. Căci acesta este scopul vieții fericite. Scopul oricărei acțiuni a noastre este absența suferinței și a temei. De îndată ce amătins acest scop, se potolește orice tulburare sufletească, iar ființa nu mai trebuie să

se străduiască pentru altă necesitate, nici să caute alt mijloc de împlinire a fericirii sufletești și trupești." În lumina acestui text, relatarea lui Cicero nu apare riguros exactă (v. ediția Ch. Appuhn).

¹⁶ Cf. DIOG. LAERT., 10, 144 : „Plăcerea cărnii nu va crește după îndepărtarea durerii provocate de o lipsă, ci numai se diversifică." 10, 139 : „Mărimea plăcerii își atinge limita în înlăturarea oricărei suferințe. Când plăcerea este prezentă, atât timp cât este neîntreruptă, nu există nici durere, nici tristețe, nici amândouă împreună."

¹⁷ Cf. DIOG. LAERT., 10, 139 : „Moartea nu ne privește deloc; căci dezintegrarea înseamnă insensibilitate, iar insensibilitatea nu ne atinge." 10, 140 : „Durerea cărnii nu este îndelungată, ci durerea cea mai mare durează puțin, iar durerea care depășește plăcerea cărnii nu durează multe zile; cele mai îndelungate slăbiciuni oferă o plăcere care depășește durerea cărnii."

¹⁸ Cf. DIOG. LAERT., 10, 138 : „Și virtuțile le adoptăm pentru plăcere, nu în sine, așa cum recurgem la medicină pentru sănătatea noastră." ATHEN., 12, 67 : „Trebuie să prețuim frumosul, virtuțile și cele de felul acesta dacă ne oferă o plăcere; dacă nu, să le trimitem la plimbare."

¹⁹ Cf. CIC., *Tusc.*, 5, 33, 93—96. DIOG. LAERT., 10, 144 : „Bogăția naturală este limitată și ușor de dobândit, dar bogăția închipuirilor deșarte se întinde la infinit."

²⁰ Această imagine îi aparține lui Democrit : „Lumea este o scenă, viața o intrare a ei : ai venit, ai văzut, ai plecat" (Mullach. *Fragm. philos. Graec.*, p. 356).

²¹ Cf. DIOG. LAERT., 10, 133 : „Limita bunurilor poate fi împlinită și dobândită ușor."

²² DIOG. LAERT., 10, 151 : „Nu este posibil ca cel care a încălcat pe ascuns o convenție, potrivit căreia el urmează să nu aducă nici un prejudiciu și să nu fie prejudiciat, să-și închipuie că va rămâne nedescoperit, chiar dacă a scăpat de mii de ori până în prezent : căci va fi nesigur până la sfârșitul vieții, chiar dacă a rămas nedescoperit."

²³ Aluzie la consulatul lui Cicero (63), când a fost descoperit complotul lui Catilina.

²⁴ Cf. STOB., *Flor.*, 17, 35 : „Căci nu plăcerea naturală produce nedreptate în afara ei, ci dorința pentru gloria vană."

²⁵ Cf. *supra*, 1, 7, 25.

²⁶ Cf. DIOG. LAERT., 10, 137 : „...Epicur susține că durerile sufletești sînt mai rele; cel puțin carnea îndură numai prezentul, dar sufletul și trecutul și prezentul și viitorul; astfel și plăcerile sufletului sînt mai mari."

²⁷ Cf. DIOG. LAERT., 10, 140; 10, 132.

²⁸ Cf. DIOG. LAERT., 10, 144 : „Norocul intervine numai arareori în viața înțeleptului; cele mai mari și cele mai importante hotărîri ale acestuia au fost, sînt și vor fi îndrumate de rațiune de-a lungul întregii sale vieți." 10, 145 : „Timpul nelimitat oferă o plăcere egală cu aceea a timpului limitat, dacă limitele plăcerii sînt măsurate cu rațiunea."

²⁹ Cf. DIOG. LAERT., 10, 30 : „Totuși, de obicei, canonică este alăturată fizicii."

³⁰ Cf. DIOG. LAERT., 10, 142 : „Dacă nu ne-ar neliniști bănușelele privitoare la fenomenele cerești și la moarte, închipuindu-ne că aceasta ne atinge în vreun fel, dacă n-am fi incapabili să stabilim limitele durerilor și ale dorințelor, n-am avea nevoie să studiem științele naturii.”

³¹ Cf. DIOG. LAERT., 10, 32.

³² Cf. DIOG. LAERT., 10, 148.

³³ Cf. CIC., *Amic.*, 4, 15 : „În întreaga istorie pot fi menționate numai trei sau patru perechi de prieteni.” Cele trei perechi la care se referă Cicero sînt : Theseus și Pirithous, Oreste și Pylade, Ahile și Patrocle.

³⁴ Cf. DIOG. LAERT., 10, 148.

³⁵ Cf. PLATON, *Gorg.*, 417 C : „... interogația era una din formele expunerii sale ; mai adineaori invita pe cei care erau înăuntru : cine ce vrea să-l întrebe și se arăta gata să răspundă la orice” (trad. C. Papacostea, *Platon*, vol. 3, București, 1935, p. 28).

³⁶ Cf. DIOG. LAERT., 4, 28 : „Tot el a fost primul care a încercat să invoce argumente pentru și contra aceleiași teze și a modificat cel dintîi sistemul de discuție consacrat de Platon și l-a făcut mai combativ prin întrebări și răspunsuri succesive.” CIC., *Orat.*, 3, 18, 67 : „Se spune că acesta (*sc.* Arcesilaos) a disprețuit sistemul de expunere întemeiat pe plăcerea produsă auditoriului și orice judecată a sufletului și a simțului și a fost primul care a instituit sistemul de a nu-ți expune opiniile, ci dimpotrivă de a combate opiniile exprimate de fiecare auditor (acest sistem era socratic prin excelență).”

³⁷ PLATON, *Phaidr.*, 237 B : „Întra-un cuvînt, copile, există un singur început pentru cei care vor să discute frumos : trebuie să știe care este subiectul discuției ; dacă nu, vor greși cu necesitate.”

³⁸ Cf. DIOG. LAERT., 10, 6 : „În tratatul său *Despre scop* Epicur se exprima astfel : «Eu unul nu știu cum să concep binele, dacă aș suprima plăcerile gustului, pe cele ale sexului și pe cele ale urechii și ale formelor frumoase »” CIC., *Tusc.*, 3, 18, 41 ; *Nat. deor.*, 1, 40, 110—114.

³⁹ O parte din cei „șapte înțelepți” au fost oameni de stat din epoca presocratică, cărora li se atribuiau precepte morale celebre. Unii sînt menționați constant (Thales din Milet, Bias din Priene, Pittacus din Mytilene) ; alții figurează alternativ, între ei Periandros, Epimenides, Anacharsis Scitul, Chilon și alții. Cifra șapte era socotită sacră, poate ca urmare a numărului planetelor (cf. nota 99 de la tratatul *Despre stat*). De aici cele șapte minuni ale lumii antice (deși erau în număr mai mare), cei șapte contra Tebei, cele șapte orașe natale ale lui Homer, cele șapte coline ale Romei, cei șapte regi ai Romei etc.

Cicero îi mai adresează lui Epicur reproșul de a-și fi arogat calificativul de înțelept (*Sen.*, 13, 43).

⁴⁰ Ch. Appuhn (nota 61) susține că Torquatus nu redă corect gîndirea lui Epicur. Textele relative la această problemă nu ne permit să distingem o eventuală deosebire făcută de Epicur între plăcerea în mișcare și cea stabilă. ATIEN., 7, 280 A (cf. 12, 516 F) pare a dovedi contrariul, în ciuda unor pasaje care pledează totuși în favoarea acestei teze.

⁴¹ Vers reconstituit cu CIC., *Tusc.*, 4, 15, 35 : „Eu socotesc excesul plăcerii drept cea mai mare greșală.”

⁴² Primul vers aparține unui autor necunoscut, poate Q. Trabea (cf. CIC., *Tusc.*, 4, 15, 35), al doilea lui Caecilius Statius (cf. CIC., *Cael.*, 16, 37), al treilea lui Terentius (*Heaut.*, 1, 1, 1).

⁴³ Cf. SEXT. EMP., *Adv. mathem.*, 2, 7 : „De aceea și Zenon din Cittium, întrebat fiind prin ce se deosebește dialectica de retorică, stringindu-și pumnul și iarăși desfăcându-l, a răspuns : «uite, prin aceasta », sugerînd prin pumnul strîns caracterul compact și concis al vorbirii dialectice, iar prin desfăcerea pumnului și întinderea degetelor simbolizînd amploarea stilului retoric.” (trad. A. Frenkian, Sextus Empiricus, vol. 1, București, 1965). Cf. CIC., *Orat.*, 31, 114.

⁴⁴ Autorul acestor versuri este necunoscut.

⁴⁵ Cf. DIOG. LAERT., 10, 12 : „Diocles spunea că-i silea pe elevii săi să se exerseze învățîndu-i operele pe dinafară.”

⁴⁶ *Κορφαί δόξαι* reprezintă o culegere de maxime reproduse de Diogenes Laertios (10, 142).

⁴⁷ Autorul acestui vers este necunoscut.

⁴⁸ Versurile îi aparțin lui Lucilius.

⁴⁹ Versurile îi aparțin lui Lucilius.

⁵⁰ Cf. CIC., *Fin.*, 4, 6, 14 ; DIOG. LAERT., 7, 87.

⁵¹ Vers din tragedia *Hecuba* de Ennius, inspirată din piesa cu același nume de Euripide (622–623).

⁵² Cf. PLATON, *Epist.*, 9, 358 A : „...nici unul dintre noi nu există doar pentru sine, ci patria își ia o parte din existența noastră, rudele alta, prietenii alta, iar multe părți sînt dăruite împrejurărilor care ne răpesc viața.” CIC., *Off.*, 1, 7, 22.

⁵³ Cf. *supra* 1, 18, 57.

⁵⁴ Cf. PLATON, *Phaidr.*, 250 D ; CIC., *Off.*, 1, 5, 14.

⁵⁵ Cf. CIC., *Off.*, 3, 19, 77. Aluzie la jocul *morras*, care constă în faptul că cei doi participanți ridică un anumit număr de degete și spun totodată un număr : acesta trebuie să constituie suma degetelor ridicate de ambii jucători.

⁵⁶ V. un caz similar în CIC., *Off.*, 3, 12–13.

⁵⁷ Cf. CIC., *Rep.*, 3, 8, 21.

⁵⁸ Acest cuvînt s-ar putea traduce „cel care poruncește”. Personajul menționat aici nu pare a fi primul purtător al acestui cognomen din familia respectivă.

⁵⁹ Cf. AUG., *Dei.*, 5, 20.

⁶⁰ Autorul versului este necunoscut.

⁶¹ Despre spațiile dintre lumi, cf. DIOG. LAERT., 10, 89 ; CIC., *Nat. deor.*, 1, 8, 18 ; *Div.*, 2, 17, 40.

⁶² Este vorba despre Damon. Întîmplarea este relatată pe larg în CIC., *Off.*, 3, 10, 45 : „Se spune că pitagoreicii Damon și Phyntias au stabilit între ei următoarea convenție : deoarece Dionysius tiranul fixase termenul de execuție al unuia dintre ei, iar condamnatul a cerut o păsuire de cîteva zile pentru a-i vizita pe ai săi, celălalt s-a constituit garant, urmînd să fie executat, dacă celălalt nu se va fi întors. După ce acesta a revenit în ziua fixată, tiranul, admirîndu-le lealitatea, i-a rugat să-l primească drept al treilea partener în prietenia lor.”

⁶³ HERODOT, 1, 32.

⁶⁴ Cf. DIOG. LAERT., 10, 118 : „Și dacă este torturat, înțeleptul va spune că este fericit.” CIC., *Tusc.*, 2, 7, 17; SEN., *Epist.*, 7, 4, 18.

⁶⁵ Cf. DIOG. LAERT., 10, 130–131 : „Mîncărurile simple produc aceeași plăcere ca și mîncărurile bogate, în măsura în care suprimă durerea produsă de foame : și pîinea și apa produc cea mai mare plăcere, dacă sînt oferite celui care are nevoie de ele.”

⁶⁶ Cf. XEN., *Mem.*, 1, 3, 5 : „Era atît de cumpătat (*sc.* Socrate), încît nu știu dacă cineva ar putea munci atît de puțin pentru a cîștiga ceea ce îl mulțumea pe Socrate : mîncă numai atît cît îi făcea plăcere să mînce și venea la masă numai pentru a mîncă atît cît să-și potolească foamea ; îi plăcea orice băutură, fiindcă bea numai cît să-și potolească setea.”

⁶⁷ Cf. XEN., *Cyr.*, 1, 2, 8 ; CIC., *Tusc.*, 5, 34, 99.

⁶⁸ PLATON, *Epist.*, 7, 326 B ; *Rep.*, III, 404 D ; *Gorg.*, 518 D ; CIC., *Tusc.*, 5, 35, 100.

⁶⁹ CLEM. ALEX., *Stromat.*, 2, 22, 131.

⁷⁰ Versuri citate probabil din tragedia *Philoctetes* de L. Accius. Cf. CIC., *Tusc.*, 2, 14, 33.

⁷¹ Probabil versuri din aceeași piesă. Cf. CIC., *Tusc.*, 2, 7, 19.

⁷² Cf. DIOG. LAERT., 10, 22, care citează o scrisoare asemănătoare către Idomeneus : „Ți-am scris în această zi fericită și totodată ultima a vieții mele. Suferințele mele provocate de retenția de urină și de dizenterie nu-și diminuează intensitatea ; dar tututor acestor dureri le opun fericirea sufletească pe care mi-o produce amintirea discuțiilor noastre. Potrivit cu conduita ta față de mine, consecventă din fragedă tinerețe, și cu filosofia noastră, ai grijă de copiii lui Metrodorus.” Este de presupus că Epicur a trimis prietenilor săi un soi de circulară (Madvig). Cf. ATHEN., 13, 53 ; CIC., *Tusc.*, 2, 19, 45 ; 5, 31, 88.

⁷³ Cf. *supra*, 2, 7, 20.

⁷⁴ Cf. DIOG. LAERT., 10, 139. V. *supra*, 1, 12, 40.

⁷⁵ Testamentul lui Epicur este reprodus de DIOG. LAERT., 10, 16–21. Pasajul de față se află în capitolul 18.

⁷⁶ Aluzie la marele an cosmic (*μέγας ἐνιαυτός*) din concepția lui Platon (*Timaeus*, 39 D. Cf. CIC., *Univ.*, 9), a cărui durată era de 12 951 de ani solari. Cicero consideră că un asemenea an începea în momentul cînd soarele, luna și planetele reveneau în poziția inițială (cf. *Nat. deor.*, 2, 20, 51 ; *Rep.*, 6, 22, 24 = *Somn.*, 7 ; TAC., *Dial.*, 16).

⁷⁷ Cf. CIC., *Acad.*, 1, 1, 2.

⁷⁸ Aluzie la severitatea proverbială a lui T. Manlius Torquatus.

⁷⁹ Vers din piesa *Andromeda* de Euripide (Nauck *Trag. Graec. fragm.* 317).

⁸⁰ Inscripția de pe mormîntul lui Sardanapal din orașul Ninus este reprodusă în traducere grecească de ATHEN., 8, 14 și STRABO, 14, 5, 9 : „Sardanapal, fiul lui Anacyndaraxis, am construit într-o singură zi orașele Anchiiale și Tarsos. Mîncă, bea, veselește-te ;

pentru altceva nu merită nici măcar să ponești din degete.” Există și o versiune în versuri a lui Choerilius din Samos :

„Am aici ce-am mâncat și toate plăcerile mele ;
Lucruri mărețe și multe zac în părăsire.”

Cf. CIC., *Tusc.*, 5, 35, 101. Opera lui Aristotel în care se face aluzie la Sardanapal este necunoscută.

⁸¹ Aceste versuri îi aparțin lui Ennius (*Annales*).

⁸² Inscripția de pe mormântul lui A. Atilius Calatinus.

⁸³ Cf. DIOG. LAERT., 7, 85.

⁸⁴ Interpolare.

⁸⁵ Cf. PLUT., *De Stoic. repugn.*, 13 : „Ceea ce este bun este îmbucurător ; ceea ce este îmbucurător este plăcut ; ceea ce este plăcut este lăudabil ; ceea ce este lăudabil este frumos ; și din nou : ceea ce este bun este îmbucurător ; ceea ce este îmbucurător este demn de cinste ; ceea ce este demn de cinste este frumos.”

⁸⁶ Este vorba despre Epicur (cf. *supra*, 1, 2, 6), Hieronymus (cf. *supra*, 2, 3, 8) și Carneades (cf. *supra*, 2, 11, 35).

⁸⁷ Este vorba despre Polemon (cf. *supra*, 2, 11, 34), Calliphon (cf. *supra*, 2, 6, 19) și Diodorus (*ibidem*). Cf. *supra*, 2, 11, 34—35.

⁸⁸ Este vorba despre doctrina lui Erillus (cf. *supra*, 2, 11, 35 ; 2, 13, 43).

⁸⁹ Este vorba despre doctrina lui Pyrrhon și Ariston (cf. *supra*, 2, 11, 35 ; 2, 13, 43).

⁹⁰ Concepției lui Erillus, a lui Pyrrhon și a lui Ariston i se mai adaugă și aceea a Academiei sceptice întemeiate de Arcesilaos.

⁹¹ Cf. DIOG. LAERT., 7, 87 ; STOB., *Ecl.*, 2, 6, 6(134).

⁹² Cf. STOB., *Ecl.*, 2, 6, 6(140) : „Se spune că este deosebire între ceea ce este demn de a fi dorit și ceea ce trebuie dorit : ceea ce este demn de a fi dorit este integral bun, ceea ce trebuie dorit este integral folositor, dacă îl privim din punctul de vedere al posesiunii binelui. De aceea dorim ceea ce trebuie dorit, de exemplu faptul de a judeca, ceea ce este privit din punctul de vedere al posesiunii judecății, dar nu dorim ceea ce este demn de a fi dorit.” DIOG. LAERT., 7, 104 : „A fi de folos înseamnă a se pune în mișcare sau a se abține în conformitate cu virtutea, în timp ce a dăuna înseamnă a se pune în mișcare sau a se abține pe baza viciului.”

⁹³ Cf. SENT. EMP., *Adv. mathem.*, 3, 40 ; 9, 393 ; DIOG. LAERT., 7, 53.

⁹⁴ V. *supra*, 2, 4, 13. Cf. CIC., *Tusc.*, 3, 11, 24—25.

⁹⁵ Aluzie la M. Porcius Cato Censorinus.

⁹⁶ Aluzia la filosofii epicurei Amatinus, Rabirius și Catius, care au scris în latină.

⁹⁶ ^a Etimologie corectă ; *utilpero* este un compus al cărui prim termen este *utilium*.

⁹⁷ V. *infra*, 4, 29 ; 5, 9.

⁹⁸ Cf. PLUT., *De comm. not. adv. Stoic.*, 8.

⁹⁹ Cf. PLUT., *De Stoic. repugn.*, 26.

¹⁰⁰ Cf. PLUT., *De comm. not. adv. Stoic.*, 10.

¹⁰¹ Cf. STOB., *Ecl.*, 2, 6, 6(156).

¹⁰² Cf. DIOG. LAERT., 7, 96 : „Bunurile sînt fie scopuri, fie mijloace ale acestor scopuri sau scopuri și mijloace în același timp. Un prieten și foloasele pe care le avem de la el sînt mijloace către bine, în timp ce încrederea, noblețea sufletului, libertatea, înclinarea, bucuria, lipsa de durere și orice act virtuos sînt, prin natura lor, scopuri.”

¹⁰³ Cf. DIOG. LAERT., 7, 107 : „Iarăși, dintre lucrurile preferate, unele sînt alese pentru ele însele, altele pentru altceva, iar altele pentru ele însele și pentru altceva.”

¹⁰⁴ STOB., *Ecl.*, 2, 6, 6(158); DIOG. LAERT., 7, 107.

¹⁰⁵ Cf. PLUT., *De Stoic. repugn.*, 14; STOB., *Ecl.*, 2, 6, 6(226). Cf. *supra*, 1, 19, 62.

¹⁰⁶ Cf. PLUT., *De fort. Alex.*, 1, 6. Ideea comunității umane este proprie și filosofiei peripatetice, în virtutea esenței eminamente „politice” a omului (ζῶον πολιτικόν).

¹⁰⁷ Probabil parafrazăre a celebrului vers al lui Terentius (*Heaut.*, 1, 1, 25) : „Sînt om, nimic din ce este omenesc nu-mi poate fi străin”, frecvent citat de Cicero.

¹⁰⁸ „De oi muri, pămîntul piară tot în foc.” Cf. SUET., *Nero*, 38, 1; CASS. DIO, 58, 23, 4.

¹⁰⁹ DIOG. LAERT., 7, 129.

¹¹⁰ Cf. DIOG. LAERT., 7, 121 : „Stoicii mai spun iarăși că înțeleptul va lua parte la viața publică, dacă nu-l va împiedica nimic deoarece astfel va opri viciul și va promova virtutea; aceasta este părerea lui Chrysippus în prima carte a tratatului *Despre diferitele feluri de viață*. Înțeleptul se va căsători, după cum declară Zenon în *Republica* sa, și va avea copii.” SEN., *De otio*, 3, 2 : „Epicur declară : «Înțeleptul nu va interveni în viața politică decît dacă survine un anume motiv.» Zenon declară : «Înțeleptul va aborda viața politică dacă nu-l împiedică nimic.»”

¹¹¹ Cf. DIOG. LAERT., 7, 129–130 : „...stoicii cred că înțeleptul va simți o dragoste pentru linerii care, prin înfălișarea lor, arată o aplecare spre virtute. Aceasta este părerea lui Zenon în *Republica* sa, a lui Chrysippus în prima carte a tratatului său *Despre diferitele feluri de viață* și a lui Apollodorus în *Elica* sa. Ei definesc dragostea ca pe o năzuință spre dobîndirea prieteniei prin intermediul frumuseții vizibile, singurul ei scop fiind prietenia, iar nu desfătarea trupezască. „CIC., *Tusc.*, 4, 33, 70 : „Să venim la profesorii virtuții, filosofii, care spun că dragostea nu este rușinoasă.”

¹¹² Cf. DIOG. LAERT., 7, 128.

¹¹³ Cf. DIOG. LAERT., 7, 46.

¹¹⁴ Cf. PLUT., *De Stoic. repugn.*, 9.

¹¹⁵ Cf. DIOG. LAERT., 7, 87.

¹¹⁶ Cf. CIC., *Acad.*, 2, 45, 137–138.

¹¹⁶ ^a Înțeleptul este Solon. Croesus, regele Lydiei, crezuse că, după ce-i va fi văzut toate bogățiile, Solon îl va considera drept cel mai fericit om din lume; atenianul îi spuse însă că numai în clipa morții se poate afirma despre cineva că a fost fericit. Croesus își va aduce aminte de cuvintele lui Solon atunci cînd flăcările cuprindeau rugul pe care îl așezase Cyrus; cf. Herodot. 1, 29–33; 86, 3–5.

¹¹⁷ Aluzie la legea lui Pompeius (52), potrivit căreia judecarea unui litigiu trebuia să aibă loc într-o singură zi; acuzatorului i se acordau două ore, acuzatului trei.

¹¹⁸ Cato pretinde că Cicero n-a îmbrățișat o cauză dreaptă combătându-i pe stoici și o ascămână cu procesele câștigate, după părerea sa, de Cicero, numai datorită talentului său oratoric.

¹¹⁹ Cf. *supra*, 3, 21, 72; 3, 22, 73.

¹¹⁹ ^a *Circeii*, oraș așezat pe un promontoriu al Latium-ului, denumit după magiciana Circe.

¹²⁰ Cicero face aluzie la noțiunea de $\alpha\lambda\theta\eta\rho$ (materie eterică) a lui Aristotel, din care sînt făcute stelele, iar acestea, la rîndul lor, sînt de origine divină. Cf. DIOG. LAERT., 5, 32: „El susținea că pe lângă cele patru elemente (apa, aerul, focul și pămîntul — n. trad.) există și un al cincilea, din care sînt compuse corpurile cerești.” Cicero greșește cînd afirmă că rațiunea și inteligența provin din acest element (cf. *Tusc.*, 1, 10, 22): „Aristotel... după ce s-a referit la cele patru elemente fundamentale cunoscute, din care sînt formate toate lucrurile, consideră că există și o a cincea materie, din care provine mintea.” Aristotel nu face niciodată această afirmație.

¹²¹ Cf. DIOG. LAERT., 7, 157, unde este vorba despre „suflare caldă.” CIC., *Tusc.*, 1, 9, 19: „Zenon stoicul consideră că sufletul este foc.” *Nat. deor.*, 3, 14, 35: „Voi (sc. stoicii) considerați că orice forță vitală provine din foc.”

¹²² V. *supra*, 3, 17, 58.

¹²³ Cf. CLEM. ALEX., *Stromat.*, 2, 21, 133: „Xenocrates din Chalcedon subordonează fericirea drept posesiunea virtuții proprii și a forței subordonate ei.”

¹²⁴ Romanii se refereau la pericolele mari iminente cu cuvintele devenite proverbiale: „Hannibal este în fața porților”, aluzie la amenințarea permanentă exercitată de Hannibal în timpul celui de-al doilea război punic.

¹²⁵ Cf. CIC., *Tusc.*, 4, 2, 4; *Acad.*, 2, 11, 135.

¹²⁶ PLUT., *De comm. not. adv. Stoic.*, 22: „(Stoicii) compară cele mai mari averi cu franjurile hainelor, cu vase de noapte de aur și, pe Zeus, cînd se ivește ocazia, cu sticlucă.”

¹²⁷ V. *supra*, 4, 5, 12.

¹²⁸ V. *supra*, 2, 11, 35.

¹²⁹ V. *infra*, 5, 14, 39–40.

¹³⁰ Cf. DIOG. LAERT., 7, 165: „Făcea deosebire între scopul principal și scopul secundar; chiar și omul neînțelept poate (înfi la acesta din urmă, dar numai înțeleptul urmărește scopul suprem al vieții.”

¹³¹ Adică academicii, care nu raportau cunoașterea la simțuri și le atribuiau acestora numai capacitatea de a percepe verosimilul.

¹³² V. *supra*, 2, 11, 35. Cf. în legătură cu Ariston, care se deosebește în această privință de Zenon, SEXT. EMP., *Adv. mathem.*, 11, 64: „Pe scurt, cele indiferente, care se află între virtute și viciu, nu prezintă nici o deosebire, nici una nu este preferabilă sau de respins prin natura ei, ci în conformitate cu diferitele împrejurări; nu există o judecată firească asupra unora în raport cu celelalte, ci mai degrabă în raport cu circumstanțele.”

¹³³ V. *supra*, 3, 7, 26 urm.

¹³⁴ V. *supra*, 3, 8, 28. Soritul este un polisilogism contractat prin înlăturarea concluziilor intermediare. Stoicii nu acceptau un asemenea raționament. V. CIC., *Acad.*, 2, 29, 93-94; SEXT. EMP., *Adv. mathem.*, 7, 410.

¹³⁵ Adică Xenocrates.

¹³⁶ V. *supra*, 3, 8, 29.

¹³⁷ V. *supra*, 3, 22, 74.

¹³⁸ Aluzie la originea feniciană a lui Zenon. În orașul natal al acestuia, Cittium, emigraseră mulți fenicieni, considerați de către romani drept oameni foarte vicleni. Locuitorii Cittium-ului erau clienții lui Cato, căruia i se încredințase misiunea de a transforma Ciprul în provincie romană.

¹³⁹ Cf. STOB., *Ecl.*, 2, 6, 6(218): „Ei spun că greșelile sînt toate egale, dar nu identice. După cum ele provin prin natura lor din același izvor al răului, criteriul de judecare este același în cazul tuturor greșelilor. Dar fiindcă lucrurile medii care sînt supuse judecării se modifică în raport cu cauza exterioară, greșelile sînt deosebite în funcție de calitate.” 2, 6, 6(236): „Deși greșelile sînt egale, există unele deosebiri între ele, în măsura în care unele dintre ele provin dintr-un principiu rigid și greșit.”

¹⁴⁰ Aluzie la vechiul obicei al romanilor de a purta barbă (bărbos era termenul prin care erau desemnați romanii din vechime) și la acela al vechilor filosofi greci.

¹⁴¹ Citat din tragedia *Alcumeo*. Cf. CIC., *Orat.*, 3, 58, 218.

¹⁴² V. *supra*, 3, 14, 48.

¹⁴³ Cf. *supra*, 3, 2, 8.

¹⁴⁴ Cuvinte dintr-o tragedie neidentificată a lui Accius.

¹⁴⁵ Protagonistul cărții a cincea a acestui tratat.

¹⁴⁶ L. Murena, desemnat în 63 drept consul pentru anul 64, a fost acuzat de corupție electorală, între alții și de Cato, și apărat de Cicero, a cărui pledoarie s-a păstrat (*Discursul pentru Murena*).

¹⁴⁷ V. *supra*, 1, 18, 61.

¹⁴⁸ Curia Hostilia își trăgea numele de la regele Tullus Hostilius. Cicero se referă la curia de dinaintea lui L. Sylla. Cea nouă a fost construită de Sylla un an sau doi înainte de data la care este plasată această discuție.

¹⁴⁹ SOPH., *Oed. Col.*, 1: „În ce ținut ajunsese sau în al cui oraș?” 38: „A cui e astă țară?” 52: „A cui e astă țară în care acum umblăm?”

¹⁵⁰ Cf. PETR., *Sat.*, 43, 75.

¹⁵¹ Cf. PLUT., *Dem.*, 4, 6.

¹⁵² Aluzie la tratatul lui Aristotel *Politica* și la *Constituțiile sale* (expunere a constituțiilor a 158 de state grecești și „barbare” dintre care s-a păstrat numai „Constituția atenienilor” și câteva fragmente) și la tratatul lui Teofrast, *Despre cea mai bună constituție*. Cf. ARIST., *Eth. Nic.*, 1, 5, 2, 1095 B: „Există trei feluri principale de viață, cel la care ne-am referit (*adică viața consumată în plăceri* — n. trad.), cel politic și cel contemplativ.”

¹⁵³ Cf. CIC., *Tusc.*, 5, 9, 24: „Aceasta este teoria pe care Teofrast n-a putut-o susține. Căci după ce a stabilit că bătaia, chinul, nen-

rociile patriei, exilul, moartea copiilor contribuie în mare măsură la răul și nenorocirea vieții, n-a îndrăznit să adopte un limbaj elevat și nobil pentru a exprima gânduri meschine și neputincioase; nu mă interesează dacă are dreptate, în orice caz este consecvent. Nu sînt de acord de obicei să combat concluziile dacă am acceptat premisele. Dar acest filosof, cel mai subtil și cel mai crud dintre toți, nu este prea mult acuzat cînd afirmă că există trei feluri de bunuri, totuși toți îl acuză pentru faptul de a fi discutat pe larg în cartea sa despre viața fericită, de ce nu poate fi fericit cel torturat și chinuit. Se zice chiar că afirmă că viața fericită este incompatibilă cu roata, — acesta este un instrument de tortură grecesc. N-o spune nicăieri, dar de fapt o face prin ideile sale.”

¹⁵⁴ Tratatul îi aparține lui Aristotel și este dedicat fiului său.

¹⁵⁵ V. *supra*, 2, 3, 8.

¹⁵⁶ V. *supra*, 2, 6, 19.

¹⁵⁷ V. *supra*, 2, 13, 41.

¹⁵⁸ V. *supra*, 2, 6, 19.

¹⁵⁹ Cf. DIOG. LAERT., 9, 45: „Scopul vieții este bucuria, afirmă (Democrit — n.trad.), ceea ce nu-i tot una cu plăcerea, cum au înțeles unii printr-o interpretare greșită, ci e o stare în care sufletul trăiește calm și statornic, netulburat de nici o frică sau superstiție sau de vreo altă emoție”. SEN., *De tranq. anim.*, 2, 3: „Grecii numesc starea statornică a sufletului εὐθυμία, despre care Democrit a scris o carte frumoasă.”

¹⁶⁰ V. *supra*, 2, 11, 35.

¹⁶¹ V. *supra*, 2, 11, 33. Cf. STOB., *Ecl.*, 2, 6, 6(216): „Prima dorință a omului este aceea de a exista; el se atacează de ființa sa, prin urmare lucrurile conforme cu natura îi produc bucurie, iar cele potrivnice naturii îi provoacă durere.”

¹⁶² V. *supra*, 3, 9, 31; 4, 6, 14. Cf. ARIST., *Eth. Nic.*, 1, 6 15(1098 A): „...binele omului este forța sufletului îndrumat de virtute, iar dacă sînt mai multe virtuți, de virtutea cea mai bună și desăvîrșită. La aceasta se adaugă viața desăvîrșită.”

¹⁶³ TERENCE., *Heaut.*, 1, 1, 95.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 1, 1, 28.

¹⁶⁵ Versul îi aparține lui Ennius (*Alcumeo*). Cf. CIC., *Orat.*, 3, 58, 218.

¹⁶⁶ Vers dintr-o tragedie de Pacuvius.

¹⁶⁷ Cf. SOPH., *Phil.*, 164 urm. Cicero citează din memorie versul lui Accius, puțin modificat în versiunea sa.

¹⁶⁸ Cf. ARIST., *Pol.*, 1, 2, 10(1254 A): „În primul rînd ființa constă din suflet și corp; dintre acestea sufletul este conducător, iar corpul condus.” AUG., *Dei*, 19, 3: „În primul rînd Varro afirmă că trebuie cercetat ce anume este omul, fiindcă filosofia nu urmărește binele arborelui, al vitei sau al zeului, ci pe acela al omului. El își dă seama că în ființa acestuia există două părți, corpul și sufletul, și că din acestea două cea mai bună și mai importantă este sufletul.” STOB., *Ecl.*, 2, 6, 7(258): „Virtutea, angajîndu-se în această direcție, după cum am arătat mai sus, adică pornind de la bunurile trupesti și de la cele exterioare, se întoarce asupra ei însăși și, constatînd cu uimire că virtuțile conforme cu natura sînt

mai valoroase decât cele ale corpului, se identifică cu ea însăși, în calitate de virtute prin excelență și are în sine o valoare mai mare decât virtuțile corpului.”

¹⁶⁹ V. *supra*, 3, 7, 23.

¹⁷⁰ ARIST., *Mag. Mor.*, 1, 5, 1 : „Sufletul este împărțit, după părerea noastră, în două părți, anume una care posedă rațiune și alta care nu o posedă. În prima parte se află prudența, abilitatea, înțelepciunea, receptivitatea, memoria și altele de acest fel. În partea lipsită de rațiune se află numitele virtuți, anume temperanța, curajul, dreptatea, bărbăția și toate celelalte moravuri socotite demne de laudă.”

¹⁷¹ Cicero îi atribuie această afirmație lui Chrysippus (*Nat. deor.*, 2, 61, 160), Clemens din Alexandria lui Cleanthes (*Stromat.*, 7, 6, 33), iar Plutarh unor stoici (*Sympos.*, 5, 10, 3).

¹⁷² V. *supra*, 2, 33, 110.

¹⁷³ Cf. CIC., *Sen.*, 15, 52. *Supra*, 4, 14.

¹⁷⁴ Cf. STOB., *Ecl.*, 2, 6, 7(258) : „Nici un om cu mintea limpede nu vrea să aibă o înfățișare urită și diformă, chiar dacă faptul nu implică nici un inconvenient; evitarea urîteniei pare rațională. Iar dacă urîtenia trebuie evitată în sine, frumusețea nu trebuie dorită numai pentru folosul ei, dar și în sine. Prin urmare este clar că frumusețea conține un motiv de atracție în sine.”

¹⁷⁵ HOM., *Od.*, 12, 184–191.

¹⁷⁶ Este vorba de Aristofanes din Bizanț.

¹⁷⁷ Cf. HOM., *Od.*, 4, 563–568. CIC., *Hortens.*, fr. 37 (*apud* AUG., *Trin.*, 4, 2) : „Dacă ni s-ar permite să trăim, după moarte, în eternitate în Insulele Fericirilor, evocate în povești, la ce ar mai fi bună elocința? — Aședar am fi cu toții fericiți prin cunoașterea naturii și prin știință; numai acest fel de viață merită să fie lăudat, chiar și în cazul zeilor.”

¹⁷⁸ Cf. *supra*, 3, 10.

¹⁷⁹ PLATON, *Leg.*, 2, 1,653 A.

¹⁸⁰ Versuri dintr-o tragedie necunoscută a lui Pacuvius (*Dulores*?).

¹⁸¹ Cf. CIC., *Off.*, 3, 22, 86.

¹⁸² Cf. ARIST., *Pol.*, 1, 1, 9,1253 A : „Omul este o ființă, prin natură, politică”.

¹⁸³ Cf. DIOG. LAERT., 7, 125 : „Stoicii afirmă că virtuțile se implică una pe alta și că posesorul uneia le posedă pe toate, întrucât virtuțile au principii comune...”

¹⁸⁴ Aluzie la sărbătoarea divinității Fors Fortuna de la 24 iunie, cînd tinerii coborau veseli pe Tibru cu bărcile (OVID., *Fasti.* 6, 775 urm.; VARRO, *Lingua lat.*, 6, 3; PROPERT., 2, 4, 19).

¹⁸⁵ Adică artele proprii oamenilor liberi.

¹⁸⁶ Aluzie la doctrina Academiei Medii, expusă de Cicero în tratatul *Academica*.

¹⁸⁷ V. *supra*, 1, 19, 63.

¹⁸⁸ Adică n-au nici cea mai vagă idee despre filosofie.

DE RE PUBLICA

DESPRE STAT

NOTIȚĂ INTRODUCȚIVĂ

Textul tratatului *Despre stat* are o „istorie”. Cicero a început redactarea în anul 54 și l-a publicat în anul 51. Etapele redactării pot fi urmărite în corespondența sa. Mai multe scrisori din anul 54 dezvăluie preocupările intense ale lui Cicero relative la compoziția primului său tratat de filosofie. În mai el se adresa fratelui său : „Mă simțeam foarte bine în vilele de la țară de lângă Cumae și Pompei și regretam doar absența ta și aveam de gând să stau acolo până la calendele lui iunie. Redactam cărțile numite de mine „politice”, o lucrare foarte dificilă și obositoare ; dar dacă mi se vor împlini intențiile, va fi o carte bine scrisă, în caz contrar, o voi arunca în marea pe care o privesc în timp ce scriu și voi aborda altă temă, deoarece nu pot sta inactiv” (*ad Q. fr.*, 2, 13(12), 1). Tot atunci îi scria prietenului său Atticus : „Scrie, te rog, la tine ocașă să mi se pună la dispoziție biblioteca ta, ca și cum te-ai afla acolo ; mă interesează în general toate cărțile, dar mai ales cele ale lui Varro. Am neapărat nevoie de unele dintre ele pentru cărțile pe care le redactez chiar acum ; sper că vei aprecia scrierea la care lucrez”. (*Att.*, 1, 14, 1). Spre sfârșitul lunii iunie și începutul lui iulie ale aceluiași an, el îi scria tot lui Atticus în legătură cu personajele tratatului său : „Varro, despre care îmi scrii, va figura undeva în lucrarea mea, doar să-i găsec locul. Dar tu cunoști genul dialogurilor mele. Ca și în tratatele mele oratorice, pe care le ridici în slăvi, era imposibil ca interlocutorii să se fi referit la un personaj pe care să nu-l fi cunoscut direct sau din auzite. Prin urmare am atribuit discuția despre stat lui Africanus, Philus, Laelius și Manilius. I-am mai adăugat și pe tinerii Q. Tubero, P. Rutilius și pe cei doi gineri ai lui Laelius, Scaevola și Fannius. De aceea, fiindcă scriu o prefață la fiecare carte ca Aristotel în cărțile numite de el exoterice, mă gândeam să găsec o modalitate de a nu-l invoca pe Varro fără justificare ; sînt sigur că ești de acord cu mine. O de mi-aș putea atinge țelul ! Am abordat, îți dai seama și tu, o temă majoră și dificilă pentru care am nevoie de mult timp liber, iar eu sînt altă de ocupat” (*Att.*, 1, 16, 2). În luna noiembrie a aceluiași an el îi scrie pe larg fratelui său, Quintus, despre ezităriile sale cu privire la compoziția tratatului : „Fiindcă mă întreb care este situația cărților pe care am început să le scriu pe cînd mă aflam în casă de lângă Cumae, n-am renunțat și nu renunț la proiectul meu, dar am modificat întregul plan și sistem al lucrării. După ce am scris două cărți în care se desfășoară o discuție, pe vremea consulilor Tuditanus și Aquilius cu ocazia sărbătorilor de nouă zile, între Africanus, puțin înainte de moartea sa, Laelius, Philus, Manilius, P. Tubero, P. Rutilius, Laelius și ginerii săi, Fannius și Scaevola — discuția distribuită în cele nouă zile și

În tot altelea cărți privește constituția ideală și pe cetățeanul ideal —, se infiripa o lucrare importantă, iar personajele potrivite conferau dezbaterii o anume greutate: citind cu aceste cărți în fața lui Sallustius, acesta mi-a declarat că ideile mele ar căpăta mai multă autoritate dacă aş vorbi chiar eu, mai ales că nu eram defel un Heraclides Ponticus, ci un fost consul și recunoscut pentru experiența mea politică: atribuind aceste idei unor personaje atât de vechi, ele riscău să pară fictive; că discuția dintre oratori din tratatele mele de oratorie a fost abil atribuită de mine unor personaje pe care le-am cunoscut toluși personal; dar Aristotel și-a exprimat personal ideile relative la stat și la conducător. Observațiile lui Sallustius m-au impresionat cu atât mai mult cu cât nu mă puteam referi la cele mai importante evenimente din statul nostru, deoarece ele sînt posterioare epocii interlocutorilor mei. Eu procedasem astfel ca să nu ofensez nici un contemporan referindu-mă la epoca noastră. Acum voi evita această situație și voi sta de vorbă cu tine și îți voi aduce ceea ce am scris pînă acum, dacă voi veni la Roma. Îți dai seama, îmi închipui, că întreruperea în redactarea acestor cărți mi-a pricinuit supărare” (*ad Q. fr.*, 3, 5, 1). Înțrevederea cu fratele său l-a determinat pe Cicero să renunțe la sugestiile lui Cn. Sallustius și să revină la formula dialogului fictiv. Lucrarea a fost publicată în anul 51, în șase cărți. Ea a stîrnit mult interes în cercurile intelectuale romane: „[...] aștept de la tine o scrisoare privitoare la situația politică generală, pe care s-o scrii în stil oarecum «politic», fiindcă citești cu maximă atenție, împreună cu dragul meu Thallunetus cărțile mele...” (*All.*, 5, 12, 2), fi scria Cicero lui Atticus în iulie 51, și tot lui îi adresa o scrisoare în martie 50, în care își exprima satisfacția cu privire la ecoul tratatului său: „Voi îndura ușor orice minie contra mea. 'Dreptatea este de partea mea', mai ales că m-am angajat oferind drept cauțiune, ca să spun așa, cele șase cărți pe care tu le prețuiești foarte mult, spre marea mea bucurie” (*All.*, 6, 1, 8). În același an, prietenul său Caelius îi comunica interesul general suscitată de tratatul despre stat: „Cărțile tale politice se bucură de un succes unanim” (*Fam.*, 8, 1, 4). Cicero însuși continua să se ocupe mult de propria sa operă, dovadă scrisoarea către Atticus din februarie 49, care completează textul astăzi mutilat al cărții (*All.*, 8, 11, 1 = *Rep.*, 5, 6, 8), precum și alte mențiuni din corespondență și din alte tratate, între care poate fi amintit citatul lung din *Despre supremul bine și supremul rău* (2, 18, 59). În antichitate tratatul *Despre stat* s-a bucurat de mult interes. Macrobius a consacrat un amplu comentariu visului lui Scipio, ceea ce a salvat de la pieire acest însemnat fragment. Augustin și Lactantius au comentat și discutat pe larg ideile politice ale lui Cicero, fapt care a permis reconstituirea unor părți importante ale scrierii. Textul acesta a avut o soartă vitregă. Pînă în anul 1822 el a fost cunoscut numai indirect, din mențiunile lui Cicero și ale unor autori care l-au citat. Prelatul Angelo Mai a descoperit în Biblioteca Vaticană vestitul palimpsest care conținea fragmente întinse ale tratatului. Acest manuscris, întregit cu citatele și parafrazele unor autori antici, permite reconstituirea, în linii generale, a originalului, chiar dacă textul este încă lacunar.

Dialogul imaginat de Cicero are loc în anul 129, cu ocazia sărbătorilor latine, în grădinile lui Scipio Africanul cel Tânăr de la periferia Romei. Cîteva cuvinte despre interlocutori :

- Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor Numantinus (185—129), fiul lui Aemilius Paulus (v. Indicele), adoptat de Cornelius Scipio. A participat la lupta de la Pidna (168), sub comanda tatălui său. Consul (147), a condus operațiile militare din al treilea război punic, fapt care i-a conferit cognomenul de *Africanus*. Din nou consul (135), a comandat trupele romane în războiul cu Numantia, de unde cognomenul *Numantinus*. Înțeleptul al cercului Scipionilor (v. Studiul introductiv, p. 21).
- Caius Laelius Sapiens (Înțeleptul), consul (140), prieten al lui Scipio, al doilea personaj ca importanță al dialogului, personajul principal al dialogului *Despre prietenie*, mare amator de filosofie și orator renumit.
- Lucius Furius Philus, consul (136), prețuit de Cicero ca orator.
- Manlius Manilius, consul (149), jurist reputat.
- Spurius Mummius, fratele și legatul lui Lucius Mummius, distrugătorul Corintului. Orator și adept al stoicismului.
- Quintus Aelius Tubero, nepot de soră al lui Lucius Aemilius Paulus, nepot al lui Scipio, tribun al plebei înainte de 129, adversar al Gracchilor, demis din funcția de praetor din cauza severității sale excesive ca stoic intransigent, consul suffectus, orator mediocre, jurist renumit.
- Quintus Mucius Scaevola Augur, consul (117 î.e.n.), ginerele lui C. Laelius, jurist reputat.
- Caius Fannius, ginerele lui C. Laelius, consul (122), adept al stoicismului, orator vestit, istoric.

Textul de bază al traducerii noastre este ediția lui K. Ziegler, Cicero, *De re publica*, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri, 1960, reprodus în Cicero, *Staatstheoretische Schriften*, Akademie Verlag, Berlin, 1974 (Schriften und Quellen der alten Welt, Band 51), alături de traducere. De aici am preluat și rezumatele traducătorului menite să-i indice cititorului conținutul textului pierdut. Am mai consultat traducerea lui Charles Appuhn, Cicéron, *De la république, Des lois*, Librairie Garnier-Frères, Paris (f. a.) (Classiques Garnier). „Visul lui Scipio” s-a bucurat de un comentariu exhaustiv și competent al lui P. Boyancé, *Études sur le songe de Scipion — Essai d'histoire et de psychologie religieuses*, Bordeaux, 1936. Cei doritori să aprofundeze studiul ideilor politice ale lui Cicero vor găsi o bibliografie selectivă în ediția Ziegler (Teubner) și bibliografia exhaustivă în studiul lui P. L. Schmidt, *Cicero 'De re publica' Die Forschung der letzten fünf Dezennien, in Aufstieg und Untergang der römischen Welt*, I, 4, Berlin-New York, 1973, 262—333.

CARTEA ÎNTÎI

Așadar, fiindcă patria este mai generoasă și un părinte mai bătrîn decît acela care ne-a născut, îi datorăm ei mai multă recunoștință decît părintelui nostru (CIC., *Rep.*, 1, *ap.* NON., p. 426, 9).

*Să știi că eu, comparînd diverși scriitori, i-am surprins pe cei mai reputați autori recentți reproducîndu-i fără a-i numi pe cei vechi; ei nu rivalizează cu ei în chip cinstit ca Vergilius, nici în maniera modestă proprie lui Tullius, care se consideră în tratatul său despre stat drept emul al lui Platon și declară în conso-lația scrisă cu ocazia morții fiicei sale „îl urmez pe Crantor” și îl citează de asemenea pe Panaitius în tratatul despre îndatoriri (PLIN., *Nat.*, pr. 22).*

*În afară de aceasta există chiar o anume modalitate, admisă oficial, de a-i contrazice pe erudiți. O utilizează și M. Tullius, acest geniu necontestat și, ceea ce mi se pare surprinzător, el se apără prin intermediul unui avocat : (nu scriu) nici pentru savanți. Manius Persius să nu citească aceste rînduri, Iunius Congus să le citească. Iar dacă Lucilius, primul garant al bunului gust, a considerat necesar să recurgă la acest procedeu și Cicero a vrut să-l adopte mai ales în tratatul despre stat, am cu atît mai multe motive să mă apăr de un critic (PLIN., *Nat.*, pr. 7).*

(Activitatea politică) pe care aceștia (epicureii) nu o recomandă (ARUS. MESS., 1, 74 Marmorale).

*Așadar ei nu urmăresc în filosofie utilitatea, ci desfătarea, după cum o dovedește Cicero : într-adevăr, spune el, mă tem că deși discuțiile lor sînt izvoare bogate de virtute și știință, nici una din ele, dacă ar fi confruntată cu acțiunile și realizările lor, nu este atît de utilă pe cit este de plăcută (LACT., *Inst.* 3, 16, 5).*

1 Nici Cartagina n-ar fi avut o putere atit de mare
 1 timp de aproape șase sute de ani, dacă n-ar fi avut
 o guvernare înțeleaptă și n-ar fi fost disciplinată
 (NON., p. 526, 8), (nici) Roma n-ar fi putut supra-
 viețui atitor pericole, dacă Curius și Fabricius nu și-ar
 fi salvat (patria) de invazia (regelui Pyrrhus), iar
 C. Duellius, A. Atilius și L. Metellus de teroarea cartag-
 gineză, dacă cei doi Scipioni n-ar fi stins cu singele
 lor focul celui de-al doilea război punic, dacă
 Q. Maximus n-ar fi domolit focul după ce s-a întins
 mai mult, dacă M. Marcellus nu l-ar fi potolit, dacă
 P. Africanus nu l-ar fi aprins în mijlocul zidurilor
 dușmane după ce l-a îndepărtat de la zidurile acestui
 oraș. De bună seamă, M. Cato, un om de origine
 modestă, un *homo novus*, călăuzitor și model de hăr-
 nicie și virtute pentru noi toți cei interesați de politică,
 ar fi avut ocazia să trăiască foarte liniștit la Tusculum,
 un loc atit de plăcut din apropierea Romei. Dar,
 deși nu-l obliga nimic, acest om, nebun după părerea
 unora, a preferat unei vieți plăcute în deplină liniște
 și inactivitate o viață permanent activă pină la
 adînci bătrîneți, în mijlocul valurilor și furtunilor
 politice. Nu-i mai pomenesc pe nenumărații oameni
 din trecut care au contribuit fiecare la bunăstarea
 acestui stat și renunț să-i mai amintesc pe contem-
 porani pentru a nu da nimănui prilejul să se plîngă
 fiindcă i-a fost omis numele sau al cuiva din familia
 sa. Mă mărginesc să spun că virtutea este o necesitate
 umană atit de stringentă și că dorința de a apăra
 bunăstarea comună este atit de mare, încît forța
 lor a învins orice farmec al plăcerii și al inactivității.

2 Desigur, nu este suficient să concepi virtutea ca pe
 2 o anume știință, ea nu are valoare decît dacă știi
 s-o aplici în practică. O artă poate fi cunoscută teo-
 retic chiar fără a fi practică, virtutea însă nu există
 decît în aplicările sale. Suprema ei aplicare o con-
 stituie cirmuirea statului, precum și desăvîrșirea
 în fapt, nu în vorbe, a subiectelor dezbatute în gura
 mare prin toate colțurile de filosofi. Nu există nici
 o idee justă și cinstită a vreunui filosof care să nu
 fi fost formulată sau confirmată de legislatori. Care

este originea pietății sau a religiei? Care este proveniența dreptului, fie acela al popoarelor, fie cel numit civil? Ce ne îndeamnă să evităm acțiunile condamnabile, să dorim gloria și cinstea, să îndurăm cu curaj încercările și pericolele? Fără îndoială că toate acestea, constituite în sisteme teoretice, au fost pe de o parte confirmate de conduita anumitor oameni, pe de alta au devenit legi. Se spune chiar că binecunoscutul filosof Xenocrates, întrebând fiind ce comportare le recomandă discipolilor săi, ar fi răspuns: să accepte de bună voie constrângerile impuse de legi. Deci cel care îi subordonează autorității statale și pedepsei legale pe toți cetățenii (din acest punct de vedere filosofii reușesc să convingă abia câțiva oameni) trebuie pus mai presus de teoreticienii docti. Există oare vreun discurs filosofic atât de elegant încât să fie pus mai presus de o cetate bine organizată pe temeiul dreptului public și al principiilor morale? După părerea mea, așa cum „orașele mari și puternice” (după cuvintele lui Ennius) trebuie preferate cătunelor și punctelor fortificate, tot astfel conducătorii acestor orașe, ajunși în această poziție datorită inteligenței și autorității lor, trebuie fără îndoială prețuiți mai mult decît indivizii izolați de viața publică, chiar dacă luăm drept criteriu înțelepciunea. Și fiindcă scopul activității noastre este în primul rînd ameliorarea condiției neamului omenesc, iar noi ne străduim să le oferim oamenilor prin sfaturile și eforturile noastre o viață mai sigură și mai prosperă, să urmăm calea dintotdeauna proprie celor buni, din moment ce natura însăși ne îndeamnă spre această activitate, sursa unor mari satisfacții, și să nu dăm ascultare semnalelor de retragere menite să-i recheme chiar pe cei care se află în frunte, departe pe această cale.

Adversarii acestui punct de vedere invocă împotriva acestor argumente atât de solide și de evidente în primul rînd eforturile necesare în apărarea statului. De fapt acest argument este practic inexistent pentru omul neobosit și harnic și trebuie disprețuit nu numai în cazul evenimentelor foarte importante, dar și în

acela al acțiunilor și îndatoririlor minore, ba chiar și în afaceri. Ei mai invocă pericolele vitale și teama de moarte, care este oricum rușinoasă pentru cei curajoși (în concepția acestora din urmă este mult mai rușinos să mori la bătrînețe pe cale naturală decît să-ți consacri cît mai mult patriei viața, pe care trebuie s-o înapoiezi în orice caz naturii). Ei se consideră vorbitori capabili și abili atunci cînd invocă nenorocirile care s-au abătut din plin asupra celor mai strălucite personalități și nedreptățile provocate lor de către concetățenii lor nerecunoscători. Din acest punct de vedere trebuie amintite și exemplele celebre ale istoriei grecești: Miltiade, după ce i-a învins și i-a domolit pe perși, și-a sfîrșit zilele, înainte de a-și fi vindecat rănile primite cu ocazia unei victorii strălucite, în lanțurile cu care l-au legat concetățenii săi, deși scăpase cu viață de săbiile dușmanilor. Temistocle, izgonit și hăituit de compatrioții săi, deși el îi eliberase, nu s-a refugiat în porturile grecești salvate chiar de el, ci în golfurile ținuturilor barbare năpăstuite tot de el. Nu lipsesc nici numeroasele exemple de superficialitate sau de cruzime din partea atenienilor față de cei mai mari concetățeni ai lor. Astfel de fapte, care au apărut și s-au înmulțit la Atena, s-au revărsat din plin și asupra cetății noastre atît de severă prin moravuri. Sînt cunoscute exilul lui Camillus, jignirea adusă lui Ahala, ura contra lui Nasica, exilul lui Laenas, condamnarea lui Opimius, izgonirea lui Metellus, cumplita nenorocire a lui Marius, masacrarea singeroasă a fruntașilor politici după întoarcerea sa, dezastrele care i-au lovit după aceea pe mulți cetățeni. Nu este cruțat nici numele meu, iar dacã sînt compătimit de concetățenii mei din plin și cu afecțiune, aceasta o datorez, cred, faptului că oamenii își dau seama că își datorează tihna activității mele și pericolelor pe care le-am înfruntat. Dar din moment ce ei înșiși străbat mările pentru a învăța și a se informa de ce (*eu să nu-mi fi asumat eforturi și riscuri în vederea unor scopuri mai înalte și mai nobile...*)

(Iacună)

... (am îndurat alâtea greutăți : însă cînd mă gîndesc la momentul) expirării consulatului meu, cînd am jurat în adunarea poporului, care a prestat același jurămînt, că statul se află în deplină siguranță, m-am considerat pe deplin răsplătit pentru grijile și durerea pe care mi le-au pricinuit toate nedreptățile. Suferințele mi-au adus firește mai multă onoare decît neplăcere și nu atîta pagubă pe cit de multă glorie. Totodată bucuria pe care mi-a prilejuit-o regretul cetățenilor buni pentru persoana mea a fost mai mare decît durerea mea de pe urma bucuriei manifestate de cei necinstiți în momentul plecării mele. Dar dacă, după cum am mai spus-o, situația ar fi fost alta, cu ce drept m-aș fi putut plinge? Nu mi s-a întimplat nimic neașteptat, nici ceva mai grav decît mi-aș fi inchipuit în raport cu acțiunile mele importante prin consecințele lor. Mi se oferea următoarea alternativă : fie aș fi cules roade mai bogate decît alții în cursul unei vieți inactive datorită studiilor variate și pline de farmec pe care le-am practicat încă din copilărie, fie, presupunînd că s-ar fi abătut asupra tuturor o mare nenorocire, soarta nu mi-ar fi acordat o situație specială, ci una identică cu a celorlalți. Nu m-aș fi îndoit nici o clipă că, asumîndu-mi responsabilitatea vieții concetățenilor mei, aveam să mă aflu chiar în mijlocul celor mai cumplite furtuni și fulgere și că pericolele mele erau garanția păcii celorlalți. Căci patria nu ne-a crescut pentru a nu aștepta nici o răsplată din partea noastră și nu se mărginește să ne slujească exclusiv în avantajul nostru oferindu-ne un refugiu sigur și pașnic și un loc de odihnă liniștit. Dimpotrivă, luînd drept garanție cele mai bune părți ale sufletului, inteligenței și priceperii noastre spre propriul ei avantaj, ea ne dă spre folosul nostru numai ceea ce îi prisosește ei¹.

Dar nici argumentele invocate de ei pentru a-și justifica mai ușor inactivitatea nu trebuie luate deloc în serios, de exemplu afirmația că politica este cu deosebire obiectul preocupării unor oameni nevred-

nici, că este rușinos să fii comparat cu ei, că este trist și periculos să lupți în special cu gloata dezlănțuită. De aceea, spun ei, nu este propriu înțeleptului să accepte de bună voie acest frâu, dat fiind că nu este în stare să domine pornirea nebunească a mulțimii, nici omului liber să lupte cu adversari josnici și monstruoși și să suporte injurii din partea lor sau să se resemneze în fața unor insulte nedemne de un înțelept; dar există oare o justificare mai temeinică a participării oamenilor buni, curajoși și mărinimoși la viața politică decât refuzul de a le supune celor necinstiți și de a le permite să sfîșie statul, în timp ce adversarii acestei concepții nu pot să dea nici o mîină de ajutor, chiar dacă ar dori s-o facă? ².

- 6 Însă, în definitiv, cum se poate justifica excepția
 10 de la principiile de mai sus, excepție potrivit căreia înțeleptul nu trebuie să se ocupe de politică decât silit de circumstanțe amenințătoare? Ar putea oare interveni o necesitate mai stringentă decât aceea din cazul meu? Ce aș fi putut face atunci, dacă n-aș fi fost consul? Și cum aș fi putut ajunge consul dacă n-aș fi urmat cu consecvență din copilărie calea spre magistratura supremă, deși aparțin ordinului equestru? Nu poți ajuta statul, chiar dacă este grav amenințat, numai în funcție de împrejurări sau de dispoziția ta, dacă nu ești în situația de a face acest lucru.
- 11 Mi s-a părut mereu surprinzătoare ideea din expunerile celor docti, conform căreia ei se declară gata să preia comanda vasului pe o mare foarte agitată, deși tot ei mărturisesc că sînt incapabili să-l cîrmuiască pe o mare liniștită, că n-au învățat niciodată acest meșteșug și că nu și-au dat niciodată silința s-o facă. Tot ei afirmă cu ostentație și se fălesc că n-au învățat niciodată nimic despre principiile înțelegerii sau ale guvernării statelor și că nu fac expuneri pe această temă. Ei mai afirmă că această disciplină nu trebuie încredințată învățaților și înțelepților, ci oamenilor versați în acest domeniu. Cum este prin urmare posibil ca ei să-și ofere serviciile statului numai în condițiile unei situații alarmante, deși nu știu să-l îndrume nici în deplină pace, ceea ce este

cu mult mai ușor? Chiar dacă într-adevăr înțeleptul n-ar obișnui să se coboare din proprie inițiativă la chestiunile politice, ci numai constrins de situație, și n-ar refuza în asemenea împrejurări o astfel de misiune, totuși după părerea mea înțeleptul este dator să nu neglijeze deloc știința guvernării, fiindcă trebuie să se informeze asupra tuturor problemelor pe care nu le cunoaște și de care va fi eventual silit să țină seama ³.

Am făcut o expunere mai largă pe această temă deoarece mi s-a propus o discuție despre stat, iar eu am acceptat-o. Pentru ca discuția noastră să nu fie zadarnică, am fost nevoit să înlătur orice îndoielă privitoare la utilitatea activității politice. Iar dacă unii se lasă impresionați de autoritatea filosofilor, să-și dea silința să-i asculte pe cei mai autorizați și mai renumiți filosofi, recunoscuți ca atare de către cei mai învățați oameni. Cu toate că n-au avut nici o activitate politică directă, totuși învățații au îndeplinit, după părerea mea, o funcție importantă dintr-un anumit punct de vedere. Constat că aproape toți cei șapte nuniți de greci înțelepți au avut o activitate politică directă. Și nu există domeniu în care virtutea să nu se apropie mai mult de esența divinității decât întemeierea unor cetăți noi sau apărarea cetăților deja întemeiate.

De aceea, fiindcă mi-a fost deopotrivă dat să realizez ceva memorabil în domeniul guvernării și să dobîndesc o anume facilitate în explicarea cauzelor evenimentelor politice, beneficiez prin urmare de o oarecare autoritate nu numai prin practică, dar și datorită pasiunii mele pentru învățatură și a dorinței de a-mi împărtăși cunoștințele. Spre deosebire de mine, unii dintre predecesorii mei s-au realizat numai în discuțiile teoretice fără a fi avut vreo tangență cu viața politică propriu-zisă, iar alții au făcut dovada capacității lor în activitatea publică dar au fost nepricepuți în teorie. În ceea ce mă privește n-am nevoie să formulez și să impun o doctrină originală, ci consider necesar să vă relatez o discuție purtată de cele mai strălucite și savante personalități din

istoria statului nostru. P. Rutilius Rufus ne-a relatat-o, mie și ție, odinioară în tinerețea ta, pe cînd ne aflam împreună la Smyrna pentru mai multe zile. În cadrul acestei dezbateri nu cred că a fost trecut cu vederea nici un aspect important relativ la problemele care ne preocupă.

9 Pe vremea consulilor Tuditanus și Aquilius, după
14 ce P. Africanus, fiul lui Paulus, a hotărît să petreacă sărbătorile latine în grădinile sale, deoarece prietenii săi îi promiseseră că îl vor vizita adesea în acest răstimp, Q. Tubero, fiul surorii lui Africanus, și-a făcut primul apariția chiar în dimineața sărbătorii. Salutîndu-l cordial, SCIPIO l-a primit cu bucurie și i-a spus : „cum se face că ai venit atît de devreme, Tubero? Sărbătorile îți ofereau o bună ocazie de a-ți continua studiile.” TUBERO a răspuns : „Sînt tot timpul ocupat cu cărțile mele, iar ele nu sînt niciodată ocupate. Dar faptul de a te găsi liber pe tine, mai ales în vîltoarea evenimentelor politice de acum, este într-adevăr ceva deosebit.” La aceasta SCIPIO spuse : „Și totuși m-ai găsit, pe Hercules, mai degrabă eliberat de activitatea propriu-zisă, căci sufletul îmi este în plină activitate.” TUBERO spuse : „Dar trebuie să-ți odihnești și sufletul. Sîntem mulți cei care ne-am pregătit, potrivit hotărîrii noastre, să petrecem împreună cu tine aceste momente de răgaz, dacă îți face plăcere, bineînțeles.” SCIPIO zise : „Sigur că-mi face plăcere ; ne vom mai aduce puțin aminte de preocupările noastre științifice.”

10 Atunci TUBERO spuse : „Din moment ce mă
15 îndemni oarecum și îmi dai speranța unei discuții, n-ai vrea oare, Africanus, să stăm puțin de vorbă, înaintea sosirii celorlalți, despre cel de-al doilea soare, a cărui apariție a fost anunțată în Senat? Nu sînt puțini, nici neavizați cei care au declarat că au văzut doi sori, prin urmare nu se pune problema credibilității acestei știri, ci aceea a explicării fenomenului.” La acestea SCIPIO zise : „Ce n-aș da să-l avem lîngă noi pe Panaitius al nostru ! El vorbește de obicei cu multă competență, pe lîngă multe altele, despre fenomenele cerești. În ceea ce mă privește,

Tubero, — cu tine vorbesc deschis — nu prea sînt de acord cu prietenul nostru în acest domeniu. El face afirmații atît de categorice, încît dă impresia că poate vedea cu ochii și simți cu mîna fenomene despre care noi abia îndrăznim să emitem conjecturi. De aceea îl consider și mai înțelept pe Socrate, care a renunțat la orice preocupare de acest fel, considerînd că toate chestiunile referitoare la natură fie depășesc capacitatea minții omenești, fie n-au nici o legătură cu viața omenească.” TUBERO spuse: 16

„Nu știi, Africanus, de ce a avut atîta credit legenda potrivit căreia Socrate ar fi refuzat orice discuție de acest fel și s-ar fi limitat doar la problemele vieții și ale moralei⁵. Cine a scris mai mult despre Socrate decît Platon? Iar în cărțile lui Platon, Socrate se exprimă adesea astfel încît încearcă să stabilească, după sistemul lui Pitagora, un raport între aceste chestiuni pe de o parte și numere, geometrie și armonie pe de alta.” Atunci SCIPIO zise: „Ai dreptate. Bănuiesc însă că știi, Tubero, că Platon a plecat după moartea lui Socrate mai întîi în Egipt, apoi în Italia și Sicilia, pentru a studia temeinic sistemul lui Pitagora, că a fost multă vreme în contact cu Archytas din Tarent și cu Timaius din Locroi și că și-a procurat operele lui Philolaus. El s-a consacrat integral discipolilor lui Pitagora și studiilor pitagoreice, tocmai în epoca în care numele acestui filosof era foarte cunoscut în aceste ținuturi. Și fiindcă îl iubea numai pe Socrate și dorea să raporteze totul la el, a realizat o sinteză între ironia subtilă a discursului socratic și obscuritatea sistemului pitagoreic și a adăugat la acestea autoritatea multor altor științe.”

După ce a spus acestea, Scipio l-a văzut venind pe neașteptate pe L. Furius. L-a salutat, i-a strîns cu multă prietenie mîna și l-a poftit să ia loc pe patul său. Odată cu el a sosit și P. Rutilius, unul dintre interlocutorii noștri. După ce i-a urat bun sosit, l-a invitat să se așeze lângă Tubero. Atunci FURIUS zise: „Despre ce vorbiți? Am pus oare capăt discuției voastre prin sosirea noastră?” „Nici- 11
17

decum, spuse AFRICANUS. Tu însuși te ocupi în permanentă cu multă râvnă de problemele asupra cărora se informa cu puțin înainte Tubero; iubitul meu prieten Rutilius discuta uneori despre asemenea lucruri chiar sub zidurile Numantiei.” „Despre ce vorbești?”, a întrebat PHILUS. Atunci SCIPIO spuse: „Despre cei doi sori. Ce părere ai despre acest fenomen, Philus?”

12 În acel moment un sclav aduse vestea că Laelius
18 și-a părăsit locuința și că va sosi curînd. Atunci Scipio s-a încălțat și s-a îmbrăcat, a ieșit din dormitor și, pe cînd se plimba prin portie, a sosit Laelius. Scipio l-a salutat pe el și pe însoțitorii săi, Spurius Mummius, pe care îl îndrăgea foarte mult, C. Fannius și Quintus Scaevola, ginerele lui Laelius, amîndoi tineri culți, la vîrsta quaesturii⁶. Așadar, după ce i-a salutat pe toți, s-a întors în mijlocul porticului și l-a poftit acolo pe Laelius. Prietenia lor părea întărită prin lege, fiindcă Laelius îl venera pe Africanus ca pe un zeu pentru strălucita sa glorie militară, iar la rîndul său Scipio îl respecta pe Laelius în viața civilă ca pe un părinte, fiindcă acesta era mai în vîrstă decît el. După ce au străbătut o dată sau de două ori porticul schimbînd cîteva cuvinte, iar Scipio și-a exprimat bucuria și recunoștința pentru vizita lor, deoarece era iarnă, am hotărît cu toții să ne așezăm în cel mai însorit loc de pe cîmpie. Pe cînd ne pregăteam să mergem într-acolo, a sosit pe neașteptate juristul M'. Manilius, iar toți cei de față l-am primit cu bucurie și dragoste. Salutat cu deosebită prietenie de Scipio și ceilalți, a luat loc lîngă Laelius.

13 Atunci LAELIUS a întrebat: „Despre ce vor-
19 beați cînd am sosit noi?”. PHILUS răspunse: „Scipio voia să-mi cunoască părerea despre apariția celor doi sori.” (LAELIUS): „Așa să fie, Philus? Crezi că am epuizat toate chestiunile relative la casele și la statul nostru? Așa s-ar părea din moment ce avem timp să cercetăm ceea ce se întîmplă pe cer.” Iar PHILUS a replicat: „Dar nu crezi că ceea ce se întîmplă în casele noastre este legat direct

chiar de situația caselor noastre? Iar casa noastră nu este numai spațiul pe care îl cuprind pereții noștri, ci întreaga lume, pe care zeii ne-au dat-o drept locuință și patrie pentru a o stăpîni împreună cu ei ⁷. Și mai ales dacă ignorăm acest fapt, sîntem condamnați să nu cunoaștem fenomene foarte importante. Dar, pe Hercules, atît tu cît și eu, amîndoi iubitori pasionați ai înțelepciunii, sîntem bucuroși să cunoaștem și să contemplăm faptele în sine.” Atunci LAELIUS spuse : „N-am nimic împotriva, mai ales că sîntem în timpul sărbătorilor ; dar mai avem ceva de aflat de la voi sau am sosit prea tîrziu?” (PHILUS) : „Pînă acum n-am discutat nimic și fiindcă trebuie să luăm totul de la capăt, îți voi acorda cu bucurie ție înțietatea, ca să ne expui părerea ta în această privință.” (LAELIUS) : „Dimpotrivă, mai bine să te ascultăm pe tine, dacă nu cumva Manilius nu este de părere că trebuie emis un decret de împăciuire potrivit căruia cei doi sori urmează să-și împartă stăpînirea cerului, așa cum au făcut-o dealtfel și pînă acum.” Atunci MANILIUS spuse : „Continui, Laelius, să ironizezi o știință în care ești tu însuși o autoritate ; pe de altă parte, fără cunoașterea ei nimeni nu poate distinge ceea ce îi aparține de ceea ce este străin. Dar vom ajunge curînd și la acest aspect al chestiunii. Să-l ascultăm deocamdată pe Philus, care este consultat asupra unor chestiuni mai importante decît sînt eu sau P. Mucius.”

Atunci PHILUS zise : „Nu am de adăugat nimic nou, fie gîndit, fie descoperit de mine ; dar îmi amintesc de C. Sulpicius Gallus, un mare învățat, așa cum îl știți și voi, care, după cum se spune, contemplînd un fenomen identic din casa lui M. Marcellus, colegul său de consulat, a poruncit să fie adusă sfera cerului, unica pradă luată de bunicul acestuia din urmă după cucerirea Syracusei, deși ar fi putut lua mult mai multe lucruri dintr-un oraș atît de opulent și de strălucitor și dintr-o pradă atît de bogată. Deși auzisem vorbindu-se adesea despre această sferă în legătură cu numele lui Arhimede,

20

14

21

22 n-am fost foarte impresionat de aspectul ei. Era mai frumoasă și în general mai cunoscută celebra sferă, fabricată tot de Arhimede, depusă în templul Virtuții de același Marcellus. Dar când Gallus a început să explice cu competență mecanismul ei, mi-am dat seama că în mintea sicilianului fusese mai multă inteligență decît poate produce natura umană. Căci Gallus spunea că cealaltă sferă, solidă și masivă cum era, fusese inventată de mai multă vreme: mai întîi a fabricat-o Thales din Milet, iar apoi Eudoxius din Cnidos, care se declara elev al lui Platon, a înscris pe ea stelele fixate pe bolta cerească; mulți ani după aceea Aratus, deși incompetent în știința astronomiei, dar înzestrat cu oarecare talent poetic, a întruchipat în versuri întreaga strălucire și infățișare a sferei lui Eudoxius. O asemenea sferă, pe care erau marcate traiectoriile soarelui⁸, lunii și ale celor cinci stele numite rătăcitoare și nestatornice n-ar fi putut fi realizată cu un glob solid. Descoperirea lui Arhimede este admirabilă fiindcă el a reușit să redea printr-o singură rotație traiectorii neregulate și variate prin mișcările lor deosebite. Când Gallus rotea această sferă, luna se deplasa pe bronzul ei în urma soarelui într-un număr de rotații egal cu acela al zilelor în care se deplasează în realitate pe cer, iar după aceea, ea și pe cer, pe aceeași sferă se producea eclipsa soarelui prin plasarea lunii în conul marcat de umbra pămîntului, cînd soarele (*apare dinspre*) partea opusă...

(*Lacună*. Este vorba tot despre Sulpicius Gallus)

15 (SCIPPIO) „...a fost, fiindcă îl îndrăgeam și eu
23 însumi și totodată aflasem că tatăl meu, Paulus, l-a iubit foarte mult, iar el își dovedise prietenia. Îmi amintesc că în prima mea tinerețe, pe cînd tatăl meu era consul în Macedonia și eram împreună în tabără, armata noastră a fost cuprinsă de panică și de o teamă superstițioasă, deoarece luna plină și strălucitoare a dispărut subit, deși noaptea era senină. Atunci el, legatul nostru cam cu un an înainte de a fi numit consul, n-a întîrziat să le explice oamenilor

chiar a doua zi în public că n-a avut loc nici un miracol, că fenomenul s-a produs așa cum are să se petreacă mereu la anumite termene, cînd soarele se va afla în poziția din care nu va putea atinge luna cu lumina sa.” „Așa să fie? a întrebat TUBERO. Putea el convinge niște oameni neînvățați asupra explicației acestui fenomen și avea curajul s-o spună în fața unor neștiutori?” (SCIPIO) : „El putea s-o facă, fără îndoială și chiar cu mare (succes)...

(*Lacună*)

(SCIPIO) „...și nu cu ostentație deplasată, nici 24
în chip nepotrivit cu personalitatea unui om foarte
serios; rezultatul a fost un mare succes, căci el a
îndepărtat o superstiție bolnăvicioasă și teama din
mintea unor oameni înspăimîntați.

Un fenomen similar s-a produs și în timpul marelui 16
război în care s-au înfruntat, cu toată amploarea 25
forțelor lor, atenienii și lacedemonienii. Marele Pericle,
conducătorul cetății sale, prin autoritatea și inteli-
gența sa, le-a explicat atenienilor, care erau cuprinși
de o teamă cumplită cauzată de întunericul produs
în urma dispariției soarelui, că acest fenomen are
loc în chip necesar la intervale de timp periodice,
anume atunci cînd luna se suprapune cu toată supra-
fața ei pe globul solar. Explicația aceasta o știa de
la Anaxagoras, ale cărui prelegeri le ascultase⁹.
Chiar dacă nu se produce mereu în perioadele de
lună plină, eclipsa soarelui este posibilă numai în
acest caz. Printr-o expunere argumentată el a eli-
berat poporul de teamă; pe atunci această explicație
era cu totul nouă și necunoscută. Potrivit ei, soarele
dispare periodic prin interpunerea lunii, fapt obser-
vat, după cît se știe, pentru prima oară de Thales
din Milet. Ceea ce nu i-a scăpat nici lui Ennius al
nostru, care a scris că aproximativ în al treisutecinci-
zecilea an de la întemeierea Romei „la ale lui iunie
none/luna și noaptea în fața soarelui se așezară”.
Cunoștințele noastre despre acest fenomen sînt atît
de precise încît, pornind de la ziua consemnată,

după cum se vede, de Ennius și în marile anale, au fost calculate eclipsele de soare anterioare pînă la cea de la nonce lui Quinctilius din timpul domniei lui Romulus. Potrivit tradiției, în timpul acestei eclipse natura a pus capăt vieții terestre a lui Romulus care s-a ridicat datorită virtuții sale la cer.”

- 17 Atunci a intervenit TUBERO : „Vezi Africanus,
26 ceea ce ți se părea cu puțin înainte altfel...”

(Lacună. Scipio renunță la scepticismul său inițial (v. § 15) și îi prețuiește pe filosofilor care au norocul să înțeleagă mai mult decît)

- (SCIPIO) „...ceea ce înțeleg alții. Ce poate fi mai strălucit în lumea omenească decît faptul de a fi pătruns cu privirea în regatul zeilor? Ce poate fi mai durabil decît descoperirea eternității? Ce poate fi mai demn de glorie decît să îți dai seama că de mic este pămîntul atît în ansamblul lui cît și în partea locuită de oameni? Aici pe pămînt sîntem ținuți pe o suprafață foarte redusă, cu totul necunoscuți majorității popoarelor și cu toate acestea nutrim speranța că numele nostru își ia zborul și se răspîndește în lung și în lat. Cît de fericit trebuie să fie în ochii tuturor acela care nu consideră nicidecum bunuri domeniile, casele, turmele, cantitățile mari de aur și argint, pentru că își dă seama că roadele lor sînt neînsemnate, folosul lor limitat, posesiunile lor nesigură, că ele sînt adesea, în cantitate nemăsurată, proprietatea celor mai infami oameni! Numai el are dreptul de a revendica totul, nu în virtutea dreptului quiriților, ci în temeiul dreptului înțelepților, nu în conformitate cu un contract de drept civil, ci potrivit legii generale a naturii, căci natura interzice oricui posesiunea unui lucru, exceptîndu-l pe cel care știe să minuiască și să folosească lucrul respectiv sau cu excepția celui care consideră misiunile noastre militare sau consulatele noastre drept necesare, nu mijloace de a ne satisface poftele. Îndatoriri obligatorii ce cad fără voie în responsabilitatea noastră, în vederea eventualelor răsplăți sau a gloriei¹⁰, sau cu excepția aceluia care, pentru a cita,

după mărturia scrisă a lui Cato, opinia deseori exprimată de bunicul meu Africanus, este capabil să spună despre sine că nu este niciodată mai activ decât atunci când nu face nimic și niciodată mai puțin singur decât atunci când nu este însoțit de nimeni. Cine ar putea afirma cu bună dreptate că Dionysius, care i-a oprit crîncen pe concetățenii săi și le-a răpit libertatea, a realizat ceva mai important decât Arhimede, deși acesta părea că nu face nimica important chiar atunci când fabrica această sferă pomenită mai înainte? Cine ar putea susține că cei care nu pot găsi un interlocutor în for sau într-o mulțime de oameni nu sînt mai siguri decât cei care vorbesc sincer cu ei înșiși sau găsesc o mîngîiere în descoperirile și scrierile celor mai învățați oameni și au astfel impresia că se găsesc în preajma lor? Cine ar putea fi considerat mai bogat decât acela care nu are nevoie de nimic altceva în afară de necesitățile naturale sau cine ar trebui socotit mai puternic decât cel care își realizează toate dorințele sau cine este mai fericit decât omul liber de orice tulburare sufletească? Cine este mai hărăzit de soartă decât cel care posedă, după o vorbă obișnuită, atît cit să poată duce cu sine în momentul unui naufragiu? Ce comandament, ce magistratură, ce regat poate fi mai strălucit decât faptul de a disprețui în numele unei înțelepciuni superioare tot ceea ce este omenesc și de a fi sensibil numai la contactul cu eternitatea și divinitatea și de a fi convins că toți indivizii sînt oameni doar cu numele, cu excepția celor formați prin disciplinele proprii naturii umane, adică oamenii în înțelesul adevărat al cuvîntului? Mi se pare foarte pertinentă cunoscuta parabolă a lui Platon (sau poate că aparține altecuiva): aruncat din largul mării pe pămînturi necunoscute și pe un țarm pustiu, pe cînd ceilalți naufragiați se temeau în fața locurilor necunoscute, el a observat, se spune, figuri geometrice desenate pe nisip; îndată ce le-a zărit le-a strigat celorlalți să aibă curaj deoarece găsise urme de om; el nu avea în fața ochilor ogoare însămințate, ci desco-

28

29

18
30

perise sensul acelor urme datorită științei sale. De aceea, Tubero, am respectat întotdeauna știința, savanții și preocupările tale.”

Atunci LAELIUS spuse: „În această privință, Scipio, nu îndrăznesc să spun nici că tu sau Philus sau Manilius...”

(Lacună. Laelius avertizează asupra faptului că tinerii ar putea să se îndepărteze de la îndatoririle vieții practice și politice ca urmare a preocupării lor excesive pentru studiu).

(LAELIUS): „...ramurei paterne a familiei sale îi aparținea prietenul nostru, pe care Tubero ar trebui să-l imite

„Aelius Sextus, omul cel înțelept și distins”

care a fost într-adevăr „distins” și „înțelept” și numit astfel de Ennius, nu fiindcă a căutat ceea ce n-ar fi putut găsi niciodată, ci pentru că îi elibera de griji și greutatea pe cei care veneau să-l consulte prin soluțiile sale. Când voia să condamne preocupările lui Gallus, cita mereu replica lui Ahile din *Ifigenia* :

„Ce folos îți aduce să știi ale cerului semne, ca
astrologii,
Capra, scorpionul sau monștri de-aceștia să știi
pe cer cind noaptea s-arată,
Nimeni nu vede nimica în față, spațiile cerului
toți le scrutează”¹¹.

Și tot el, căci îl ascultam îndelung cu plăcere, spunea că celebrul Zethus al lui Pacuvius era un mare dușman al științei. Mai degrabă îl încânta Neoptolemus al lui Ennius, care voia, după spusele sale, să se ocupe ‘de filosofie, dar cu măsură; însă nu era de acord să se consacre cu totul filosofiei’. Iar dacă vă desfată preocupările științifice ale grecilor, v-aș propune în schimb altele mai potrivite unor oameni liberi, cu implicații mai largi, aplicabile în viața practică și chiar în politică. Dacă aceste preocupări au o oarecare valoare, ea constă tocmai în faptul că ele ascut și stimulează inteligența copiilor și o

fac mai permeabilă la înțelegerea problemelor majore.”

19

Atunci TUBERO spuse : „Sint de acord cu tine, Laelius, dar te întreb ce anume înțelegi prin probleme majore?” (LAELIUS): „Îți voi spune, pe Hercules, și poate mă vei disprețui. Tu îi pui lui Scipio întrebări despre fenomenele cerești, iar eu consider că trebuie să ne intereseze mai degrabă ceea ce se întâmplă sub ochii noștri. Cum de au ajuns nepoții unui bunic ca L. Paulus și ai unui unchi ca Tubero, aparținând unei familii ilustre și născuți într-un stat atât de strălucit, să mă întrebe cum de au apărut doi sori? În schimb el nu mă întreabă de ce există într-unul și același stat două senate, ba chiar aş putea spune două popoare. Căci, după cum vedeți, moartea lui Tiberius Gracchus și încă mai înainte felul în care și-a exercitat tribunatul au dus la divizarea poporului, pînă atunci unitar, în două fracțiuni. Inițial la instigația lui P. Crassus și a lui Appius Claudius, dar și acum, denigratorii invidioși ai lui Scipio domină și după moartea acestora nu mai puțin de jumătate din Senat, care s-a îndepărtat de voi la inițiativa lui Q. Metellus și a lui P. Mucius. Ei nu-i îngăduie lui Scipio să-și asume responsabilitatea într-o situație atât de primejdioasă, deși el este singurul capabil s-o facă acum cînd aliații și latinii sint în plină efervescență, cînd tratatele sint violate, cînd triumvirii cei mai turbulenți se gîndesc pe zi ce trece la noi proiecte, cînd cetățenii buni și bogați se află într-o permanentă incertitudine¹². De aceea voi tinerii, dacă vreți să-mi dați

31

32

este situația și că viața noastră ar fi mai bună și noi mai fericiți, dacă am fi uniți.”

20 Atunci MUCIUS spuse: „Prin urmare, Laelius,
33 ce trebuie să învățăm după părerea ta ca să-ți fim
pe plac?” (LAELIUS): „Să învățăm acele disci-
pline prin care putem fi utili statului; aceasta este
misiunea cea mai strălucită a înțelepciunii, cea mai
importantă manifestare a virtuții. De aceea, ca să
petrecem aceste sărbători într-un chip cât mai util,
să-l rugăm pe Scipio să-și expună opinia despre cea
mai bună formă de guvernământ. Ulterior vom cerceta
și alte chestiuni, iar după ce le vom lămuri, sper că
vom ajunge pe această cale la esența evenimentelor
actuale.”

21 După ce Philus, Manilius și Mummius s-au declarat
34 întru totul de acord...

*(Lacună. Scipio acceptă să facă o expunere des-
pre cea mai bună formă de guvernământ, cu condiția
de a i se permite să înceapă cu vechiul stat roman.
Punctul său de vedere este acceptat):*

Nu există model la care să preferăm să raportăm
statul nostru (DIOMED., lib. I, 365, 20).

(Lacună. Replica îi aparține lui LAELIUS):

(LAELIUS): „...nu am vrut să începem (*cu
expunerea lui Scipio*) numai pentru că i se cuvenea
cu precădere celui mai influent personaj din statul
nostru să-și exprime punctul de vedere, dar totodată
fiindcă îmi amintesc că obișnuiai să discuți foarte
des cu Panaitius, de față cu Polybius, doi greci
foarte competenți în politică, și că susțineai sprijî-
nindu-te pe multe argumente că cea mai bună formă
de guvernământ este de departe aceea pe care ne-au
transmis-o strămoșii noștri¹³. Pentru că ești cel
mai autorizat în materie (vorbesc în numele celor
de față), ți-am fi cu toții foarte recunoscători dacă
ne-ai expune părerea ta despre stat.”

22 Atunci SCIPIO spuse: „Nu pot spune că am reflec-
35 tat mai intens și mai temeinic asupra vreunui subiect
Laelius, decît asupra aceluia pe care mi-l propui.

Fără îndoială, după cum constat că orice meșteșugar competent n-are alt gând, altă străduință și altă grijă decît să se desăvîrșească în meseria sa, eu însuși, de vreme ce strămoșii mei nu mi-au încredințat altă misiune decît grija pentru stat și cîrmuirea lui, nu mi-aș dovedi oare inferioritatea față de un simplu meșteșugar dacă aș acorda mai puțină atenție meșteșugului meu, cel mai însemnat dintre toate, decît meșteșugarul de mai sus în modesta sa meserie? Dar pe mine nu mă satisfac din acest punct de vedere operele celor mai importante personalități și a celor mai învățați greci, nici nu îndrăznesc să pun mai presus propriile mele opinii față de opiniile lor. De aceea vă rog să mă ascultați nu ca pe un ignorant desăvîrșit în domeniul realităților grecești, nici ca pe unul care pune contribuția grecilor mai presus de contribuția noastră, mai ales în acest domeniu, ci ca pe un roman educat prin grija tatălui său ca un om liber, minat încă din copilărie de dorința fierbinte de învățătură, totuși cultivat mai degrabă prin practică și preceptele părintești decît prin studiul literelor.”

Aici a intervenit PHILUS : „Pe Hercules, nu mă îndoiesc, Scipio, că nimeni nu te întrece în inteligență și că tu ești mai presus de oricine prin existența ta politică; îți cunoaștem de asemenea studiile pe care le-ai practicat mereu în acest domeniu. De aceea, dacă te-ai consacrat, după mărturisirea ta, cu tot sufletul acestei discipline, care este un fel de artă, îi sînt foarte recunoscător lui Laelius; sper că vei spune lucruri mai substanțiale decît grecii în scrierile lor.” Atunci SCIPIO spuse : „Pretențiile tale foarte mari impun expunerii mele o dificultate majoră, inevitabilă pentru cel care abordează teme importante.” Iar PHILUS zise : „Oricît de mari mi-ar fi pretențiile, vei fi, ca de obicei, la înălțime; nu există pentru tine primejdia de a nu-ți găsi cuvintele într-o discuție politică.”

Atunci SCIPIO spuse : „Pe cît îmi va sta în putință am să vă fac pe plac și-mi voi începe expunerea în

conformitate cu principiul care trebuie neapărat adoptat după părerea mea, pentru a evita erorile, anune să descoperim semnificația termenului din discuție. După ce îl vom fi definit, vom putea începe discuția. Niciodată nu vom înțelege esența unui subiect de discuție, dacă nu vom fi înțeles de la început despre ce este vorba. Deci, fiindcă întreprindem o cercetare despre stat, să vedem mai întâi care este obiectul cercetării noastre.” După ce Laelius l-a aprobat, AFRICANUS a continuat: „Nu-mi voi începe expunerea despre un subiect atât de important și de cunoscut reluând, după obiceiul experților, binecunoscutele discuții relative la prima împreunare dintre bărbat și femeie, apoi cele referitoare la prima progenitură și la rude, nici nu voi face risipă de cuvinte definind fiecare termen în parte în toate chipurile posibile¹⁴, din moment ce vorbesc unor oameni avizați și versați în chipul cel mai glorios în afacerile politice ale unui stat foarte puternic în timp de pace și în război. Mă voi sili să fiu la înălțimea subiectului pe care îl tratez. N-am abordat această temă pentru a face o expunere exhaustivă cu un profesor, nici nu vă promit că nu voi omite nici un detaliu.” Atunci LAELIUS spuse: „Mă așteptam să propui această metodă de discuție.”

25 „Așadar statul, adică ‘lucrul public’ (*res publica*),
39 spuse Africanus, este lucrul poporului, dar poporul nu este orice ceată de oameni adunați la întâmplare, ci o mulțime unită într-un sistem juridic întemeiat printr-un acord comun în vederea utilității comune. Cauza primordială a unirii oamenilor nu este atât slăbiciunea, cât un fel de tendință naturală a oamenilor spre unire. Căci neamul omenesc nu este de felul său înclinat spre izolare, nici spre rătăcirea solitară, ci a fost mai degrabă creat astfel încât nici măcar în condițiile unui belșug general...”¹⁵

(*Lacună*)

(*fiindcă*) natura nu numai că ne îndeamnă, dar ne și constrânge la aceasta (NON., p. 321, 16).

Întemeierea unui oraș nu este rezultatul unei origini sau cauze unice. După părerea unora, primii oameni de pe pământ duceau o viață nomadă prin păduri și câmpii, fără a fi uniți prin legătura limbii și a dreptului. Culcându-se pe frunze și ierburi, locuind prin peșteri și văgăune, erau prin urmare pradă ușoară pentru fiare și animale mai puternice decât ei. Atunci cei care au fugit în urma rănilor primite sau la vederea rănilor de pe trupurile celor apropiați, s-au adăpostit în fața pericolului iminent la alți oameni, implorându-le ajutorul. Mai întâi și-au exprimat dorințele prin semne, apoi au apărut primele rudimente de limbă și atribuindu-se fiecărui lucru în parte câte un nume, s-a perfecționat treptat sistemul de vorbire. Când oamenii au înțeles că și o colectivitate trebuie să se apere împotriva fiarelor, au început să construiască fortificații pentru a-și asigura liniștea nopții sau pentru a evita incursiunile și atacurile fiarelor, nu prin luptă, ci ridicând întăriri... (18) Această teorie li s-a părut unora fantezistă, așa cum de altfel și este, și aceștia au considerat că nu mușcăturile fiarelor, ci mai degrabă însăși natura umană i-a determinat pe oameni să se unească, deoarece ei evită prin firea lor singurătatea și tind să se constituie în comunități și asociații (LACT., Inst., VI, 10, 13—15, 18. Cf. LUCR., 5, 805 urm.).

(SCIPIO) „(dacă nu s-ar afla în om) un fel de semințe (ale instinctului juridic), n-ar putea exista nici celelalte virtuți, nici chiar intenția de a întemeia statul. Aceste colectivități, constituite din motivul mai sus menționat, au stabilit mai întâi un loc statornic pentru locuințe. După ce l-au întărit prin alegerea unui teren adecvat și prin construirea unor fortificații, au numit acest conglomerat de case întăritură sau oraș, iar acest teritoriu a fost separat de temple și de pământurile comune. Așadar, orice popor care s-a constituit într-o asemenea colectivitate, ca cea de sus, orice stat, care este, după cum am spus, lucrul poporului, trebuie guvernat, pentru a fi durabil, după un anumit principiu. Acesta tre-

buie raportat la cauza originară a întemeierii comunității cetățenești. Puterea trebuie încredințată fie unei singure persoane, fie unei elite, fie tuturor cetățenilor. Dacă puterea este conferită unei singure persoane, aceasta se numește rege, iar forma de guvernământ monarhie. Dacă ea aparține unui grup restrâns de aleși, se spune că statul este guvernat de optimați. Este popular (căci acesta este termenul consacrat) statul în care totul depinde de popor. Fiecare dintre aceste trei forme de guvernământ este, chiar dacă nu desăvârșită, totuși acceptabilă, numai să fie respectată legătura originară care i-a determinat pe oameni să se constituie într-un stat. Fiecare dintre ele prezintă avantaje specifice în raport cu celelalte două. Fie un rege bun și înțelept, fie cetățenii de frunte și de elită, fie chiar poporul, deși în privința lui am multe rezerve întemeiate, oricare din ei poate asigura stabilitatea statului, dacă nu intervine nedreptatea și lăcomia.

27 Dar în regate masa cetățenilor este cu totul lipsită
43 de drepturi și nu are capacitate de decizie, iar în condițiile puterii absolute a optimaților mulțimea abia mai poate beneficia de libertate, de vreme ce este exclusă de la conducerea statului și lipsită de putere, iar în cazul unui guvern popular, oricât ar fi de drept și de moderat, egalitatea însăși este inechitabilă, din moment ce nu există nici un fel de ierarhie a demnităților. De aceea, chiar dacă vestitul Cyrus persanul a fost cel mai drept și mai înțelept rege, formula sa de guvernământ (statul adică, după termenul de mai înainte) nu era, după părerea mea, de invidiat, fiindcă totul depindea de incuviințarea unei singure persoane. Dacă massilienii, clienții noștri, sînt guvernați de elita cetățenilor fruntași, condiția poporului este într-un fel asemănătoare cu sclavia; dacă atenienii de pe timpul suprimării temporare a areopagului nu luau nici o măsură și nu emiteau nici un decret fără a consulta poporul, cetatea lor nu avea strălucirea cuvenită, fiindcă nu exista o ierarhie fixă a demnităților.

M-am referit la aceste trei forme de guvernămînt în condițiile în care fiecare își păstrează structura originară stabilă, nealterată de influența celorlalte. Fiecare conține în primul rînd viciile menționate mai sus, dar presupune și alte primejdii; nici una dintre ele nu poate evita drumul abrupt și alunecos spre răul propriu lor. Căci în locul regelui Cyrus, pentru a mă referi mai ales la el, care era, dacă vreți, acceptabil și chiar demn de a fi iubit, poate fi evocat celebrul și preacrudul Phalaris, dovadă grăitoare a labilității sufletului omenesc; prin influența acestuia, domnia unei singure persoane a degenerat ușor pe o pantă abruptă. Constituția vremelnică a Atenei din timpul complotului și clicii celor treizeci de tirani¹⁶ este foarte asemănătoare cu constituția aristocratică massiliană. În sfîrșit, pentru a nu mai invoca alte exemple, puterea absolută a poporului atenian s-a transformat într-o dezlănțuire de nestăvilit a mulțimii iraționale...

28
44

(Lacună. Vorbitorul continuă să dezvolte tema instabilității formelor originare de guvernămînt).

(SCIPIO) „...cel mai cumplit (*tiran*), iar din această formă de guvernămînt (*se dezvoltă*) fie constituția optimaților, fie clica tiranică, fie regalitatea, fie chiar foarte adesea constituția democratică; iar după aceea se dezvoltă de obicei din nou una din cele trei forme de guvernămînt menționate înainte. Este remarcabilă evoluția ciclică a modificărilor și alternanțelor în politică. Dacă înțelegerea acestei evoluții este de domeniul filosofului, previziunea evenimentelor iminente, a drumului care trebuie urmat în guvernarea statului și capacitatea de a domina situația, toate acestea însă sînt de competența unui anume mare cetățean inzestrat cu calități aproape divine. Prin urmare consider că trebuie pusă mai presus de celelalte cu deosebire o a patra formă de guvernămînt, anume aceea rezultată din combinația armonioasă a primelor trei pe care le-am menționat.”

29
45

30 Aici a intervenit LAELIUS : „Îți cunosc opinia,
46 Africanus ; te-am auzit adesea vorbind astfel. Totuși
dacă nu ți-e greu, aș vrea să știu care este după părerea
ta, cea mai bună dintre cele trei forme originare de
guvernământ. Căci ar putea fi chiar de un oarecare
folos...”

*(Lacună. Scipio răspunde la întrebare și se referă
mai întâi la constituția democratică).*

31 (SCIPIO) „...iar fiecare stat este constituit după
47 firea sau voința conducătorului său. De aceea în
nici un alt stat, cu excepția celui condus de poporul
atotputernic, libertatea nu-și găsește locul : nu există
desigur nimic mai dulce decît libertatea, iar dacă
nu este egală pentru toți, ea nu poate fi numită
libertate. Cum poate fi egală pentru toți? Nu mă
refer la monarhie, care presupune o sclavie nici
măcar voalată sau îndoielnică, ci la acele state în
care toți sînt liberi să se exprime : mulțimea votează,
atribuie comandamente și magistraturi, este solicitată,
dar este tratată astfel fiindcă o impunc circumstanțele
și nu din voința ei, căci ceea ce dă altora nu-i apar-
ține ei. Ea este de fapt lipsită de orice putere, nu
participă la adunările publice, este exclusă de la
procesele judecate de judecători aleși. Toate cele
de mai sus sînt acordate în conformitate cu vechimea
familiei sau cu averea. Însă în situația unui popor
liber, de exemplu la Rhodos, la Atena, nu există
cetățean care *(să fie exclus de la vreo magistratură)*...

*(Lacună. În continuare se arată cum a degenerat
democrația pură).*

32 (SCIPIO) „...*(din mijlocul unui popor liber)*
48 s-au ridicat mai mulți oameni mai bogați și mai
influenți și, potrivit opiniei tradiționale, atunci s-a
prăbușit democrația, ca urmare a trufiei și îngîmfării
acestora și din cauza slăbiciunii și lașității celorlalți,
victime ale aroganței celor bogați. Dar dacă popoa-
rele și-ar menține drepturile legitime, n-ar exista
potrivit aceleiași tradiții o constituție mai bună,
mai liberă, mai fericită : pentru că popoarele ar

hotări în calitate de stăpîni ai legilor, proceselor, războiului, păcii, tratatelor, vieții și averii tuturor. După opinia curentă numai în aceste condiții poate exista un stat în adevăratul înțeles al cuvîntului, adică lucrul poporului. De aceea popoarele își revendică libertatea înlăturînd tirania regală sau aristocratică, iar popoarele libere nu cer instaurarea monar-

49

hiei sau a puterii unor optimați influenți și bogați. Se spune totodată că viciul unui popor dezlănțuit nu trebuie să ducă la condamnarea de principiu a constituției proprii unui popor liber. Nu există nimic mai stabil decît unitatea de sentimente a unui popor care raportează totul la integritatea și la libertatea sa. Unitatea de sentimente este foarte ușor de realizat în statul în care există un interes general comun; disensiunile provin din divergențele de interese, anume atunci cînd fiecare urmărește alt scop. De aceea, cînd puterea aparține aristocrațiilor, statul nu este deloc stabil, cu atît mai puțin în regate, fiindcă, după cum spune Ennius,

„nu există contract respectat, nici credință”¹⁷. Astfel, din moment ce legea constituie elementul de coeziune solid al unei comunități de cetățeni, iar puterea legii este aceeași pentru toți, cum poate fi menținută unitatea cetățenilor într-un sistem juridic de vreme ce condiția lor este inegală? Dacă oamenii nu sînt dispuși să procedeze la nivelarea averilor, dacă spiritele lor nu pot fi identice, oricum toți trebuie să fie egali în fața legilor în calitate de cetățeni ai aceluiași stat. Căci ce altceva este statul decît un sistem de legi al cetățenilor?...

(Lacună. Scipio a început să vorbească despre monarhie).

(SCIPIO) „...Celelalte forme de stat nici măcar n-ar trebui, după părerea mea, să poarte numele pe care vor să și-l aroge. De ce să-i atribui unui rege numele de ‘Iupiter cel mai bun’, din moment ce este avid de putere absolută și concentrează întreaga putere în mîna sa oprîmîndu-i pe ceilalți, și să nu-l

33

50

numese mai degrabă tiran? Căci un tiran poate fi clement pe cît poate fi regele de insuportabil. Astfel, din punctul de vedere al poporului, deosebirea constă în faptul că oamenii sînt selavii unui stăpin blind sau al unuia aspru, dar nu se pune problema de a nu fi selavul nimănui. Dar vestita Lacedemonie, socotită odinioară un stat de frunte datorită constituției ei severe, cum ar fi putut avea regi buni și drepti, dacă era considerat rege orice membru al unei familii regale? Cine i-ar putea suporta pe optimați, care și-au arogat acest nume în propriile lor adunări fără a le fi fost atribuit de popor? Conform cărui criteriu ar putea fi considerat cineva drept 'cel mai bun'? După părerea mea, potrivit cu cultura, capacitatea și aspirațiile sale: cînd ?...

(*Lacună. Scipio reproduce punctul de vedere al partizanilor aristocrației*) .

34 (SCIPPIO) „...Dacă (*poporul*) acționează fără
51 discernămint, statul se va scufunda la fel de repede ca o corabie la cîrma căreia a fost așezat la întîmplare un călător oarecare. Dacă un popor liber va avea posibilitatea să-i aleagă pe cei cărora să le încredințeze soarta (iar dacă vrea să-și mențină starea îi va alege pe cei mai buni), soarta statelor va depinde de bună seamă de judecata celor mai buni, mai ales că superioritatea celor virtuoși și înzestrați asupra celor slabi este un fapt natural, la fel ca și supunerea voluntară a acestora din urmă față de primii. Se spune însă că această constituție excelentă a fost distrusă de opiniile eronate ale oamenilor care îi consideră drept cei mai buni pe cei bogăți și influenți sau pe membrii familiilor nobile, fără a ține seamă de virtute, rar apreciată și de asemenea rar prezentă. Din cauza acestei erori de judecată a poporului, din moment ce averile unei minorități și nu virtuțile încep să guverneze statul, fruntașii țin cu dinții numele de „cei mai buni”, fără a-l merita în realitate. Căci bogățiile, aroganța din cauza numelui, influența lipsită de discernămint și de măsură în viața cotidiană și în politică sînt cu totul rușinoase, trufase și obraz-

nice. Nu există formă de guvernămînt mai degenerată decît aceea în care cei bogați sînt socotiți totodată cei mai buni.

Ce poate fi mai frumos decît un stat guvernat de virtute? Cînd cel care poruncește altora nu este sclavul nici unei poftes și și-a însușit el însuși principiile pe care le predică concetățenilor săi nu impune poporului principii nerespectate de el, conduita sa devine pentru concetățenii săi o adevărată lege. Dacă un singur om le-ar putea cuprinde pe toate, n-ar fi nevoie de mai mulți, dacă toți l-ar putea găsi pe cel mai bun și să cadă de acord asupra lui, nimeni nu i-ar mai căuta pe cetățenii de elită. Dificultatea de a lua o hotărîre a determinat transferul puterii de la rege la un număr mai mare de cetățeni, iar rătăcirea și temeritatea popoarelor au dus la trecerea conducerii la o minoritate redusă. Astfel între neputința unei singure persoane și excesele celor mulți optimații au ocupat poziția de mijloc, cea mai moderată cu putință. În cazul acesta popoarele trebuie să fie fericite, dat fiind că sînt lipsite de orice grijă și gînduri, din moment ce alții au responsabilitatea tihnei lor, iar cei care au această responsabilitate nu trebuie să dea impresia că aristocrația neglijează interesele poporului pentru interesele personale. Egalitatea în fața legii, principiu propriu tuturor popoarelor libere, nu poate fi menținută (chiar popoarele, oricît ar fi de libere și independente, acordă numeroase privilegii multora și astfel există și în acest caz persoane și situații privilegiate și numita egalitate este de fapt foarte inechitabilă). Dacă li se acordă aceleași onoruri indivizilor superiori și inferiori, categorii existente în cadrul oricărui popor, egalitatea devine în chip necesar inechitabilă : faptul nu se poate întîmpla în statele guvernate de cei mai buni. Cam acestea sînt, Laelius, argumentele invocate de obicei, pe lângă altele cîteva, de adepții acestei forme de guvernămînt”¹⁸.

Atunci LAELIUS spuse : „Pe care din aceste trei

forme de guvernămînt o preferi tu, Scipio ? (SCIPIO) :
 „Bine mă întrebi, pe care o prefer ? Pentru că luată
 fiecare în parte nu o apreciez pe nici una în sine,
 ci o pun mai presus pe cea rezultată din cele trei
 deopotrivă. Dar dacă este s-o prefer pe una din ele,
 prefer monarhia... menționat în acest loc, numele
 de rege are o nuanță oarecum paternă, întrucît regele
 veghează asupra cetățenilor ca tatăl asupra copiilor
 și are mai degrabă intenția de a-i proteja (*decît de*
 55 *a-i transforma în sclavi, ceea ce dovedește că atît cei*
tari, cît și cei slabi) sînt ocrotiți prin efortul unui
 singur om, omul suprem și cel mai bun. Există pe
 de altă parte optimații, care afirmă că pot realiza
 mai bine același lucru și că în mai multe capete există
 mai multă rațiune decît într-unul singur și totodată
 același spirit de echitate și aceeași bună-credință.
 Însă iată că poporul își ridică glasul cu putere și
 nu vrea să se supună nici unui singur om, nici unei
 minorități ; chiar pentru animalele sălbatice nu este
 nimic mai dulce decît libertatea ; ar fi cu toții lipsiți
 de libertate, fie că sînt sclavii unui rege sau ai opti-
 maților. Astfel regii ne atrag prin dragoste, aristo-
 crații prin rațiune, iar poporul prin libertate : este
 greu să-ți exprimi o preferință, ca întotdeauna cînd
 ești pus în situația de a alege și de a compara.”
 (LAELIUS) : „Ai dreptate, dar cu greu vom putea
 răspunde la celelalte întrebări, dacă vei renunța
 la chestiunea abordată.”

36 (SCIPIO) : „Să-l imităm așadar pe Aratus, care
 56 afirma, ori de cîte ori începea să discute despre anu-
 mite probleme fundamentale, că trebuie să începă
 de la Iupiter”¹⁹ (LAELIUS) : „De la care Iupiter ?
 Sau mai bine zis ce tangentă are poezia lui Aratus
 cu discuția noastră ?” SCIPIO spuse : „Atita doar
 că vom începe discuția de la cel recunoscut de toată
 lumea drept rege unic al tuturor zeilor și oamenilor.”
 „Ce vrei să spui ?” întrebă LAELIUS. Iar SCIPIO
 spuse : „Ce altceva decît ceea ce este evident ? Pe
 de o parte fie că oamenii politici au stabilit că exis-
 tența unui rege unic, care, după cum spune Homer,
 își supune prin gestul său întreg Olimpul, este în

folosul vieții ; totodată el este considerat deopotrivă rege și tată al tuturor ; este o dovadă peremptorie acceptată de mulți (dacă îmi este îngăduit să utilizez cuvîntul mulți pentru a-i numi pe toți) faptul că toate popoarele au căzut de acord, potrivit părerii aristocraților firește, că nimic nu este mai bun decît un rege, din moment ce toată lumea este de acord că zeii sînt conduși de o forță divină unică ; pe de altă parte fie că toate acestea rezultă din neștiința unor ignoranți și că sînt povești, să le dăm ascultare celor care sînt într-un fel profesorii comuni ai erudiților și au văzut aproape cu ochii lor realitățile abia cunoscute nouă din auzite.” „Cine sînt ei ?” întrebă LAELIUS. Iar SCIPIO spuse : „Aceia care, cercetînd temeinic întreaga natură, și-au dat seama că întreg universul este (condus de o singură) minte. . .” (Lacună).

Vom zăbovi multă vreme reluînd vechile opinii ale lui Thales, Pitagora și Anaximenes despre zeul suprem sau pe acelea mai noi ale stoicilor Cleanthes, Chrysippus și Zenon sau ale compatrioților noștri Seneca, adept al stoicilor, și Tullius însuși : aceștia toți vrînd să descopere esența zeului au afirmat că el singur guvernează întreaga lume, că nu se supune nici unei naturi, de vreme ce întreaga natură este produsă de el (LACT., epit., 4, 3). 57

„Iar dacă găsești de cuviință, coboară discuția din acele înălțimi la domeniile mai apropiate de noi.” (NON., p. 85, 18 și 289, 8).

(SCIPIO) : „Dacă vrei, Laelius, voi produce martori nu prea îndepărtați în timp, nici de fel barbari.” LAELIUS spuse : „Îi accept.” (SCIPIO) : „Vezi deci că de mai bine de patrusute de ani acest oraș este fără regi ?” (LAELIUS) : „Da, așa este.” (SCIPIO) : „Din punctul de vedere al unui oraș sau al unei comunități este oare această perioadă de patrusute de ani lungă ?” (LAELIUS) : „Cetatea este abia adultă.” (SCIPIO) : „Deci înainte de acești patrusute de ani domnea la Roma un rege ?” (LAE- 37 58

LIUS): „Și încă unul trufaș.” (SCIPIO): „Și înainte de el?” (LAELIUS): „Unul foarte drept, și la fel au fost și predecesorii săi pînă la Romulus, care a domnit acum șasesute de ani.” (SCIPIO): „Deci nici Romulus nu este prea îndepărtat în timp?” (LAELIUS): „Deloc, căci Grecia abia începuse să îmbătrînească.” (SCIPIO): „Merg mai departe. A domnit oare Romulus peste barbari?” (LAELIUS): „Dacă acceptăm opinia grecilor potrivit căreia oamenii se împart în greci și barbari, mă tem că a domnit peste barbari. Dar dacă este să aplicăm acest nume în funcție de moravuri și limbi, nu-i consider pe greci mai puțin barbari decît pe romani.” Iar SCIPIO zise: „Și în cadrul discuției noastre nu avem în vedere originea etnică, ci spiritualitatea. Căci dacă oameni avizați și nu prea îndepărtați în timp au vrut să aibă regi, înseamnă că martorii mei nu sînt prea învechiți, nici inumani, nici sălbateci.”

38 Atunci LAELIUS spuse: „Văd că ai destui mar-
 59 tatori, Scipio: dar după opinia mea, ea și după aceea a unui bun judecător, argumentele au valoare mai mare decît martorii.” Atunci SCIPIO zise: „În cazul acesta nu te sfii să iei drept martor propria ta capacitate de percepție.” „Cum așa?” a întreat LAELIUS. „Ți s-a părut vreodată din întîmplare că te minii împotriva cuiva?” l-a întreat SCIPIO. (LAELIUS): „Mai des decît aș dori.” (SCIPIO): „Cum așa? Înseamnă că îngădui miniei să pună stăpînire pe sufletul tău atunci cînd ești minios?” (LAELIUS): „Nu, pe Hercules, îl imit pe vestitul Archytas din Tarent, care sosind la vila sa și găsind toate rinduite altfel decît poruncise i-a spus vechilului: ‘nefericitele, te-aș ucide din bătaie dacă n-aș fi minios’” (SCIPIO): „Foarte bine. Deci Archytas
 60 considera minia ca ceva irațional, un soi de revoltă a sufletului, pe care voia s-o potolească cu ajutorul gîndirii. Gîndește-te la avariție, pofta de glorie, de putere și la plăcerile nemăsurate. Poți constata că dacă există în sufletul omenesc o forță asemănătoare cu cea a regelui, ea aparține numai rațiunii: dacă

rațiunea este atotstăpînitoare, plăcerile, minia, ne-
chibzuința nu-și vor găsi locul alături de ea.”
(LAELIUS): „Așa este.” (SCIPIO): „Deci prețu-
iești un suflet astfel orînduit ?” (LAELIUS): „Mai
mult decît orice.” (SCIPIO): „Prin urmare ai deza-
proba desigur un suflet care ar înlătura rațiunea
și s-ar lăsa dominat de nenumărate plăceri și minie?”
(LAELIUS): „După părerea mea nu există nimic
mai jalnic decît un asemenea suflet, decît un om
cu o astfel de dispoziție sufletească.” (SCIPIO):
„Deci ești de acord că toate părțile sufletului trebuie
să constituie un fel de regat condus de rațiune?”
(LAELIUS): „Da”. (SCIPIO): „De ce eziți atunci
în privința politicii? Dacă în stat conducerea este
atribuită mai multor persoane, ar trebui să-ți dai
seama că în cazul acesta n-ar exista o forță domi-
nantă; iar dacă nu există o forță dominantă, practic
nu poate exista nici o forță.”

Atunci LAELIUS zise: „Spune-mi, te rog, care
este deosebirea între conducerea personală și aceea
a mai multora, dacă aceștia din urmă au sentimentul
justiției ?” (SCIPIO): „Fiindcă îmi dau seama că
martorii mei nu te-au convins, voi continua să te
utilizez pe tine drept martor pentru a-mi dovedi
opiniile.” (LAELIUS): „Pe mine? Cum așa ?”
(SCIPIO): „Pentru că am observat, cînd am fost
de curînd împreună la Formiae, că le-ai ordonat
selavilor tăi să asculte cu strictețe de un singur indi-
vid.” (LAELIUS): „Da, de vechil.” (SCIPIO):
„Cum așa ? Deci există în casa ta mai multe per-
soane însărcinate cu afacerile tale ? ” (LAELIUS):
„Nu, numai unul singur.” (SCIPIO): „Cum ? Nu
tu, ci altul îți conduce casa ?” (LAELIUS): „Ba
deloc.” (SCIPIO): „De ce nu aplici atunci același
principiu în stat, admițînd că stăpînirea unei singure
persoane este mai bună, cu condiția ca persoana res-
pectivă să aibă sentimentul justiției ?” (LAELIUS):
„Mă silești să te aprob întru totul.”

Atunci SCIPIO spuse: „Mă vei aproba și mai
mult, Laelius, dacă voi renunța la comparațiile privi-

39

61

40

62

toare la cîrmaciul unic, la medicul unic (dacă sînt competenți în meseriile lor, ar fi preferabil să le încredințezi lor corabia, respectiv bolnavul, decît mai multora) și voi invoca argumente mai serioase.”

(LAELIUS): „Care sînt aceste argumente?”

(SCIPIO): „Cum de nu-ți dai seama că numai din cauza obrăzniciei și trufiei lui Tarquinius însuși numele de rege este un motiv de ură pentru acest popor?” (LAELIUS): „Îmi dau seama.” (SCIPIO):

„Prin urmare va trebui să înțelegi și continuarea expunerii mele, anume că după izgonirea lui Tarquinius poporul a avut parte de o libertate neîngrădită și de o bucurie cu totul nouă: atunci au fost exilați oameni nevinovați, au fost jefuite multe averi, s-a instituit consulatul anual, au fost coborîte fasciile în fața poporului, s-a introdus apelul în toate situațiile, a avut loc secesiunea plebei, deci totul se afla

63 în puterea poporului.” (LAELIUS): „Ai dreptate.”

(SCIPIO): „Așa este în timp de pace și liniște: ai voie să te odihnești cît timp n-ai nici un motiv de teamă, ca pe o corabie sau adesea chiar în cazul unei boli ușoare. Dar după cum călătorul pe furtună și bolnavul în momentul agravării bolii cer ajutorul unei singure persoane, tot așa și poporul nostru poruncește în timp de pace și în interiorul statului chiar magistraților, amenință, recuză, face apel, citează în justiție; în război însă se supune unui soi de rege: căci viața este mai importantă decît plăcerea. Compatrioții noștri au vrut să atribuie întreaga putere unei singure persoane fără coleg, iar numele acestei magistraturi urma să indice dimensiunile puterii ei. Căci dictatorul își trage numele tocmai din faptul că „este numit”²⁰. Dar vezi, Laelius, că în cărțile noastre²¹ el este numit „magistrul poporului.” (LAELIUS): „Știu.” (SCIPIO): „Așadar cei vechi în chip înțelept...”

(*Iacună. Scipio vorbește din nou despre regele hun*).

41

64

(SCIPIO): „...cînd poporul devine orfan în urma morții regelui drept

„dorul îi stăpînește inima tare de piatră” (după cum spune Ennius cu privire la moartea celui mai bun rege);

Astfel vorbesc între dinșii: „Romulus, sfin-
tule rege!

Zei făcut-au din tine a patriei mîndră pavăză!

Tată, părinte al nostru, născut din al zeilor sînge!” Ei nu-i numeau pe cei cărora li se supuneau în conformitate cu normele juridice nici stăpîni, nici despoți, nici măcar regi, ci păzitori ai patriei, părinți și zei. Nu fără temei. Ce mai spun ei?

„Tu ne-ai adus pe noi la ale luminii limanuri.” Ei consideră că viața, onoarea, autoritatea le-a fost dăruită prin sentimentul de justiție al regelui. Și s-ar fi menținut aceleași sentimente și la urmași, dacă purtarea regilor ar fi fost consecventă; dar nu vezi că un singur rege nedrept ²² a provocat prăbușirea definitivă a regalității!” (LAELIUS): „Îmi dau seama și aș vrea să știu cum de se produc asemenea modificări, nu numai în statul nostru, ci în orice stat.”

SCIPIO spuse: „După expunerea privitoare la forma de guvernămînt pe care o apreciez cel mai mult, va veni momentul să vorbesc în amănunt despre transformările structurii statelor, deși ele sînt greu de imaginat în condițiile unei astfel de constituții. Dar prima transformare ineluctabilă a constituției regale se produce atunci cînd regele începe să fie nedrept și în consecință pierе constituția însăși; iar în persoana aceluiași rege își face loc tiranul, care întruchipează cea mai deficitară formă de guvernămînt, deși este în principiu foarte apropiată de cea mai bună; dacă aristocrații îl suprimă pe tiran, ceea ce se întîmplă adesea, se instaurează cea de a doua din cele trei forme de guvernămînt; aceasta este foarte apropiată de constituția regală, întrucît aristocrații veghează în cadrul sfatului lor asupra poporului întocmai ca niște părinți. Dacă poporul îl ucide sau izgonește pe tiran din proprie inițiativă, atitudinea sa este mai moderată atîta vreme cît se află sub

imperiul bunului-simț și al înțelepciunii, cît timp are satisfacția faptei sale și vrea să aperse constituția instaurată de el. Însă dacă poporul și-a exercitat violența contra unui rege drept și l-a alungat de pe tron sau a gustat din singele aristocrațiilor și a subordonat întreg statul pofțelor sale nemăsurate (ceea ce se întîmplă destul de des), să nu-ți închipui cumva că furtuna mărilor sau focul cel mai mare pot fi potolite mai greu decît gloata lipsită de măsură și neînfrinată. Atunci se produce fenomenul atît de bine descris de Platon; nu știu dacă voi reuși să redau cum se cuvine în latină, dar deși este greu, voi încerca totuși.

43 „Cînd, spune el²³, gîtlejul nesăturat al poporului
66 arde de setea de libertate, dat fiind că este servit de paharnici nepricepuți, va sorbi dintr-o libertate nu temperată cu măsură, ci neînfrinată: atunci magistrații și fruntașii, dacă nu sînt prea molateci și slabi și nu sînt dispuși să acorde poporului o libertate deplină, sînt atacați și învinuiți sub numele de potentați, regi, tirani.”

67 „Bănuiesc că toate acestea îți sînt bine cunoscute.” (LAELIUS): „Le cunosc foarte bine.” (SCIPIO): „După aceea: Cei care continuă să se supună aristocrațiilor sînt atacați în permanență de popor și numiți sclavi voluntari. Dar au parte de toate laudele și sînt încurajați prin onoruri toți cei care vor să șteargă orice deosebire între magistrat și particular. Prin urmare într-un asemenea stat totul este supus în chip necesar libertății, ca într-o casă particulară în care lipsește cu desăvîrșire autoritatea stăpînului. Un asemenea rău se extinde și la animale: tatăl se teme de fiu și fiul nu ține seamă de tată, nu mai există nici un fel de sentimente de rușine de dragul puterii nelimitate și nici o diferență între cetățean și străin; profesorul se teme de elevi și îi răsfață, elevii îi disprețuiesc pe profesori, tinerii își asumă sarcinile proprii bătrînilor, în schimb bătrîinii se înjosesc acceptînd să practice jocurile tinerilor pentru a nu le părea acestora odioși și severi. De aici rezultă de asemenea o libertate mai mare pentru sclavi, iar soțiile beneficiază de același

drept ca și bărbații. În consecință, în condițiile unei libertăți atât de mari chiar și ciinii, caii și măgarii vor fi liberi în cele din urmă, iar oamenii vor trebui să se dea la o parte din calea lor. Așadar ca urmare a acestei destrăbălări fără margini oamenii vor deveni atât de orgolioși și molateci, încât cea mai vagă exercitare a puterii le va provoca minia, deoarece vor fi incapabili să suporte vreo autoritate. Rezultatul va fi că vor ajunge să nu mai țină seama de legi, sub motiv că nu vor să se supună nici unui stăpîn'."

La acestea LAELIUS spuse : „Ai redat fidel cuvintele lui Platon.” (SCIPIO) : „Revin acum la metoda mea de discuție : ca rezultat al acestei destrăbălări, pe care ei o socotesc unica libertate, tiranul apare și se dezvoltă, după părerea lui, ca dintr-o rădăcină. Căci, după cum puterea excesivă a aristocrațiilor duce la suprimarea lor, și libertatea excesivă leagă un popor liber cu lanțurile sclaviei. Astfel toate excesele, fie că este vorba de condiții meteorologice favorabile, de ogoare fertile sau de trupuri sănătoase, se transformă de regulă în contrariul lor, mai ales în politică ; libertatea excesivă se transformă atât pentru popoare, cât și pentru indivizi, într-o sclavie totală. De aceea această libertate totală produce tiranul și totodată cea mai nedreaptă și cea mai aspră sclavie. Din rîndurile poporului nestăpînit sau mai bine spus abrutizat își face apariția de obicei un conducător desemnat pentru a duce lupta contra aristocrațiilor, care au fost de multă vreme loviți și și-au pierdut influența ; acest conducător va fi temerar, necinstit, persecutor înrăit al celor merituoși în viața politică, generos cu poporul din averea altora și din a sa. Pentru că a avut motive de teamă pe timpul cînd era particular, i se conferă puteri mari și acestea îi sînt reînnoite ; se înconjoară de escorte, ca Pisistrate la Atena ; în cele din urmă devin ei înșiși tirani împotriva celor care i-au promovat ; dacă îi suprimă cei buni, așa cum se întîmplă adesea, cetatea renaște ; dacă îi suprimă oameni temerari, se formează o clică, adică un alt fel de tiranie ; o asemenea clică se poate forma și în condițiile unui

44

68

regim aristocratic excepțional, anume cînd aristocrații înșiși se lasă corupți într-un fel sau altul. Ca într-un joc, diversele forme de guvernămînt își fură una alteia mîngea, tiranii regilor, aristocrații sau poporul tiranilor, apoi clicile sau tiranii celorlalți : în aceste condiții constituția nu poate fi nicidecum stabilă.

45 În această situație, constituția regală este, după
 49 părerea mea, de departe cea mai bună dintre cele trei forme originare de guvernămînt, dar aceea rezultată din combinarea armonioasă a celorlalte trei este superioară și celei regale. Mi se pare potrivit să existe într-un stat un factor superior și regal, un altul aristocratic, iar cîte ceva urmează să fie rezervat hotărîrii și voinței poporului. Această constituție prezintă în primul rînd avantajul echității, iar aceasta este absolut necesară omului liber, apoi pe acela al stabilității. Constituțiile originare degenerază ușor în opusul lor defectuos, astfel încît regele dă naștere tiranului, aristocrații se transformă în clică, poporul devine o gloată dezorganizată, iar pe de altă parte constituțiile originare generează adesea noi forme de guvernămînt. În constituția rezultată din combinarea armonioasă a celorlalte trei nu există o asemenea primejdie, dacă nu cumva fruntașii statului fac greșeli mari. Căci nu există pentru nimeni motivul de a dori vreo schimbare, dacă fiecare își ocupă cu fermitate locul potrivit și nu există pericol de dezechilibru și prăbușire.

46 Dar mă tem, Laelius și voi prea iubiți și înțelepți
 70 prieteni, că dacă voi zăbovi prea mult asupra acestei forme de guvernămînt, discursul meu va părea rostit de un predicator sau profesor, dat fiind că nu v-am cerut părerea. De aceea mă voi referi la un aspect cunoscut vouă tuturor și cercetat de mine de multă vreme. Eu decretez, simt, afirm cu tărie că nici o formă statală nu se poate compara prin esență, structură sau moralitate cu aceea pe care ne-au transmis-o părinții noștri, după ce au primit-o la rîndul lor de la strămoșii lor. Dacă sînteți de acord,

voi arăta, din moment ce ați vrut să auziți de la mine ce știați voi înșivă, care este esența constituției statului nostru și dovada că este cea mai bună dintre toate. După expunerea relativă la statul nostru, exemplul meu, voi încerca să-mi plasez discursul în perspectiva discuției despre cea mai bună constituție. Dacă voi reuși să urmez și să parcurg această cale, consider că îmi voi fi îndeplinit pe deplin misiunea cu care m-a însărcinat Laelius.”

Atunci LAELIUS spuse: „Da, îți vei îndeplini misiunea, Scipio, și numai tu vei putea împlini o asemenea misiune. Cine ar putea vorbi mai bine decât tine despre instituțiile strămoșilor noștri, de vreme ce tu însuși te tragi din strămoși iluștri? sau despre cel mai bun stat? — când îl vom avea, chiar dacă nu acum, dar atunci, cine va putea avea o situație mai favorizată decât tine? Sau despre măsurile care vor trebui luate în viitor, din moment ce tu însuși ai avut în vedere eternitatea când ai înlăturat în două rînduri pericolele care amenințau acest oraș?”²⁴

(*Fragment din cartea I al cărui loc este nesigur*): „Învață, pe Hercules, spuse el, să cunoști acest obicei, această aspirație și această expunere” (NON., p. 276, 6).

CARTEA A DOUA

(*Văzîndu-i așadar pe toți cuprinși*) de dorința de a-l asculta, SCIPIO a început să vorbească astfel: „Voi începe cu o idee a lui Cato cel Bătrîn. Știți bine cît de mult l-am iubit și prețuit. I-am fost devotat din tinerețe, urmînd astfel fie sfatul celor doi tați ai mei²⁴, fie propriile mele sentimente. Nu mă mai săturam ascultîndu-l, căci avea o experiență politică excepțională — practicase politica în chipul cel mai strălucit vreme îndelungată, atît în timp de pace cît și în timp de război —, era un orator moderat care

2 știa să îmbine gluma cu severitatea, dominat de pasiunea de a învăța și de a-și împărtăși învățătura, iar în conduita sa aplica consecvent principiile expuse în discursuri. El afirmă deseori că statul nostru este superior în organizare tuturor celorlalte state, dat fiind că acestea din urmă fuseseră întemeiate de cite o persoană care a promulgat legi și a înființat instituții după propriile sale criterii: astfel au procedat Minos în Creta, Licurg în Lacedemonia, iar la Atena, care și-a schimbat adesea constituția, Theseus, Dracon, Solon, Clisthenes și mulți alții, pentru ca în cele din urmă prea învățatul Demetrius din Phaleron să readucă statul slăbit și neputincios pe linia de plutire; dar statul nostru nu-și datorează existența unei singure persoane, ci multora, el n-a fost întemeiat în răstimpul unei singure vieți, ci s-a format în decursul mai multor epoci și generații. Cato spunea că nu există pe lume un om atât de inteligent încât să nu-i scape niciodată nimic și că nici măcar toate inteligențele concentrate într-o singură persoană nu pot avea o capacitate de previziune atât de mare în cursul unei singure epoci, încât să cuprindă totul fără o experiență politică îndelungată. De aceea, 3 urmînd un obicei al lui Cato, îmi voi începe expunerea de la 'originea' poporului roman; ²⁵ îmi place să utilizez chiar termenul lui. Însă voi putea continua mai ușor dezbaterea noastră, dacă vă voi expune istoria statului nostru de la întemeierea sa, urmărindu-i evoluția și dezvoltarea pînă la consolidarea și puterea sa actuală, fără a mă referi la un stat fictiv ca Socrate în dialogurile lui Platon."

2 După ce l-am aprobat cu toții, SCIPIO a continuat :
4 „Care stat a mai avut o origine atât de ilustră și de cunoscută ca aceea a cetății noastre întemeiate de Romulus? Născut din Marte — să dăm crezare acestei versiuni foarte răspindite nu numai fiindcă este înrădăcinată, dar mai ales pentru că a fost acreditată în chip înțelept de strămoșii noștri, care considerau că oamenii meritoși în general sînt divini nu numai prin spirit, ci și prin naștere —, Romulus, îndată

ce a venit pe pământ, a fost, conform tradiției, împreună cu fratele său Remus, victima unui ordin al lui Amulius, regele albanilor, care, temându-se să nu-și piardă tronul, i-a abandonat pe amândoi pe Tibru. Hrănit la sinul unei fiare a pădurii, a fost adoptat de păstori și crescut în condiții grele și modeste. Se spune că de îndată ce a crescut i-a întrecut pe toți ceilalți în forță și tărie sufletească, încât toți cultivatorii care se aflau atunci pe teritoriul de astăzi al acestei cetăți i se supuneau de bună voie și cu bucurie. După ce s-a oferit să fie căpetnie armatei lor (iar acum trecem de la povești la fapte reale), a cucerit, după cum se spune, Alba Longa, o cetate puternică și influentă în acele timpuri și l-a omorât pe regele Amulius.

Conform tradiției, gloria dobândită l-a determinat, după ce a consultat auspiciile, să întemeieze un stat puternic. Poziția orașului, aleasă de el, prezenta avantaje incredibile și trebuie spus că în general stabilirea amplasamentului dovedește capacitatea de previziune a celui care vrea să întemeieze un stat durabil. El nu l-a așezat spre mare, deși i-ar fi fost foarte ușor, dacă luăm în considerare resursele de care dispunea, fie să invadeze teritoriul rutulilor și al aborigenilor, fie să întemeieze el însuși în oraș la gura Tibrului, acolo unde regele Ancus avea să plaseze cu mulți ani mai târziu o colonie; însă datorită unei previziuni excepționale a simțit și a înțeles că amplasamentul orașelor de pe malul mării nu este deloc propice, dacă orașele respective au fost întemeiate cu scopul de a crea un imperiu durabil ²⁶, în primul rînd pentru că orașele maritime sînt expuse multor pericole. Căci continentul dezvăluie prin multe indicii, prin larmă și sunet, apropierea dușmanilor, fie că ne așteptăm sau nu la sosirea lor; nici un dușman nu poate veni din cer fără ca noi să știm că a sosit, cine este și de unde vine. Însă dușmanul care vine cu corabia pe mare are posibilitatea să sosească înainte de a da măcar de bănuț ceva,

3
5

6

iar cînd sosește nu oferă nici un indiciu asupra originii și provenienței sale sau a intențiilor sale, nici un semn după care să se poată discerne sau judeca dacă este pașnic sau ostil.

4
7
8
9
Mai mult, orașelor maritime le este proprie un soi de corupție și instabilitate morală, căci aici se amestecă limbi și obiceiuri străine și se importă nu numai mărfuri din alte ținuturi, dar și mentalități, astfel încît instituțiile tradiționale nu-și păstrează deloc puritatea. Locuitorii acestor orașe nu sînt legați de așezările lor, ci, atrași cît mai departe de speranțe și gânduri veșnic zburătoare, ei se află sufletește în exil și rătăcire, chiar dacă sînt cu trupul în patrie. Odinioară nimic n-a contribuit mai mult la pervertirea Cartaginei și a Corintului, care erau dealtfel de multă vreme zdruncinate, decît această rătăcire și dispersare a locuitorilor lor, deoarece au încetat să se mai ocupe de agricultură și de războaie ca urmare a pasiunii pentru comerț și navigație. Comoditatea însăși conține numeroase farnece costisitoare și ademenitoare. Și nu știu dacă nu cumva observațiile mele despre Corint nu pot fi aplicate pe drept cuvînt întregii Grecii; căci chiar Peloponezul este aproape în întregime scaldat de mare, dat fiind că, exceptîndu-i pe filasieni, toate populațiile lui se învecinează cu marea și în afară de Peloponez numai Aeniani, Dori și Dolopi sînt depărtați de mare. Ce să mai pomenesc de insulele grecești? Aproape s-ar putea spune că, așa cum sînt înconjurate de valuri, plutesc împreună cu instituțiile și obiceiurile lor. Dar aceasta este situația vechii Grecii. Însă dintre coloniile grecești din Asia, Tracia, Italia, Sicilia, Africa, cu unica excepție a Magneziei, există oare vreuna nescaldată de mare? Astfel se crează impresia că ținuturile barbare sînt înconjurate cu o țesătură de teritorii grecești; căci nici un popor barbar, cu excepția etruscilor și a punilor, primii din motive comerciale, ceilalți pentru a-și exercita pirateria, au practicat navigația. Aceasta este cauza evidentă a transformărilor negative suferite de Grecia ca urmare a viciilor mai sus amintite

pe scurt, proprii oraşelor de coastă. Şi totuşi aceste vicii implică un mare avantaj bine cunoscut, anume că orice apare pe lume poate veni pe mare spre oraşul respectiv şi invers, orice produs al unui asemenea teritoriu poate fi dus sau trimis în orice parte a pământului.

Cum ar fi putut proceda Romulus într-un chip mai divin, adică utilizând avantajele mării şi evitând în acelaşi timp dezavantajele, decât aşezînd oraşul pe malul unui riu cu debit stabil, curs regulat şi vărsare largă în mare? Astfel oraşul poate pe de o parte să primească de la mare ceea ce îi lipseşte, pe de alta să dea ceea ce îi prisoseşte şi totodată să absoarbă produsele absolut necesare hranei şi îmbrăcăminţii, nu numai prin intermediul mării, ci le primeşte şi pe cele transportate pe uscat. În lumina acestor fapte, mi se pare că Romulus a avut presentimentul divin că acest oraş va fi cîndva capitala şi lăcaşul celui mai mare imperiu; căci nici un oraş din altă parte a Italiei n-ar fi putut exercita mai uşor o stăpînire atît de eficace.

În ceea ce priveşte fortificaţiile naturale ale oraşului, cine ar putea fi atît de lipsit de spirit de observaţie încît să nu le fi remarcat şi cunoscut temeinic? Traseul şi orientarea zidului de apărare au fost stabilite cu înţelepciune de Romulus şi ceilalţi regi, astfel încît munţii abrupti şi prăpăstioşi să înconjoare oraşul din toate părţile, iar calea unică de acces, dintre Esquilinus şi Quirinalis, să fie apărată de un deal masiv şi de un şanţ foarte larg şi adînc. În consecinţă fortăreaţa astfel întărită îşi întemeia apărarea pe un perimetru stîncos şi accidentat pe întreaga sa întindere, drept care chiar în epoca groaznică a invaziei galice ea a rămas pînă la urmă în întregime intactă²⁷. Romulus a ales un loc bogat în surse de apă şi salubru, deşi regiunea era bîntuită de boli; căci colinele de aici atrag vînturile şi umbresc văile.

Toate acestea le-a înfăptuit într-un timp foarte scurt; căci a întemeiat un oraş pe care a hotărît să-l numească după propriul său nume Roma²⁸ şi chiar

dacă în politica de consolidare a noii cetăți își trăda oarecum lipsa de experiență și primitivismul, în privința statorniciei regatului și poporului său s-a dovedit a fi un om mare și prevăzător în perspectivă istorică îndepărtată; astfel, el a ordonat răpirea sabinelor, fecioare de origine nobilă, sosite la Roma cu ocazia jocurilor festive consuale, care se desfășurau atunci pentru prima oară în circ, și le-a obligat să contracteze căsătorii în cele mai nobile familii romane. De aceea sabinii le-au declarat război romanilor, iar fiindcă sorții luptei au fost schimbători și n-au dat nici uneia din părți câștig de cauză, Romulus a încheiat o alianță cu Tatius, regele sabinilor, chiar la rugămintea matroanelor răpite; în virtutea acestui tratat romanii le-au acordat sabinilor cetățenia romană, le-au îngăduit participarea la cultul divin și l-au asociat pe regele sabin la regatul lor.

8 Înșă, după ce în urma morții lui Tatius domnia
14 i-a revenit integral lui Romulus, deși alesese împreună cu Tatius un consiliu regal format din cetățenii de elită, numiți „părinți” în virtutea iubirii lor pentru popor și a împărțit poporul în trei triburi numite după numele său, al lui Tatius și al lui Lucumo²⁹, aliatul lui Romulus căzut în războiul cu sabinii, și în treizeci de curii, numite cu numele celor treizeci de fecioare care determinaseră tratativele de pace și încheierea tratatului de alianță, așadar deși făcuse toate acestea în timpul vieții lui Tatius, Romulus a continuat să domnească sprijinindu-se mai mult pe autoritatea și sfatul senatorilor, chiar după asasinarea acestuia.

9 În aceste împrejurări, ca și Licurg la Sparta, cu
15 puțină vreme înainte, a înțeles și a considerat că regimurile personale și puterea regală sînt mai eficace, dacă puterea absolută este dublată de autoritatea celor mai capabili cetățeni. Sprijinit și apărat de un consiliu, care avea aproape înfățișarea unui senat, Romulus a purtat multe războaie victorioase cu vecinii săi și, deși personal n-a luat nimic din pradă,
16 n-a încetat să-și îmbogățească concetățenii. Atunci

a luat el foarte des auspiciile, după cum procedăm și noi astăzi spre marele folos al statului. Căci pe de o parte el însuși a întemeiat orașul după ce a consultat auspiciile, act care stă la originea statului nostru, pe de alta a ales cîte un augur din fiecare trib pentru a-l asista la luarea auspiciilor ori de cîte ori era nevoie să se ia o inițiativă politică, a împărțit plebea în clientele atribuite cetățenilor de vază (voi explica ulterior utilitatea acestei măsuri) și a instituit amenzi în oi și vite, fără a recurge la violență și suplicii, pentru că pe atunci averea se măsura cu numărul turmelor și suprafața de pămînt, de unde și termenii de „pecuniosi” și „locupletes” (*pecus* = turmă; *locus* = loc).

Și după o domnie de trezecișisapte de ani, răstimp în care a fixat acești doi piloni fundamentali ai statului, adică auspiciile și Senatul, și-a creat un asemenea renume încît după dispariția sa subită în timpul unei eclipse de soare, oamenii au considerat că a trecut în rîndul zeilor; nici un muritor nu s-a mai bucurat de o asemenea reputație fără să fi fost înzestrat cu virtuți deosebite. Iar cazul lui Romulus este cu atît mai surprinzător, cu cît ceilalți muritori despre care se spune că au devenit zei au aparținut unor epoci mai puțin erudite, prin urmare mai înclinate spre ficțiune, căci oamenii incuți sînt foarte creduli. Însă știm că în epoca lui Romulus, deci cu mai puțin de șasesute de ani în urmă, literele și științele erau de multă vreme înfloritoare și oamenii nu mai bijbiau ca în epocile primitive ale omenirii. Căci după informațiile din analele grecești, Roma a fost întemeiată în al doilea an al celei de-a șaptea olimpiade ³⁰, deci Romulus aparține unei generații în timpul căreia Grecia era plină de poeți și cîntăreți, iar poveștile, cu excepția celor privitoare la evenimentele din vechime, nu se mai bucurau de nici un credit. Prima olimpiadă a avut loc o sută opt ani după ce Licurg și-a promulgat legile, iar acest eveniment îi este atribuit tot lui dintr-o confuzie de nume. Conform datei celei mai recente, Homer a trăit cam

cu treizeci de ani înainte de Licurg. De aici se poate deduce că Homer a trăit foarte mulți ani înaintea lui Romulus, astfel încît în condițiile unei lumi atît de civilizate și a unor oameni atît de învățațiabia mai rămînea loc pentru plăsmuitorii de povești. Dacă antichitatea accepta uneori (fără discernămint povești fantastice, mai ales epoca la care mă refer a respins cu ironie orice fapt irealizabil) (Aug., *Dei*, XXII, 6).

20 Apoi Hesiod, deși a trăit multe generații după Homer, l-a precedat totuși și el pe Romulus. Nu mulți ani după întemeierea Romei s-a născut Stesichorus, nepotul său de fiică după afirmația unora. În anul morții sale s-a născut Simonides, în timpul celei de-a cincizecișisasea olimpiade, ceea ce dovedește o dată mai mult că versiunea nemuririi lui Romulus s-a acreditat într-o epocă în care oamenii meditaseră de multă vreme asupra existenței lor și îi cunoșteau bine esența ³¹. Dar, forța minții și a virtuților lui Romulus a fost într-adevăr atît de mare, încît un om primitiv ca Proculus Iulius a fost crezut pe cuvînt, deși de mai multe secole încoace oamenii n-au mai dat crezare unor asemenea povești despre muritori; se spune că Proculus ar fi declarat în adunarea poporului, la îndemnul senatorilor care doreau să îndepărteze bănuiala că l-au asasinat pe Romulus, că l-a văzut pe acesta pe colina numită acum Quirinalis și că acesta l-a însărcinat să îndemne poporul să-i ridice un templu pe această colină, că el este zeu și se numește Quirinus.

11 Prin urmare vedeți că datorită inițiativei unui
21 singur om s-a născut un popor, care nu a rămas la nivelul unui nou-născut țipînd în leagăn, ci s-a dezvoltat și chiar a ajuns la maturitate?" Atunci LAELIUS spuse: „Este limpede pentru noi că ai adoptat o metodă de discuție cu totul nouă, neconsenmată în tratatele grecești. Căci cel mai mare și mai ilustru scriitor ³² și-a ales terenul pe care să construiască după placul său un stat, strălucitor
22 poate, dar fără legătură cu viața și obiceiurile oame-

nilor ; alții au discutat despre diverse categorii de state și despre scopul statului, fără a lua însă în considerare un anume model sau întruchipare a unui stat real ; mi se pare că tu ai reușit în ambele privințe ; ai abordat discuția astfel încît preferi să atribui altora propriile tale descoperiri decît să lași cîmp liber imaginației ca Socrate în dialogurile lui Platon : în consecință tu explici în termeni logici alegerea locului Romei de către Romulus, alegere care s-a datorat hazardului sau necesității ; în felul acesta discuția nu va fi haotică, ci se va limita la un singur stat. Prin urmare continuă pe aceeași cale : am deja impresia că după parcurgerea restului perioadei regale voi avea în fața ochilor imaginea unui stat aproape desăvîrșit.”

„Așadar, spuse SCIPIO, cînd Senatul lui Romulus format din cei mai buni cetățeni, optimații, căroră regele a vrut să le acorde marele privilegiu de a purta numele de « părinți », iar fiilor lor pe acela de « patricieni », a încercat să guverneze statul după moartea lui Romulus singur, fără rege, poporul s-a opus și n-a încetat, ca urmare a mării sale iubiri pentru Romulus, să ceară cu insistență un rege ; atunci fruntașii politici au descoperit cu înțelepciune instituția nouă și necunoscută celorlalte popoare a « interregului » ^{32 a}, în scopul de a evita pînă la întronarea definitivă a unui rege vacanța puterii regale și domina îndelungată a unui singur rege, ca nu cumva cineva să refuze să părăsească puterea în urma exercitării ei îndelungate sau să aibă posibilitatea s-o păstreze mai mult decît alții. Încă de pe atunci a înțeles acest popor tînăr ceea ce i-a scăpat lacedemonianului Licurg, care considera că regele nu trebuie ales, presupunînd că aceasta ar fi stat în puterea lui Licurg, ci acceptat oricum ar fi, cu condiția ca el să descindă din Hercules ; compatrioții noștri din vechime, deși erau pe atunci primitivi au înțeles că nu ascendența, ci virtutea și înțelepciunea sînt calitățile necesare unui rege.,

12
23

24

13 Cînd s-a aflat că Numa Pompilius este o persona-
25 litate distinsă, poporul însuși a adoptat la sugestia senatorilor un rege străin, refuzindu-i pe mulți compatrioți și l-a primit pe acest sabin din Cures ca rege la Roma. De îndată ce a sosit aici, deși poporul îl proclamase rege în comițiile curiate, Numa Pompilius a promulgat din proprie inițiativă o lege relativă la puterea sa și văzîndu-i pe romani prea stăpîniți de patima războiului, din cauza unui obicei instituit de Romulus, a considerat că trebuie să le tempereze puțin zelul războinic.

14 Mai întîi a împărțit cetățenilor, pe cap de om,
26 teritoriile cucerite de Romulus în război și le-a dovedit că sînt capabili să producă prin agricultură, fără a recurge la devastări și prădăciuni, toate cele necesare și i-a determinat să prețuiască tihna și pacea, împrejurări extrem de favorabile justiției și bunei-credințe, la adăpostul cărora semănăturile și recoltarea se fac în cele mai bune condiții. Tot el, cu ocazia instituirii auspiciilor majore, a adăugat la numărul inițial de auguri încă doi și le-a conferit celor cinci pontifi desemnați din rîndurile aristocrației atribuțiile culturale și a îmblînzit caracterele romanilor, înflăcărate din cauza obișnuinței și dorinței de luptă, promulgînd legi, cunoscute de noi din documente, și organizînd ceremonii religioase; pe lângă acestea a instituit colegiile de flamini, de salieni și de fecioare vestale și a stabilit cu strictețe legile culturale. A dorit să întărească sentimentul religios, în schimb voia ca ceremoniile religioase să fie cît mai modeste. A stabilit reguli necostisitoare, care trebuiau bine cunoscute și respectate. Astfel s-a consacrat cu totul religiei, a înlăturat fastul și tot el a întemeiat piețele, jocurile și tot ceea ce prilejuiește întîlnirea dintre oameni. Prin toate acestea a umanizat și a îmblînzit spiritul încă primitiv și sălbatec al unor oameni obișnuți cu războiul. După o domnie de trezecișinouă de ani în deplină pace și înțelegere — să-i dăm crezare competentului nostru prieten Polybius, care este foarte exact în chestiunile de cronologie —

a murit reușind să consolideze două elemente fundamentale pentru trăinicia unui stat, anume religia și clemența.”

După ce Scipio și-a terminat expunerea, **MANILIUS** a spus : „Oare, Africanus, este veridică versiunea potrivit căreia regele Numa Pompilius a fost elevul lui Pitagora sau oricum adeptul lui ? O afirmă cei vechi și este în general acceptată și totuși nu este destul de temeinic confirmată de autoritatea analelor publice.” Atunci **SCIPIO** spuse : „Este cu desăvîrșire falsă, Manilius, nu numai o invenție, ci o invenție stîngace și absurdă ; căci la urma urmelor minciunile sînt insuportabile, nu numai cele evidente, dar mai ales cele neverosimile. Se știe că Pitagora a venit la Sybaris, la Crotona și în aceste părți ale Italiei abia în al patrulea an al domniei lui Lucius Tarquinius Superbus. Căci a șaizecișidoua olimpiadă coincide deopotrivă cu începutul domniei lui Tarquinius Superbus și cu sosirea lui Pitagora. De aici se poate deduce, conform cronologiei epocii regale, că Pitagora a căleat pentru prima oară pe pămîntul Italiei cam o sutăpatruzeci de ani după moartea lui Numa ³³. Cine a cercetat temeinic analele epocii nu poate avea nici cel mai mic dubiu în această privință.” „Pe zeii nemuritori ! spuse **MANILIUS**. Ce eroare mare și cit este ea de înrădăcinată ! Și totuși îmi place să cred că erudiția noastră n-a fost importată de dincolo de mare, ci este consecința virtuților noastre înăscute.” **AFRICANUS** spuse : „Vei constata mult mai ușor acest fapt urmărind evoluția ascendentă a statului nostru pe o cale și un parcurs firesc pînă la desăvîrșirea sa. Astfel vei ajunge să prețuiești prin forța lucrurilor înțelepciunea strămoșilor noștri, pentru că vei înțelege că și ceea ce am importat s-a îmbunătățit pe teritoriul nostru în raport cu ce era lucrul respectiv în locul de unde l-am preluat sau unde a apărut. De asemenea vei înțelege că poporul roman a devenit puternic, nu din întîmplare, ci prin rațiune și disciplină, e drept fără ca soarta să-i fi fost potrivnică ³⁴.

17 După moartea lui Pompilius, poporul l-a numit
 31 rege, la propunerea unui interrex, în comițiile curiate, pe Tullus Hostilius, iar acesta, după exemplul lui Pompilius, și-a supus puterea verdictului popular, în comițiile curiate. Gloria sa militară a fost cu totul deosebită, iar faptele sale de război au fost mari; tot el a construit comițiul și curia și le-a înconjurat cu trofee din război, a stabilit normele juridice ale declarației de război, iar normele stabilite de el în spiritul celei mai desăvârșite justiții le-a sancționat cu religia fetială: astfel orice război nedeclarat în prealabil era considerat nedrept și contrar voinței divine. Și ca să știți cit de înțelepți au fost regii noștri când au socotit necesar să acorde anumite prerogative poporului — căci în această privință am de spus multe — Tullus n-a îndrăznit să facă uz nici măcar de insignele regale fără acordul poporului. Căci, deși avea dreptul de a fi precedat de doisprezece licitori purtători de fascii...”

(Lacună care se poate completa cu textul lui Augustin, Dei, 3, 15):

32 *Tot Cicero scrie, în aceleași cărți, despre Tullus Hostilius, cel de-al treilea rege de la Romulus încoace, ucis și el de trăznet. În urma acestei morți nimeni n-a crezut că a trecut în rîndul zeilor, poate fiindcă romanii au refuzat să atribuie prea ușor divinitatea unui alt personaj, pentru a nu o demonetiza în chip rușinos, după ce fusese dovedită în cazul lui Romulus și erau convinși asupra ei (Aug., Dei, III, 15).*

18 (LAELIUS ?): „...în expunerea ta statul nu
 33 evoluează lin, ci se avîntă spre forma sa desăvârșită.“
 (SCIPIO): „După aceea poporul l-a numit rege pe Ancus Marcius, nepotul de fiică al lui Numa Pompilius. Și el a promulgat o lege curiată relativă la puterea sa. După ce i-a învins definitiv pe latini în război, le-a acordat dreptul de cetățenie și totodată a anexat orașului munții Aventinus și Caelus, a împărțit întreg teritoriul cucerit și de asemena a proclamat domeniu public toate pădurile de pe

coastă cucerite de el, a întemeiat un oraș la gura Tibrului ³⁵ și l-a consolidat trimițând acolo coloniști. A murit după o domnie de douăzecișitrei de ani." Atunci LAELIUS spuse : „Și acest rege este demn de toată lauda. Și totuși istoria romană este obscură, căci avem informații despre mama sa, dar nu și despre tatăl său.” (SCIPIO) : „Așa este, dar de regulă acele timpuri ne sînt cunoscute numai prin numele regilor

Dar se pare că atunci s-a produs în această cetate pentru prima oară un avînt în domeniul cultural, ca urmare a influenței străine. Căci curentul civilizației grecești a pătruns la noi nu pe o albie îngustă, ci științele și artele grecești s-au revărsat din plin pe o albie foarte largă. A existat, se spune, un anume Demaratus din Corint, unanim recunoscut drept cea mai marcantă personalitate din cetatea sa datorită respectului de care se bucura, a autorității și averii sale. Fiindcă nu putea îndura tirania lui Cypselus din Corint, se spune că a fugit cu o sumă mare de bani și s-a refugiat la Tarquinii, un oraș etrusc foarte prosper. La vestea consolidării tiraniei lui Cypselus a renunțat la patria sa, căci era un om liber și curajos. A primit din partea tarquinienilor cetățenia și s-a stabilit definitiv în acea cetate. Și-a crescut doi copii, pe care îi dăruise o matroană tarquiniană, în spiritul educației complete și erudite a grecilor... :

(Lacună. Se pare că în continuare era vorba despre evenimentele de după moartea lui Demaratus și a fiului său mai vîrstnic, cînd mezinul, Lucumo, unicul său moștenitor, a emigrat, la îndemnul soției sale de origine etruscă, la Roma, fiindcă nu se bucura de stima cuvenită, la Tarquinii).

(SCIPIO) : „...după ce a obținut fără dificultate cetățenia romană a devenit unul din intimii regelui Ancus mulțumită distincției și erudiției sale, pînă într-atît încît era considerat coautor al tuturor hotărîrilor regale și aproape asociat la domnie. În afară de acestea îl caracteriza o mare afabilitate, era gata

19

34

20

35

să vină oricînd în ajutorul oricărui cetățean, să-l apere și să fie generos cu el. De aceea, după moartea lui Marcius a fost proclamat rege el, cu consensul unanim al poporului, sub numele de L. Tarquinius; căci renunțase la numele său de origine grecească pentru a dovedi că s-a integrat în felul de a fi al acestui popor. După ce a promulgat o lege relativă la puterea sa, a dublat numărul senatorilor. Pe cei mai bătrîni, primii pe care îi consulta, i-a numit ‘părinți ai vechilor familii’, iar pe cei desemnați de el i-a numit ‘părinți ai noilor familii’. Apoi a creat

36 ordinul cavalerilor, care și-a păstrat pînă astăzi organizarea de atunci, dar n-a putut modifica după dorința sa numele titiensilor, al rhamnensilor și al lucerilor, întrucît n-a primit autorizația renumitului augur Attus Navius. — Dar constat că și corintienii erau odinioară tentați să acorde și să întrețină cai pentru serviciul public din impozitele strînse pentru orfani și văduve. — A adăugat un șir nou de unități de cavaleri și a dublat astfel numărul lor pînă la cifra de omieoptsute (MDCCC). După aceea a supus în luptă marele și cumplitul popor al acquilor, care amenința serios statul roman, și tot el i-a pus pe fugă cu cavaleria și i-a învins definitiv pe sabini, după ce îi respinsese de sub zidurile orașului. Se spune de asemenea că el a instituit jocurile mari, numite romane ³⁶ și că a promis zeilor, în timpul unei lupte din războiul cu sabinii, un templu pe Capitoliu închinat lui Iupiter Optimus Maximus. Potrivit tradiției a murit după o domnie de treizecișisopt de ani.”

21 Atunci LAELIUS spuse: „Acum se dovedește profunzimea teoriei lui Cato, care susținea că statul nostru nu își datorează structura organizatorică

37 unei singure epoci, nici unei singure persoane ³⁷; este limpede cît de temeinică și de utilă a fost acțiunea fiecărui rege în parte. Apoi a urmat regele cel mai competent, după părerea mea, în domeniul politic.” „Așa este, spuse SCIPIO. Potrivit tradiției a domnit apoi, pentru prima oară fără asentimentul poporului,

Servius Tullius, născut, după cum se spune, dintr-o selavă din Tarquinii și dintr-un client al regelui. Crescut printre servitori și servind la banchetele regale, flacăra inteligenței sale, care strălucea dealtfel încă de pe vremea copilăriei sale, a avut ocazia să izbucnească; era foarte destoinic în orice misiune și în orice discuție. De aceea Tarquinius, care avea pe atunci copii încă mici, îl iubea atât de mult pe Servius, încît toată lumea îl considera drept fiul regelui. Acesta i-a dat o educație multilaterală extrem de serioasă, așa cum primise și el, după modelul celei mai distinse educații grecești. Tarquinius a fost victima fiilor lui Ancus, iar Servius și-a început domnia, așa cum am spus, fără a fi fost desemnat, ci dorit și acceptat de popor; ca urmare a unui zvon fals potrivit căruia Tarquinius, suferind de pe urma unei răni, mai era în viață, iar Servius, împodobit cu insignele regale a pronunțat o sentință de scutire a datornicilor de obligații, arătîndu-se astfel la fel de blind ca și Tarquinius în pronunțarea sentințelor; fără a-i consulta pe senatori, s-a adresat direct poporului, după funeraliile lui Tarquinius, în legătură cu situația sa; însărcinat să domnească, a promulgat legea curiată relativă la domnia sa. Prima sa acțiune a fost un război menit să răzbune nedreptățile comise de etrusci...

38

(Lacună. Urmează o scurtă expunere asupra rezultatelor acestui război și despre prima împărțire a poporului în clase).

(SCIPIO): „...optsprezece cu censul cel mai mare. Apoi, după ce a ales un număr mare de cavaleri din întreaga populație, a împărțit restul poporului în cinci clase, i-a separat pe bătrîni de tineri și i-a distribuit astfel încît votul să nu depindă de majoritatea numerică, ci de avere³⁸. A avut grijă ca cei mulți să nu aibă cea mai mare putere în stat, principiu care trebuie respectat în orice stat. Dacă această împărțire v-ar fi necunoscută, v-aș explica-o amănunțit. Înțelegeți deci care este proporția în această

22

39

împărțire: centuriile de cavaleri cu șase sufragii la care se adaugă centuria acordată tîmplarilor în interesul statului însumează optzecișiopt de centurii. Dacă la acestea se adaugă din restul de osutăpatru centurii — adică exact cîte au rămas — numai opt, se realizează majoritatea absolută. (*În felul acesta puterea a rămas în mîinile bogaților*)³⁹, iar restul mulțimii, deși numărul ei este mult mai mare, este dispus, fără a fi exclus de la vot, în nouăzecișisase de centurii, pentru a nu se da impresia unei atitudini trufașe. Dar astfel a fost redusă ponderea mulțimii, care a fost împiedicată să devină periculoasă.

- 40 În privința acestei împărțiri el a fost foarte grijuliu chiar și în alegerea termenilor și a numelor: pe cei bogați îi numea 'assidui' pentru că ei 'dădeau ași'⁴⁰, iar pe cei care nu puteau dovedi o avere mai mare de omiecincisute de ași sau nu aveau de prezentat nimic altceva decît persoana lor i-a numit 'proletari', deoarece într-un fel dădeau impresia că singura lor contribuție obligatorie erau 'vlăstarele' (*proles*), adică progenitura cetății. Însă pe atunci într-o singură centurie din cele nouăzecișisase erau mai mulți indivizi decît în prima clasă aproape în întregime. Astfel nimeni nu era exclus de la dreptul de vot, dar ponderea cea mai mare o avea votul celui care manifesta cel mai mare interes pentru bunul mers al statului. Într-adevăr, nici chiar soldaților de rezervă, trompetiștilor, proletariilor (*nu le era interzis cu totul dreptul de vot*).

(*Iacună. Sfirșitul expunerii despre constituția serbiană, caracterizată drept combinație fericită a celor trei constituții fundamentale*).

- 23 După părerea mea cea mai bună formă de
41 guvernămînt este aceea care rezultă din cele trei forme originare, adică monarhia, regimul optimizaților și cel popular, combinate în proporție potrivită, astfel încît să nu fie provocate prin opresiune caracterele monstruoase și sălbatică (NON., p. 342, 28).
42 (SCIPIO): ... (*ceea ce s-a admis la Cartagina*), mai

veche cu șaizeciși (*cinci de ani decît Roma*) de vreme ce a fost întemeiată treizecișiopt de ani înainte de prima olimpiadă ⁴¹. Și Licurg, care a trăit într-o epocă extrem de îndepărtată, este oarecum de aceeași părere. De aceea cred că această combinație proporționată și această formă de guvernămînt a fost o idee comună nouă și acelor popoare. Dar voi încerca în continuarea discuției noastre să pun mai precis în evidență ceea ce este specific statului nostru, adică ce anume i-a conferit o strălucire inegalabilă, imposibil de găsit în alte state. Constituțiile despre care am vorbit pînă acum au mai coexistat într-o formă unitară și în acest stat și la cartaginezi și la lacedemonieni, dar niciodată în chip echilibrat. 43 Căci statul în care o singură persoană deține puterea viageră, mai ales în cazul puterii regale, chiar dacă există și un Senat, ca la Roma pe timpul regilor sau în Sparta guvernată de legile lui Licurg, sau chiar dacă și poporul are unele drepturi, ca pe vremea regilor noștri, se impune totuși în cele din urmă caracterul monarhic; deci acest stat nu poate fi numit altfel decît ceea ce este el în realitate, adică un regat. Dar această formă de guvernămînt este foarte instabilă, mai ales fiindcă decade extrem de ușor, întrucît are tendința să se prăbușească în chipul cel mai periculos din cauza unui singur individ vicios. Dar chiar constituția regală, nu numai că nu trebuie condamnată în sine, ci nu știu dacă nu cumva trebuie preferată de departe celorlalte forme primare de guvernămînt, dacă ar fi să aleg una din ele, însă cu condiția de a-și menține caracterul original. Iar acesta constă din domnia viageră, dreaptă și înțeleaptă, în măsură să asigure bunăstarea, armonia și pacea cetățenilor. Într-un regat poporul duce lipsă de multe, în primul rînd de libertate, iar aceasta nu constă în supunerea față de un stăpîn drept, ci în faptul de a nu te supune nici unui stăpîn. . .

(Lacună. Pericolul transformării monarhiei în tiranie este dovedit de exemplul lui Tarquinius Superbus, care a pus la cale asasinarea lui Servius Tullus).

24 (SCIPIO): ... (ale cărui nedreptăți) le îndurau
 44 (romanii la început). Deși era un stăpîn nedrept
 și crud, soarta i-a favorizat o bucată de vreme acțiunile. Căci a învins definitiv Latium-ul în război, a cucerit Suessa Pometia, un oraș puternic și prosper, și a desăvîrșit, potrivit dorinței tatălui său, construirea Capitoliului din marea cantitate de aur și argint pe care o luase ca pradă, a întemeiat colonii și i-a dedicat lui Apollo, în conformitate cu obiceiurile strămoșilor
 25 săi, la Delphi daruri foarte bogate în chip de ofrandă.

45 În acest moment începe un ciclu a cărui evoluție firească trebuie s-o cunoașteți dintru început. Căci acesta este principiul fundamental al înțelepciunii politice și totodată obiectul întregii noastre discuții, anume cercetarea evoluției sinuoase a fenomenelor politice, cu scopul de a cunoaște tendința oricărui fenomen pentru a-i controla sau preveni consecințele. În primul rînd Tarquinius, compromis în asasinarea unui rege foarte bun, nu era în deplinătatea facultăților sale mintale și fiindcă el însuși se temea de pedepsa capitală pentru crima sa voia să fie temut, apoi era excesiv de trufaș ca urmare a victoriilor și bogățiilor sale și nu-și mai putea stăpîni
 46 pornirile și nici poftele alor săi. Și astfel după ce fiul său mai mare a pingărit-o pe Lucretia, fiica lui Tricipitinus și soția lui Collatinus, iar această femeie cinstită și nobilă n-a putut suporta rușinea și s-a condamnat singură la moarte, L. Brutus, un om deosebit de inteligent și virtuos, a aruncat jugul nedrept al cumplitei sclavii de pe umerii concetățenilor săi. Deși era simplu particular, a dovedit cel dintîi în această cetate că nimeni nu este particular cînd este vorba de apărarea libertății publice. La îndemnul și sub conducerea acestuia, cetatea, impresionată de plîngerea tatălui și a rudelor Lucretiei și-a amintit de trufia lui Tarquinius și de numeroasele nedreptăți săvîrșite de rege și de fiii săi și s-a hotărît să-l exileze pe el, pe copiii săi și întreaga familie a Tarquiniilor.

Vedeți deci cum un rege a devenit stăpîn și cum o constituție bună s-a transformat în cea mai nefastă din cauza viciului unei singure persoane? Acesta este stăpînul poporului, numit de greci tiran. Căci după părerea lor este rege cel care îi apără pe cei conduși de el în calitate de părinte al poporului, pentru a-i oferi condiții de viață cît mai bune. Regalitatea este așadar, după cum am spus, o formă de guvernămînt foarte bună, dar susceptibilă oarecum prin definiție să degenereze în chipul cel mai periculos. Căci de îndată ce acest rege a evoluat spre o formă de guvernămînt autoritară mai nedreaptă, a devenit totodată tiran; nu se poate imagina o viețuitoare mai îngrozitoare, mai respingătoare și mai nesuferită zeilor și oamenilor decît tiranul; el, deși pare om după înfățișare, este totuși prin caracterul său fioros mai cumplit decît cele mai crude fiare. Cine ar fi îndreptățit să-l numească om, de vreme ce tiranul evită orice contact cu concetățenii săi și în definitiv cu toți oamenii, fie în virtutea comunității de legi, fie în numele solidarității umane? Dar vom discuta despre acestea într-un moment mai potrivit, cînd subiectul însuși ne va îndemna să-i condamnăm pe cei care au tins spre tiranie chiar și după eliberarea cetății.

Așadar ați aflat cum apare tiranul; căci grecii au vrut să-l desemneze prin acest termen pe regele nedrept; la noi au fost numiți în chip curent regi toți cei care dețineau singuri puterea viageră asupra unui popor. Astfel și lui Spurius Cassius, M. Manilius și Spurius Maelius li s-a atribuit intenția de a-și aroga puterea regală, iar de curînd (*Tiberius Gracchus a făcut aceeași încercare...*)

(*Iacună. Scipio insistă asupra caracterului regimului monarhic*).

(**SCIPIO**): ... (*Licurg a instituit*) în Lacedemonia (*o adunare a bătrînilor, γέροντας*) numiți (*de el „înțelepți”*), al căror număr de douăzecișiopt era firește foarte redus; a vrut să le atribuie toate prero-

gativele deliberative, iar regele urma să aibă puterea executivă. Potrivit acestui exemplu compatrioții noștri au urmat aceeași cale și au tradus termenul de bătrîn (*senes*), utilizat de Licurg, și au numit adunarea lor Senat; Romulus, după cum am spus mai sus, a procedat întocmai cînd i-a ales pe „părinți”; totuși puterea, autoritatea și numele regelui se evidențiază în chip deosebit. Atribuie o parte din putere și poporului, așa cum au procedat Licurg și Romulus: nu-l vei sătura în felul acesta, ci mai degrabă îi vei stîrni pofta de libertate, fie dîndu-i doar posibilitatea de a se înfrupta puțin din ea; într-adevăr, va exista mereu teama de un rege susceptibil de a deveni nedrept. Este fragilă soarta poporului care depinde de voința și de firea unei singure persoane, după cum am spus înainte.

29 De aceea se cuvine să punem în lumină în primul
51 rînd înfățișarea, caracterul și originea tiraniei în cetatea întemeiată de Romulus după consultarea auspiciilor, nu în aceea imaginată de Socrate în dialogurile lui Platon într-o expunere foarte rafinată și celebră, ca să înțelegeți cum a pervertit Tarquinius constituția monarhică a acestui stat în ansamblul ei, nu dobîndind un nou fel de putere, ci făcînd uz ilegal de cea pe care o deținea; să-i opunem acestuia un altfel de conducător, bun, înțelept, cunoscător al interesului și demnității publice, un fel de protector și administrator al statului; căci astfel trebuie numit conducătorul și cîrmuitorul cetății, oricine ar fi el; străduiți-vă să-l cunoașteți, fiindcă el este capabil să apercetatea prin sfatul și străduința sa. Deoarece numele său a fost mai rar evocat pînă acum în limba noastră, va trebui să ne ocupăm în continuarea discuției mai des de această categorie de oameni...

(Lacună. Probabil era vorba despre noțiunea nouă de păzitor și apărător al statului și de restul discuției despre monarhie, după care Scipio revine la statul ideal al lui Platon).

30 (SCIPIO): ... (Platon) a cercetat cauzele și a
52 conceput un stat a cărui existență poate fi mai

degrabă un deziderat decît o speranță întemeiată, un stat cît se poate de redus ca dimensiuni, încît să ofere posibilitatea de cercetare, în acest cadru, a principiului politicii. Eu însă mă voi sprijini în limita posibilităților pe aceleași principii ca și el, dar fără să recurg la exemplul unui stat fantomatic și fictiv, ci la acela al unui stat foarte mare, ca să nu dau impresia că ating cu un baston magic cauza fiecărui fapt bun sau rău pentru stat.

După cei două sute patruzeci de ani ai epocii regale, ceva mai mult dacă luăm în considerare și interregnurile ⁴², după izgonirea lui Tarquinius, poporul roman a fost cuprins de o ură atît de mare pînă și împotriva numelui de rege, pe cît i-a fost de mare iubirea la moartea sau mai bine zis după dispariția lui Romulus. Și astfel, după cum pe atunci nu putea îndura lipsa unui rege, în urma izgonirii lui Tarquinius nu mai putea nici măcar auzi numele de rege.

(*Iacună*).

Și astfel după ce minunata constituție a lui Romulus a rămas în vigoare două sute patruzeci de ani (NON., p. 526, 10). 31
53

De aceea, nemaiputînd suporta tirania regală, au investit cîte doi magistrați pe o perioadă de un an, numiți consuli de la cuvîntul „a se îngriji” (consulere), în opoziție cu regii sau stăpînii, care își trăgeau numele de la cuvîntul „a domni” (regere) și respectiv „a stăpîni” (dominare) (AUG., Dei, 5, 12)⁴³.

(SCIPPIO): ...aceea lege a fost abrogată în întregime. Conform acestui principiu l-au expulzat atunci strămoșii noștri pe Collatinus, bănuît în ciuda nevinovăției sale că se înrudea cu Tarquinii, și pe ceilalți Tarquini, deoarece numele lor provoca indignare; potrivit aceluiași principiu P. Valerius a ordonat cel dintîi să fie aplecate fasciile ori de cîte ori începea să se adreseze adunării poporului și și-a mutat casa la poalele Veliei după ce și-a dat seama că a trezit bănuiala poporului prin faptul că începuse s-o construască pe vîrfurile cel mai înalt al Veliei, anume acolo

unde locuise regele Tullus; și tot el a propus în adunarea poporului o lege, propusă inițial în comițiile centuriate, în baza căreia nici un magistrat nu avea dreptul să execute sau să biciuiască un magistrat roman împotriva apelului opus de acesta (cu această ocazie și-a meritat cu adevărat numele de Publicola =

54 apărător al poporului)⁴⁴. Însă, potrivit cărților pontificale, apelul exista chiar pe vremea regilor, fapt confirmat și în cărțile noastre augurale. De asemenea cele Douăsprezece Tabule menționează în cadrul mai multor legi dreptul de a face apel la orice proces și la orice sentință. Faptul că după tradiție cei zece membri ai comisiei care au redactat legile au fost exceptați de la apel este o dovadă grăitoare că ceilalți magistrați nu erau exceptați. Legea consulară a lui Lucius Valerius Potitus și a lui M. Horatius Barbatus, partizani moderați ai poporului, în dorința de a menține concordia în stat, au promulgat legea potrivit căreia nu putea fi numit nici un magistrat exceptat de la apel⁴⁵. Nici legile porciene, toate trei propuse după cum știți

55 de cîte un Porcius, nu conțin nici un element nou în afară de sancționarea acestui principiu⁴⁶. După adoptarea legii relative la apel Publicola a hotărît să fie scoase de îndată securile din mănunchiul de fascii, în ziua următoare a obținut alegerea lui Sp. Lucretius drept coleg și a decis să-i cedeze pe propriii săi licitori acestuia, fiindcă era mai în vîrstă decît el. El i-a instituit pe licitorii care îi precedau pe consuli alternativ în fiecare lună, ca să nu mai existe, acum cînd poporul era liber, mai multe însemne ale puterii decît în epoca regală. Pe cît îmi dau eu seama, n-a fost un om mediocru, căci a reușit să mențină mai ușor autoritatea frunțașilor politici acordînd poporului o libertate moderată. Nu vă însăși fără motiv toate aceste fapte atît de vechi și de desuete pentru voi, ci îmi aleg drept bază pentru continuarea discuției noastre exemplele unor oameni și ale unor evenimente excepționale.

32 Așadar Senatul a menținut în acele vremuri sta-

56 tul într-o asemenea situație, încît poporul, deși liber,

avea o capacitate de decizie redusă, iar majoritatea problemelor erau dezbătute în Senatul investit prin lege și tradiție cu autoritate; funcția consulilor, beneficiari ai unei puteri egale în fapt și în drept, era strict anuală. Recunoașterea legalității comițiilor populare prin autoritatea obligatorie a Senatului, cheia de boltă a stabilității puterii nobililor, era respectată cu strictețe.

Și în aceste timpuri a fost numit chiar un dictator, cam zece ani după instituirea consulatului, în persoana lui T. Larcus, iar această nouă formă de putere părea foarte apropiată de cea regală⁴⁷. Totuși totul depindea de autoritatea supremă a fruntașilor politici, iar poporul se supunea, în timp ce marile fapte de război din acele timpuri au fost săvârșite de bărbații cei mai curajoși investiți cu puterea supremă, adică de dictatori și consuli.

Dar ceea ce se impunea chiar prin forța împrejurărilor, adică acordarea cât mai multor drepturi poporului eliberat de regi, s-a produs pe vremea consulatului lui Postumus Cominius și Sp. Cassius; poate că o asemenea evoluție nu avea o justificare rațională, dar totuși însăși natura evenimentelor se impune adesea rațiunii. Căci nu trebuie să pierdeți din vedere ceea ce v-am spus la început, anume că, dacă în stat nu există o distribuție echitabilă a dreptului, a îndatoririlor și a sarcinilor, încât magistrații să beneficieze de suficientă putere, sfatul fruntașilor să aibă destulă autoritate, iar poporul să se bucure de suficientă libertate, o asemenea formă de guvernământ nu poate rămâne nealterată. După ce cetatea a fost zguduită de problema datoriei, plebea a ocupat mai întâi muntele sacru, apoi Aventinul⁴⁸. Dar nici măcar severitatea lui Licurg n-a fost în măsură să-i țină pe greci în friu; chiar în Sparta din timpul domniei lui Theopompus au mai fost investiți cei cinci magistrați numiți ephori (în Creta ei poartă numele de *cosmoi*) cu scopul de a echilibra puterea regilor⁴⁹, tot așa cum tribunii plebei echilibrează puterea consulilor.

33

57

58

34 Poate că strămoșii noștri ar fi putut adopta în
 59 chestiunea datoriilor o altă soluție, pe care n-o evi-
 tase cu puțină vreme în urmă nici Solon atenianul,
 ulterior nici Senatul nostru, cînd din cauza sama-
 volniciei unui singur individ⁵⁰ au fost eliberați toți
 cei aserviți prin datoriile contractate de ei, ceea ce
 a dus totodată la abolirea sistemului de transformare
 a datornicului în sclav; ori de cîte ori plebea slăbită
 de datorii nu putea face față unei calamități publice,
 s-a găsit un mijloc de a o ușura în conformitate cu
 interesul public. Deoarece această soluție a fost
 trecută atunci cu vederea, poporul a avut motiv să
 diminueze puterea și autoritatea Senatului numind,
 în urma unei revolte, doi tribuni ai plebei⁵¹; totuși
 autoritatea Senatului a continuat să fie mare, căci
 cei mai înțelepți și mai influenți oameni conduceau
 cetatea cu armele și sfatul, iar autoritatea lor era
 viguroasă fiindcă, deși îi depășeau pe ceilalți prin
 demnități, nu se lăsau dominați ca ei de plăceri și
 aproape că nu aveau averi mai mari decît ei. Deoarece
 în viața privată îi protejau cu multă dragoste pe
 toți cetățenii în parte prin sfat, faptă și avere, vir-
 tutea fiecăruia din ei în viața publică era apreciată
 cu atît mai mult.

35 În această situație politică quaestorul l-a acuzat
 60 pe Sp. Cassius, marele favorit al poporului, de inten-
 ția de a uzurpa monarhia și l-a condamnat la moarte,
 cu asentimentul poporului după cum știți, după ce
 tatăl său a declarat că a constatat temeinicia acestei
 acuzații. Aproximativ cincizecișipatru de ani după
 instituirea consulatului, consulii Sp. Tarpeius și
 A. Aternius au promulgat în comițiile centuriate și
 legea binevenită relativă la amendă și cauțiune⁵².
 Deoarece censorii L. Papirius și P. Pinarius transfe-
 raseră în urma aplicării amenzilor o mulțime de vite
 din proprietatea privată în cea publică, cam două-
 zeci de ani după aceea prețul vitelor oferite în contul
 amenzilor a fost sensibil diminuat, în conformitate
 cu legea consulilor C. Iulius și P. Papirius.

Dar cu cîțiva ani înainte, pe cînd poporul accepta și se supunea autorității incontestabile a Senatului, s-a hotărît să fie investiți, în urma demisiei consulilor și a tribunilor plebei, zece magistrați cu puteri depline și exceptați de la apel, înarmați cu suprema autoritate, avînd misiunea de a redacta legile. După ce au consemnat în scris, în spiritul unei desăvîrșite echități și înțelepciuni, legile pe zece tabule, au propus în anul următor alți zece legiuitori (*decemviri*), care n-au dovedit aceeași bună-credință și echitate și nu au fost apreciați în egală măsură. Totuși, în cadrul acestui colegiu trebuie lăudat în mod special C. Iulius. Deși avea puterea supremă ca decemvir exceptat de la apel, el a cerut cauțiune unui nobil, L. Sestius, în al cărui dormitor fusese dezgropat, în prezența sa, un cadavru. El refuza să ignore binecunoscuta lege relativă la interdicția de a se pronunța o sentință capitală împotriva vreunui cetățean roman în afara comițiilor centuriate.

A urmat al treilea an al puterii decemvirale, în timpul căruia au rămas în funcție aceleași persoane fiindcă refuzaseră să facă noi propuneri. În cazul acestei forme de guvernămînt, care nu putea fi de lungă durată, cum am spus-o adesea, pentru că există un echilibru între toate categoriile de cetățeni, puterea aparținea integral aristocraților; cei mai nobili formau colegiul decemvirilor, fără a avea de întîmpinat opoziția tribunilor plebei, fără a li se adăuga alți magistrați, fără a trebui să țină seama de apelul poporului în cazul condamnărilor la moarte și a biciuirii. În consecință, ca urmare a abuzurilor lor, s-au produs tulburări foarte mari și constituția a suferit o transformare radicală; după ce au fost anexate două tabule de legi nedrepte, ei au sancționat printr-o lege foarte inumană interdicția căsătoriei dintre plebei și patricieni, deși dreptul de căsătorie este recunoscut și de celelalte popoare (această lege a fost abrogată ulterior prin plebiscitul lui Canuleius) și au abuzat de puterea lor cu violență și lăcomie în raporturile lor cu poporul. Este îndeobște cunoscută și menționată în mai multe mărturii literare

întâmplarea unui anume Decimus Verginius, care și-a omorât cu mâna sa, în plin for, propria fiică, fecioară pingărită de unul din decemviri și, îndoliat, s-a refugiat la armata care se găsea atunci pe muntele Algius; soldații au renunțat la războiul pe care-l purtau și, așa cum s-a mai procedat într-o situație similară, (au ocupat cu armele în mână) mai întâi muntele sacru, apoi Aventinul...

(Lacună. În continuare era probabil vorba despre episodul relativ la Cn. Flavius).

După ce L. Quinctius a fost numit dictator (SERV. Verg., Georg., 3, 125).

(SCIPIO): ...consider că strămoșii noștri și-au dat deplina aprobare și că au luat o hotărîre foarte înțeleaptă."

38 După ce Scipio a spus acestea și în timp ce toți
64 așteptau în tăcere continuarea expunerii sale, a intervenit TUBERO: „Africanus, fiindcă cei mai virstnici nu-ți pun nici o întrebare, îți voi spune eu ce anume dorește să afli de la tine.” SCIPIO spuse: „Cu cea mai mare plăcere.” (TUBERO): „Tu ai făcut, după cum mi s-a părut, apologia statului nostru, în timp ce Laelius ți-a cerut să vorbești despre stat în general, nu despre statul nostru în particular. Și totuși nici măcar n-am reușit să afli din expunerea ta prin ce disciplină, prin ce moravuri și prin ce legi poate fi întemeiat și apărât statul pe care tu îl ridici în slăvi.”

39 Atunci AFRICANUS răspunse: „Îmi închipui,
65 Tubero, că vom avea în curînd o ocazie mai potrivită de a discuta despre întemeierea și consolidarea statelor. Însă în privința celui mai bun stat consideram că i-am dat lui Laelius un răspuns satisfăcător. Stabilisem în primul rînd trei forme de guvernămînt originare acceptabile și le-am opus totodată replicile lor negative și periculoase, tot în număr de trei. Apoi am arătat că nici una din ele nu poate fi considerată în sine drept cea mai bună, dar că se evidențiază în raport cu ele cea rezultată din combinarea
66 proporționată și echilibrată a celor trei constituții

primare. Prin exemplul statului nostru nu urmăresc să stabilesc cea mai bună formă de guvernământ, căci nu aveam nevoie de un exemplu pentru aceasta, ci voiam să pun în lumină, pornind de la statul cel mai mare, evoluția principiilor pe care le-am expus teoretic. Însă dacă încerci să definești cea mai bună formă de guvernământ fără a te referi la exemplul unui popor, trebuie să recurgi la un model din natură, pentru că acest model al unui oraș și al unui popor tu însuși...

(*Lacună*).

(SCIPIO) ...pe care îl caut de multă vreme și doresc să ajung la el." (LAELIUS): „Te gîndești poate la tipul înțeleptului ?” (SCIPIO): „Exact.” (LAELIUS): „Ai ocazia să tot alegi printre cei de față, ba chiar poți începe cu tine însuși.” Atunci SCIPIO spuse: „Măcar de s-ar găsi în tot Senatul un număr proporțional corespunzător de oameni înțelepți ! Totuși poate fi considerat înțelept și omul care, așa cum l-am văzut în Africa adesea, domină o fiară sălbatică și mare, încălecînd-o și mînuind-o oriunde vrea printr-un îndemn sau o lovitură ușoară.” (LAELIUS): „Cunosc aceste lucruri de pe vremea cînd eram legatul tău și le-am văzut adesea.” (SCIPIO): „Așadar acel indian sau pun strunește o singură fiară, ascultătoare și domesticită : dar acea parte ascunsă în sufletele oamenilor, adică partea sufletului numită minte, nu are de înfrinat și de domesticit o singură fiară ușor de supus, presupunînd că reușește vreodată, ceea ce se poate întimpla foarte rar. Căci și acea fiară trebuie stăpînită...

(*Lacună. Era vorba despre stăpînirea durerilor prin înțelepciune ; la nivelul statului rolul ei îi revine omul ui politic*)

...care se hrănește cu singe, se bucură de cruzimea ei sălbatică pînă într-atît încît abia o pot sătura cum-plitele măceluri de oameni (NON., p. 300, 29).

...însă dorința nestăpînită de plăceri a unui om lacom care se lăfăie în voluptăți (NON., p. 491. 16).

...în al patrulea rînd grija oarecum tristă care se chinuie în permanență pe ea însăși în tristețea ei (NON., p. 72, 34).

...există însă temeri ...dacă lovite și distruse de nenorocire, frică și lașitate (NON., p. 228. 18).

...așa cum un vizitiu neexperimentat este tras afară din car, călcat, sfișiat și zdrobit (NON., p. 292, 38).

42 ...poate fi spus.” Atunci LAELIUS spuse : „Acum
69 înțeleg ce îndatorire și ce sarcină îi atribui omului ale cărui trăsături așteptam să le definești.” „Într-adevăr, Africanus, spuse SCIPIO, aceasta este oarecum unica îndatorire pe care i-o atribui eu, căci numai din ea derivă toate celelalte, adică el nu trebuie să piardă niciodată din vedere propria sa educație și contemplarea persoanei sale, să fie pentru ceilalți un exemplu demn de imitat, să fie el însuși prin caracterul și viața sa integră un fel de oglindă pentru concetățenii săi. După cum la instrumentele de coarde și la flaut, în muzica vocală și corală trebuie respectat un anumit acord al sunetelor deosebite (căci urechile erudite n-ar putea suporta monotonia sau disonanța), iar acest acord este rezultatul unei armonii perfecte și echilibrate al unor sunete disparate, tot astfel cetatea ‘cîntă armonios’ împreunînd sub îndrumarea rațiunii sunetele deosebite, adică realizînd acordul între clasele superioare, inferioare și medii ; (și ceea ce muzicanții numesc armonie în cîntec, se numește în stat concordie, cea mai sigură și mai bună cheazășie a stabilității politice, iar ea nu poate exista defel în afara justiției)⁵³ (AUG., *Dei.*, 2, 21).

(*Lacună*).

coardele trebuie lovite ușor și blînd, nu cu violență nestăpînită (TROG. POMP., *apud* Bielowski, *Pompeii Trogi fragm.*, p. XVI).

42 Și apoi după ce (Scipio) a tratat mai amănunțit și mai profund problema utilității politice a justiției

și a inconvenientelor pe care le-ar implica lipsa ei, a luat cuvîntul Philus, unul dintre protagoniștii dezbaterei, și a cerut ca problema să fie discutată pe îndelete, insistîndu-se mai ales asupra justiției, pentru că potrivit unei păreri răspîndite se consideră că în guvernarea unui stat nedreptatea este inevitabilă. (AUG., *Dei*, 2, 21).

(PHILUS): „...este plin de justiție.” Atunci 44
spuse SCIPIO : „Sînt cu totul de acord și vă spun 70
răspicat că nimic din ceea ce am spus pînă acum despre stat nu are valoare și că discuția noastră nu poate continua dacă nu se va dovedi nu numai că ideea inevitabilității nedreptății este falsă, ci și adevărul incontestabil că statul nu poate fi guvernat deloc în afara justiției desăvîrșite. Dar dacă sînteți de acord, am vorbit destul azi. Restul, și au rămas destule, să le lăsăm pe mîine.”

Am fost de acord și am încheiat discuția pentru ziua aceea.

CARTEA A TREIA

(Începutul cărții a treia rezumat de Augustinus, Ambrosius și Lactantius)

După ce discuția privitoare la această chestiune a fost amînată pentru ziua următoare, controversa s-a intensificat în cartea a treia. Căci și Philus însuși a adoptat punctul de vedere al celor care considerau că statul nu poate fi guvernat în afara nedreptății, justificîndu-se în același timp că nu vrea să dea impresia că aceasta este opinia sa. A pledat cu pasiune cauza nedreptății în dauna dreptății, astfel încît a încercat să demonstreze prin argumente și exemple verosimile utilitatea nedreptății pentru stat și inutilitatea dreptății. Atunci, la rugămintea tuturor, Laelius a început să apere dreptatea și a susținut, pe cît a putut, că nimic nu este mai potrivit intereselor statului decît

nedreptatea și că statul nu poate fi guvernat defel și nu poate dăinui decît în condițiile unei dreptăți desăvîrșite. După ce toți au fost de acord că dezbaterea pe această temă a durat destul, Scipio a reluat firul discuției întrerupte, reamintind și insistînd asupra definiției potrivit căreia statul este lucrul poporului; poporul însă, spunea el, nu este orice mulțime de oameni, ci numai aceea constituită pe temeiul acceptării dreptului și a folosului unanim. Apoi se referă la utilitatea definiției într-o discuție contradictorie și conchide pe baza definițiilor propuse de el că statul, adică lucrul poporului, poate exista numai în condițiile unei guvernări eficace și drepte, fie că este realizată de un singur rege, fie de cîțiva optimați, fie de întreg poporul. Dacă regele este nedrept, adică tiran cum îl numesc grecii, sau sînt nedrepti optimații, adică facțiunea cum a numit el conspirația lor, sau dacă este nedrept poporul însuși, situație careia nu i-a găsit un nume consacrat, ci s-a mulțumit să dea chiar poporului numele de tiran, în aceste condiții deci nu poate fi vorba nici măcar de un stat deficitar, așa cum se spusese în ziua precedentă, ci conform definițiilor propuse de el nu avem de-a face deloc cu un stat, fiindcă nu există lucrul poporului din moment ce acesta este dominat de tiran sau de facțiune. Nici poporul nu este cu adevărat popor dacă este nedrept, pentru că nu ar constitui o colectivitate întemeiată pe acceptarea dreptății și pe comunitatea de interese, adică pe elementele definitorii ale noțiunii de popor. (AUG., *Dei*, 2, 21).

¹ În cartea a treia despre stat același Tullius afirmă
¹ că natura i-a dat omului viața nu ca o mamă bună, ci ca una vitregă, fiindcă trupul său este gol, slab și neputincios, iar sufletul temător în fața dificultăților, mărunt în fața spaimelor, molatec la eforturi, înclinat spre plăcerile libidinoase; și totuși în om pare a sălășlui, e drept în adîncurile sale, flacăra divină a spiritului și a inteligenței. (AUG., *c. Iul.*, 4, 12, 60, t. X, p. 612 Ben.).

Ce poate fi mai trist decît noi oamenii, aruncați în această viață ca niște indivizi jefuiți și goi, cu trupul

fragil, cu inima șovăielnică, cu sufletul slab, temători în fața amenințărilor, leneși la eforturi, înclinați către plăcerile libidinoase? (AMBR., *De excessu Satyri*, 2, 27).

2
 Omul, deși fragil și slab prin naștere, se află totuși în siguranță în comparație cu celelalte viețuitoare lipsite de grai, iar viețuitoarele înzestrate din naștere cu o forță fizică mai mare, chiar dacă suportă mai ușor violența cerului, nu se pot simți totuși în siguranță dinspre partea omului. Așa se face că rațiunea îi conferă omului mai multe avantaje decât viețuitoarelor mule natura, fiindcă imensa lor forță și tărie trupească nu ne împiedică nici să le copleșim, nici să le supunem puterii noastre. Mi se pare că Platon, pentru a-i contrazice pe nerecunoscători, mulțumește naturii fiindcă l-a adus pe lume pe om. (LACT., *Opif.*, 3, 16, 17, 19). (Lacună).

3
 ... (înțelepciunea le-a venit oamenilor în ajutor), căci ei se deplasau cu încetineală, îndemnuindu-i să construiască vehicule, și tot ea, gășindu-i în situația de a pronunța cu vocile lor primitive doar sunete nearticulate și incilcite, a separat aceste sunete, le-a descompus și a atribuit fiecărui lucru cite un cuvânt cu rolul de semn distinctiv și i-a legat cu lanțul atit de plăcut al vorbirii pe oameni, odinioară izolați. Ca urmare a unei intenții asemănătoare, sunetele vocale, în aparență infinite la număr, au fost redat și exprimate printr-un număr limitat de semne și în consecință a devenit posibilă comunicarea între oameni îndepărtați unul de celălalt, precum și manifestarea dorințelor și conservarea mărturiilor trecutului. Apoi a apărut cifra; pe cât este ea de necesară vieții, pe atit este, ea singură, de neschimbătoare și eternă; ea ne-a îndemnat pentru prima oară să ne ridicăm ochii spre cer și să nu privim zadarnic mișcările constelațiilor și, prin calcularea nopților și a zilelor...⁵⁴

(Lacună. În continuare este vorba despre avântul culturii omenești datorat înțelepciunii și sînt lăudați oamenii),

- 3 ...ale căror spirite s-au ridicat mai sus și s-au
 4 dovedit capabile să realizeze și să conceapă ceva
 demn de darul divin, după cum am vorbit înainte.
 De aceea admit să-i considerăm oameni mari, cum
 sînt de fapt, pe cei care au cercetat scopul vieții și
 să-i socotim erudiți, predicatori ai virtuții și adevăru-
 lui, dar cu condiția de a vedea în știința politicii și a
 conducerii popoarelor o preocupare demnă de cea
 mai mare cinste, după cum este în realitate, fie că a
 fost descoperită de oameni versați în labirintul vieții
 politice, fie că a fost obiectul preocupărilor unor
 oameni care s-au consacrat literelor, fără a fi partici-
 pat activ la viața politică. Această preocupare desă-
 virșește în spiritele elevate ceea ce a desăvirșit adesea,
 5 adică un anumit fel de virtute greu de imaginat
 și de esență divină. Iar dacă cineva a socotit de
 cuviință să adauge resurselor sufletești naturale și
 pe cele dobîndite de el prin educație politică, cul-
 tură și cunoașterea temeinică a lumii, după modelul
 protagoniștilor acestei discuții, nimeni n-ar ezita
 să-l considere pe acesta mai presus de toți ceilalți
 oameni. Ce poate fi mai strălucit decît sinteza dintre
 activitatea politică înaltă și preocuparea intensă
 pentru cunoașterea acelor discipline? Ne putem
 închipui un om mai desăvirșit decît P. Scipio sau
 C. Laelius sau L. Philus? Ei au studiat, pentru a nu
 ignora nimic din ceea ce a contribuit la gloria supremă
 a personalităților strălucite, pe lângă învățătura pro-
 prie acestor ținuturi, așa cum ne-au transmis-o
 strămoșii noștri, și învățătura străină a lui Socrate.
 6 De aceea, cel care a vrut și a putut să le îmbine pe
 amîndouă, adică să se formeze atît prin învățătura
 strămoșilor, cît și prin știință, a realizat, după părerea
 mea, tot ceea ce este necesar pentru a dobîndi o astfel
 de glorie. Dar dacă sîntem puși în situația de a alege
 una din cele două căi, chiar dacă cineva are impresia
 că cea dedicată celor mai înalte studii și științe oferă
 mai multă fericire, viața politică este fără îndoială
 mai glorioasă și strălucită, dat fiind că o astfel de
 existență le-a conferit strălucire celor mai mari

personalități, așa cum a fost de pildă M'. Curius, pe care

„nimeni cu spadă sau aur nu a putut să-l învingă”⁵⁵, sau...

(Lacună. Comparația dintre cele două feluri de viață, anume acela al filosofului cunoscător al lumii și acela al omului politic, a continuat să fie obiectul dezbaterii. Probabil că aici se plasează, eventual chiar în legătură cu textul de mai sus, versurile lui Ennius citate de Cicero și reluate după el de Seneca (Serisori, 108, 33) relative la Scipio):

„...pe care nimeni, fie dușman sau concetățean, nu l-a putut răsplăti pe măsura faptelor lui”⁵⁶.

...a fost înțelepciunea, a existat totuși o deosebită 4
esențială între cele două categorii, anume prin 7
faptul că cei dinții au hrănit predispozițiile naturale cu cuvinte și știință, iar ceilalți cu norme și legi. Totuși numai statul nostru a produs mai mulți oameni, chiar dacă nu neapărat înțelepți, din moment ce acest cuvint este considerat într-o accepțiune atit de limitată, dar oricum demni de cea mai mare glorie, fiindcă și-au însușit preceptele și descoperirile înțelepților. Și chiar dacă am lua în considerare toate personalitățile din fiecare stat în parte, din prezent și din trecut, demne de a fi menționate ca atare — căci suprema realizare în lume este de departe întemeierea unui stat durabil —, ce număr mare de oameni excepționali ar ieși la iveală! Dacă am dori să cercetăm în Italia Latium-ul sau tot aici neamul sabin sau volse, Samnium-ul, Etruria sau vestita Grecie Mare⁵⁷, apoi pe asirieni, perși, puni, dacă acestea...

(Lacună. Sfirșitul introducerii lui Cicero la cartea a treia. Dezbaterea începe cu îndemnul adresat lui Philus, care urma să dovedească teza potrivit căreia statul nu poate fi guvernat înafara nedreptății).

5 ... Iar PHILUS spuse : „Îmi incredințați o misiune
 8 splendidă cînd mă îndemnați să-mi asum responsa-
 bilitatea pledoariei în favoarea nedreptății.” „Dar
 bagă de seamă, a spus LAELIUS, nu cumva să dai
 impresia că adopți sincer acest punct de vedere,
 dacă vei invoca argumentele obișnuite contra drep-
 tății ! Căci tu însuși ești un exemplu oarecum unic
 de cinste și lealitate tradițională și totodată este
 binecunoscut obiceiul tău de a susține două puncte
 de vedere contradictorii, fiindcă, după opinia ta,
 aceasta este modalitatea cea mai eficace de a desco-
 perii adevărul.” Iar PHILUS spuse : „Ei bine, am
 să vă fac pe plac și am să mă minjesc cu bună știință ;
 din moment ce căutătorii de aur nu ezită să se murdă-
 rească, noi, căutătorii justiției, care este mult mai
 scumpă decît aurul, nu trebuie să ne dăm la o parte
 din fața nici unui inconvenient ⁵⁸. O ! de mi-ar fi dat
 să mă folosesc de gura altecuiva, așa cum întrebuițez
 un limbaj străin de ideile mele ! A sosit acum momen-
 tul ca L. Furius Philus să reproducă ceea ce greul
 Carneades obișnuia potrivit interesului său prin
 cuvinte...”

(Lacună)

9 ... ca să-i răspundeți lui Carneades, care obișnuia
 să-și bată joc de cele mai întemeiate opinii prin
 artificiile spiritului său (NON., p. 263, 14).

6 *Cine nu cunoaște forța argumentării, elocvența și
 subtilitatea filosofului Carneades, adept al școlii
 academice, le va afla din expunerea lui Cicero sau a
 lui Lucilius, care l-a înfățișat pe Neptun spunînd
 în toiul unei discuții cu privire la o chestiune extrem
 de complicată că nu poate fi găsită nici o explicație
 „nici chiar dacă Orcus l-ar învia pe Carneades însuși.”
 Atenienii l-au trimis ca sol la Roma, iar el a făcut
 acolo o expunere detaliată despre justiție ; ⁵⁹ în rîndul
 auditorilor s-au aflat Galba și Cato Censorul, cei mai
 renumiți autori de atunci. Dar în ziua următoare tot
 el a susținut, în cadrul unei expuneri diametral opuse,
 punctul de vedere contrar și i-a refuzat justiției, după*

ce o ridicase în slăvi cu o zi înainte, orice valoare; a procedat nu într-o manieră severă, proprie unui filosof cu opinii ferme și consecvente, ci ca într-un exercițiu retoric, anume a expus cele două puncte de vedere opuse ale unei probleme; el proceda de obicei astfel pentru a-și crea posibilitatea de a respinge orice opinie a unui adversar. Lucius Furius, un personaj al lui Cicero, menționează această discuție în care este anihilată dreptatea, după părerea mea tocmai pentru a apăra și a justifica în cadrul unei dezbatere despre stat justiția, indispensabilă după opinia sa în guvernarea statului. Însă pentru a respinge punctul de vedere al lui Platon și al lui Aristotel, apărătorii justiției, Carneades a concentrat în prima parte a discursului său toate argumentele în favoarea justiției, pentru a-și crea posibilitatea de a le elimina, așa cum a și făcut (LACT., Inst., 5, 14, 3—5).

Majoritatea filosofilor, dar mai ales Platon și Aristotel, s-au referit mult la justiție, considerînd-o și elogiînd-o ca pe suprema virtute, deoarece ea acordă fiecăruia ceea ce este al său și garantează tuturor echitatea; și în timp ce toate celelalte virtuți sînt mute și închise în ele însele, singură justiția, care nu este nici interiorizată, nici ascunsă, se evidențiază integral și este gata să-și ofere binefacerile pentru a fi de folos unui număr cît mai mare de oameni. Ca și cum justiția ar trebui să sălășluiască numai în rîndurile judecătorilor sau ale celor investiți cu oarecare putere, și nu în toți oamenii! Și totuși nu există om, fie el umil sau cerșetor, în care să nu poată prinde viață sămînța justiției. Dar fiindcă nu știau ce este justiția, adică nu-i cunoșteau originea și scopul, au considerat că această virtute supremă, deși este în realitate un bun al tuturor, este proprie unei minorități și că nu oferă avantaje personale, ci are în vedere numai avantajul altora. Și pe bună dreptate s-a ridicat contra acestei opinii Carneades, un om atît de inteligent și de stabil, și a respins-o scoțînd astfel din discuție acca justiție lipsită de temelie solidă, nu pentru a condamna jus-

țiția în sine, ci pentru a pune în lumină totală nesiguranta și inconsecvența a apărătorilor ei.

Justiția privește în afară, se evidențiază integral și se înalță (NON., p. 373, 30).

Această virtute tinde, spre deosebire de celelalte, să fie cu totul de folos numai altora și se dezvoltă în această direcție (NON., p. 299, 30).

8
12
8
13
9
14
(PHILUS) : „...și pentru a găsi și pentru a apăra, celălalt însă a scris patru cărți masive numai despre justiție⁶⁰. Căci nu mă așteptam la nimica deosebit din partea lui Chrysippus. El se exprimă în felul său specific judecând totul prin prisma valorii cuvintelor, nu în conformitate cu ponderea efectivă a faptelor. A fost misiunea acelor eroi ⁶¹ să trezească la viață această virtute, singura, în măsura în care există, atât de generoasă și de proprie oamenilor liberi, manifestând față de toți ceilalți o dragoste mult mai mare decât față de sine, venită pe lume mai degrabă spre folosul altora decât spre propriul ei folos; a fost misiunea lor s-o așeze pe tronul divin în preajma înțelepciunii. Într-adevăr, lor nu le-a lipsit nici voința — căci ce alt motiv, ce scop ar fi putut avea ei când au început să scrie? — , nici capacitatea, căci în această privință îi întreceau pe toți. Dar realitatea le-a învins deopotrivă voința și puterea. Căci dreptul pe care îl cercetăm este de esență socială; nu există drept natural; căci dacă ar fi natural, dreptatea și nedreptatea ar fi aceleași pentru toți, așa cum sînt la fel pentru toată lumea căldura, frigul, amarul și dulcele.

Acum însă, dacă cineva suit pe vestitul „car înaripat cu șerpi” ⁶² al lui Pacuvius, și-ar putea coborî privirea spre numeroasele și diferitele neamuri și cetăți și să le contemple cu ochii săi, ar vedea mai întii celebrul și întru totul necoruptul neam al egiptenilor, care a conservat prin literele sale amintirea multor secole și evenimente, pe boul divinizat numit de egipteni Apis și, tot la ei, mulți alți monștri și multe fiare de tot felul socotiți zei; ar vedea apoi în Grecia, întocmai ca la noi, temple mărețe dedicate unor statui cu chip omenesc, ceea ce este pentru

perși o nelegiuire față de divinitate ⁶³; conform tradiției Xerxes a poruncit să fie incendiate templele ateni-
 nilor dintr-un singur motiv, anume fiindcă perșii
 considerau o batjocură a credinței faptul de a-i
 inchide între pereți pe zei, al căror sălaș este de fapt
 întreaga lume. Însă mai tirziu motivul războiului
 cu perșii, plănuț de Filip și purtat efectiv de Alexan-
 dru, a fost dorința de a răzbuna profanarea templelor
 grecești; grecii n-au socotit de cuviință nici măcar
 să le restaureze, tocmai pentru a dovedi posterității
 crima eternă a perșilor ⁶⁴. Cit de mulți, anume tau-
 rienii de pe malul Mării Negre, Busiris, regele Egiptului,
 galii, punii, au considerat că sacrificarea oamenilor
 este un act de pietate și totodată întru totul
 aprobat de zeii nemuritori! Într-adevăr, obiceiurile
 se deosebesc atit de mult de la un popor la altul,
 incit cretanii și etolienii consideră tîlhăria drept
 ceva cinstit, iar lacedemonienii pretindeau că le apar-
 ține orice teritoriu pe care îl puteau atinge cu virful
 sulitelor lor. Atenienii obișnuiau chiar să proclame
 printr-un jurămint public drept al lor orice pămînt
 pe care creșteau măslini și cereale ⁶⁵. Galii consideră
 rușinos să cultivi grîu, drept care îl recoltează cu
 arma în mină pe ogoarele altora; în ceea ce ne privește
 pe noi, cei mai dreți dintre oameni, le interzicem
 popoarelor de dincolo de Alpi să cultive măslini și
 viță, pentru a ridica valoarea livezilor noastre de
 măslini și a viilor noastre ⁶⁶; cînd procedăm astfel
 sintem considerați prevăzători, nu dreți, și v-o
 spun ca să înțelegeți că există o deosebire între
 dreptate și înțelepciune. Chiar și vestitul Licurg,
 autorul celor mai bune legi și al celui mai echitabil
 drept, a dat mulțimii, care se afla practic în stare de
 sclavie, pămîntul din proprietatea celor bogați pentru
 a-l cultiva.

15

16

Dacă aș vrea să descriu toate categoriile de drept,
 de instituții, de moravuri și de obiceiuri, care nu se
 deosebesc numai în funcție de popoare, dar chiar
 în cadrul aceleiași cetăți, chiar și în cetatea noastră,

10

17

aș arăta că s-au modificat de mii de ori ; prin urmare Manilius, expertul nostru în materie de drept, care se află aici de față, ar vorbi într-un anume fel despre problema moștenirilor lăsate de femei și despre aceea a celor primite de ele, altfel decit ar fi vorbit pe vremea tinereții sale, înainte de promulgarea legii Voconia. Într-adevăr, chiar această lege, propusă spre folosul bărbaților în dauna femeilor, este extrem de nedreaptă. Căci de ce o femeie să nu aibă bani ? De ce există moștenitori ai fecioarelor Vestale ⁶⁷, dar nu poți fi moștenitorul mamei tale ? De ce, dacă a fost necesară limitarea averii femeilor, fiica lui P. Crassus ar putea poseda legal o sută de milioane dacă ar fi unica fiică a tatălui ei, în timp ce fata mea n-ar putea stăpîni trei milioane ? ...

(Lacună).

- 11
18
19
- (PHILUS) : ... (*iar dacă natura*) ar fi sancționat legile pentru noi, toți oamenii am utiliza aceleași legi și nu legi diferite în funcție de timpuri. Însă, dacă este propriu omului drept și bunului cetățean să se supună legilor, mă întreb căror legi li se va supune ? Oricărora ! Dar nici virtutea nu îngăduie inconsecvența, nici natura nu suportă varietatea, iar legile se întemeiază pe pedeapsă, nu pe sentimentul nostru de dreptate. Prin urmare nu există nici un element natural în drept ; de aici rezultă că nu există oameni drepti prin natură. Sau se spune că într-adevăr există diversitate în legi, însă oamenii buni prin fire respectă oare justiția așa cum este în realitate și nu pe aceea potrivită cu opinia lor ? Căci se mai spune că este propriu omului bun și drept să acorde fiecăruia ce i se cuvine. Deci în primul rînd vom acorda ceva fiarelor negrăitoare ? Oameni distinși și cei mai mari învățați, ca Pitagora și Empedocle, consideră că toate viețuitoarele au aceeași condiție juridică și afirmă cu tărie că pedepse de neispășit îi amenință pe toți cei care aduc vreo vătămare vreunei viețuitoare. Așadar orice prejudiciu adus unei

viețuitoare este o crimă și această crimă, oricine vrea...

(Lacună).

Sau dacă va dori să urmeze calea dreptății fără a cunoaște totuși dreptul divin, va considera că adevărata justiție sînt legile poporului său, stabilite nu în conformitate cu justiția, ci cu utilitatea. De ce au fost stabilite sisteme de legi diverse și variate în funcție de fiecare popor în parte, dacă nu fiindcă fiecare popor în parte a fixat prin lege ceea ce a considerat util potrivit intereselor sale ? Dar deosebirea mare dintre interes și justiție o dovedește chiar poporul roman, care, declarînd război prin intermediul fetialilor și făcînd altora nedreptăți în chip legal, dorind și răpînd ceea ce nu-i aparținea a ajuns să stăpînească întreg pămîntul (LACT., Inst., 6, 9, 2—4).

Așadar, fiindcă argumentele filosofilor erau slabe, Carneades a avut îndrăzneala să le respingă, întrucît a înțeles că puteau fi respinse. Esența controversii a fost următoarea : oamenii au stabilit legile în conformitate cu interesul lor, desigur deosebite potrivit cu obiceiurile lor și adesea modificate în cadrul aceluiași popor odată cu timpurile ; dar un drept natural nu există ; toți, oameni și alte viețuitoare, sînt îndrumate de natură spre interesele lor ; prin urmare, fie că nu există deloc justiție, fie dacă există vreuna, ea este culmea prostiei, pentru că își aduce sieși prejudicii și are în vedere numai interesul altora. El invocă următoarele argumente : toate popoarele puternice din trecut și chiar romanii, stăpînii lumii întregi, dacă vor să fie drepte trebuie să se întoarcă la colibele lor și să trăiască în sărăcie și mizerie (LACT., Inst., 5, 16, 2—4).

„Numai folosul țării tu trebuie să-l ai în vedere” :

Dacă suprimăm discordia dintre oameni, nu mai există deloc virtutea. Căci ce altceva sînt interesele unei cetăți decît prejudiciile aduse alteia sau altui popor ? Adică lărgirea frontierelor prin violență în dauna altora, un imperiu mare, un tribut mare⁶⁸... Deci cine va

dovedi ceea ce numesc filosofii bunuri în folosul patriei sale, adică cine va umple tezaurul dărîmînd cîtăți și distrugînd popoare, va cuceri teritorii, își va îmbogăți concetățenii, va fi ridicat în slăvi, căci acesta este, după opinia curentă, fundamentul virtuții supreme și desăvîrșite; această eroare nu este proprie numai popoarelor, ci filosofilor înșiși, care predică nedreptatea în preceptele lor, ca nu cumva prostia și nedreptatea să rămîna neîncadrate într-un sistem riguros și să fie astfel lipsite de autoritate (LACT., Inst., 6, 6, 19; 23)⁶⁹.

13 (PHILUS): „...căci toți cei care au dreptul de
23 viață și de moarte asupra poporului lor sînt tirani, dar ei preferă să fie numiți regi cu numele de „Iupiter Optimus”. Cînd însă anumiți oameni stăpînesc statul în virtutea bogățiilor, a ascendenței sau prin cine știe ce alte mijloace, avem de-a face cu o tagmă, dar ei își spun optimați. Dacă poporul deține puterea supremă și are capacitatea de decizie în toate privințele, atunci, zice-se, domnește libertatea, dar în realitate este atotstăpînitor bunul plac. Însă în condițiile unei temeri reciproce, cînd oamenii și clasele se tem unii de alții, se produce un fel de neînțelegere între popor și personalitățile influente, întrucît nimeni nu se mai poate încrede nici măcar în sine; de aici rezultă și constituția mixtă pe care o elogia Scipio; căci nu natura este mama justiției, nici voința, ci slăbiciunea ⁷⁰. Dacă trebuie să ne exprimăm preferința pentru una din următoarele trei situații, adică fie să aducem prejudicii fără nici un dezavantaj pentru noi, fie să aducem prejudicii și să suferim consecințele lor, fie nici una nici alta, cel mai bine este s-o faci fără riscul vreunei pedepse, dacă este posibil, apoi posibilitatea a doua. Situația cea mai nefericită este a acelor care luptă în permanență aducînd prejudicii altora și suferind de pe urma lor. Astfel cei care (*n-au fost capabili*) să se adapteze la prima situație...

14 Cînd acesta (*anume piratul prins și dus în fața*
24 *lui Alexandru cel Mare*) a fost întrebat ce sentiment

criminal îl îndeamnă să umple marea de pericole, a răspuns: „același care te îndeamnă pe tine să umpli de pericole întreg pământul” (NON., p. 125, 12; 318, 18; 534, 15).

(PHILUS): „...să vă gândiți în tot chipul. Înțelepciunea îndeamnă la mărirea puterii, la creșterea averii, la lărgirea hotarelor — cum de s-ar fi săpat în piatra monumentelor dedicate celor mai mari comandanți cunoscutul elogiu „**ale împărăției hotarele-a-ntins...**”, dacă ei n-ar fi dobândit o bucată de pământ care aparținea altora? — îndeamnă să fii comandantul unui număr cit mai mare de oameni, să te bucuri de plăceri, să fii puternic, să domnești, să fii stăpîn; însă potrivit justiției trebuie să ocrotești întreaga lume, să ai grijă de întreg neamul omenesc, să dai fiecăruia ce i se cuvine, să nu te atingi de ceea ce este sacru, public, străin. Ce se întîmplă dacă te supui înțelepciunii? Atît simplilor particulari, cit și popoarelor le revin magistraturi, bogății, onoruri, comandamente, tronuri. Dar fiindcă vorbim despre stat, fiindcă acțiunile publice au o strălucire mai mare și fiindcă principiile de drept sînt aceleași în ambele cazuri, cred că este necesar să ne referim la înțelepciunea poporului; ca să nu vorbească despre altele: oare poporul nostru, în situația sa de acum, a cărui istorie Africanus a expus-o în discuția de ieri de la origini și a cărui stăpînire se întinde astăzi peste întreg pământul, deși inițial era cel mai mic, (*a devenit oare cel mai mare*) dintre toate prin justiție sau prin înțelepciune?...

(*Lacănă. Probabil că în finalul acestei luări de poziție a fost susținută teza potrivit căreia toate popoarele ar trebui să-și părăsească ținuturile, dacă ar fi să se respecte cu strictețe dreptatea, deoarece ele s-au stabilit în aceste locuri prin forță*).

(PHILUS): „... în afară de arcadieni și atenieni, care se temeau, după părerea mea, că va surveni cîndva o sentință judecătorească în această privință și au născocit drept urmare teoria potrivit căreia ei au

15

25

apărut pe acele meleaguri întocmai ca șoarecii de cîmp.

- 16 Prima replică la această teorie a venit din partea
 26 celor care nu sînt deloc răuvoitori în discuție și au
 prin urmare o autoritate cu atît mai mare în acest
 domeniu, nu sînt vicleni, n-au gînduri ascunse și nu
 sînt perfizi, ceea ce este foarte important în definirea
 omului cu adevărat bun și în același timp sincer și
 simplu, așa cum îl dorim noi ⁷¹ : ei susțin că înțeleptul
 este un om bun nu fiindcă îl desfată în chip firese
 bunătatea și dreptatea în sine, ci fiindcă viața bărba-
 ților buni este lipsită de orice teamă, grijă, iritare
 și pericol ; dimpotrivă, cei necinstiți au mereu un
 ghimpe în suflet, îi obsedează tot timpul procese
 și pedepse grele ; însă justiția nu oferă nici un avan-
 taj, nici o răsplată atît de mare încît să compenseze
 temerile, grijile față de o pedeapsă care trebuie ispă-
 șită sau care este iminentă, dezavantajele . . .

(Lacună)

- 17 (PHILUS) : „Vă întreb : presupunînd că ar exista
 27 doi indivizi, dintre care unul foarte drept și stăpînit
 de un sentiment de justiție foarte puternic, extrem
 de leal, iar celălalt criminal și obraznic prin fire ;
 că întreaga cetate comite aceeași eroare și îl consi-
 deră pe cel bun drept criminal, lipsit de scrupule și
 nelegiuit, iar dimpotrivă pe cel foarte necinstit îl
 socotește drept un om de o cinste și lealitate exem-
 plară ; că omul bun ar fi jignit, arestat, că i s-ar tăia
 mîinile și în fine i s-ar scoate ochii, ar fi condamnat,
 pus în lanțuri, ars, exilat, că ar sărăci și în sfîrșit
 ar fi considerat chiar în conformitate cu cea mai bună
 justiție drept cel mai nenorocit om, iar că dimpotrivă
 cel necinstit ar fi lăudat, cultivat, iubit de toată
 lumea, că i s-ar acorda toate onorurile, puteri depline,
 bogății imense, că în fine ar fi considerat potrivit
 cu opinia tuturor drept cel mai bun și întru totul
 demn de cea mai bună soartă : cine ar putea fi la
 urma urmelor atît de nechibzuit, încît să ezite, dacă
 ar fi pus să aleagă soarta unuia din cei doi ?

Cazul individual poate fi extins la un întreg popor : 18
 nu există o comunitate atît de nechibzuită încît să 28
 nu prefere situația unui stăpîn nedrept unei sclavii
 legale. Nu voi merge prea departe : eu insumi, în
 calitate de consul, v-am consultat pe voi, consilierii
 mei în privința tratatului cu Numantia. Cine nu
 știa că Q. Pompeius încheiase un tratat și că Mancinus
 nu era străin de el ? Unul, extrem de onorabil, a
 susținut propunerea făcută de mine pe baza unei
 hotărîri a Senatului, celălalt s-a apărat cu toate
 forțele. Dacă avem în vedere onoarea, cinstea, leali-
 tatea, Mancinus le-a dobîndit pe deplin ; dacă ținem
 seama de chibzuință, înțelepciune, prudență, Pom-
 peius era mai presus de toți. Pe care din doi... ”

(Lacună. Restul intervenției lui Philus este cunoscut
 dintr-un pasaj din Lactantius).

Lăsînd de o parte aspectele generale, (Carneades) 19
 s-a referit la cazurile particulare. Să presupunem că 29
 un om cinstit are un sclav, potențial fugar, sau o casă
 insalubră și nesănătoasă și că el este singurul cunos-
 cător al acestor neajunsuri ; din acest motiv el anunță
 public vînzarea lor : va mărturisi că sclavul are de
 gînd să fugă sau că locuința este insalubră și nesănă-
 toasă sau va ascunde cumpărătorului aceste neajun-
 suri ? Dacă va mărturisi, se va dovedi cinstit pentru
 că n-a recurs la înșelăciune, dar va fi totuși considerat
 prost, deoarece prețul de vînzare va fi mai mic sau
 nu va putea vinde nimic ; dacă va ascunde neajunsurile,
 va fi înțelept, fiindcă își urmează interesul, dar totodată
 va fi considerat necinstit, deoarece înșală. Să mai presu-
 punem că cineva își închipuie că vinde cupru, iar în
 realitate este aur, sau că vinde plumb, deși de fapt
 este argint ; oare cumpărătorul va tăcea pentru a cum-
 pără la preț mic sau va dezvălui eroarea ? ceea ce va
 duce la ridicarea prețului. Carneades voia să arate
 prin aceste exemple că cel cinstit și drept este în reali-
 tate prost și că cel înțelept este de fapt necinstit și că
 în definitiv este posibil ca oamenii să fie drepecți și în
 afară de orice pericol numai dacă se mulțumesc cu
 sărăcia.

20 *El a trecut apoi la exemple majore, care dovedeau*
 30 *că nimeni nu poate fi drept fără a-și periclita viața și*
spunea: justiția ne obligă să nu omorăm pe nimeni
și să nu ne atingem de bunul altuia. Ce va face prin
urmare omul drept în cazul unui naufragiu, dacă un
om mai slab decât el s-a agățat de o scîndură? Oare
nu-l va îndepărta de la acea scîndură pentru a se sui
el însuși pe ea și a scăpa cu ajutorul ei, mai ales dacă
nu există nici un martor în mijlocul mării? Dacă
este înțelept, o va face; în caz contrar va trebui să
piară. Însă dacă va prefera să moară în loc să ridice
mîna asupra altuia, el va fi cu siguranță un om drept,
dar prost, fiindcă nu ține seama de viața sa pentru
a o salva pe a altuia. Tot astfel, dacă au fost rupte
rîndurile armatei și dușmanul a început urmărirea,
iar omul drept de mai sus a găsit un rănit călare, îl va
cruța oare pierzîndu-și el însuși viața sau îl va da
 31 *jos de pe cal pentru a scăpa el de dușmani? Dacă*
va proceda astfel, va fi înțelept dar necinstit, dacă nu,
va fi drept, dar totodată prin forța lucrurilor prost.
Prin urmare, după ce a împărțit justiția în două,
numind-o pe una justiție civilă, pe cealaltă naturală,
le-a condamnat pe amîndouă, pentru că cea civilă,
deși se sprijină pe înțelepciune, nu este în realitate
justiție, iar cea naturală, deși este cu adevărat justiție,
nu are totuși nimic de-a face cu înțelepciunea. Aceste
argumente sînt într-adevăr foarte subtile și veninoase
și n-au putut fi respinse nici de M. Tullius Cicero,
căci el îi atribuie lui Laelius un răspuns către Furius,
prin care pleda în favoarea justiției: el s-a ferit de
aceste argumente ca de o fiară, fără a le infirma, pentru
a nu da impresia că Laelius nu apără justiția naturală,
acuzată de prostie, ci justiția civilă, despre care Furius
a recunoscut că se întemeiază pe înțelepciune, dar că
este de fapt nedreaptă (LACT., Inst., 5, 16, 5—13).

În cartea a treia despre stat Cicero utilizează chiar
acest cuvînt (superesse) și nu trebuie să trecem ușor cu

vederea acest pasaj (GELL., 1, 22, 8): Cuvintele din această carte sînt următoarele:

(PHILUS): „Nu m-aş supăra, Laelius, dacă n-aş fi sigur că prietenii noştri doresc şi dacă n-aş dori cu însumi să participi şi tu la această discuţie a noastră, mai ales fiindcă ieri ai spus chiar tu că ai să ne copleşeşti. Dar oricum n-ai s-o poţi face niciodată; te rugăm cu toţii să te ții de cuvînt” (GELL., I, 22, 8).

Dar tineretul nostru nu trebuie să-i dea deloc ascultare, fiindcă este un om murdar dacă vorbele îi exprimă cu adevărat gindurile; dacă nu, ceea ce este după părerea mea preferabil, discursul său este monstruos (NON., p. 323, 18; 324, 15).

Aşadar, trebuie să urmărim legea lui Dumnezeu, care ne îndrumă spre această cale, adică acea lege sfîntă, cerească, descrisă de Marcus Tullus în cartea a treia despre stat cu o voce aproape divină; i-am reprodus cuvintele, ca să nu spun mai multe (LACT., Inst., 6, 8, 6—9).

(LAELIUS): „Adevărata lege este desigur înțelepciunea dreaptă, conformă cu natura, prezentă în toți oamenii, consecventă, eternă, care ne cheamă la datorie și ne dă porunci interzicîndu-ne să comitem fraude și îndepărtîndu-ne astfel de la ele; efectul poruncilor și interdicțiilor ei nu este niciodată zădărnice în ceea ce-i privește pe cei cinstiți, dar nu produce nici o impresie asupra celor necinstiți. Divinitatea ne interzice să modificăm în vreun fel această lege, să procedăm la vreo derogare sau s-o abrogăm integral; nu putem fi exceptați de la ea nici prin intervenția Senatului, nici prin cea a poporului, nici nu este nevoie de vreun Sextus Aelius care s-o explice sau s-o interpreteze. Ea nu va fi una la Roma, alta la Atena, una acum, alta în viitor, ci toate popoarele din toate vremurile vor fi stăpînite de o singură lege, eternă și fixă, și va exista un singur zeu pentru toți, învățător și conducător al tuturor; cine n-o respectă, se evită pe sine și disprețuind astfel natura umană va avea de ispășit cele mai grele pedepse,

21

32

22

33

chiar dacă va ocoli alte suplicii demne de acest nume.”

23 *Știu că în cartea a treia, dacă nu mă înșel, din tra-*
 34 *tatul Despre stat al lui Cicero este exprimată această*
idee: cel mai bun stat nu va întreprinde niciodată
un război decât pentru a-și respecta cuvântul dat
sau pentru propria sa salvare. În privința accețiunii
pe care o dă cuvântului „pentru propria sa salvare”
sau la ce fel de „salvare” se referă, el spune într-alt
loc: dar unii indivizi reușesc adesea să se sustragă
acestor pedepse, care au efect până și asupra celor
mai nehibzuiți, adică sărăciei, exilului, lanțurilor,
bicelor, printr-o moarte prematură; pentru cetăți
moartea însăși constituie o pedeapsă, chiar dacă îi
scapă aparent pe indivizi de la pedeapsă; căci un
stat trebuie astfel întemeiat, încît să fie etern. De
aceea pentru un stat nu există moarte naturală ca
pentru om, care nu numai că are nevoie de moarte,
dar adesea chiar trebuie s-o dorească. Cînd statul
dispare, este distrus, se stinge, ne aflăm în fața unui
spectacol asemănător cu acela pe care ni l-ar oferi,
ca să comparăm evenimentele minore cu cele mari,
pieirea și prăbușirea întregii lumi (AUG., Dei, 22, 6).

35 *...despre care spune Cicero în tratatul despre stat:*
sînt nedrepte acele războaie care au fost declarate
fără motiv. Căci, cu excepția situațiilor în care tre-
buie răzbunată o nedreptate sau respinși dușmanii,
nu poate fi vorba despre un război drept. Și după
cîteva rînduri tot Cicero adaugă următoarele: nu poate
fi considerat drept decât războiul început în urma
unui avertisment, a unei declarații, a unor revendi-
cări (ISID., Etym., 18, 12) ⁷².

Poporul nostru a devenit astăzi stăpinul întregii
 lumi, apărindu-și aliații (NON., p. 498, 16) ⁷³.

21 *În aceleași cărți despre stat se poartă discuții aprige*
 36 *și pasionate împotriva și în favoarea justiției; mai*
întîi au luat cuvîntul adversarii justiției și adepții
injustiției, care susțineau că statul nu poate dura sau
crește decât dacă se sprijină pe nedreptate; ei invocau
în favoarea acestei afirmații ca cel mai solid argument

faptul că este nedrept ca oameni-sclavi să se supună unor oameni-stăpîni; și totuși dacă un stat dominator, stăpîn al unui mare teritoriu, nu urmează legile nedreptății, nu-și poate menține stăpînirea asupra provinciilor; partizanii justiției au răspuns că această situație corespunde normelor dreptății, deoarece sclavia este utilă unor astfel de oameni și devine un folos pentru ei dacă stăpînirea este dreaptă, cu alte cuvinte dacă li se ia celor necinstiți posibilitatea de a comite nedreptăți și că odată ce au fost supuși unei stăpîniri se vor simți mai bine, deoarece se aflau într-o situație mai proastă pe vremea cînd erau nesupuși ⁷⁴; în sprijinul acestora mai este invocat un exemplu cunoscut, oferit parcă de natură și anume: oare nu vedem că natura însăși oferă tuturor celor buni puțința de a fi stăpîni și aceasta în interesul celor slabi? De ce poruncește omului zeul, corpului sufletul, plăcerii și miniei și tuturor celorlalte părți vicioase ale sufletului rațiunea? (AUG., *Dei*, 19, 21).

Dar trebuie cunoscute și diferitele modalități de a porunci și de a te supune. Căci după cum se spune că sufletul poruncește trupului și totodată și plăcerii, dar corpului îi poruncește ca un rege supușilor săi sau un părinte copiilor ⁷⁵, însă față de plăcere se comportă ca un stăpîn față de sclavi, fiindcă o constrînge și o frînge, tot astfel puterea încredințată regiilor, comandanților, magistraților, senatorilor, popoarelor, domină cetățenii și aliații, așa cum sufletul domină trupurile, dar stăpînii îi supun pe sclavi la cazne, întocmai cum cea mai bună parte a sufletului, adică înțelepciunea, chinuie părțile vicioase și slabe ale aceluiași suflet, adică plăcerile libidinoase, miniile și celelalte pasiuni (AUG., *c. Iul.*, 4, 12, 61, t. X, p. 613 *Ben.*).

Există un anume fel nedrept de sclavie, anume atunci cînd cei care pot să-și aparțină lor înșile le aparțin altora. Cînd însă cei care sînt sclavi... (NON., p. 109, 2).

Dacă ai ști, spune Carneades, că un șarpe se ascunde 26
undeva și că cineva vrea să se așeze fără să știe dea- 38

supra lui, presupunînd că moartea acestui om îţi va fi de folos, vei proceda în chip necinstit dacă nu-l vei preveni să nu se așeze și totuși nu vei risca nici o pedeapsă; căci cine va putea doreti că ai fost în cunoștință de cauză? Dar am vorbit prea mult pe această temă; este clar că dacă echitatea, lealitatea, justiția, nu și-ar avea originea în natură, este imposibil să găsești un om bun: despre aceste lucruri a vorbit îndea-juns de mult Laelius în tratatul meu *Despre stat* (CIC., *Fin.*, 2, 18, 59).

Și dacă, așa cum îmi amintești, am dreptate cînd afirm în acele cărți că nu există nimic bun în afară de ceea ce este cinstit și nimic rău decît ceea ce este rușinos... (CIC., *Att.*, 10, 4, 4).

27 Mă bucur de veselia pe care ți-o prilejuiește micuța
39 ta fiică și de faptul că ești convins că iubirea pentru copii este naturală. Căci dacă n-ar fi așa, n-ar exista nici o legătură naturală între oameni; dacă suprimăm această legătură, dispăre concomitent viața comună. „Să fie într-un ceas bun”, spune Carneades, e drept într-un chip murdar, dar totuși mai înțelept decît prietenul nostru Lucius și decît Patron, care raportau totul la propria lor ființă, considerînd că nu poate exista nici o acțiune în folosul altei persoane; cînd ei afirmă că un om trebuie să fie bun pentru a nu suferi nici un rău și pentru că o asemenea atitudine este conformă cu natura, ei nu-și dau seama că acesta este procedeuul unui om abil, nu al unuia bun (CIC., *Att.*, 7, 2, 4).

Sînt de acord că acea justiție care prilejuiește griji și pericole nu este proprie înțeleptului (PRISC, 8, 6, 32, p. 399, 13 Hertz).

28 La Cicero, același apărător vajnic al justiției, Laelius,
40 spune: Virtutea dorește, ca să spun așa, onoarea și n-o putem răsplăti în alt fel. Există desigur altă răsplată foarte demnă de ea, iar tu Laelius ești incapabil s-o bănuiești măcar, fiindcă îți sînt cu totul necunoscute cărțile divine. Ea acceptă ușor o asemenea răsplată, spune el, dar n-o reclamă cu insistență. Te înșeli amarnic dacă îți închipui că omul poate oferi reo

răsplată virtuții, de vreme ce chiar tu ai spus foarte bine în alt loc : ce bogății, ce comandamente, ce puteri, ce regrete i-ai putea oferi omului care le consideră pe toate acestea bunuri omenești și dorește numai bunurile divine ? . Prin urmare cine te-ar considera pe tine, Laelius, înțelept, când te contrazici pe tine însuși și îi răpești virtuții ceea ce i-ai acordat cu puțină vreme în urmă ? Dar vezi bine că necunoașterea adevărului este cauza labilității și inconsecvenței opiniei tale. Ce mai spui ? Dacă toți oamenii, din nerecunoștință, sau mulți, din invidie, sau dușmani puternici îi răpesc virtuții răsplățile — o ! cât este de fragilă, cât este de anemică virtutea prezentată de tine, dacă poate fi prădată astfel ! Dacă virtutea consideră, așa cum spui, bunurile sale drept divine, cum de pot exista oameni atât de nerecunoscători, de invidioși și de puternici, încât să fie capabili să prade virtutea de bunurile care i-au fost acordate de divinitate —, virtutea se va putea consola, spune el, în diverse chipuri prin ea însăși și va fi în stare să se mențină foarte bine ea singură prin propria ei strălucire (LACT., *Inst.*, 5, 18, 4—8).

Dar, desigur oameni doעי și înțelepți. . . aduc argumente cu mare finețe împotriva ideii reinvierii corpurilor, deși ea este susținută de oameni de mare autoritate, așa cum arată Cicero în cartea a treia *Despre stat* : căci atunci când ei susțin că Hercules și Romulus au devenit zei, spune el, ei nu afirmă că la cer s-au ridicat corpurile lor ; căci ceea ce provine din pământ natura nu permite altceva decât să rămână în pământ (AUG., *Dei*, 22, 4).

Niciodată oamenii curajoși (*nu vor regreta*) curajul, stăruința și răbdarea de care au dat dovadă (NON., p. 125, 18).

Vezi bine că lui Fabricius i-a lipsit generozitatea lui Pyrrhus, iar lui Curio bogățiile samniților (NON., p. 132, 17).

Ori de câte ori venea în casa lui din ținutul sabinilor, Cato al nostru obișnuia să viziteze, cum îmi povestea chiar el, căminul acestui om care a refuzat, șezând

chiar pe locul acela, darurile samniților, odinioară dușmanii, iar acum clienții săi (NON., p. 522, 26).

29 (LAELIUS): „... (*cum s-a comportat*) Ti. Gracchus în Asia, tot astfel s-a comportat și față de
1 concetățenii săi: n-a ținut seamă de drepturile și tratatele încheiate cu aliații și latinii⁷⁶. Dacă acest obicei și abuz ar începe să se răspîndească mai mult, iar imperiul nostru ar transforma sistemul de guvernare întemeiat pe legalitate într-un regim de forță, încît să-i dominăm pe supușii noștri, voluntari pînă acum, prin teroare, chiar dacă noi cei de astăzi am fost destul de prevăzători, sînt totuși îngrijorat în privința urmașilor noștri și a nemuririi statului nostru, care ar putea fi etern dacă ne-am comporta în conformitate cu principiile și obiceiurile strămoșilor noștri.”

30 După ce Laelius a terminat de vorbit, deși toți
42 cei de față își exprimau bucuria de a-l fi ascultat, totuși SCIPIO, parcă mai exaltat de încîntare decît ceilalți, spuse: „Ai pledat, adesea, Laelius, multe procese în așa fel încît nu numai că (*te-aș pune dă-turi*) de Servius Galba, colegul nostru, pe care îl considerai cît a trăit mai presus de oricine, dar n-aș putea să compar cu tine nici un orator attic, nici în eleganță, (*nici în forță*)...”

(*Lacună*)

I-au lipsit două calități care să-i permită să vorbească în fața poporului, în for. (NON., p. 262. 24).

Despre care (adică despre taurul lui Phalaris) Cicero spune: taurul mugea de geamătul oamenilor închiși în el. (Schol. IUV, Sat., 6, 468).

31 (SCIPIO): „... (*după eucerirea Cartagini, am*
43 *poruncit ca acest taur*) să fie adus înapoi (*la Agrigentum*). Cine ar putea considera că acesta era un stat în adevăratul înțeles al cuvîntului, adică un lucru al poporului, cînd toți sînt oprimați de cruzimea unui singur om, cînd nu există nici o legătură legală, nici o comunitate întemeiată pe consimțămîntul și alianța tuturor, ceea ce constituie fundamentul unui

popor ? Aceasta era situația la Syracuse. Acel oraș strălucit, cel mai mare dintre orașele grecești după cum spune Timaeus, și totodată cel mai frumos oraș din lume, cetatea sa, care merită să fie văzută, porturile sale, care se întind pînă în mijlocul cetății și la temelile orașului, străzile largi, porticurile, templele, zidurile, toate acestea favorizau pe deplin existența unui stat adevărat, în timpul lui Dionysius ; însă nimic nu aparținea poporului, ci poporul însuși aparținea unei singure persoane. De aceea, acolo unde există un tiran, trebuie s-o spunem răspicat, nu există un stat, fie el corupt, după cum spuneam ieri, ci, potrivit raționamentului nostru, nu există deloc un stat.”

„Bine vorbești, spuse LAELIUS, căci acum îmi dau seama care este direcția expunerii tale.” (SCIPIO) : „Vezi că nici statul în care o facțiune deține întreaga putere nu poate fi considerat ca atare pe drept cuvînt.” (LAELIUS) : „Aceasta este și părerea mea.” (SCIPIO) : „Și gîndești foarte bine ; căci ce a fost în realitate statul atenienilor pe vremea celor treizeci de tirani, care au guvernat în chipul cel mai nedrept după marele război peloponezic ? Oare statul era constituit din gloria veche a cetății, din strălucirea ei exterioară, din teatru, gimnazii, porticuri, din cunoscutele propylee, din cetățuie, din admirabilele lucrări ale lui Phidias sau din mărețul Pirou ?” (LAELIUS) : „Deloc, fiindcă nu exista lucrul poporului.” (SCIPIO) : „Dar la Roma, cînd au funcționat al treilea an consecutiv decemvirii exceptați de la apel, astfel încît nici măcar libertatea nu mai putea invoca legea ?” (LAELIUS) : „Nu mai exista defel un lucru al poporului, dimpotrivă poporul s-a străduit să recîștige ceea ce îi aparținea.”

(SCIPIO) : „Am ajuns acum la cea de-a treia formă de guvernămînt, care ne va crea poate anumite dificultăți. Cînd se spune că totul depinde de popor și că totul este în puterea poporului, cînd poporul pronunță sentința capitală fără discernămînt, cînd toți oamenii fură, pradă, risipesc tot ce doresc, ai

putea oare spune, Laelius, că în această situație nu există un stat, de vreme ce totul aparține poporului, fiindcă noi vrem ca într-adevăr statul să fie lucrul poporului ?” „În nici unul din cazurile evocate de tine, spuse LAELIUS, nu mă voi grăbi mai mult să spun că nu avem de-a face cu un stat decît în acela în care totul se află în puterea poporului. Căci, dacă am fost de acord că la Syracuse n-a fost un stat adevărat, nici la Agrigentum, nici la Atena din timpul tiranilor, nici aici la Roma pe vremea decemvirilor, nu văd de ce am utiliza noțiunea de stat mai degrabă în locul celei de tiranie a mulțimii, căci din punctul meu de vedere poporul nu există, așa cum ai precizat atît de bine chiar tu, Scipio, decît în condițiile unui consens juridic; dar o asemenea adunătură de oameni se comportă întocmai ca un tiran, ca și cum ar fi un singur individ, ba chiar mai sinistru, fiindcă nu există nimic mai monstruos decît această fiară care ia chipul și numele poporului. Și n-am fi consecvenți, din moment ce, în conformitate cu legea, bunurile celor anormali sînt puse sub tutela rudelor în linie bărbătească, fiindcă ale lor..”

(Lacună).

- 34 (SCIPIO): „...utilizînd argumentele invocate în
46 cazul regatului, s-ar putea spune (*cam același lucru despre dominația nobilimii*). Cum poate ea constitui cu adevărat un stat și un lucru al poporului.”
- (MUMMIUS): „Ba chiar ar putea fi mai justificată noțiunea de stat în cazul acesta, căci mai degrabă regele seamănă cu un stăpîn, fiindcă este o singură persoană; dar nu poate exista situație mai fericită decît aceea în care mulți bărbați buni sînt forța dominantă în stat. Dar totuși prefer pînă și un rege poporului desfrînat. Mai ai însă de vorbit despre cea de-a treia formă de guvernămînt, cea mai coruptă.”
- 35 La acestea SCIPIO spuse: „Admit, Spurius, punctul
47 tău de vedere ostil constituției populare; deși este mai suportabilă decît o prezinți tu de obicei, ader totuși la părerea că dintre cele trei forme originare

de guvernămînt nu este nici una mai condamnabilă decît aceasta din urmă; totuși nu sînt de părere că optimații sînt pe drept cuvînt preferabili regelui; căci dacă rațiunea este cea care guvernează statul, ce importanță are dacă ea se află într-o singură persoană sau în mai multe? Dar comitem o eroare dacă discutăm astfel; căci din moment ce ei se numesc optimați, în principiu nu poate exista nimic mai distins; ce ne putem închipui mai bun decît ceea ce este optim? Dar ori de cîte ori ne referim la rege ne gîndim de fapt la regele nedrept. Dar acum nu mă refer la regele nedrept, ci analizez forma de guvernămînt monarhică. De aceea gîndiți-vă la regele Romulus sau la Pompilius sau la Tullus: poate că în cazul acesta nu ți se va mai părea atît de respingătoare o asemenea formă de guvernămînt.”

(MUMMIUS): „Ce mai ai de spus în privința constituției populare?” Atunci SCIPIO zise: „Cum așa? În definitiv, Spurius, nu ți se pare că statul rhodienilor, pe care l-am vizitat de curînd împreună⁷⁷, este un stat în adevăratul sens al cuvîntului?”

(MUMMIUS): „Aceasta este și părerea mea; nu i se poate obiecta nimic.” (SCIPIO): „Ai dreptate; dar, dacă îți amintești, toți erau alternativ deopotrivă cînd plebei, cînd senatori, și exista o periodicitate lunară în împlinirea funcțiilor publice, care reveleau rînd pe rînd unora ca simpli cetățeni particulari, altora în calitatea de senatori; însă în ambele cazuri primeau indemnizația cuvenită pentru funcția respectivă; tot ei judecau în teatru și în curie procesele capitale și celelalte procese; Senatul și poporul se bucurau de aceeași prețuire și autoritate...”

48

FRAGMENTE DIN CARTEA A TREIA AL CĂROR LOC
NU POATE FI STABILIT

Există prin urmare în toți oamenii ceva turbulent, exaltat de plăcere și frînt de durere. (NON., p. 301, 5). Fenicienii au introdus primii în Grecia, prin comerțul

și mărfurile lor, avariția, luxul și dorința nesățurată pentru orice lucru. (NON., p. 431, 11).

Vestitul Sardanapal, cu mult mai hidos prin viciile sale decât chiar prin reputația sa. (*Schol. IUV., Sat., 10, 362*).

Dacă nu cumva cineva ar vrea să construiască un monument utilizând muntele Athos în întregime⁷⁸. Care Athos sau Olimp este atît de mare? (PRISC., 6, 13, 70, p. 255, 9 Hertz).

La momentul cuvenit mă voi strădui să dovedesc potrivit definițiilor lui Cicero însuși, prin care acesta a arătat pe scurt, prin intermediul lui Scipio, ce este statul și poporul (el invocă multe opinii, fie personale, fie ale altora, anume ale personajelor sale din această discuție) că statul roman n-a fost niciodată un stat adevărat, fiindcă n-a fost niciodată guvernat de o justiție adevărată. Însă potrivit celor mai plauzibile definiții, a fost în felul său un stat în adevăratul înțeles al cuvîntului și a fost guvernat mai bine de romanii mai vechi decât de cei din epoca tîrzie. (AUG., Dei, 2, 21).

CARTEA A PATRA

¹ *Fiindcă a venit vorba de corp și suflet, voi încerca totuși să analizez esența amîndurora pe măsura slabei mele înțelegeri. Consider că este foarte necesar să-mi asum această sarcină, fiindcă Marcus Tullius, un om deosebit de inteligent, a încercat s-o facă în cartea a patra a tratatului Despre stat; el a tratat un subiect atît de vast în cadrul unor limite reduse și s-a referit superficial numai la chestiuni generale. Și ca să nu existe nici o seuză cu privire la faptul de a nu fi tratat integral această temă, iată, el însuși a spus că nu i-a lipsit nici voința, nici strădania. Căci în prima parte a tratatului Despre legi (1, 9, 27), ocupîndu-se de același*

subiect în linii generale, el declară: Scipio a tratat îndeajuns, după părerea mea, acest subiect în cărțile pe care le-ați citit (LACT., Opif., 1, 11—13).

Însăși mintea, care le vede pe cele viitoare, își amintește de cele trecute (NON., p. 500, 9).

Căci dacă nu există om care să nu prefere să moară decît să capete înfățișarea unei fiare, chiar dacă și-ar păstra mintea de om, cu cît este oare mai nenorocită situația sufletului de fiară care sălășluiește în om! Mi se pare o situație cu atît mai nenorocită cu cît sufletul este superior corpului. (LACT., *Inst.*, 5, 11, 2).

În fine stoicii au hotărît să prețuiască plăcerile josnice mai degrabă la animale decît la oameni, așa cum o faci tu. În conformitate cu opinia lor, Tullius spune într-un loc că nu crede că un țap și Scipio urmăresc același bun. (AUG., c. Iul., 4, 12, 59, t. X, p. 612 Ben.).

În sfîrșit aceasta produce prin poziția ei schimbătoare (în raport cu pămîntul) umbră și noapte, ceea ce face posibilă numărătoarea zilelor și stabilește timpul de odihnă în urma eforturilor. (NON., p. 234, 14).

(SCIPIO): „...cît este de avantajoasă împărțirea 2
ordinelor, a claselor, a cavaleriei, în cadrul căreia 2
sînt cuprinse și sufragiile Senatului, foarte mulți încearcă proteste să suprimе o asemenea împărțire utilă și caută să recupereze caii printr-o donație generoasă votată printr-un plebiscit ⁷⁹.

Luați acum în considerare celelalte elemente ale 3
acestei orinduirii și remarcăți cît de înțeleaptă a 3
fost adoptarea lor în vederea unei vieți bune și cin-
stite ⁸⁰; căci o asemenea viață este cauza primordială
a întemeierii comunităților, iar statul trebuie ș-o
realizeze în avantajul oamenilor, în parte prin insti-
tuții, în parte prin legi. În privința educației desti-
nate copiilor născuți din oameni liberi, domeniu în
care grecii au depus eforturi zadarnice, iar Polybius,
oaspetele nostru, infierează neglijența instituțiilor
noastre, singura acuzație pe care le-o aduce este că

strămoșii noștri au refuzat inițial să fixeze și să sancționeze prin lege anumite principii sau să stabilească norme oficiale și unice. Căci..."

(Lacună).

De obicei tinerii recruți erau însoțiți de gardieni, care îi instruiau. (SERV., Verg., *Aen.*, 5, 546).

Nu numai ca la Sparta, unde copiii învață să prade și să fure. (NON., p. 20, 12).

Relativ la cretani aflăm că nu aveau nici un fel de opreliște în privința contactelor sexuale cu copiii: acest obicei s-a răspândit ulterior în Laconia și în întreaga Grecie, astfel încât Cicero spune în tratatul Despre stat: era rușinos pentru tineri să nu aibă amorezi. (SERV., Verg., *Aen.*, 10, 325).

4
4 (SCIPIO): „...că un tinăr se arăta gol. Aceasta este originea primelor rudimente de pudoare. Cit de absurde sînt însă exercițiile tinerilor în gimnazii!⁸¹ Cit de ușor este serviciul militar al efebilor! cit de licențioase și libere sînt contactele trupești și dragostea. Îi las la o parte pe eleați și pe thebani, căroră le este permisă plăcerea josnică în contactele erotice cu copiii, în condițiile unei libertăți absolute: deși permit orice în această privință cu excepția contactului sexual, chiar lacedemonienii n-au pus o limită strictă între ceea ce este permis și nu; căci sărutul este permis, dar numai dacă se invelese cu pături individuale.” Atunci LAELIUS spuse: „Înțeleg foarte bine, Scipio, că atunci cînd condamnă sistemele de educație din Grecia, preferi să intri în controversă cu cele mai celebre popoare decît cu iubitul tău Platon, pe care nu-l iei deloc în considerare, mai ales fiindcă...”

5
5 *Platon, discipolul lui Socrate, numit de Tullius zeul filosofilor, a adoptat singur dintre toți o asemenea metodă filosofică, încît s-a apropiat cel mai mult de adevăr, totuși, fiindcă l-a ignorat pe Dumnezeu, s-a înșelat într-atît de multe privințe, încît nimeni n-a comis erori mai mari ca el, în primul rînd fiindcă preconiza în tratatul Despre stat proprietatea comună*

a tuturor asupra tuturor lucrurilor. În privința proprietății asupra lucrurilor materiale faptul este acceptabil, deși este nedrept. Nu trebuie acuzat cel care a dobândit o avere mai mare prin hărnicia sa, nici nu trebuie lăudat dacă averea sa este din vina sa mai mică; însă după cum am spus, într-un anume sens faptul este acceptabil. Dar chiar femeile, chiar copiii să constituie proprietate comună? Nu va mai exista nici o deosebire de sânge, nici o distincție de neam, nici familie, nici înrudire, nici încuscrere, ci o confuzie și o amestecătură totală, ca la turme. Nu va mai exista nici o opreliște la bărbați, va dispărea cu totul pudoarea la femei? Ce dragoste matrimonială va mai exista între bărbat și femeie, dacă nu vor ști ce este afecțiunea trainică și adevărată? Cine va mai fi pios față de tatăl său, dacă nu va ști din cine s-a născut? Cine își va iubi fiul, dacă îl va socoti ca fiind al altuia? Ba chiar a dat acces femeilor în adunare și le-a îngăduit serviciul militar, magistraturile și comandamentele. Cât de nefericit va fi orașul în care femeile vor îndeplini funcțiile proprii bărbaților! (LACT., Epit., 33(38), 1—5).

Și Platon al nostru, mai mult decât Licurg, dat fiind că susține că totul trebuie să fie comun, pentru ca nici un cetățean să nu poată spune că un lucru îi aparține sau că este proprietatea sa. (NON., p. 362, 11) ⁸².

Și eu sint de acord cu el (Platon) cind îl izgonește din cetatea imaginată de el pe Homer, încununat cu lauri și îmbălsămat cu parfumuri. (NON., p. 308, 38) ⁸³.

Sentința censorului nu-i aduce condamnatului altă pedeapsă decât rușinea. De aceea, deoarece această judecată afectează numai reputația, mustrarea respectivă a primit numele de „ignominia” (lipsă de reputație). (NON., p. 24, 5).

Căci se spune că severitatea lor a înspăimîntat la început cetatea. (NON., p. 423, 4).

Să nu existe nici un magistrat însărcinat cu problemele femeiești, ca la greci, ci un censor care să-i

învețe pe bărbați cum să le tempereze pe femei. (NON., p. 499, 13)⁸⁴.

Astfel educația în spiritul pudoarei este foarte solidă : nici o femeie să nu bea vin. (NON., p. 5, 10)⁸⁵.

Dacă o femeie avea o reputație proastă, rudele ei n-o sărutau. (NON., p. 306, 3).

7 Căci nu vreau ca același popor să fie comandantul
7 și vameșul întregului pământ. Consider însă că pentru familiile particulare și pentru stat cel mai bun venit este parcimonia. (NON., p. 23, 21).

Condamn teatrele, porticurile, templele noi cu oarecare moderație, de dragul lui Pompeius⁸⁶; dar cei mai învățați nu le acceptă, de exemplu Panaitius pe care l-am citat deseori în aceste cărți, fără a-l reproduce ca atare și Demetrius din Phaleron, care îl acuză vehement pe Pericle, conducătorul Greciei, pentru sumele mari de bani risipite pentru construirea celebrilor propylee. Dar toate aceste chestiuni au fost tratate pe larg în cărțile despre stat scrise de mine. (CIC., Off., 2, 17, 60).

Cetățeanul care ocupă o poziție înaltă și omul reputat, care sînt sensibili la adulație, ostentativi și ambițioși, dau dovadă de ușurință. (NON., p. 194, 26).

Pe drept cuvînt a scris Cicero în tratatul Despre stat : oricine încearcă să obțină o bună apreciere din partea oamenilor cumpărîndu-i prin ospete, banchete și bani, arată limpede că îi lipsește adevărata strălucire rezultată din virtute și demnitate. (Anon. Paradoxa Korone apud Bielowski, POMP. TROG., frg., p. XVI sq.).

Uită-te puțin chiar în cărțile Despre stat, de unde ai sorbit sentimentele cetățeanului stăpînit de dragostea de patrie și vei constata că nu există măsură sau limită pentru cetățenii buni cînd este vorba de grija față de patrie; privește, te conjur, și observă cît de mult sînt laudate și predicate în ele modestia și stăpînirea de sine, fidelitatea în raporturile conjugale și moravurile

curate, onorabile și cinstitute. (AUG., *Epist.*, 91, 3 = CSEL 34, 428, 21).

Admir eleganța nu numai în acțiune, ci și în expresie. „Dacă se situează pe poziții deosebite”, spune el; controversa dintre doi oameni binevoitori se numește nu litigiu între dușmani, ci „a te situa pe poziții deosebite” ... Legea consideră deci că între vecini există poziții deosebite, nu litigii. (NON., p. 430, 29).

Mai departe, de vreme ce pacea unei case este o parte a păcii din stat, dacă locuitorii casei ar fi puși în situația de a încălca pacea casei lor pentru a salva pacea statului, trebuie sacrificată pacea casei între tată și fiu, după cum citim în cărțile celor care au discutat cu mai multă competență despre stat. (RUFIN., *De bono pacis*, 2, 16, col. 1635).

Grijile și viețile oamenilor au același sfârșit : astfel, conform dreptului pontifical, înmormintarea este sacră. (NON., p. 147, 7) ⁸⁷.

Deoarece i-au lăsat neingropați pe cei pe care nu i-au putut elege din mare, din cauza furtunii, pentru a-i îngropa, au fost executați, deși erau nevinovați (NON., p. 293, 41) ⁸⁸.

N-am îmbrățișat în acest conflict cauza poporului, ci a celor buni. (NON., p. 519, 15).

Căci nu poți rezista ușor unui popor viguros, dacă nu i se acordă deloc sau prea puține drepturi. (PRISC., 15, 4, 20, p. 76, 14 *Hertz*).

O, de-aș fi putut să fiu un augur competent și fidel pentru el ! (NON., p. 469, 16).

În zadar exclamă Cicero referindu-se la poeți : dacă întrunese aprobarea zgomotoasă a poporului, ca și cum poporul ar fi un dascăl mare și înțelept, cit de adincă este întunecarea produsă de ei, ce temeri mari provoacă, ce poftă mari aprind ! (AUG., *Dei*, 2, 14).

Cicero spune că nici dacă i s-ar dubla durata vieții n-ar avea timp să-i citească pe lirici. (SEN., *Epist.*, 49, 5).

După cum spune același Scipio la Cicero : deoarece considerau arta scenică și teatrul în general drept necinstitute, această categorie de oameni nu numai

că este exclusă de la calitatea de cetățean, ei, potrivit voinței romanilor, au fost excluși chiar din trib printr-o muștrare a censorilor. (AUG., *Dei*, 2, 13).

- 11 *Însă în ceea ce privește sentimentele vechilor romani, de aici încolo pot fi invocate ca mărturie cărțile Despre stat ale lui Cicero, în care Scipio spune în expunerea sa : niciodată comediile nu și-ar fi putut manifesta vulgaritatea în teatre, dacă n-ar fi permis-o moravurile vremii. Și într-adevăr vechii greci au păstrat un anume obicei rezultat din opinia lor coruptă ; la ei a existat chiar permisiunea legală în virtutea căreia în comedie se putea spune orice despre oricine, chiar nominal⁸⁹. De aceea, după cum se întrebă Africanus în aceleași cărți, pe cine oare nu l-a atins sau mai bine spus nu l-a lovit comedia ? Pe cine l-a cruțat ? Admit că i-a atacat pe unii demagogi necinstiți, elemente de dezordine în stat, ca Cleon, Cleophonus Hyperbolus ; să admitem acest lucru, spune el, chiar dacă astfel de cetățeni sint muștrați într-un chip mai eficace de către censori decit de poeți ; dar nu se cuvenea defel ca Pericle, după ce a fost timp de mai mulți ani conducătorul patriei sale datorită autorității sale netăgăduite, atit în timp de pace cit și în timp de război, să fie jignit în versuri recitate pe scenă⁹⁰, după cum n-ar fi fost decent din partea lui Plautus al nostru, spune el, să-i fi vorbit de rău pe Naevius Publius și pe Gnaeus Scipio sau din partea lui Caecilius să fi procedat la fel cu Marcus Cato⁹¹ (AUG., *Dei*, 2, 9).*

- 12 *Apoi, puțin mai târziu spuse : dimpotrivă, deși cele Douăsprezece Tabule ale noastre au sancționat cu pedeapsa capitală foarte puține delictе, au considerat necesar să sancționeze, între altele, chiar și acest delict : „Dacă cineva compune cîntee infamante sau serie o poezie care ar difama sau ar aduce altuia prejudicii” : foarte bine ; căci trebuie să ne supunem viața judecăților, magistraților și sentințelor legale, nu talentului poeților, pentru a avea posibilitatea de a răspunde și de a ne apăra la judecată. Am considerat că trebuie să extrag cuvînt cu cuvînt acest pasaj*

din cartea a patra a tratatului *Despre stat* al lui Cicero, omițind totuși unele aspecte pentru a ușura înțelegerea textului sau modificându-le puțin. El este în raport strâns cu tema pe care intenționez s-o tratez, dacă voi putea. După alte observații conchide că vechilor romani nu le-a plăcut nici să laude, nici să incrimineze pe scenă un om în viață. (AUG., *Dei*, 2, 9).

Comedia este, spune Cicero, o imitație a vieții, o oglindă a moravurilor, o imagine a adevărului. 11
(DONAT., *Exc. de com.*, p. 22, 19). 13

Conform acestui obicei, i-au considerat și pe actorii care au jucat pe scenă asemenea piese demni de o mare cinstitoare în stat, dacă într-adevăr, după cum se menționează și în această carte *Despre stat*, Aeschines, marele orator atenian, deși a jucat deseori în tinerețe roluri tragice, a luat parte la viața publică, iar dacă Aristodemus, de asemenea actor tragic, a fost trimis de atenieni în calitate de sol la Philippus pentru a trata chestiunile privitoare la pace și la război (AUG., *Dei*, 2, 11 (cf. 2, 12)).

Căci nu orice plăcere este condamnabilă și nu plăcerea este scopul muzicii, ci ea survine întâmplător, iar scopul muzicii este îndemnul către virtute. Faptul acesta le-a scăpat multora din vedere, chiar și personajului care se pronunță contra muzicii în tratatul *Despre stat* al romanului Cicero; eu unul nu pot să cred că Cicero însuși a făcut asemenea afirmații; cum ar putea afirma cineva că Cicero a condamnat și blamat, ca pe un produs inferior, muzica, adică arta care deosebește calitățile și defectele armoniilor și ale ritmurilor, el care a fost fermecat pe vremea aceea pînă într-atît de dansatorul Roscius, cunoscut drept profesionist, dar care se mișca în ritmuri vulgare și imperfecte, încît afirma chiar că Roscius a venit printre oameni datorită providenței zeilor; dacă cineva ar vrea să susțină că Cicero și-a exprimat sincer părerea în tratatul *Despre stat* și că opinia sa despre Roscius a fost dictată de necesitățile discursului, nimic nu mă va împiedica să susțin contrariul. Totuși, cel

care dorește să-l apere pe orator în felul acesta îl blamează de fapt fără să vrea; căci nu inspiră încredere cel care, căutînd adevărul și dreapta judecată, ar fi tributar ideilor preconceptuate ale curții sau alor sale și nu celor conforme cu esența. Cred că Cicero nu ar condamna oratoria din cauza oratorilor corupți. Tot astfel comportarea neonorabilă a unor artiști care vor să facă pe plac mulțimii nu trebuie să determine condamnarea artei. Și totuși patria i-a educat prin muzică pe contemporanii lui Numa și pe urmașii imediați ai acestora, și încă aceștia erau primitivi, după cum o spune el; muzica sărbătorea împreună cu ei festivitățile lor private și toate ceremoniile oficiale (ARIST. QUINT., *De musica*, 2, 6, pp. 69—71, ed. Meibem.).

CARTEA A CINCEA

¹ *Deci cînd statul roman se afla în situația evocată*
¹ *de Sallustius, chiar după spusele acestuia, el nu era numai cel mai corupt și cel mai depravat, ci nu era defel un stat în adevăratul sens al cuvîntului, potrivit definiției formulate în cadrul discuției cu privire la stat purtate de către cele mai importante personalități romane din acea vreme; la fel se exprimă Cicero însuși, nu prin intermediul lui Scipio sau al altui personaj, ci prin propriile sale cuvînte, la începutul cărții a cincea; după ce pomenește mai întîi versul poetului Ennius:*

„Vechi obiceiuri și oameni sînt temelii Romei”,

el spune: datorită conciziunii și adevărului exprimat de acest vers am impresia că el a fost extras dintr-un oracol. Dacă cetatea n-ar fi fost înzestrată cu asemenea moravuri și n-ar fi existat asemenea bărbați, nici moravurile, nici bărbații n-ar fi putut întemeia sau stăpîni vreme îndelungată un stat atît de puternic și de întins. De aceea înainte de vremea noastră

chiar moravurile strămoșești produceau bărbați distinși, după cum bărbații excepționali mențineau vechile moravuri și instituții strămoșești. Însă epoca noastră, după ce a moștenit un stat întocmai ca pe o pictură foarte bună, dar alterată de timp, nu numai că a neglijat restaurarea culorilor inițiale, dar nici măcar nu s-a îngrijit de conservarea formei și a liniilor sale exterioare. Ce mai rămîne din vechile moravuri, temelia statului roman, după cum spune poetul? Constatăm că au căzut în desuetudine pînă într-atît, încît nu numai că nu mai sînt cultivate, ci ignorate cu desăvîrșire. Ce să mai vorbesc despre bărbați? Căci și moravurile au pierit din lipsa bărbaților, iar noi nu numai că trebuie să dăm socoteală din această pricină, dar totodată trebuie să pledăm în favoarea noastră ca și cum am fi implicați într-un proces capital. Din cauza viciilor noastre, nu printr-o întîmplare oarecare, am conservat în aparență statul, însă în realitate l-am pierdut de multă vreme. (AUG., *Dei*, 2, 21).

În tratatul său Despre stat, Cicero afirmă că îndrumătorul statului trebuie să fie cea mai mare și cea mai doctă personalitate, adică să fie atît de drept, moderat și elocvent, încît să poată exprima prin elocința sa limpede secretele spiritului său, pentru a conduce poporul. Trebuie să cunoască dreptul, literatura greacă, dovadă atitudinea lui Cato, care, străduindu-se să învețe la adîncă bătrînețe limba greacă, a pus în lumină utilitatea ei. (Grillius comm. in Cic. rhet., p. 28, 14 Martin).

(MANILIUS?): „... (nimic nu este atît de) propriu unui rege ca echitatea, iar ea constă în interpretarea legii, fiindcă particularii aveau obiceiul să ceară dreptate de la regi; de aceea ogoarele, cîmpiile, pădurile și pășunile întinse și mănoase erau desemnate drept domenii regale și cultivate fără efortul și munca regilor pentru a nu-i sustrage de la afacerile publice prin responsabilitatea afacerilor particulare. Nici un particular nu era judecătorul sau arbitrul vreunui litigiu, ci toate erau încredințate judecăto-

rilor regali. Și mie mi se pare că regele nostru Numa a respectat cu strictețe acest vechi obicei al regilor greci. Căci ceilalți, deși aveau de împlinit aceleași îndatoriri, s-au ocupat în mare măsură de războaie și de legile lor. Însă pacea îndelungată din timpul domniei lui Numa a fost pentru acest oraș mama dreptului și a religiei, căci el a fost autorul legilor despre care știți că sînt încă în vigoare și aceasta este responsabilitatea proprie cetățeanului despre care vorbim..."

(*Lacună*)

3
4
5
Și totuși, după cum un bun tată de familie trebuie să cunoască oarecum principiile agriculturii, ale construcției și ale calculului... (NON., p. 497, 23).
(SCIPIO): „...oare te va deranja faptul că (*arendășul*) va cunoaște (*natura*) rădăcinilor și a semințelor?” (MANILIUS): „nicidecum, deoarece brațele de muncă sînt, adesea deficitare în agricultură.” (SCIPIO): „Așadar, după cum arendașul cunoaște natura ogorului, iar contabilul știe să scrie, însă amîndoi au în vedere aspectul practică și nu plăcerea provenită din știința propriu-zisă, tot așa conducătorul pe care îl prezint acum se va strădui să cunoască bine dreptul și legile și să studieze temeinic originile lor; dar dacă se ocupă prea des de pronunțarea sentințelor, de lectură și de scris el nu trebuie să se îndepărteze de la misiunea de contabil al statului, ca să spun așa, și să-și ofere într-un anume fel posibilitatea de a fi arendașul statului; fie el un expert desăvîrșit în domeniul dreptului natural, fără de care nu poate fi nimeni drept, și cunoscător în oarecare măsură al dreptului civil, dar numai pe cît cunoaște cîrmaciul astronomia sau medicul științele naturii; căci amîndoi utilizează aceste științe în meseria lor, dar ele nu-i împiedică să-și exercite activitatea. Însă acest bărbat va vedea...”

(*Lacună*)

4
6
(SCIPIO ?): „...statele, în care cei mai buni se vor strădui să dobîndească glorie și strălucire și vor

evita infanția și rușinea. Ei nu se vor lăsa dominați atît de teama de pedeapsă care este fixată prin lege, cît de sentimentul de rușine pe care i l-a insuflat natura omului ca pe o teamă de blamul justificat. Conducătorul statului a întărit acest sentiment prin puterea sa de convingere, l-a desăvîrșit prin instituții și educație, și astfel sentimentul de pudoare nu-l îndepărtează pe cetățean de la delikte mai puțin decît teama. Acestea se referă la glorie și aș fi putut vorbi mai pe larg și mai mult despre ele.

Dar acest sistem de viață a fost întemeiat prin căsătorii legale, copii legitimi, prin lăcașurile zeilor penati sacri și ale larilor familiari, pentru ca toți oamenii să beneficieze de avantajele comune și individuale, ca să nu existe viață bună în afara statului și izvor de fericire mai mare decît un stat bine organizat. De aceea mi s-a părut mereu extraordinar faptul că există atîta...

(Sfîrșitul palimpsestului).

Îmi petrec tot timpul reflectînd asupra puterii care trebuie conferită bărbatului a cărui figură am evocat-o destul de temeinic, după cum ți se pare și ție, în tratatul *Despre stat*. Îți mai amintești de scopul pe care trebuie să și-l fixeze și spre care trebuie să-și îndrepte, după opinia mea, toate eforturile conducătorul statului? Iată cum se exprimă Scipio în cartea a cincea, mi se pare: „După cum cîrmaciul are misiunea de a efectua o călătorie pe mare în condiții optime, medicul pe aceea de a salva bolnavul, iar comandantul pe aceea de a obține victoria, tot astfel conducătorul statului a primit misiunea de a face viața concetățenilor săi fericită, de a o consolida din punct de vedere politic, de a o face mai îmbelșugată prin bunuri, măreață prin glorie, cinstită prin virtute; vreau ca el să desăvîrșească această operă, cea mai strălucită și cea mai bună din întreaga lume. (CIC., Att., 8, 11, 1).

Și unde se află cel pe care scrierile voastre îl glorifică drept conducător al statului, interesat mai degrabă

de folosul poporului decît de dorința sa? (AUG., *Epist.*, 104, 7 ext. = CSEL 34, 587, 24).

7 *Nici Cicero n-a putut ocoli această chestiune în*
 9 *cărțile sale despre stat, în care se referă la investirea*
„principelui” cetății; acesta, spune el, trebuie să se
hrănească cu glorie; în continuare amintește că faptele
strămoșilor săi au fost numeroase, admirabile și stră-
lucite, ca urmare a dorinței lor de glorie. (AUG.,
Dei., 5, 13).

Tullius a scris expres în cărțile sale despre stat:
 „principele” statului trebuie să se hrănească cu
 glorie, iar statul se va menține cît timp „principele”
 va fi unanim respectat. (PETRUS PICTAVIENSIS,
Ep. ad. calumn. Bibl. patr. Lugd., tom XXII, p. 824).

Caracterul aceluia bărbat desăvirșit va fi judecat
 după virtute, efort și hărnicie, dacă nu cumva o fire
 mult prea cruntă, nu știu în ce fel... (NON., p.
 233, 39).

Această virtute se numește curaj; în ea se află
 măreția sufletească și disprețul față de moarte și
 durere. (NON., p. 201, 29).

8 Marcellus, ca un om aprig și doritor de luptă,
 10 Maximus ca unul prudent și chibzuit. (NON.,
 p. 337, 34).

Cuprinși în cercul pămîntului. (CHARIS., p. 139,
 17).

Fiindcă ar putea împărtăși familiilor voastre nea-
 junsurile bătrîneții sale. (NON., p. 37, 26).

9 *După aceea Seneca, dovedind totala sa lipsă de gust,*
 11 *a mai spus: „Și la Cicero, anume chiar în proza sa,*
vei găsi unele pasaje din care vei înțelege că nu l-a
citit degeaba pe Ennius.” Apoi citează ceea ce deza-
probă drept „ennian” la Cicero, anume următorul
pasaj din tratatul Despre stat: după cum laonianul
Menelaos era în felul său plăcut și dulce la vorbă,
și altul: cultivă conciziunea în vorbire. (GELL.,
12, 2, 6, 7).

Prin obrăznicia lor (adică a avocaților impertinenți)
 nerușinarea trece drept franchețe, îndrăzneala drept
 perseverență, un oarecare flux al vorbirii drept elo-

cință. Prin stingăcia unor asemenea mijloace nu este permis, după cum declară Cicero, să înșeli conștiințozitatea unui judecător. Căci el spune: (SCIPIO): „Din moment ce într-un stat nimic nu trebuie să fie mai necorupt decât sufragiul și opinia, nu înțeleg de ce acela care corupe cu bani este pasibil de pedeapsă, iar cel care o face prin elocință se bucură de glorie. Mie mi se pare că face un rău mai mare cel care îl corupe pe judecător prin pledoaria sa decât acela care o face prin bani, deoarece banii nu pot corupe un om onorabil, însă cuvântul da. (AMM. MARC., 30, 4, 10).

După ce Scipio a spus acestea, Mummius l-a aprobat cu tărie (căci era foarte minios pe retori). (NON., p. 521, 12).

Atunci au fost împrăștiate semințele cele mai bune pentru cea mai frumoasă recoltă. (*Comment. anon. ad Verg. Georg. I init. apud Bandin. catal. lat. bibl. Laur., II, p. 348*).

CARTEA A ȘASEA

Dacă nu mi-ar fi venit ideea cu privire la triumf, idee împărtășită dealtfel și de tine, n-ar fi trebuit să-l cauți prea multă vreme pe bărbatul al cărui portret se află în cartea a șasea. De ce să tac în fața ta, din moment ce ai înghițit pur și simplu acele cărți? Acum desigur nu voi ezita să renunț la o asemenea misiune, dacă așa ar fi mai drept; căci nu se pot obține deopotrivă amândouă, adică să-ți satisfaci ambiția triumfului și să fii independent în viața politică. (CIC., *Att.*, 7, 3, 2)⁹².

Așadar pretinzi din partea acestui conducător o prudență desăvârșită, cuvânt care provine din cuvântul previziune. (NON., p. 42, 3).

De aceea acest cetățean trebuie să fie pregătit astfel încât să fie mereu înarmat contra tuturor peri-

colilor care amenință existența statului. (NON., p. 256, 27).

Acea disensiune rezultată din faptul că unii merg împotriva celorlalți se numește răscoală. (NON., p. 25, 3).

Și într-adevăr, fiindcă în cadrul unei disensiuni civile cetățenii buni au o pondere mai mare decât mulțimea, trebuie avută în vedere ponderea oamenilor, cu numărul lor. (NON., p. 519, 17).

Căci plăcerile libidinoase, stăpîncele apăsătoare ale gîndurilor, constring și poruncește fără măsură și fiindcă nu pot fi împlinite și săturate în nici un chip, îi îndeamnă spre orice crimă pe cei înflăcărați de farnecele lor. (NON., p. 424, 31).

...care va fi zdrobit forța și cruzimea ei neînfrînată. (NON., p. 492, 1).

2 *Cicero a scris în cartea a șasea a tratatului Despre*
2 *stat*: faptul a fost cu atît mai remarcabil, fiindcă deși erau colegi pe picior de egalitate, nu numai că nu erau invidiați în chip egal, dar mai mult, popularitatea lui Gracchus înlătura ura contra lui Claudius⁹³ (GELL., 7, 16, 11; NON., p. 290, 15).

...că, după cum spune el, coboară în fiecare zi în for o mie de oameni îmbrăcați în haine colorate cu purpură. (NON., p. 501, 27).

La aceștia, după cum vă amintiți, ar fi avut loc pe neașteptate o înmormîntare fastuoasă, după ce a fost adunată o mulțime foarte ușuratică, plătită în acest scop cu bani. (NON., p. 517, 35).

Strămoșii noștri au vrut să dea căsătoriilor o temelie puternică. (NON., p. 512, 27).

Căci discursul lui Laelius, pe care îl avem cu toții în mînă, dovedește cît de plăcute le sînt zeilor nemuritori libațiile pontifilor și vasele cu toarte din Samos, după cum spune chiar el. (NON., p. 398, 28).

Această ocazie l-a determinat pe Scipio să-și povestească visul pe care l-a ascuns, după mărturisirea sa multă vreme în tăcerea sa. În timp ce Laelius deplîngea lipsa unei statui a lui Nasica într-un loc public, în semn de mulțumire pentru că a înlăturat tiranul, Cicero

a răspuns între altele astfel : „deși răsplata cea mai mare a virtuții este pentru înțelepți însăși conștiința faptelor lor distinse, totuși virtutea divină nu cere statui fixate pe socluri de plumb, nici triumfuri cu lauri care se vestejesc, ci un anumit soi de răsplăți mai trainice și mai frumoase.” „Care sînt aceste răsplăți ?” a întreat Laelius. Atunci SCIPIO spuse : „Dați-mi voie, fiindcă sîntem în a treia zi de sărbătoare...” și așa mai departe, și astfel a ajuns să-și povestească visul, arătînd că sînt mai trainice și mai frumoase răsplățile văzute de el în cer și rezervate bunilor conducători ai statelor. (MACR., *Comm.*, 1, 4, 2 urm.)⁹⁴.

Redactîndu-și tratatul Despre stat după modelul lui Platon, Cicero a scris și el despre reînvierea lui Er pamphilianul, „care”, după cum spune el, „a înviat, așezat fiind pe rugul mortuar, și a relatat multe taine ale vieții de dincolo”, dar n-a imitat întocmai povestirea fabuloasă a lui Platon, ci a imaginat un vis obișnuit, în limitele rațiunii, arătînd că „ceea ce se spune despre nemurirea sufletului și despre cer nu se petrece numai în visele filosofilor și nu sînt povești incredibile de care să-și bată joc epicureii, ci presupuneri ale înțelepților”. (FAV. EUL., p. 1, 5 Holder).

Unii dintre adepții noștri, care îl iubesc pe Platon pentru o anume manieră deosebită a sa de exprimare și pentru unele idei ale sale conforme cu adevărul, afirmă că gîndește la fel cu noi în privința reînvierii morților. La aceasta se referă Tullius în tratatul său Despre stat, spunînd că Platon s-a jucat mai degrabă decît a vrut să dovedească adevărul spuselor sale. El readuce la viață un om a cărui povestire corespunde cu aceea a lui Platon. (AUG., *Dei*, 22, 28).

Mergînd pe această cale, Cicero s-a dovedit a nu fi mai puțin judicios pe cît a fost Platon de inteligent. După ce a conferit justiției cununa victoriei în orice activitate politică și particulară, a consacrat sălașelor sacre ale sufletelor nemuritoare și tainelor din finuturile cerești coroana operelor sale, arătînd unde trebuie

să meargă sau mai bine zis unde trebuie să se reîntoarcă cei care au condus statul cu înțelepciune, dreptate, curaj și cumpătare. Dar destăinuitorul din opera lui Platon, pe nume Er, de neam pamphil, de meserie oștean, părînd că și-a pierdut viața în urma rănilor primite în lupte și urmînd să primească în a douăsprezecea zi ultimile onoruri alături de cei uciși odată cu el și să fie incinerat, fie că și-a recăpătat suflarea, fie că n-o pierduse, a povestit ce făcuse și văzuse în zilele dintre cele două vieți ale sale, ca și cum ar fi făcut neamului omenesc o expunere publică. Deși Cicero a deplîns, ca un cunoscător al adevărului, faptul că ignoranții iau în rîs această poveste, s-a temut totuși să-și atragă o acuzare prostească și a preferat să-l trezească pe povestitor din somn decît să-l reînvie.

7 Dar înainte de a comenta curintele visătorului,
7 trebuie să arătăm din ce categorie de oameni fac parte cei despre care Cicero spune că și-au bătut joc de porocul lui Platon și de care s-a temut și el. El nu are în vedere vulgul ignorant, ci categoria celor care sub masca științei, nu cunosc adevărul, dovadă că, deși au citit lucruri de felul acesta, s-au arătat totuși dispuși să le condamne. Deci îi vom numi pe cei despre care Cicero spune că l-au criticat în chip superficial pe un filosof atît de mare și pe acela dintre ei, care a lăsat o acuzație scrisă... Întreaga tagmă a epicureilor, rătăcind cu consecvență mereu departe de adevăr și considerînd că trebuie să ia în rîs tot ceea ce nu cunosc, și-au bătut joc de un volum sacru și de cele mai ascunse taine ale naturii. Într-adevăr Colotes, un epicureu ilustru, mai vestit prin vorbăria sa, a scris chiar o carte în care a ironizat în chip amar aceasta. Insultele sale care nu privesc risul, deci nu se referă la subiectul nostru, trebuie omise; trebuie să avem în vedere calomnia care i-ar lori deopotrivă pe Platon și Cicero, dacă n-ar fi înlăturată. El declară că un filosof n-ar fi trebuit să imagineze povești, fiindcă nici un fel de ficțiune nu este potrivită unui predicator al adevărului. De ce oare, spune el, dacă ai vrut să

ne arăți esența realității cerești și starea sufletelor n-ai făcut-o într-o expunere simplă și independentă, ci ai născocit un personaj și o întâmplare neobișnuită, ai plăsmuit scena unei ficțiuni de circumstanță, iar toate acestea au murdărit cu minciuna însăși intrarea drumului spre adevăr? Fiindcă aceste acuzații nu-l ating numai pe platonicele Er, ci și liniștea visătorului Africanus, personajul nostru... să rezistăm în fața agresorului și să-i respingem argumentele zadarnice. Odată cu suprimarea doar a uneia dintre acuzații, acțiunea celor două personaje își va păstra, așa cum se cuvine, demnitatea. (MACR., Comm., 1, 1, 8—2, 5).

VISUL LUI SCIPIO

(SCIPIO) : Cind am sosit in Africa, pe vremea con- 9(1)
sulului M'. Manilius, cum bine știți, ca tribun militar 9
al celei de-a patra legiuni, nimic nu mi-a prilejuit
o bucurie mai mare decât intilnirea cu regele Masinissa,
din motive lesne de înțeles prieten intim al familiei
noastre. De cum am ajuns la el, regele, îmbrățișin-
du-mă, a izbucnit în plîns și puțin după aceea și-a
ridicat privirea spre cer spunînd : „Îți mulțumesc
ție, prea înălțate soare, și vouă, celelalte divinități
cerești, fiindcă mi-ați dat ocazia, înainte de a părăsi
această viață, de a-l vedea în regatul meu și în casa
mea pe P. Cornelius Scipio. Mi-e de ajuns să-i aud
numele și simt că renașc : cu adevărat sufletul meu
nu l-a dat uitării niciodată pe acel bărbat vestit și
deosebit, care n-a cunoscut vreodată înfringerea.”
Apoi l-am întrebat despre starea regatului său, el
despre statul nostru, și ziua ni s-a sfîrșit într-o lungă
discuție despre tot felul de lucruri.

După aceea însă, primiți cu fast regal, am pre- 10
lungit discuția pînă în toiul nopții, iar în acest răs- 10
timp bătrînul n-a conținut să vorbească despre Afri-
canus și își amintea nu numai de toate faptele, ci

și de vorbele sale. Apoi, cînd a venit clipa despărțirii și ne-am dus la culcare, m-a cuprins un somn mai adînc ca de obicei, din cauza oboselii drumului și pentru că stătusem treaz pînă noaptea tîrziu. Atunci — cred că în urma convorbirii avute ; căci se întîmplă de obicei ca vorbele și gîndurile noastre să producă un fenomen asemănător aceluia descris de Ennius în legătură cu Homer, la care el se gîndea și se referea foarte des cînd era treaz⁹⁵ — atunci deci mi s-a înfățișat Africanus, cu acel chip cunoscut mie mai degrabă din imaginea sa⁹⁶ decît din realitate : cînd l-am recunoscut m-am înfiorat ; dar el spuse : „Vino-ți în fire, Scipio, lasă la o parte teama și întipărește-ți în¹¹⁽²⁾ 11 mînte ceea ce îți voi spune. Vezi cetatea care, deși silită de mine să se supună poporului roman î-și reia vechile planuri războinice, incapabilă să trăiască în pace ? (și îmi arată Cartagina, din înălțimea aceluia loc înstelat, strălucitor și limpede)⁹⁷. Ai venit să iei parte, acum aproape ca simplu soldat, la asediul ei. În următorii doi ani, în calitate de consul o vei distruge și vei merita tu însuși, prin faptele tale, supranumele ce-l porți, deocamdată doar ca urmaș al meu. După ce vei fi distrus din temelii Cartagina și vei fi cîntreierat ca legat Egiptul, Siria, Asia, Grecia, vei fi ales, în absență, consul pentru a doua oară și vei pune capăt unui război foarte greu, 12 12 distrugînd Numantia⁹⁸. Dar cînd vei fi purtat spre Capitoliu în carul triumfal, vei găsi statul tulburat de planurile nepotului meu. În acest moment, Africanus, va fi de datoria ta să dovedești patriei strălucirea spiritului, a geniului și prudenței tale. Dar văd calea acelor vremuri despărțindu-se ca și aceea a destinului. Căci atunci cînd viața ta va fi străbătut de opt ori cîte șapte revoluții și întoarceri ale soarelui și cînd aceste două numere, considerate amîndouă, din motive diferite, perfecte⁹⁹, îți vor fi împlinit prin circuitul lor natural destinul, întreaga cetate își va aținti privirile asupra ta și asupra numelui tău : la fel și Senatul, toți optimații, aliații și latinii. Tu vei fi uniea salvare a cetății și, să nu vorbesc mai mult,

vei avea misiunea, în calitate de dictator, de a consolida statul¹⁰⁰, dacă vei reuși să scapi de mâinile nelegiuite ale rudelor tale.”

La aceste cuvinte, Laelius nu și-a putut stăpîni strigătul, iar ceilalți au gemut mai tare. SCIPIO spuse surizînd cu blîndețe : „St ! vă rog, nu mă treziți și ascultați urmarea.”

„Dar, Africanus, ca să fii cît mai zelos în apărarea statului, află că tuturor celor care și-au ocrotit, ajutat și mărit patria le-a fost hărăzit în ceruri un loc anume, pentru a se bucura în deplină fericire de viața eternă. În privința celor pămîntești nimic nu-i este mai plăcut zeului suprem, îndrumătorul întregii lumi. decît congregațiile și uniunile de oameni. Îndrumătorii și ocrotitorii statelor de aici vin și tot aici se întorc”¹⁰¹.

Atunci, deși eram îngrozit nu atît de teama de moarte, cît din pricina curselor pe care aveau să mi le întindă rudele mele, l-am întrebat totuși dacă e viu, dacă tatăl meu Paulus și alții considerați de noi morți trăiesc. „Mai mult decît atît, spuse el, cei care s-au eliberat de lanțurile corpului ca dintr-o închisoare, aceia trăiesc cu adevărat și ceea ce numiți voi viață este în realitate moarte. Dar cum de nu-l vezi pe tatăl tău Paulus venind spre tine ?” Cînd l-am zărit am izbucnit în lacrimi, el însă, îmbrățișîndu-mă și sărutîndu-mă, mă îndemna să nu plîng.

Iar eu, stăpînindu-mi lacrimile, de îndată ce am fost în stare să vorbesc, i-am zis : „Spune-mi, te rog, prea sfînte și prea bunule tată, de vreme ce aceasta este adevărata viață, așa cum afirmă Africanus, de ce mai zăbovesc pe pămînt ? De ce nu vin mai repede aici la voi ?” „Nu este atît de ușor, spuse el ; dacă zeul, al cărui templu este întreg spațiul de aici cît îl poți cuprinde cu ochii, nu te va elibera de cătușele corpului, nu poți ajunge în aceste locuri. Căci oamenii au fost creați în virtutea unei legi potrivit căreia stăpînesc globul numit pămînt, situat, după cum vezi în mijlocul templului ; lor le-a fost dat sufletul, care provine din acele focuri eterne numite de voi con-

- stelații și stele ¹⁰², în formă de glob și rotunde, însuflețite de spirit divin, descriindu-și orbitele circulare cu o viteză uimitoare. De aceea atît tu, Publius, cît și toți oamenii pioși aveți datoria să vă lăsați sufletul în stăpînirea corpului ¹⁰³ și să nu părăsiți viața omenească fără porunca celui care v-a dăruit sufletul, pentru a nu-i da impresia că refuzați să vă implicați datoria cu care v-a însărcinat el, zeul, în calitatea voastră de oameni. Iar tu, Scipio, cultivă
- 16** dreptatea și pietatea ca și bunicul tău aici de față, ca și mine, părintele tău, căci dacă pietatea o datorezi în mare măsură părinților, în măsura cea mai mare o datorezi patriei; trăind astfel pe pămînt îți asiguri drumul spre cer și spre comunitatea celor care au murit și care locuiesc, eliberați de timpuri, în spațiul contemplat acum de tine” — era un loc așezat într-o lumină orbitoare, strălucind în mijlocul flăcărilor —, ‘loc numit de voi, după greci, Calea Lactee’ ¹⁰⁴. Totul privit de acolo mi se părea luminos și minunat. Era vorba însă de stelele pe care nu le vedem niciodată de pe pămînt, de dimensiuni nebănuite de mari, iar cea mai mică dintre ele și totodată cea mai îndepărtată de cer strălucea datorită unei lumini imprumutate ¹⁰⁵. Dar globurile stelare întreceau cu mult mărimea pămîntului. Într-adevăr, întregul pămînt mi s-a părut atît de mic încît mi-era milă de imperiul nostru, care avea, proporțional, mărimea unui punct pe suprafața lui.
- (17(4))** Pe măsură ce priveam pămîntul cu uimire,
- 17** Africanus zise : „Spune-mi, te rog, cît timp îți va rămîne sufletul ținut de pămînt ? Nu vezi în ce temple ai venit ? Totul se alcătuieste din nouă orbite circulare sau mai bine spus din nouă globuri legate între ele : dintre ele unul singur, anume cel mai îndepărtat, care le cuprinde pe toate celelalte, este ceresc ; de fapt se confundă cu însuși zeul suprem atotcuprinzător și atotstăpînitor ¹⁰⁶ ; pe el sînt fixate orbitele veșnic rotitoare ale stelelor. Lui îi sînt subordonate șapte globuri ¹⁰⁷, care se rotesc într-o miș-

care opusă în raport cu cerul. Unul dintre aceste globuri este stăpinit de steaua numită de pămînteni Saturn ; urmează acel fulger binefăcător și favorabil neamului omenesc, numit Iupiter. Apoi steaua roșie și înspăimîntătoare pentru pămînteni, numită de voi Marte ¹⁰⁸. După aceea, dedesubt, oarecum în regiunea de mijloc, se află Soarele, conducător, principe și călăuzitor al celorlalte, minte și echilibru al lumii, el care luminează și umple totul prin imensa lui măreție ¹⁰⁹. Pe el îl urmează pe orbitele lor, ca niște clienți, Venus și Mercur, iar pe cea din urmă orbită se rotește, luminată de razele Soarelui, Luna. Iar mai jos nu există nimic altceva decît lucruri muritoare și efemere, cu excepția sufletelor, datorite neamului omenesc de zei, în timp ce deasupra Lunii totul este etern. Căci în mijlocul universului, cel de-al nouălea glob, Pămîntul, este imobil și ocupă poziția cea mai îndepărtată, iar datorită greutateii sale toate corpurile se îndreaptă spre el ¹¹⁰.

Pe cînd priveam totul cu uimire, de îndată ce mi-am revenit, am întrebat : „Ce se întîmplă ? Ce sunet atît de puternic și atît de dulce îmi umple urechile ?”
 „Este, spuse el, sunetul care constă într-o combinație de intervale, deși impare, totuși distincte datorită unui raport bine proporționat, și se produce chiar prin impulsul și mișcarea orbitelor ; combinarea proporțională a sunetelor înalte și a celor joase produce o muzică armonioasă ; căci asemenea mișcări nu se pot produce în liniște, iar sunetele joase provin în chip natural dinspre partea cea mai îndepărtată, cele înalte dinspre partea cea mai apropiată. De aceea sfera cea mai înaltă, aceea purtătoare de stele, a cărei mișcare este mai rapidă, își însoțește mersul de un sunet acut și puternic ; dimpotrivă, sfera purtătoare a Lunii, cea mai joasă, produce un sunet grav. Iar Pămîntul, al nouălea glob, veșnic imobil, este fixat într-unul și același loc, în centrul universului. Iar cele opt orbite, dintre care două au aceeași forță, produc șapte sunete distincte prin intervale : numărul acesta este punctul nodal al tuturor lucrurilor, aproa-

18(5)

13

- 19 pe. Oamenii înțelepți au imitat acest cîntec prin corzi și voci și și-au deschis drumul de întoarcere spre acest loc, la fel ca și cei care s-au străduit în timpul existenței lor terestre să cultive divinitatea prin puterea geniului lor. Urechile oamenilor, copleșite de acest sunet, au surzit; nici unul din simțurile voastre nu este atît de slab ca auzul, iar voi sînteți de fapt în situația băștinașilor din locul numit Cata-dupa, care au surzit din cauza intensității sunetului produs de căderea Nilului din înălțimea munților. Într-adevăr, sunetul atît de puternic rezultat din mișcarea de rotație extrem de rapidă a întregului univers nu poate fi cuprins de urechile oamenilor, așa cum voi nu puteți privi în față lumina soarelui fiindcă privirea și simțurile vă sînt învinse de razele sale”¹¹¹.
- 19(6) În timp ce mă minunam de toate acestea, îmi
- 20 îndreptam totuși fără încetare privirea spre pămînt. Atunci AFRICĂNUS spuse: „Îmi dau totuși seama că și acum privești spre casa și sălașul oamenilor; dacă ți se pare mică, cum este de fapt, privește mereu spre locurile cerești și disprețuiește ceea ce este omnesc. Ce glorie poți dobîndi, chiar tu, în memoria oamenilor sau ce glorie ți-ai putea dori? Vezi bine că locuitorii pămîntului sălășluiesc în locuri izolate și strîmte, avînd aspectul unor pete, între care se întind pustietăți imense; iar ei nu numai că sînt izolați, deci în imposibilitatea de a stabili vreun contact, ci unii stau pieziș, alții de-a curmezișul, alții chiar în partea diametral opusă față de voi; nu puteți aștepta desigur nici un fel de glorie în ochii lor.
- 20 Vezi însă că același pămînt este prins și înconjurat
- 21 cu un fel de cingători, dintre care două, anume cele mai îndepărtate între ele și sprijinite din două părți chiar de polii bolții cerești, sînt, așa cum vezi, complet înghețate, iar cea din mijloc, totodată cea mai mare, este incandescentă sub acțiunea căldurii solare. Două zone pot fi locuite; dintre ele una este cea

australă, iar locuitorii ei merg pe urmele voastre, dar la antipod, fără a avea deci nici o legătură cu voi; în privința celeilalte zone, supusă Aquilonului și locuită de voi, privește-o pentru a-ți da seama în ce măsură redusă vă aparține. Căci întreaga suprafață de pământ locuită de voi, dat fiind că este îngustă spre poli și mai lată spre părțile laterale, are aspectul unei mici insule oarecare, înconjurată fiind de marea numită de voi pămîntenii Atlantică, sau „cea mare”, sau Oceanus. În ciuda unui nume atît de pretențios, vezi bine cît de mică este ea în realitate. A putut oare numele tău sau al oricăruia dintre noi să treacă din aceste teritorii locuite și cunoscute dincolo de Caucaz, pe care îl ai sub priviri, sau a reușit să străbată înot Gangele, care se află puțin mai depărte de privirile tale? Cine va avea ocazia să audă de numele tău în restul ținuturilor de la răsăritul sau apusul soarelui, în regiunile îndepărtate ale Aquilonului sau ale Austrului? Dacă faci abstracție de aceste ținuturi, îți dai seama cu adevărat în ce limite înguste se poate întinde gloria voastră ambițioasă. Însă cei care vorbesc despre noi, cîtă vreme o vor face?

Cu atît mai mult, chiar dacă generațiile viitoare ²¹⁽⁷⁾ ar dori să transmită posterității faima faptelor săvîrșite de oricare dintre noi, așa cum le-au aflat de la părinții lor, totuși, ca urmare a revărsărilor de apă și a arșițelor, care se produc în chip necesar periodic, nu putem obține nici măcar o glorie de lungă durată, nicidecum o glorie eternă. De ce te interesează faptul că cei care se vor naște mai tîrziu vor vorbi despre tine, din moment ce nici unul dintre predecesorii tăi n-a făcut-o, iar aceștia n-au fost nici mai puțini la număr și cu siguranță superiori, mai ales dacă ne ²³ gîndim că nimeni nu poate dobîndi o glorie în măsură să depășească limita unui singur an, chiar din punctul ²² de vedere al celor care au ocazia să audă de numele nostru? Căci oamenii, potrivit unui obicei popular, măsoară anul numai în raport cu mișcarea de revoluție a soarelui, adică cu cea a unui singur astru; în realitate însă, numai cînd toate astrele se vor fi ²⁴

întors la punctul lor de plecare și vor fi redat după lungi intervale de timp întregului cer configurația sa inițială, abia atunci s-ar putea spune că anul s-a încheiat cu adevărat; abia îndrăznesc să spun cite generații de oameni sînt cuprinse într-un asemenea an. Căci după cum soarele a dispărut odinioară și s-a stins în aparență din privirile oamenilor cînd sufletul lui Romulus a pătruns chiar în aceste temple, tot astfel ori de cîte ori soarele va dispărea din nou din același loc și în același timp, atunci după întoarcerea tuturor constelațiilor și stelelor la poziția lor inițială, să considerați încheiat anul; să știți că din acest an nu s-a scurs pînă acun nici măcar a douăzeciua parte.

23 Dacă cunva vei pierde din acest motiv speranța
25 de a te mai întoarce în acest loc, destinat numai oamenilor mari și excepționali, ce valoare poate avea la urma urmelor mărunta glorie a oamenilor, care abia poate dăinui o scurtă perioadă a unui singur an? De aceea, dacă vrei să privești spre înălțimi și să contempli acest lăcaș și sălaș etern, nu vei mai pune preț pe judecata mulțimii, nici nu-ți vei mai pune speranța în gloria rezultată din răsplata oamenilor. Trebuie să te lași atras de farmecele virtuții reale, spre adevărata strălucire. Ceea ce spun alții despre tine îi privește numai pe ei, totuși ei vor vorbi. Însă vorba lor este întru totul mărginită de îngustimea acelor ținuturi pe care le vezi, iar nimeni nus-a bucurat vreodată de renume etern, ei acesta este îngropat odată cu moartea oamenilor și se stinge cu uitarea posterității”.

21(8) După ce a terminat de vorbit, eu am spus: „Dacă
26 într-adevăr, Africanus, cei care și-au servit patria cu devotament și-au deschis drumul spre poarta cerului, deși am fost și pînă acum la înălțimea numelui vostru mergînd pe urmele tatălui meu și pe urmele tale, îmi voi spori totuși străduința, în fața unei răsplăți atît de mari”. Iar el răspunse: „Dă-ți silința și să știi că nu tu, ci numai corpul tău este muritor; căci nici nu ești așa cum te arată înfățișarea

ta, ei fiecare om se confundă de fapt cu spiritul său, nu cu înfățișarea vizibilă. Să știi deci că ești zeu, dacă într-adevăr este divin tot ceea ce este înzestrat cu viață, cu sentimente, cu capacitate de amintire și previziune, în stare să-și conducă, să-și stăpânească și să-și miște corpul care i-a fost încredințat, așa cum zeul suprem conduce și stăpânește această lume; și după cum însuși zeul etern pune în mișcare universul parțial muritor, tot astfel sufletul etern pune în mișcare corpul fragil.

Ceea ce se mișcă în eternitate este etern; însă ceea ce conferă mișcarea unui corp și primește impulsul mișcării din exterior își încetează în chip necesar existența odată cu încetarea mișcării. Așadar numai ceea ce se mișcă prin sine nu-și încetează niciodată mișcarea, fiindcă nu se poate abandona pe sine. Acesta este izvorul și principiul mișcării și a tot ceea ce este înzestrat cu mișcare. Însă principiul nu are nici un fel de origine; căci toate provin din principiu, dar principiul însuși nu poate proveni din nimic; căci nu este principiu ceea ce provine din exterior, iar dacă nu are vreodată un început, nu poate avea nici sfârșit. Căci principiul odată stins nu poate renaște din altceva, nici nu se recrează din sine sub altă formă, dacă totul provine într-adevăr în chip necesar din principiu. Astfel mișcarea provine din ceea ce se mișcă în sine, iar acesta nici nu se poate naște, nici nu poate muri, căci, în această eventualitate, ar trebui să se prăbușească întreg cerul și să înghețe în nemiscare natura întreagă fără a mai găsi vreodată forța de la care să primească primul impuls al mișcării¹¹².

Așadar, de vreme ce este limpede că etern este ceea ce se mișcă prin sine, cine s-ar putea îndoi că sufletele au fost înzestrate cu o astfel de natură eternă? Este neînsuflețit tot ceea ce se mișcă datorită unui impuls exterior, însă ceea ce este însuflețit se mișcă datorită unui impuls interior propriu; aceasta este natura specifică sufletului și forța lui.

25

27

26(9)

28

29 Dacă în întreg universul numai natura sufletului se mișcă prin ea însăși, ea nu are cu siguranță un început și este eternă ! În toate acțiunile tale nobile trebuie să ai în vedere natura eternă ! Dar cele mai nobile îndatoriri sînt cele care au drept scop prosperitatea patriei : sufletul versat și călit în îndeplinirea acestei îndatoriri va străbate într-un zbor mai iute drumul spre acest sălaș, care este totodată lăcașul său și va ajunge într-un răstimp mai scurt aici, dacă, în timp ce va mai fi încătușat în corp, va tinde să se îndepărteze de el și se va smulge pe cît se poate de cătușele lui, contemplînd ceea ce este în afara corpului. Căci sufletele celor care s-au dedat josnicelor plăceri trupești și au devenit de bună voie un soi de sclavi ai acestor plăceri și au pingărit sub imperiul plăcerilor libidinoase legile zeilor și ale oamenilor, se vor roti, după ce se vor fi eliberat de trup, în jurul pămîntului și nu se vor întoarce aici decît după ce se vor fi chinuit timp de multe secole¹¹³.
El a plecat, iar eu m-am trezit din somn.

NOTE

¹ Această idee este prezentată în mai multe rânduri în opera lui Cicero : *Off.*, 1, 7, 22 : „Dar fiindcă, așa cum a scris în chip strălucit Platon, noi nu ne-am născut doar pentru noi înșine, ci și patria reclamă o parte a existenței noastre, iar prietenii noștri o altă parte . . .” ; *Fin.*, 2, 14, 45 : „. . . mi se pare, M. Cato, că nu te-ai născut pentru tine, ci pentru patrie. . .” *Nat. deor.*, 2, 14, 37. Cf. PLATON, *Epist.*, 9, 358 A : „. . . nici unul dintre noi nu există doar pentru sine, ci patria își ia o parte din existența noastră, părinții noștri alta, rudele alta, iar multe părți le dăruim împrejurărilor care ne răpesc viața.” (Această scrisoare prezintă unele îndoieli asupra autenticității).

² Cf. PLATON, *Rep.*, 1, 347 C : „Dar cea mai mare pedeapsă este aceea de a fi condus de cineva mai rău decât tine, dacă nu vrei să fii tu însuși conducător ; mi se pare că oamenii cinstiți guvernează statele, atunci când o fac, deoarece se tem de această eventualitate. . .”

³ V. nota nr. 110 de la trad. *Fin.*

⁴ Este vorba de fenomenul numit „parhelie”, care se produce prin refracția razelor soarelui în cristalele de gheață din regiunile superioare ale atmosferei, astfel încât uneori apar una sau două pete în vecinătatea soarelui. Deși fenomenul este propriu regiunilor boreale, el se poate produce și în zonele temperate. În concepția celor vechi, asemenea fenomene atmosferice erau semne prevestitoare (V. ediția C. Appuhn, nota nr. 14).

⁵ Cf. CIC., *Acad.*, 1, 4, 15—16 ; *Tusc.*, 5, 4, 10.

⁶ Quaestorul trebuia să aibă minimum douăzecișopt de ani.

⁷ Cf. CIC., *Fin.*, 3, 19, 64 ; *Nat. deor.*, 2, 62, 154 ; *Leg.*, 1, 7, 23.

⁸ Potrivit viziunii geocentrice, soarele și luna sînt planete.

⁹ Este vorba despre eclipsa de soare de la 3 august 431. Cf. PLUT., *Per.*, 35.

¹⁰ Cf. PLATON, *Rep.*, 1, 347 B.

¹¹ Versuri din tragedia *Ifigenia* de Ennius, inspirată de piesa lui Euripide *Ifigenia în Aulida*.

¹² Aluzie la triumvirii însărcinați cu punerea în aplicare a reformei agrare preconizate de Ti. Gracchus (*triumviri agris dividendis*). Comisia și-a continuat activitatea și după suprimarea acestuia. Reforma agrară îi privea și pe aliații Romei din Italia.

¹³ V. *infra*, cartea a II-a.

¹⁴ Poate aluzie la Aristotel, care începe discuția despre stat stabilind opoziția între bărbat și femeie și între om liber și sclav (*Pol.*, 1, 2, 1253 B).

¹⁵ Cf. ARIST., *Pol.*, 1, 1, 9, 1253 A : „De aici se vede limpede că cetatea face parte din lucrurile firești și că omul este prin natura sa o ființă politică și că cel care prin natura sa, nu din întâmplare, nu trăiește în cetate este sau o ființă inferioară sau superioară omului.” CIC., *Fin.*, 5, 23, 66; *Off.*, 1, 41, 157 : „După cum roiurile de albine nu se constituie pentru a fabrica faguri, ci fabrică faguri pentru că albinele sînt sociabile, la fel și oamenii, dar într-o măsură mult mai mare, asociindu-se datorită naturii lor, dovedesc îndemnare în acțiune și cuget. De aceea, dacă acea virtute care constă în ocrotirea oamenilor, adică a societății neamului omenesc, n-ar avea nici o legătură cu cunoașterea lumii, cunoașterea ar părea izolată, rătăcitoare și anemică; la fel și marea suflătoare ar fi ceva sălbatic și monstruos, dacă n-ar fi legată de comunitatea și legătura dintre oameni. Așa se face că asocierea dintre oameni și comunitatea lor sînt mai presus de efortul pentru cunoaștere. Nu este adeverată părerea unora, potrivit căreia oamenii s-au unit în comunități din necesitățile vieții, anume pentru a dobîndi, în conformitate cu cerințele naturii, ceea ce n-au putut obține fără ajutorul altora. Iar dacă am putea satisface necesitățile noastre alimentare și de trai cu un soi de baston divin, ceji mai inteligenți dintre noi s-ar consacra oare integral cunoașterii și științei, fără a mai avea nici o altă preocupare? În nici un caz. Căci ar dori deopotrivă să scape de singurătate și să găsească un tovarăș de studiu, pe care să-l instruiască, de la care să învețe, pe care să-l asculte, căruia să-i vorbească. Deci orice îndatorire al cărei scop este unirea oamenilor și ocrotirea societății trebuie pusă mai presus de îndatorirea conținută în cunoaștere și știință.” Platon, dimpotrivă, consideră că mobilul primordial al formării cetăților este slăbiciunea omului (*Rep.*, 2, 369 B—C).

¹⁶ Este vorba de regimul celor treizeci de așa-numiți tirani, instaurat la Atena după înfrîngerea acesteia în războiul peloponezic (404) și răsturnat un an mai tîrziu.

¹⁷ Citat din tragedia *Thyestes* de Ennius. Cf. CIC., *Off.*, 1, 8, 26.

¹⁸ Cf. ARIST., *Pol.*, 3, 8 : „Dreptatea pare a fi egală și chiar este, dar nu pentru toți, ci pentru cei egali.” PLATON, *Leg.*, 6, 757 A : „Egalitatea poate deveni inegalitate pentru cei care nu sînt egali, dacă nu există măsură.”

¹⁹ Începutul poemului lui Aratus este : „Să începem cu Zeus.” Cf. VERG., *Ecl.*, 3, 60 : „Muza începe cu Zeus : de Zeus lumea e plină.”

²⁰ Etimologia cuvîntului *dictator* de la *dicere* (cf. VARRO, *De lin. lat.*, 6, 61) este falsă. El se leagă etimologic de *dictare* (cf. Priscian, I, GLK, II, 432, 25), dar împreună cu *dictatura* și *dictatorius* formează un grup de sens independent.

²¹ Este vorba de cărțile augurale. Scipio, Laelius și Cicero erau auguri.

²² Este vorba de Tarquinius Superbus, ultimul rege al Romei.

²³ Cf. PLATON, *Rep.*, 8, 562 C și urm.

²⁴ Aluzie la distrugerea Cartaginei și a Numantieii.

²⁵ Scipio Aemilianus Africanus fiul lui L. Aemilius Paulus a fost adoptat de P. Cornelius Scipio.

²⁵ Aluzie la tratatul de istorie romană a lui Cato intitulat *Origines*.

²⁶ Cf. PLATON, *Leg.*, 4, 704 A și urm. Mai nuanțat este punctul de vedere al lui Aristotel (*Pol.*, 7, 5, 1327 A—B).

²⁷ Invazia din 390. Roma fusese ocupată cu excepția Capitolului.

²⁸ Etimologia numelui Roma nu este clară: fie etruscă, și în acest caz explicația lui Cicero este valabilă (numele Romulus indică pe șeful unei familii Romulia, iar o familie patriciană foarte veche cu numele de *gens Romilia* a existat la Roma și se poate face apropierea de o rădăcină etruscă), fie indoeuropeană, adică numele Romei provine de la rădăcina **sew* (curgere), deci era vorba despre „orașul de pe riu”.

²⁹ Etimologia celor trei nume de triburi gentilice romane, anume Rhamnes (Rhamnenses), Tities (Titienses), Luceres (Lucerenses) este falsă. Nu se cunoaște etimologia adevărată. Probabil că ele corespundeau în ordine latinilor, sabinilor și etruscilor.

³⁰ Potrivit cronologiei lui Cicero constatăm următoarea înșiruire de evenimente: Intemeierea Romei (olimp. 7, 2 = 751), legile lui Licurg (776 + 108 = 884), Homer (884 + 30 = 914). Cu excepția anului 776 restul datelor sînt inexacte.

³¹ Olimp. 56,1 = 776 - 220 = 556. Data corespunde cu oarecare aproximație adevărului.

³² Aluzie la Platon.

³² La Roma după moartea regelui și pînă la alegerea unuia nou, perioadă numită *interregnum*, statul era condus de *interrex*. Acesta exercita guvernarea numai timp de cinci zile, după care fi urma un alt *interrex* pentru aceeași perioadă, proces care continua pînă la investirea oficială a noului rege.

³³ Olimp. 62,1 = 776 - 244 = 532, deci anul morții lui Numa ar fi 672, în timp ce potrivit datelor de mai sus (nota 30) ar trebui să fie 675 (751 intemeierea Romei, domnia lui Romulus 37 de ani, cea a lui Numa 39). Cf. nota 90 de la tratatul *Despre legi*.

³⁴ Cf. POLYB., 6, 11, 3: „Nu prin raționament, ci prin multe lupte și fapte și alegînd, conform experienței dobîndite din dezastre, ceea ce era mai bun au ajuns la același rezultat ca și Licurg și la cea mai bună constituție din epoca noastră.” Ideea potrivit căreia romanii au preferat să acționeze în loc să se complacă în meditație și să scrie a făcut carieră în literatura latină (de exemplu Sallustius și Titus Livius).

³⁵ Este vorba de portul Ostia.

³⁶ Ele aveau loc la 13 și 14 septembrie în fiecare an.

³⁷ V. *supra*, 2, 1, 1-2.

³⁸ Într-adevăr, primele două clase controlau 89 de centurii din 193, prin urmare doar cu 8 sufragii mai puțin decît majoritatea absolută.

³⁹ Lacună completată prin conjectură.

⁴⁰ Etimologia lui Cicero (*assiduus* < a (unitate monetară romană = 325 gr)) și *dare* (a da) este falsă. Mai degrabă provine din *assideo* (a sta, a fi stabilit = a poseda un domeniu).

⁴¹ 776 + 39 = 815 = 751 + 64.

⁴² 751 - 241 = 510.

⁴³ Etimologiile propuse sînt corecte.

⁴⁴ Este vorba de legea *Valeria de provocatione* (509), prima lege votată în comițiile centuriate (cf. LIV., 2, 8; 3, 20; 10, 9, 5; DIONYS., 5, 19, 4; 5, 70, 2; PLUT., *Popl.*; VAL. MAX., 4, 1, 1).

⁴⁵ *Legea Valeria Horatia de provocatione* (449 i.e.n.).

⁴⁶ Promulgate aproximativ în 195 (?). Izvoarele relative la aceste legi sînt destul de obscure (cel mai important este acest pasaj din Cicero). Una a fost propusă în mod cert de un anume Porcius Laeca, alta probabil de Marcus Porcius Cato, iar a treia poate de Lucius Porcius Cato. Ei au sancționat dreptul la apel și pentru cetățenii romani care se aflau în afara teritoriului italic.

⁴⁷ Cf. POLYB., 6, 12, 9: „Prin urmare, dacă cineva ar lua în considerare această parte a puterii (*sc. consulatul*), ar putea spune pe bună dreptate că aceasta aparține unei singure persoane și că constituția este regală.”

⁴⁸ Este vorba de „secesiunile” plebei, care luptau pentru a dobîndi drepturi politice. De fapt aceste două acțiuni, care s-au petrecut în realitate invers, au avut drept scop suprimarea puterii decemvirilor (449).

⁴⁹ Faptul s-a petrecut în a doua jumătate a secolului VIII. Numiții „cosmoi” nu sînt atestați înainte de secolul V, dar existența lor poate fi considerată mai veche.

⁵⁰ Aluzie la Lucius Papirius Crassus (cunoscut și ca Publius Papirius, care a utilizat într-un chip foarte crud legislația privitoare la datorii (326 i.e.n.), ceea ce a dus la atenuarea acesteia. Prin legea *Poetelia Papiria de nexis* (relativă la datorii) se suprime posibilitatea de a-l face răspunzător pe debitor cu corpul său (cf. LIV., 8, 28; CIC., *Orat.*, 2, 62, 255; DION. HALIC., *Ant.*, 16, 5).

⁵¹ Cf. CIC., *Leg.*, 2, 10, 23.

⁵² Este vorba de legea *Aternia Tarpeia de multa* relativă la amenda maximă (454 i.e.n.) evaluată în capete de vite.

⁵³ Cf. CIC., *Off.*, 1, 40-41, 145-146: „După cum cîntărețul de flaut sau de instrument de coarde este surprins de cunoscător cînd comite o greșeală, chiar dacă este vorba de o greșeală mică, tot astfel trebuie să fim atenți să nu existe nici o discrepantă în viața noastră, cu atît mai mult cu cît acordul în acțiune este mult mai important și mult mai frumos decît acela al sunetelor. Astfel, după cum urechile muzicienilor sînt sensibile la cele mai fine nuanțe ale coardelor, vom înțelege adesea lucruri importante din situații minore, dacă vom fi judecători pătrunzători și destoinici și observatori ai viciilor.”

⁵⁴ Următorul pasaj din *Nat. deor.* dă o oarecare idee cu privire la conținutul acestui capitol (2, 61, 153) (cf. nota 129 a ediției C. Appuhn): „Cum așa? Oare rațiunea oamenilor nu a pătruns pînă în ceruri? Numai noi, oamenii, dintre toate viețuitoarele cunoaștem răsăritul, apusul și cursul astrelor, limita zilei a fost stabilită de neamul oamenilor, la fel aceea a lunii, a anului, sînt cunoscute și prevestite eclipsele de soare și de lună pentru tot restul timpurilor, felul, numărul și momentul lor. Sufletul ajunge prin contemplarea acestora la cunoașterea zeilor, iar aceasta este izvorul pietății, de

care se leagă justiția și celelalte virtuți; virtuțile sînt temelia vieții fericite, egală și asemănătoare cu aceea a zeilor; în această privință omul nu este inferior zeilor decît prin nemurire, dar nemurirea n-are nici o legătură cu viața fericită.”

⁵⁵ Vers din *Anale-le lui Ennius*.

⁵⁶ Vers din *Anale-le lui Ennius*.

⁵⁷ Nume dat în antichitate sudului Italiei, care era masiv colonizat de greci.

⁵⁸ Cf. PLATON, *Rep.*, 10, 608 B.

⁵⁹ Aluzie la celebra solie de filosofi trimisă de atenieni (155).

V. Studiul introductiv, pp. 19-20.

⁶⁰ Aluzie la tratatul, astăzi pierdut, al lui Aristotel despre legi.

⁶¹ Cicero se referă la Platon și la Aristotel.

⁶² Citat din tragedia *Medeea* de Pacuvius.

⁶³ Potrivit cultului lui Zoroastru, templele și imaginile zeilor erau interzise (HERODOT, 1, 131).

⁶⁴ Cf. PAUSAN., 10, 35.

⁶⁵ Este vorba de jurămîntul militar prestat de efebi.

⁶⁶ Pasaj foarte discutat de istoricii economiei antice.

⁶⁷ Aluzie la anumite privilegii ale vestalelor.

⁶⁸ Cf. PLATON, *Rep.*, 1, 338 A—339 A; 348 B—349 B.

⁶⁹ Cf. PLATON, *Gorg.*, 469 A—479 B.

⁷⁰ Cf. *supra* și discuția despre originea statului, — nota nr. 15. PLATON, *Gorg.*, 482 C—484 B.

⁷¹ Cicero se referă la epicurei.

⁷² Cf. *supra*, 2, 17, 31; 3, 12, 20; CIC., *Leg.*, 3, 9, 21; *Off.*, 1, 11, 34—36; LIV., 1, 26.

⁷³ Vom cita *in extenso* un text al lui Cicero (*Off.*, 2, 8, 26—27): „Atîta vreme cît poporul roman își menținea imperiul prin binefaceri, nu prin nedreptăți, el purta războaie fie pentru aliați, fie pentru a-și menține puterea, iar rezultatul era fie blînd pentru învins, fie dur, dar numai cînd era impus de necesitate; Senatul era un port de refugiu pentru regi, popoare și națiuni. Magistrății și comandanții noștri se străduiau doar să mențină această stare de lucruri, pe care o considerau suprema glorie în apărarea echitabilă și leală a provinciilor și a aliaților. Situația putea fi desemnată mai degrabă cu termenul de protecție decît cu acela de imperiu.” *Ibidem*, 1, 11, 33—36: „Trebuie respectate anumite îndatoriri chiar și față de cei care au comis o nedreptate contra noastră. Există o măsură în războare și pedeapsă. Și nu știu dacă nu este suficient ca vinovatul să se călască pentru nedreptatea comisă, ca să nu mai facă ceva asemănător după aceea și să-i îndepărteze și pe ceilalți de la asemenea gînduri. Într-un stat trebuie respectate cu strictețe legile războiului. Există două feluri de luptă, unul prin cuvinte, celălalt prin forță; primul este propriu oamenilor, cel de-al doilea animalelor și trebuie să recurgem la cel din urmă dacă nu există posibilitatea de-a face uz de primul. De aceea războiul trebuie declarat ca să ne putem bucura în deplină dreptate de pace, iar adversarii care n-au fost cruzi și sălbatici în război trebuie cruțați. . . . Și fiindcă trebuie să-i cruți pe învinși, trebuie să-i ierți și pe cei care aruncă

armele și se predau bunei-credințe a comandantului, chiar dacă au lovit cu berbecule zidul cetății tale. Din acest punct de vedere noi am cultivat justiția în așa fel, încât cei care au acceptat cu bună-credință predarea unui dușman, au devenit patronii acestuia, potrivit obiceiului strămoșilor noștri. Și echitatea războiului a fost stabilită cu strictețe prin dreptul fetial al poporului roman. De aici se poate înțelege că nici un război nu poate fi drept decât în cazul unei revendicări sau dacă a fost declarat.”

⁷⁴ Cf. ARIST., *Pol.*, 1, 2, 20(1255 B); 1, 5, 22(1260 B).

⁷⁵ Cf. ARIST. *Pol.*, 1, 5, 13(1260 A).

⁷⁶ Aluzie la faptul că reformele agrare ale lui Ti. Gracchus urmau să-i lovească pe toți italicii.

⁷⁷ Este vorba de marea ambasadă în Orient, întreprinsă de Scipio Publius Cornelius Nasica Serapio împreună cu Mummius și alții în 140.

⁷⁸ Sculptorul Stasikrates i-a făcut această propunere lui Alexandru cel Mare.

⁷⁹ Se pare că unii senatori, foști cavaleri, aveau dreptul de a păstra oricât un cal „public”, adică întreținut pe spezele statului. Caius Gracchus, care se sprijinea pe cavaleri contra nobilimii, a încercat să suprimă acest privilegiu.

⁸⁰ Cf. ARIST., *Pol.*, 3, 5, 14(1281 A): „Scopul statului este viața bună. toate instituțiile au acest scop. Cetatea este o uniune de neamuri și așezări formată în scopul vieții desăvârșite în sine. Aceasta este, după cum am spus, viața fericită și frumoasă.”

⁸¹ Cicero pune în contrast educația tinerilor greci cu aceea a tinerilor romani. Primii se arătau goi în gymnazii (PLATON, *Rep.*, 5, 452 A urm.), în timp ce tinerii romani trebuiau să urmeze reguli stricte de pudoare (cf. CIC., *Off.*, 1, 35, 129).

⁸² Cf. PLATON, *Rep.*, 3, 416 D urm.; 5, 449 A—450 D; 5, 461 E urm. și *passim*.

⁸³ PLATON, *Rep.*, 10, 499 C.

⁸⁴ La Atena existau magistrați însărcinați cu controlul moravurilor femeilor („gynocosmoi”).

⁸⁵ Potrivit unui vechi obicei roman, femeile nu aveau voie să bea vin. Faptul era aspru pedepsit.

⁸⁶ Pompeius a construit primul teatru de piatră la Roma (55 î.e.n.).

⁸⁷ Cf. CIC., *Leg.*, 2, 22, 55—58.

⁸⁸ Aluzie la condamnarea generalilor atenieni după lupta victorioasă de la insulele Arginuse (406).

⁸⁹ În secolul V, la Atena, a fost interzisă menționarea numelor pe scenă, dar s-a revenit asupra deciziei.

⁹⁰ La Roma „histrionii” nu puteau fi cetățeni romani, spre deosebire de „atellani” (cf. LIV., 7, 2).

⁹¹ Naevius a atacat totuși familia Metelli-ilor. El le-a scris următorul vers: „Prin legea soartei sînt Metelli-n Roma consuli”. Iar Metellus a replicat: „Lui Naevius îi vor da Metellii multe lovituri”.

⁹² După ce s-a întors din provincia Cilicia, unde fusese guvernator, Cicero a sperat că Senatul îi va acorda un triumf pentru succesele raportate contra unor bande locale, deși contribuția personală fusese

minimă, el nefiind militar. Potrivit obiceiului, el trebuia să rămână în afara incintei oraşului până la sărbătorirea triumfului, fapt care îl împiedica să participe la evenimentele politice din Roma. Prin urmare Cicero a renunţat la triumf şi şi-a făcut din aceasta un titlu de glorie.

⁹³ Aluzie la Tiberius Sempronius Gracchus tatăl şi la Caius Claudius Pulcher.

⁹⁴ Cf. POLYB., 10, 2, 8–13; „Mi se pare că Publius Scipio era foarte asemănător prin fire şi formaţie lui Licurg, legislatorul lacedemonian. Căci nu trebuie să socotim nici că Licurg a fost superstiţios şi că a consultat-o pe Pythia cînd a formulat constituţia lacedemoniană, nici că Scipio s-a inspirat din vise şi semne divine cînd a creat imperiul atât de puternic al patriei sale. Ci văzînd amîndoi că mulţi oameni nu acceptă uşor faptele ieşite din comun şi nu îndrăznesc să întreprindă nimic periculos dacă nu sînt încredinţaţi că zeii le favorizează acţiunea, Licurg şi-a acoperit mereu intenţiile cu autoritatea Pythiei pentru a le face mai uşor acceptabile şi pentru a inspira mai multă încredere, iar Publius Scipio şi-a creat în ochii mulţimii reputaţia că întreprinde orice acţiune cu voia divinităţii şi astfel dădea mai mult curaj şi mai multă dispoziţie celor care urmau să înfrunte pericolele. Dar în lumina următoarelor fapte este clar că a acţionat mereu raţional şi prevăzător şi de aceea rezultatele tuturor acţiunilor sale au fost conforme cu raţiunea.”

⁹⁵ Aluzie la ambiţia lui Ennius de a fi un al doilea Homer. Poemul său epic *Annales*, care trata istoria Romei, începe cu cuvintele: „Îmi apărui în vis Homer, acel poet...”, iar acesta îi destăinuieşte faptul că sufletul său a pătruns în corpul lui Ennius. Horatius îl numeşte ironic „al doilea Homer”.

⁹⁶ Aluzie la imaginea de ceară care se afla expusă în atrium-ul casei alături de imaginile celorlalţi strămoşi ai familiei.

⁹⁷ Este vorba despre Calea Lactee.

⁹⁸ Scipio, după ce s-a întors la Roma după mai mulţi ani de expediţii militare, a intrat în conflict cu Tiberius Gracchus, nepotul său (Cornelia, mama acestuia, era fiica lui Africanus Maior) şi a fost ucis în condiţii misterioase (potrivit uneia din versiuni el a fost omorît de Cornelia).

⁹⁹ Macrobius dă următoarea interpretare în comentariul său privitor la „Visul lui Scipio”: şapte este un număr perfect fiindcă rezultă din adunarea unui număr impar considerat masculin cu unul par considerat feminin (1 + 6, 2 + 5, 3 + 4), iar opt pentru că este primul număr cubic. De asemenea trei este număr sacru, iar patru primul număr pătrat. Celelalte explicaţii ale sale sînt obscure. Se poate recunoaşte influenţa pitagoreică. V. şi nota nr. 39 de la *Fin*,

¹⁰⁰ Aluzie la tulburările provocate de tentativa de reformă a lui Tiberius Gracchus.

¹⁰¹ Cf. SEN., *Epist.*, 86, 1: „Sufletul său (*sc.* al lui Scipio) s-a întors, sînt convins, în cer.” Ideea potrivit căreia sufletele oamenilor de stat merituoşi vor vieţui după moartea trupului într-un loc privilegiat este foarte veche. Cele mai vechi mărturii sînt Tyrtaios (12, 31 urm.), IERACLIT (fragm. 24, 25 ed. Diels). Ea a fost dezvoltată

de Platon în partea a doua din cartea a 10-a a tratatului despre stat. Cf. de asemenea VERG., *Aen.*, 6, 660 urm.

¹⁰² Cf. PLATON., *Tim.*, 41 D; CIC., *Nat. deor.*, 2, 15, 40-41 : „Așadar, spune el (*sc.* Cleanthes), de vreme ce soarele este format din foc, iar acesta este alimentat de umezeala Oceanului, fiindcă nici un foc nu poate dura fără a fi alimentat, el trebuie să fie asemănător ori aceluia foc utilizat de noi în interesul și pentru hrana noastră, ori aceluia din corpurile viețuitoarelor. Acest foc, pe care îl reclamă viața de toate zilele, consumă și distruge totul, tulbură și înlătură tot ce cuprinde; dimpotrivă, focul din corp, salutar și vital, conservă, sporește și sprijină totul și îmbogățește ființa cu simțurile.” El afirmă că „nu există îndoială că soarele este asemănător unuia din aceste focuri, de vreme ce el determină înflorirea și creșterea tuturor lucrurilor. De aceea, din moment ce focul soarelui este asemănător acestor focuri, soarele este cu necesitate viu, la fel și celelalte astre, care apar în văpaia cerească, numită eter sau cer.”

¹⁰³ Cf. *supra*, 14, 14. Ideea întemnițării sufletului în corp este de origine indiano-orfico-pitagoreico-platonică.

¹⁰⁴ Numele grecesc al Căii Lactee era γάλακτος κύκλος (cercul de lapte). Lumina orbitoare în care se găsea Scipio arată că Cicero adoptase teoria pitagoreicilor, conform căroră cerul este înconjurat în formă de cerc de focul originar.

¹⁰⁵ Adică luna.

¹⁰⁶ Cf. CIC., *Acad.*, 2, 41, 126 : „Zenon și aproape toți stoicii consideră că eterul este zeul suprem, înzestrat cu mintea prin care îndrumă totul. Cleanthes, un stoic de prima mână, elevul lui Zenon, socotește că soarele este stăpînul atotputernic al tuturor lucrurilor. Astfel această disensiune dintre înțelepți ne silește să nu ne cunoaștem stăpînul, fiindcă nu știm dacă trebuie să ne supunem soarelui sau eterului.”

¹⁰⁷ V. nota 111.

¹⁰⁸ Iată explicația lui Macrobius din comentariul său la „Visul lui Scipio” : „Cînd Cicero afirmă că Iupiter este binefăcător și favorabil, iar Marte roșu și înspăimîntător, el se referă la albul strălucitor al primului și la roșeața celui de-al doilea... ; căci în general Marte prevestește cele mai mari nenorociri, iar Iupiter evenimentele fericite.”

¹⁰⁹ Cf. nota 106.

¹¹⁰ Cf. CIC., *Tusc.*, 1, 28. În ceea ce privește forma corpurilor cerești trebuie menționat că cei vechi considerau sfera drept forma desăvîrșită, fiindcă ea nu prezenta nici o inegalitate și nici un unghi (cf. CIC., *Nat. deor.*, 2, 18, 47).

¹¹¹ Teoria sferelor cerești și muzica divină pe care mișcarea lor o produce (cf. textul lui Cicero) este o temă literară generată de acustica muzicală greacă. Tema se întâlnește pentru prima dată la Platon în *Omnia politică*, 617 A-D și este unul din toposurile literaturii universale originare din antichitate. La noi îl întâlnim la Eminescu în *Scrisoarea a V-a* : „Pin' a nu ajunge-n culmea dulcii muzice de sfere / ce-o aude cum se naște din rotire și cădere”.

¹¹² Cf. PLATON., *Phaedr.*, 24, 245 C-D; CIC., *Tusc.*, 1, 23, 53-54.

¹¹³ Cf. PLATON., *Phaidon*, 114 A-C.

DE LEGIBUS
DESPRE LEGI

NOTIȚĂ INTRODUCȚIVĂ

Urmînd exemplul lui Platon, al cărui *Stat* era întregit de *Legi*, Cicero a scris un tratat *Despre legi* în continuarea celui *Despre stat* (*Leg.*, 1, 5, 15 ; 2, 6, 14). Prima redactare a avut loc între anii 52 și 48 și lucrarea a fost reluată în anul 46, așa cum reiese dintr-o scrisoare adresată lui Varro în luna aprilie a acestui an : „Am un singur scop...dacă nimeni nu se folosește de mine, măcar să scriu și să citesc opere politice, iar dacă n-o pot face în curie și în for, să servesc statul, ca învățații din vechime, cercetînd obiceiurile și legile” (*Fam.*, 9, 2, 5).

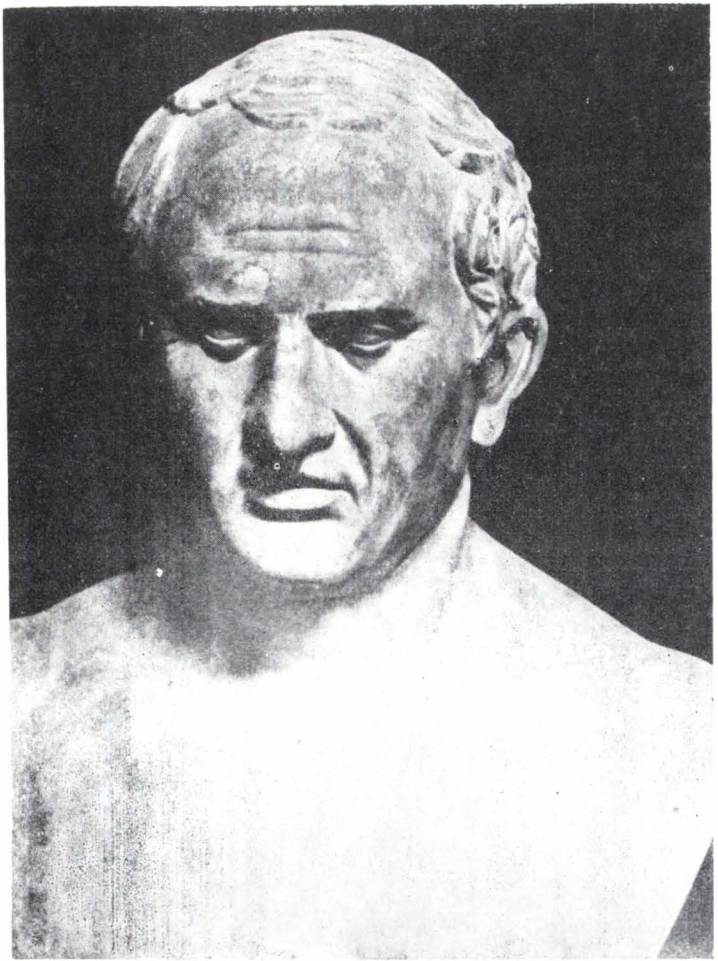
Ca și tratatul *Despre stat*, tratatul *Despre legi* a fost scris în formă de dialog. Cicero își expune opiniile în fața a doi interlocutori. Discuția are loc la Arpinum.

Personajele dialogului sînt următoarele :

- Titus Pomponius Atticus (110—32), om de afaceri și de litere roman, prieten intim al lui Cicero. A studiat și a trăit mult la Atena, oraș îndrăgit de el, de unde și cognomenul de Atticus. A scris două lucrări de istorie (o scurtă istorie romană și o istorie a consulatului lui Cicero), amîndouă pierdute. Adept al lui Epicur. A întreținut un serviciu de copiiști și a editat numeroase manuscrise celebre pe acea vreme. S-a păstrat bogata lui corespondență cu Cicero.

Quintus Tullius Cicero (102—43), fratele autorului, căsătorit cu sora lui Atticus. Amator de istorie. A tradus tragedii ale lui Sofocle. A scris un opuscul pentru candidații la consulat, dedicat fratelui său.

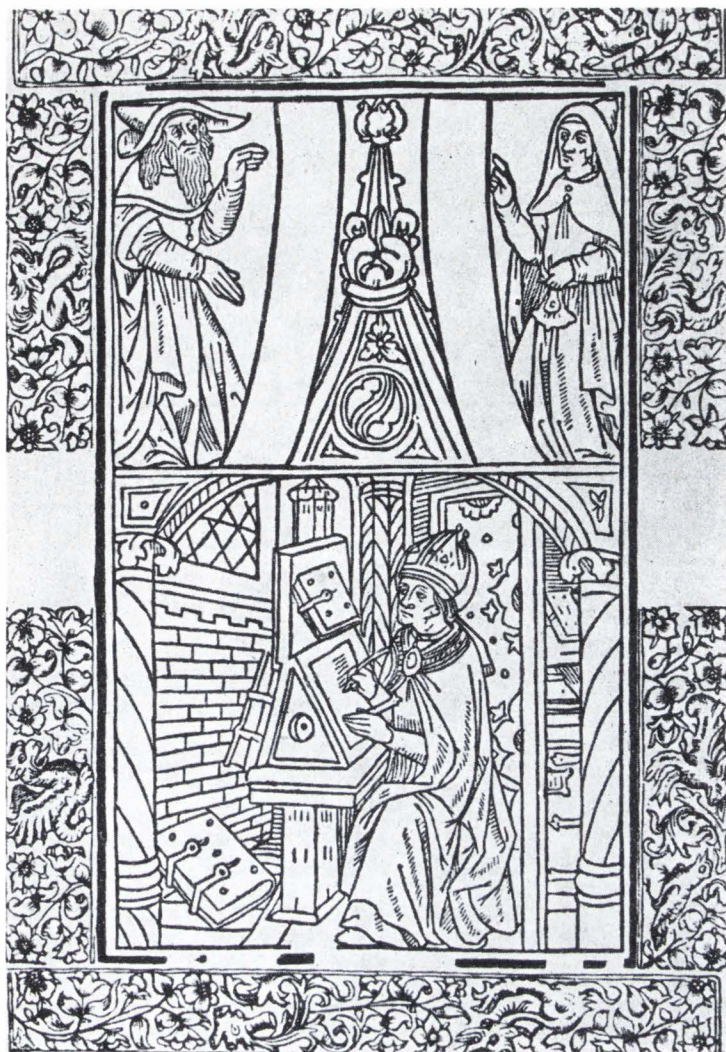
Cicero nu a reușit să sîrșească redactarea acestui tratat, care pare să fi avut inițial șase cărți. Nouă ne-au parvenit numai trei dintre ele, parțial mutilate. Textul de bază utilizat de noi a fost M. Tullii Ciceronis *de legibus* libri tres. Erklärt von Dr. Adolf du Mesnil, Leipzig, B. G. Teubner, 1879 (ediție renumită pentru comentariul ei bogat). Am mai utilizat, de asemenea, edițiile menționate în notița introductivă la tratatul *Despre stat*.

Cicero, bust antic. Muzeul Vaticanului

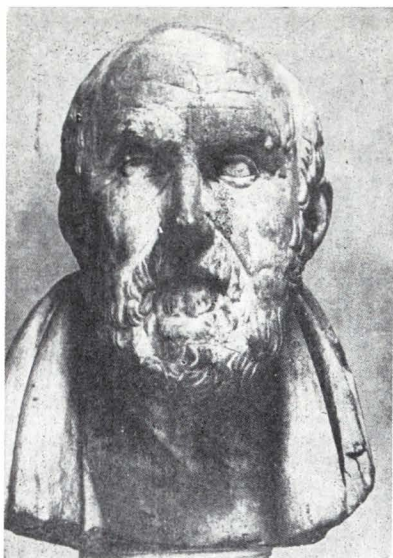

Polybius, istoric grec, unul din inspiratorii gândirii politice a lui Cicero. Stelă din sec. II î.e.n., operă a lui Damophon din Messena

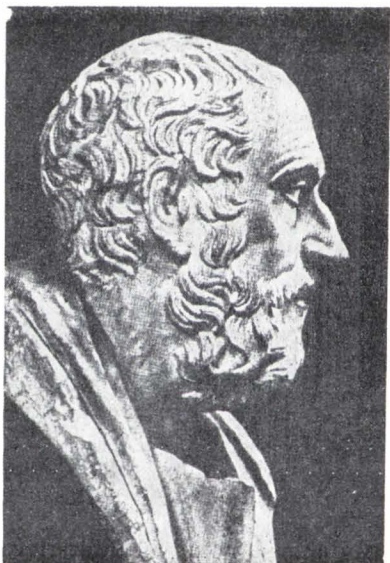

Ilustrație dintr-o ediție nedată a scrierii *De Officiis*. Paris

Chrysippus, filosof stoic grec
din sec. III î.e.n., citat adesea
de Cicero. British Museum,
Londra

Carneades, filosof grec din sec.
II î.e.n. A făcut parte din
ambasada primită de Senatul
roman în anul 155 î.e.n.
Glyptoteca Carlsberg, Copen-
haga

COGITANTI MIHI SEPTEVME-
 ro & memoria vetera repetenti per bea-
 ti fuisse. Q. frater illi videri solent qui in
 optima. RE. PV: quom & honoribus &
 reze gestarū gloria florent eū nite cur-
 sum tenere poterūt: ut vel i negotio sine
 periculo: vel in otio eū dignitate esse possent. At nunc quod
 mihi quoq; incitiū requiescēdi atq; anheim adutiūsq; nostre
 p̄clara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus
 cōcessum arbitrāret: si in hūc vs forensiū reze labor: et am-
 bitionis occupatio de cursu honoz et nā etatis flexu cōstulisset
 quā spem cogitationū & consilioz meoz eū graues cōueni-
 entū tēpore: nūc uariū nri casus scellerunt. Nam qui locus
 quiens & trāquillitatis plenissimus fore videbat: i eo max-
 ime moles molestiaz & turbulētissime tēpestates: exiteit:
 Neq; utro nobis cupieq; atq; exoptatibus fructus oculi
 datus est: ad eas artes quibus a pueris dedin hūmus cele-
 bradas niter nosq; recolendas. Nam hūa etate inciduus
 in ipam p̄turbationē disciplinz veteris: & cōsulatū deueni-
 mus i mediū reze omniū certamē atq; discrimen: & hoc t̄p̄e
 omne post cōsulatū obiecimur his fluctibus: qui p nos a cō-
 muni peste depulsi in nos incipos redundarēt. Sed tamen
 i eis uel asperitatibus reze uel angustis temporis obsequar
 studiis nostris: & q̄tum mihi uel fraus inimicorum uel causa
 amicoz: uel res. p. tribuit oculi ad scribendū potissimū con-
 ferā: Tibi uero frater neq; horanti deero neq; rogāt: nā
 neq; auctoritate quisq; apud me plus ualere te potest: neq;

M. Tullii Ciceronis super libro suo
 qui maior cato appellatur de senectute ad
 atacium amicum suum. Prologus incipit
 feliciter

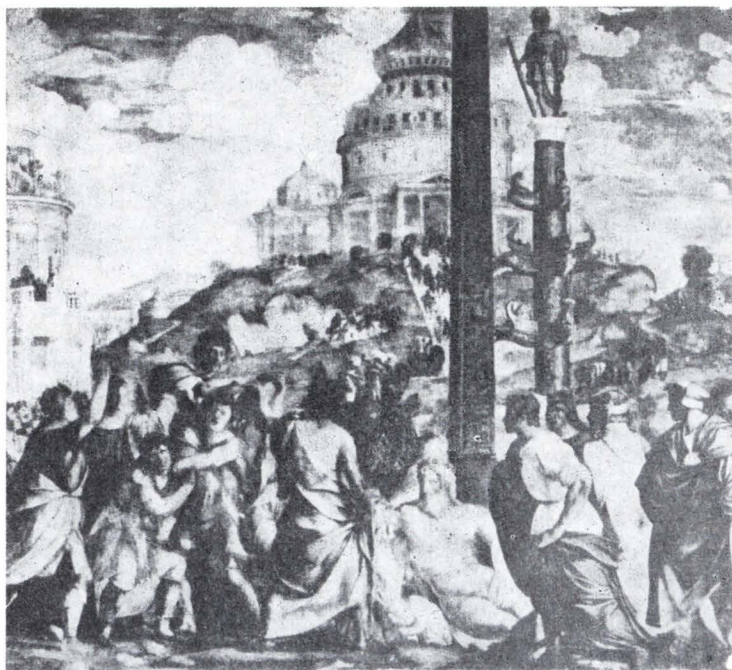
Quere si quid ego aduicto curam de senectute
 so. E. ue nunt te torquet et versatur
 vectoris tua. Et quia de ueniente. sed
 quid erit vixem. **E**. Licet enim michi de se
 suo eisdem affari te dico quibus affutur.

Cicero. Tablou de
Ghirlandajo. Pallazo
Vecchio, Florența

Ennius, poet roman arhaic citat adesea de Cicero. Mozaic din sec. III e.n.
Landesmuseum, Trier

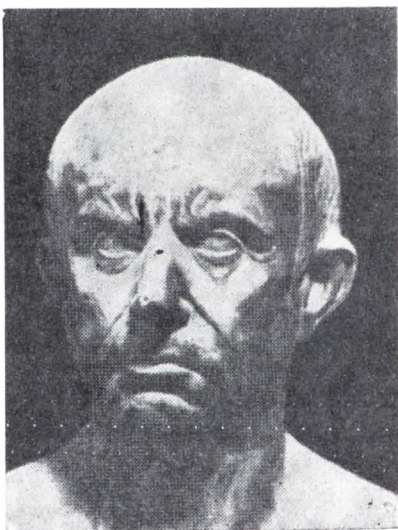

Triumful lui Cicero, Tablou de Franciabigio, Villa Medicis, Roma

Scipio cel Bătrîn, învingătorul
lui Hannibal

Cato cel Bătrîn. Muzeul Capi-
tolin, Roma

propterea populos suos uanitate propterea corrumpendos. Quia
tunc citatione scodice uirisan cunum de clinate ame. Ut se
Liceio et no superbi. Le peccator in spu occisio propterea actura
res suas. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.
ris uanitate separando aducant et quasio in spu sic mo in bo
ne pale aruo disrupa uitate. m. tica in de senant. Quia in spu
trinitate in de spu. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.
nouissio futura est. non ane rtese ama. issec de centue in bo
eis commutis de senant bonos. Sed per bonam conuensio nem
et dissi in spu. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.
cunum de clinate ame. hoc enim in suo cedi dicit quae no in
cogitatione est. Si cure ad os dicit in cogitatione sic populi sui. Qui
autem in sic in cogitatio. Si qui odent in spu. Si qui odent in spu.
nis dicit. Si qui odent in spu. Si qui odent in spu. Si qui odent in spu.
non telle centes occisio peccatores quomodo dicit in spu. Si qui odent in spu.
tatione in bo. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.
in eis commutis de senant. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.
do accipit in spu. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.
in cogitatione in bo. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.
quando dicit in spu. Deo est in spu. Deo est in spu. Deo est in spu.

Pagină din palimpsestul care conține fragmente din *De republica*. Textul cu caracter mari este scrierea lui Cicero, celălalt un text medieval cu caracter religios. Cod. Vaticanus lat. 5757, p. 250 = 3,29, 41 sq. (p. 101, 21–29) specimen scripturae librarii B.

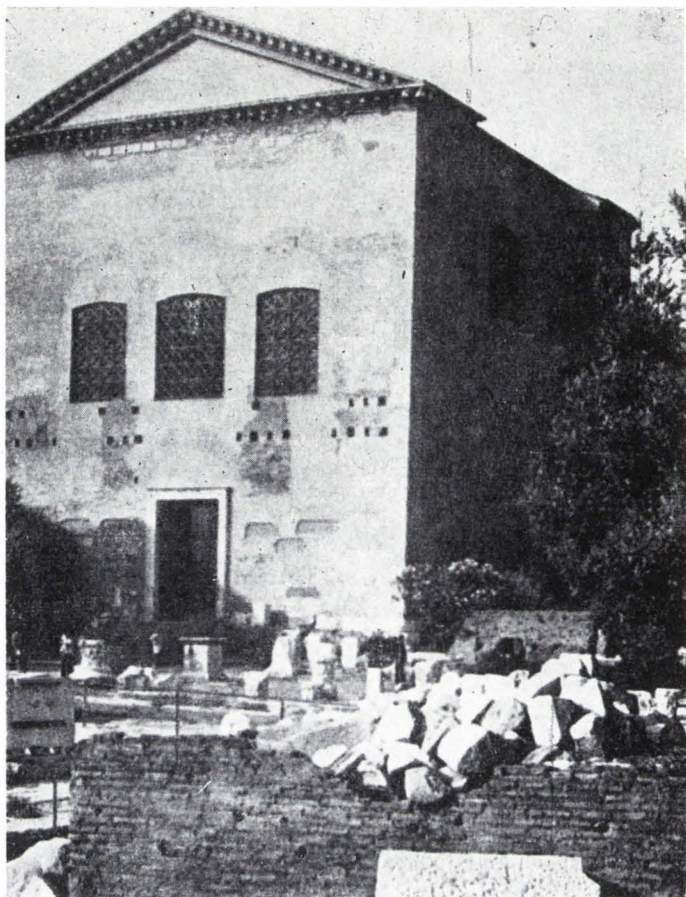
Manuscript text in a cursive script, likely Latin or a related language. The text is arranged in several lines at the top of the page, above the illustration.

Pagină de manuscris din *De inventione*. Biblioteca Națională din Viena

Cicero, bust antic, copie din epoca flavilor (sec. I e.n.), Galleriile Uffizi din Florența

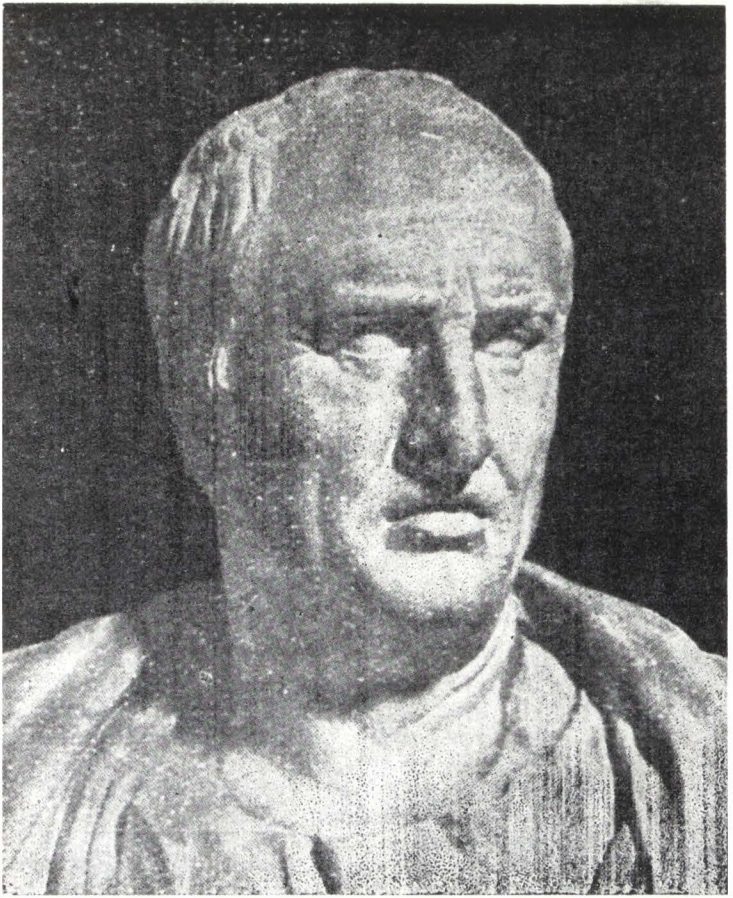

Curia Iulia, clădirea Senatului roman ; loc unde Cicero a ținut multe din discursurile politice

Scipio cel Bătrîn. Monedă de argint de la Carthago Nova. Colecția regală de monede și medalii din Copenhaga

Scipio cel Bătrîn. Monedă din sec. I î.e.n. Muzeul Național, Roma

Cicero, bust antic. Muzeul Capitolin, Roma.

CARTEA ÎNTÎI

ATTICUS : Recunosc într-adevăr cringul din zare și stejarul din Arpinum din preajma noastră, așa cum sint descrise în „Marius”¹; dacă stejarul respectiv mai există, cu siguranță acesta este, dată fiind vîrsta lui. — QUINTUS : Mai există, dragă Atticus. și va exista mereu, căci l-a sădit spiritul. Dar nici o rădăcină plantată de un agricultor nu poate avea o viață atît de lungă ca cea semănată de versul poetului. — ATTICUS : Cum așa, Quintus ? Sau de ce fel este materialul semănat de poeți ? Îmi dai impresia că, lăudîndu-ți fratele, pledezi în favoarea persoanei tale². — QUINTUS : Fie așa cum zici; totuși cît va dăinui literatura latină va exista aici un stejar care se va numi „stejarul lui Marius”, iar acest stejar, după cum se exprimă Scaevola despre poemul „Marius” al fratelui meu,

„în veacuri nenumărate îmbătrîni-va”,

afară numai de eventualitatea că Atena, atît de dragă ție, a putut păstra într-adevăr pe Acropole măslinul nemuritor sau că delienii expun astăzi același palmier înalt și flexibil, despre care Homer spune că a fost văzut de Ulisse³ sau că numeroase alte obiecte din multe locuri nu și-au menținut existența în amintirea oamenilor vreme mai îndelungată decît ar fi putut trăi fizic. De aceea să considerăm acum că acesta este stejarul purtător de ghinde de pe care și-a luat zborul odinioară

„sumbrul sol al lui Zeus, cu chip minunat la vedere”⁴.

Dar chiar dacă timpul sau bătrînețea vor fi măcinat acest stejar, va exista totuși mereu aici un stejar pe care oamenii îl vor numi „al lui Marius”. — ATTICUS : Nu mă îndoiesc. Dar acum nu te întreb

pe tine, ci pe poetul din tine : oare versurile tale au plantat acest stejar sau au auzit, așa cum afirmi în versurile tale, că faptele s-au întâmplat adevărat? — **MARCUS** : Îți voi răspunde, Atticus, dar nu înainte de a-mi spune chiar tu dacă este sigur că Romulus, umblînd după moarte nu departe de casa ta, i-a spus lui Proculus Iulius că este zeu, că se numește Quirinus și că a poruncit să-i fie dedicat acolo un templu și dacă este adevărat că la Atena, de asemenea nu departe de casa ta de acolo, Aquilo a răpit-o într-adevăr pe Oreithya ; căci aceasta este tradiția.

4 — **ATTICUS** : De ce îmi pui aceste întrebări în definitiv ? — **MARCUS** : Numai pentru a evita întrebările tale minuțioase despre faptele transmise amintirii pe această cale. — **ATTICUS** : Totuși întrebarea relativă la ficțiune sau veracitate poate fi aplicată multor altor fapte din „Marius”, iar unii îți cer să relatezi adevărul strict de vreme ce te ocupi de evenimente recente și de un om originar din Arpinum. — **MARCUS** : Pe Hercules, doresc din toată inima să nu fiu considerat mincinos ; dar, dragă Titus, acești „unii” procedează ca niște diletanți dacă pretind că încearcă să afle adevărul, ca și cum nu s-ar adresa unui poet, ci unui martor ocular. Nu mă îndoiesc că tot ei consideră deopotrivă că Numa a stat într-adevăr de vorbă cu Egeria și că un vultur i-a așezat lui Tarquinius pe frunte acoperămîntul de flamin.

5 — **QUINTUS** : Știu, dragă frate, că în istorie trebuie respectate anumite legi, iar în poezie altele. — **MARCUS** : În timp ce în istorie, Quintus, se urmărește numai adevărul, scopul poeziei este mai ales plăcerea ; cu toate acestea și Herodot, părintele istoriei, și Theopompus relatează numeroase povești.

2 **ATTICUS** : Mi se oferă acum o ocazie mult dorită și n-o voi lăsa să-mi scape. — **MARCUS** : Ce ocazie, Titus ? — **ATTICUS** : Ți se cere de multă vreme sau mai bine zis ți se poruncește să scrii istorie. Toată lumea consideră că dacă te vei ocupa de istorie tu, vom ajunge să nu fim cu nimic mai prejos de greci nici în acest domeniu. Și ca să-mi afli părerea, con-

sider că ai această datorie nu numai față de iubitorii pasionați ai literelor, ci chiar față de patrie. După ce ai salvat-o tu însuși⁵, se cuvine să-i conferi tot tu și în felul acesta strălucire. Căci, după cum îmi dau și eu seama și pe cit o spui tu de des, istoria lipsește din literatura noastră. Dar tu poți fi eu siguranță la înălțime și în acest domeniu, fiindcă, după părerea ta, istoria este un gen în primul rînd oratoric. De aceea te rugăm să abordezi și domeniul istoriei; consacră-te, pe cît este cu putință, acestei activități, pe care compatrioții noștri au ignorat-o pînă acum sau au trecut-o cu vederea. Căci după analele marilor pontifi, cele mai sarbede scrieri cu putință, fie că ne referim la Fabius sau la Cato, pe care tu îl menționezi mereu, la Piso, la Fannius, la Venonius, chiar dacă este o deosebire între ei ca forță de creație, există totuși oare vreo operă mai mărunță decît a lor? E drept că Antipater, contemporanul lui Fannius, a avut mai mult suflu și o anume forță primitivă și grosolană lipsită de strălucire și rafinament, ceea ce nu l-a împiedicat totuși să-i îndemne pe ceilalți să scrie mai îngrijit. Dar iată că lui i-au urmat Gellius, Clodius, Asellio, care n-au nimic comun cu Coelius, ci se leagă mai degrabă de monotonia și neștiința celor vechi. Să-l mai pomenesc pe Marcus? Vorbăria lui are o oarecare finețe; totuși ea nu provine din erudiția copleșitoare a grecilor, ci de la bieții scribi latini; discursurile lor sînt patetice, dar lipsite de gust și de rușine. Sisenna prietenul tău, i-a depășit ușor pe toți scriitorii noștri de pînă acum, exceptîndu-i eventual pe cei care n-au publicat nimic, căci asupra lor nu putem emite nici o părere. Totuși nici unul dintre voi nu l-a considerat vreodată orator, iar ca istoric s-a dovedit atît de pueril, încît dă impresia că n-a citit nici un autor grec, cu excepția lui Clitarchus, singurul pe care a dorit să-l imite; chiar dacă ar fi reușit să-l egaleze, n-ar fi atins nici de departe desăvîrșirea. De aceea această datorie îți revine ție și așteptăm s-o îndeplinești, dacă nu cumva Quintus este de altă părere.

6

7

- 3 **QUINTUS** : Eu unul, deloc. Dealtfel noi am dis-
- 8 cutat adesea pe această temă ; totuși există o mică deosebire între noi. — **ATTICUS** : Care anume ? — **QUINTUS** : Ce limită cronologică trebuie să stea la începutul lucrării ? Eu cred că cea mai îndepărtată, fiindcă evenimentele din vechime au fost tratate în așa fel, încît nu le citește nimeni. Marcus însă preferă să se ocupe de epoca noastră, ca să trateze evenimentele contemporane lui. — **ATTICUS** : Eu aș inclina mai degrabă spre punctul de vedere din urmă, fiindcă această epocă și viața noastră sînt pline de evenimente de cea mai mare importanță. Astfel va fi pusă în lumină gloria bunului nostru prieten C. Pompeius. Mai mult, lucrarea va ajunge și la anul strălucit și memorabil al consulatului său ⁶ : prefer să trateze aceste evenimente decît pe cele privitoare la Remus și Romulus. — **MARCUS** : Înțeleg, Atticus, că mi se cere de multă vreme să întreprind această lucrare. Și nu m-aș da în lături dacă mi s-ar acorda răgazul și libertatea necesară. Nu-ți poți asuma o asemenea responsabilitate, dacă nu dispui de întreaga ta forță de muncă și dacă n-ai liniștea sufletească. — **ATTICUS** : Cum așa ? Dar pentru celelalte scrieri ale tale, care depășesc cantitativ tot ce am scris noi toți la un loc, cît timp ți s-a acordat în definitiv ? — **MARCUS** : Se mai întimplă să mai dispun uneori de timp liber și nu-mi permit să-l pierd : astfel, dacă îmi este dat să petrec cîteva zile la țară, le consacru scrisului. Dar o operă de istorie nu poate fi întreprinsă decît dacă știi dinainte că dispui de timp liber și ea nu poate fi terminată într-un răstimp scurt ; personal nu-mi este la îndemînă să-mi schimb preocupările, odată ce am început ceva și nu pot relua atît de ușor un lucru întrerupt pe cit pot duce de ușor la capăt ceea ce am început
- 9 odată. — **ATTICUS** : Pentru o asemenea operă este fără îndoială utilă funcția de legat sau una similară, care să ofere un oarecare răgaz, libertate și lipsă totală de griji. — **MARCUS** : Eu mă gîndeam mai degrabă la răgazul prilejuit de bătrînețe, mai ales că n-aș refuza, potrivit cu obiceiul strămoșesc, să
- 10

dau consultații juridice așezat pe scaunul de onoare și să îndeplinesc astfel o funcție plăcută și cinstită, proprie bătrâneții active. Astfel mi s-ar îngădui să mă străduiesc în voie să îndeplinesc ceea ce îmi propui, precum și alte activități cu mult mai substanțiale și mai importante.

ATTICUS : Dar mă tem că nimeni nu va recunoaște temeinicia acestui motiv și că vei fi obligat prin urmare să-ți continui activitatea de orator, cu atât mai mult cu cât ai evoluat tu însuși și ai instituit un nou gen oratoric. Astfel, așa cum prietenul tău Roscius a redus la bătrânețe ritmul cîntecelor sale și sunetul flautului care îl acompania, vei reduce și tu pe zi ce trece intensitatea pasiunii caracteristice discursurilor tale, pentru ca discursul tău să se apropie în cele din urmă de seninătatea filosofilor. Din moment ce vei fi probabil în stare să-ți continui această activitate și la adînci bătrîneți, îmi dau seama că nu ți se va permite să părăsești tribunalul.

— QUINTUS : Dar, pe Hercules, credeam că poporul te va aproba, dacă te-ai consacra consultațiilor juridice; de aceea urmează sfatul și încearcă.

MARCUS : Aș face-o, Quintus, dacă încercarea n-ar implica nici un pericol. Dar mă tem că încercînd să-mi diminuez efortul îl voi mări de fapt și că la munca necesară în pledoarii, pe care eu nu le pronunț niciodată fără pregătire și meditație prealabilă, se va adăuga și efortul de interpretare a legii. Faptul nu-mi este neplăcut din cauza efortului în sine, ci fiindcă mi-ar răpi din timpul de gîndire asupra pledoariilor, căci niciodată n-am îndrăznit să abordez procesele importante în alte condiții.

ATTICUS : De ce nu ne explici, în aceste clipe de răgaz, întîmplătoare cum le numești tu, care este esența activității jurisconsultilor și nu scrii despre dreptul civil într-o manieră mai rafinată decît ceilalți ? Îmi amintesc că te ocupai încă din prima ta tinerețe cu dreptul, pe cînd îl frecventam și eu pe Scævola ⁷, și n-am avut niciodată impresia că te-ai consacrat oratoriei într-atît încît să disprețuiești dreptul civil.

- MARCUS : Mă îndemni la o discuție lungă, Atticus, și am s-o accept, dacă nu cumva Quintus vrea să ne ocupăm de altceva, și fiindcă avem timp voi vorbi.
- QUINTUS : Eu unul voi asculta într-adevăr cu plăcere. Ce aș avea mai bun de făcut ? Cum mi-aș putea petrece timpul într-un fel mai util ? — MARCUS : De ce să nu mergem spre locurile noastre de plimbare și de popas ? După ce ne-om sătura de plimbat, ne vom odihni acolo și de bună seamă n-o să ne plictisim punându-ne întrebări reciproc.
- ATTICUS : Asta și vreau. Dacă sînteți de acord, să mergem pe malul umbros al Liris-ului. Dar te rog să începi să ne expui opinia ta despre dreptul civil.
- MARCUS : Opinia mea ? După părerea mea, în statul nostru au existat oameni foarte distinși, care obișnuiau să interpreteze dreptul civil în fața poporului și să ofere adesea soluții. Dar deși aveau pretenții mari, s-au ocupat mereu de chestiuni minore. Ce poate fi mai important decît dreptul civil ? Pe de altă parte ce funcție este mai mărunță, deși este necesară poporului, decît aceea a juriconsulților ? Nu consider că cei care și-au asumat această sarcină nu cunoșteau deloc dreptul universal, dar au practicat dreptul numit civil numai în măsura în care vroiau să fie utili poporului ; însă din punctul de vedere al cunoașterii aceasta înseamnă puțin, cit privește viața practică este necesar. De aceea spune-mi ce dorești de la mine sau ce mă îndemni să fac ? Să scriu cărți despre dreptul jgheaburilor sau al pereților de hotar ? Sau să redactez formule de stipulare și de instanță ?⁶. Toate acestea au fost consemnate cu grijă în numeroase rînduri și au o importanță redusă față de dorințele voastre.
- ATTICUS : Dacă mă întrebi ce doresc, consider că, de vreme ce ai scris despre cea mai bună constituție, trebuie în consecință să scrii tot tu și despre legi. Căci știu că Platon al tău, pe care îl admir și îl consideri drept cel mai mare dintre toți filosofii și îl iubești atît de mult, a procedat astfel.
- MARCUS : Platon a purtat o discuție cu Clinias din Creta și Megillus din Lacedemonia despre instituțiile statale și despre cele mai bune legi, într-o zi de vară în

eringurile de chiparoși de la Cnossos și pe drumurile de pădure, oprindu-se din cînd în cînd și odihnindu-se după cum declară chiar el. Înțeleg deci că vrei să ne plimbăm și noi printre plopii înalți de aici, pe malul verde și umbros, să ne odihnim din cînd în cînd și să discutăm puțin despre aceste chestiuni, dar ceva mai profund decît o cere simpla practică avocățască? — ATTICUS : Într-adevăr, aceasta este dorința mea. — MARCUS : Ce părere ai Quintus? — QUINTUS : N-am nimic de adăugat. — MARCUS : Aveți dreptate; să știți că nici o altă temă nu evidențiază mai bine darurile făcute de natură omului, forța minții omului, care este destinat celor mai frumoase acțiuni, îndatoririle noastre obligatorii pentru care ne-am născut, esența legăturii dintre oameni, sensul comunității naturale a lor. După elucidarea acestor chestiuni putem descoperi izvorul dreptului și al legilor. — ATTICUS : 16
Deci nu consideri că trebuie să sorbim învățătura despre drept din edictul praetorului, ca cei mai mulți, nici din cele Douăsprezece Tabule, ca predecesorii noștri, ci din adîncurile îndepărtate ale filosofiei? — MARCUS : Da, Pomponius, fiindcă în discuția aceasta nu cercetăm modalitățile de apărare în instanță, nici răspunsurile adecvate într-o consultație juridică. Să admitem că acesta este un domeniu important, cum și este de fapt, căruia i s-au consacrat odinioară mulți bărbați importanți, iar astăzi unul de mare autoritate și foarte învățat⁹ dar discuția noastră trebuie să îmbrățișeze întreg domeniul dreptului universal și al legilor; în acest cadru, dreptul numit de noi civil ocupă un anume loc, mărunț și redus; noi trebuie să punem în lumină natura dreptului, iar ea trebuie căutată în natura omului; apoi trebuie studiate legile de guvernare a cetăților și numai după aceea urmează să discutăm despre legile și statutele popoarelor, așa cum au fost ele stabilite și scrise, fără a omite nici drepturile civile ale poporului nostru.

QUINTUS : Începi discuția de departe, dragă frate, adică așa cum se cuvine, de la origini; cei 18

care studiază dreptul după altă metodă nu urmărească de fapt căile justiției, ci pe cele ale proceselor. — **MARCUS** : Nu-i adevărat, **Quintus**, nu cunoașterea, ci mai degrabă necunoașterea dreptului este izvorul litigiilor. Dar despre acestea vom vorbi mai târziu : să cercetăm acum principiile dreptului.

- 19 Așadar cei mai mari cunoscători ai dreptului au hotărât să pornească de la „lege” și pe bună dreptate, dacă legea este, după definiția lor, înțelepciunea supremă a naturii, care ne poruncește ce să facem și ne interzice ceea ce îi este împotriva. Aceeași rațiune, sădită și desăvârșită în mintea omului, este legea. De aceea ei consideră că înțelepciunea este legea, iar forța ei constă în faptul că ne poruncește să procedăm corect și ne interzice să ne abatem de la această cale. Ei consideră că numele grecesc al legii provine din ideea de „a atribui fiecăruia ce este al său”, iar în limba noastră eu cred că provine din ideea de „a alege”¹⁰. După cum grecii îi atribuie forța echității, noi i-o atribuim pe aceea a alegerii; și totuși ambele funcții sînt proprii legii. Dacă am dreptate, așa cum consider eu cel puțin discuția despre drept trebuie să pornească de la noțiunea de lege. Căci legea este forța naturii, spiritul și rațiunea înțeleptului, măsura dreptății și a nedreptății. Dar fiindcă discuția noastră se referă la viața de toate zilele, voi fi silit să adopt uneori limbajul cotidian și să numesc lege, conform accepțiunii conferite de mulțime acestui cuvînt, ceea ce își sancționează în scris, prin poruncă sau interdicție, voința. Să începem discuția relativă la esența dreptului pornind de la legea supremă, care s-a născut cu nenumărate secole în urmă, înainte de a fi fost scrisă vreo lege sau de a se fi constituit un stat. — **QUINTUS** : Într-adevăr, este mai potrivit și mai înțelept și totodată adecvat spiritului discuției noastre. — **MARCUS** : Deci ești de acord să începem chiar cu originea dreptului? După descoperirea ei se va clarifica direcția cercetărilor noastre. — **QUINTUS** : În ceea ce mă privește, cred că trebuie să procedăm astfel. — **ATTICUS** : Mă raliez și eu la opinia fra-
- 20

te lui tău. — MARCUS : Așadar fiindcă avem datoria să menținem și să apărăm statul pe care Scipio l-a calificat în cele șase cărți drept cel mai bun ¹¹, să adaptăm toate legile la acest fel de stat și totodată să cultivăm bunele moravuri și, fără a consemna totul în scris, voi căuta rădăcina dreptului în natură ¹², călăuză noastră în întreaga această discuție. — ATTICUS : Foarte bine. Dacă ne vom conforma naturii, simtem siguri că nu vom putea greși.

MARCUS : Accepți deci de dragul nostru, Pomponius — căci îi cunosc opinia lui Quintus — că întreaga natură este condusă de puterea, rațiunea, forța, mintea și porunca zeilor nemuritori, dacă nu cumva mai există un cuvânt prin care să explic mai clar ceea ce vreau să spun ? Dacă nu ești de acord trebuie să începem discuția neapărat de aici.

— ATTICUS : Sint cu totul de acord, dacă vrei : în mijlocul acestui concert de păsări și murmur al riurilor nu mă tem că voi fi auzit de vreunul din colegii mei de sectă ¹³. — MARCUS : Dar păzește-te, fiindcă este în obiceiul lor, așa cum se cuvine oamenilor de bună-credință, să se mînie și nu vor suporta trădarea ta față de cel dintîi principiu al celei mai bune cărți, în care este scris : *zeul nu se îngrijește deloc nici de el însuși, nici de altcineva* ¹⁴.

— ATTICUS : Continuă, te rog. Abia aștept să văd cum vei utiliza concesiia pe care ți-am făcut-o. — MARCUS : N-am să zăbovesc mult. Iată încotro voi îndrepta discuția : această viețuitoare prevăzătoare, ageră, complexă, pătrunzătoare, întru totul rațională și înțeleaptă, numită de noi om, a fost înzestrată prin naștere de către zeul suprem cu o condiție specială. Căci dintre toate speciile și felurile de viețuitoare singur omul beneficiază de rațiune și de inteligență, dat fiind că nici una din celelalte nu sînt înzestrate cu ele. Ce poate fi însă mai divin, nu spun în om, ci în întreg cerul și pămîntul, decît rațiunea ? Rațiunea evoluată și desăvîrșită este numită pe bună dreptate înțelepciune. Așadar fiindcă nu există nimic mai bun decît rațiunea și fiindcă rațiunea se află deopotrivă în om și în zeu, primul

contact al omului cu zeul l-a constituit rațiunea. Dacă ea este comună amîndurora, le este comună și dreapta rațiune : din moment ce aceasta constituie legea, trebuie să considerăm că noi oamenii sîntem legați de zei, printre altele, și prin lege. Mai departe, cei care respectă o lege comună, respectă totodată și un drept comun. Comunitatea de lege și drept implică o comunitate statală. Dacă se supun acelu-rași porunci și forțe, cu atît mai mult se supun acestei ordini cerești și divine și zeului atotputernic, astfel încît întreaga această lume trebuie socotită o cetate comună a zeilor și a oamenilor. Și fiindcă cetățile noastre sînt delimitate dintr-un anume motiv, despre care vom vorbi la momentul potrivit, în familiile întemeiate pe rudenia de sînge, faptul este cu atît mai măreț și mai strălucit în natură, căci oamenii sînt legați de zei prin rudenie și descendență.

8 Iată care sînt obișnuitele considerații generale
24 — iar ele corespund întru totul adevărului — într-o discuție privitoare la natura omului : în timpul neîntreruptelor mișcări circulare de revoluție ale cerului¹⁵, a existat un moment favorabil înșămîntării neamului omenesc, care a fost răspîndit pe pămînturi și înșămîntat și totodată înzestrat cu darul divin al sufletelor. Deși celelalte elemente componente ale ființei umane provin din materia muritoare și sînt prin urmare fragile și pieritoare, sufletul a fost creat de zeu. De aceea se poate spune că există într-adevăr între noi și ființele cerești fie o înrudire, fie un neam sau o stirpe comună. Deci nu există nici o viețuitoare din nici un neam, cu excepția omului, care să aibă o oarecare cunoaștere a zeului și chiar în cadrul speței umane nu există neam, fie el evoluat sau primitiv, care să nu știe că zeul suprem trebuie totuși să existe,
25 chiar dacă nu știe cum arată el. De aici rezultă că îl cunoaște pe zeu acela care își aduce aminte și știe de unde a apărut. Prin urmare și virtutea este aceeași în om și zeu¹⁶ și nu există în vreo altă specie de viețuitoare în afară de ei ; însă virtutea nu este altceva decît natura desăvîrșită și ridicată pe culmi, deci există o asemănare a omului cu zeul. În această

situație poate exista o înrudire mai apropiată sau mai temeinică ? Astfel natura a fost atît de generoasă cu avantajele și interesele oamenilor, încît tot ceea ce apare pe luncă, pare că ne-a fost dat cu o anume intenție și n-a apărut la întîmplare ; nu numai ceea ce se răspîndește prin semințe și fructe din pîntecele pămîntului, dar și vitele, care au fost vădit create în parte spre folosul omului, în parte pentru a-i oferi produse, în fine pentru hrana sa¹⁷. Natura ne-a învățat să descoperim nenumărate meșteșuguri, iar rațiunea, imitînd-o, a dobîndit cu dibăcie toate cele necesare vieții. Însă pe om nu l-a înzestrat numai cu mintea iute, ci i-a dăruit și simțurile ca pe niște servitori și soli și i-a indicat primele noțiuni, încă neclare și nu îndeajuns de bine formulate, ale majorității lucrurilor, iar noțiunile au constituit primele fundamente ale științei ; i-a dăruit o anume conformație menită să-i facă trupul îndeminatic și potrivit cu mintea omenească. Căci după ce le-a aplecat pe celelalte viețuitoare spre pămînt, silindu-le să se hrănească pascînd, l-a ridicat doar pe om și l-a îndemnat să-și înalțe privirile spre cer, ca și cum s-ar uita la familia și casa lui de odinioară. Totodată i-a plămuit o înfățișare care să-i marcheze trăsăturile de caracter adînc ascunse. Pe de o parte ochii foarte expresivi pun în lumină reacțiile sufletesti, pe de alta ceea ce se cheamă fizionomie, imposibil de găsit la altă viețuitoare cu excepția omului, evidențiază caracterul ; deși i-au cunoscut forța, grecii n-au nici un termen care s-o desemneze¹⁸. Las la o parte celelalte capacități și calități ale corpului, adică posibilitatea de a minui vocea, forța discursului, cel mai important element de legătură în societatea umană, deoarece ele nu formează obiectul acestei dezbateri și nici nu este momentul să ne referim la ele, mai ales că după părerea mea Scipio le-a pus destul de bine în lumină în cărțile pe care le-ați citit¹⁹. Iar dacă zeul l-a născut și l-a înzestrat astfel fiindcă a vrut să-l pună mai presus de orice, să fie clar că, pentru a nu vorbi despre totul, că natura înaintează prin ea însăși și că, fără nici un impuls exterior, ci por-

nind de la elementele pe care le-a cunoscut printr-o înțelegere primară și rudimentară, se întărește prin ea însăși și se desăvârșește.

- 10 **ATTICUS** : O zei nemuritori ! Cît de departe cauți
 28 principiile dreptului ; astfel mă determini să aștept
 cu nerăbdare opiniile tale despre dreptul civil, dar
 voi suporta ușor să te văd consacrand acestei expu-
 neri fie și ziua întreagă. Căci aceste chestiuni, folo-
 sitoare poate altui scop, depășesc limitele temei tra-
 tate de tine. — **MARCUS** : sînt într-adevăr chestiuni
 importante și mă ocup de ele acum doar tangențial.
 Dar dintre toate condițiile necesare unei discuții între
 oameni învățați nimic nu este mai important decît
 să înțelegem clar că pentru noi, oamenii, justiția
 este scopul vieții și că dreptul nu se întemeiază pe
 o opinie, ci își are originea în natură. Faptul se va
 dovedi de îndată ce vei cerceta în profunzime socie-
 tatea umană și legătura reciprocă dintre oameni.
 29 Căci nu există pe lume două lucruri care să se asemene
 atît de mult între ele pe cît ne asemănăm noi între
 noi toți oamenii. Iar dacă schimbarea obiceiurilor,
 dacă diversitatea ideilor n-ar atrage după sine slă-
 biciunea sufletelor și n-ar îndruma-o oriunde dorește,
 nimeni n-ar fi atît de asemănător cu sine, pe cît ar
 30 fi toți oamenii de asemănători între ei. De aceea
 orice definiție a omului este valabilă pentru toți
 indivizii. Iată o dovadă suficientă că nu există deo-
 sebite între oameni, dacă îi considerăm ca specie.
 Dacă ar fi deosebite între ei n-ar exista nici o definiție
 valabilă pentru toți oamenii. Căci rațiunea — numai
 ea ne conferă superioritate asupra fiarelor —, care
 ne îngăduie să judecăm, să argumentăm, să contra-
 zicem, să discutăm, să conchidem, este fără îndo-
 ială comună tuturor oamenilor deopotrivă, diferă
 în funcție de cultură, dar este aceeași în privința
 capacității de a învăța. Căci și simțurile percep la
 fel, toate stimulentele simțurilor au efect asupra
 tuturor indivizilor și impresiile sufletești, adică pri-
 mele noțiuni elementare, pe care le-am menționat
 înainte, există deopotrivă în toate sufletele, iar
 interpretul minții, limba, chiar dacă este deosebită

în utilizarea cuvintelor, exprimă de fapt aceleași idei. Nu există om, indiferent de neam, care să nu poată dobîndi virtutea, dacă urmează natura.

Dar marea asemănare dintre indivizi nu privește numai calitățile, ci și defectele. Căci și plăcerca pune stăpînire pe toți; deși favorizează acțiunile rușinoase prin farmecele sale, ea conține totodată un element asemănător unui bun al naturii, este ușor de dobîndit și dulce ²⁰. Astfel un raționament greșit poate duce la o concluzie aparent salutară. La fel și neștiința ne face să ne închipuim că evităm moartea considerînd-o o dezintegrare a naturii și totodată dorința de viață, fiindcă viața ne menține în starea în care ne-am născut; aceeași neștiință ne face să credem că durerea este unul din cele mai mari rele atît prin intensitatea ei, cît și pentru că pare să atragă după sine distrugerea stării naturale ²¹; ca urmare a asemănării dintre onoare și glorie, cei copleșiți de onoruri sînt considerați fericiți, iar cei lipsiți de glorie nefericiți. Supărările, bucuriile, dorințele, temerile bintuie deopotrivă mintea tuturor; chiar dacă există o diversitate de opinii în funcție de popoare, nu înseamnă că popoarele care cultivă ciinele și pisica ca pe zei ²² nu sînt dominați de aceeași superstiție ca și celelalte popoare. Dar ce popor nu prețuiește blîndețea, bunăvoința, recunoștința și nu-și aduce aminte de binefacerea de care a beneficiat odinioară? Care popor nu-i disprețuiește sau nu-i urăște pe trufași, răufăcători, cruzi, nerecunoscători? De vreme ce aceste fapte dovedesc că întreg neamul omenesc este unitar, concluzia este că o existență corectă îi face pe oameni mai buni. Dacă sînteți de acord, voi trece mai departe; dacă vreți să mai aflați ceva, s-o explicăm în prealabil. — ATTICUS: Ca să vorbesc în numele amîndurora, nimic.

MARCUS: Rezultă deci că noi oamenii am fost plăsmuiți de natură ca să ne împărtășim reciproc dreptul și să-l considerăm un bun comun. Vreau să se înțeleagă din această discuție că dreptul, așa cum îl concep eu, își are originea în natură, dar că din

aplicarea sa greșită a rezultat o mare corupție, care stinge ca pe niște scintei calitățile naturale; în consecință apar și se consolidează defectele. Iar dacă, așa cum este de fapt natural, oamenii consideră, după cum spune poetul, că „nimeni nu este străin de ei”²³, toți ar trebui să aplice dreptul la fel. Căci celor inzeștrați de natură cu rațiune le-a fost dată și dreapta rațiune, deci le-a fost dată și legea, care este dreapta rațiune în a porunci și a interzice; iar dacă le-a dat legea, le-a dat și dreptul. Dar rațiunea le-a fost dată tuturor, deși și dreptul le-a fost dat tuturor. Socrate l-a condamnat pe drept cuvânt pe cel care a făcut pentru prima oară deosebire între util și drept; el spunea cu regret că aceasta este originea tuturor relelor²⁴. Căci de unde provine cunoscutul adagiu al lui Pitagora despre prietenie?...

(*Lacună*)

Însă ei sînt răi fiindcă nu știu ce este drept și bun. Și Cicero a înțeles acest lucru; în legătură cu legile el spune: după cum lumea constituie o unitate în toate elementele ei armonizate între ele și se sprijină pe natură, care este una și aceeași, tot astfel și toți oamenii, uniți între ei prin natură, se despart din cauza corupției și nu înțeleg că sînt rude de singe și că sînt cu toții supuși unei singure și aceleiași autorități. Dacă ar ține seamă de această realitate, oamenii ar trăi într-adevăr viața zeilor. (LACT., Inst., 5, 8, 10).

34 ...De aici se vede că atunci cînd înțeleptul își îndreaptă voința nelimitată spre altă persoană inzeștrată cu o virtute egală cu a lui se petrece ceea ce pare unora de necrezut, chiar dacă este rezultatul unei necesități, anume că nu se iubește pe sine deloc mai mult decît pe alții: ce diferențe pot exista în cadrul unei identități perfecte? Iar dacă în prietenie ar putea exista o inegalitate cît de mică, ar dispărea însăși noțiunea de prietenie, a cărei forță constă tocmai în faptul că ea dispăre de îndată ce unul din cei doi parteneri are pentru sine dorințe mai mari

decît pentru celălalt. Acestea sînt premisele pentru restul discuției și expunerii noastre și vom putea înțelege astfel mai ușor că dreptul există în natură. După ce voi mai spune cîteva cuvinte pe această temă, voi aborda dreptul civil, temelia întregii noastre discuții.

QUINTUS : Într-adevăr mai ai să-i spui cîte ceva lui Atticus, căci din spusele tale reiese clar, după părerea mea, că dreptul izvorăște din natură.

ATTICUS : Aș putea oare avea altă părere din moment ce s-a stabilit limpede în primul rînd că noi, oamenii, am fost prevăzuți și înzestrați cu darurile zeilor, iar în al doilea rînd că există un singur fel de viață, identic și comun tuturor oamenilor, și că toți oamenii sînt solidari între ei, atît printr-o indulgență și bunăvoință firească, cît și prin legăturile de drept ? Dacă am admis, pe drept cuvînt după părerea mea, adevărul acestor concluzii, cum ne-am putea îngădui să separăm legile și drepturile de natură ? — MARCUS : Ai dreptate, într-adevăr așa este. Dar potrivit cu obiceiul filosofilor, desigur nu al celor vechi, ci al acelor care au deschis un soi de ateliere ale înțelepciunii, temele dezbătute odinioară pe larg și liber, sînt acum disecate și tratate în părțile lor constitutive. Ei consideră că nu vor face față temei dezbătute acum, dacă nu vom discuta separat ideea originii naturale a dreptului. — ATTICUS : Ți-ai pierdut oare cu totul libertatea de discuție, sau ești unul dintre cei care n-au un punct de vedere personal, ci se supun autorității altora ? — MARCUS : Nu mereu, Titus, dar înțelegi care este calea acestei discuții : întreaga mea expunere are scopul de a contribui la consolidarea statelor, întărirea drepturilor și însănătoșirea popoarelor. De aceea mă ferese să ajung în situația de a stabili principii neîntemeiate și necercetate cu grijă ; nu trebuie să le accepte toată lumea — ceea ce ar fi imposibil, ci numai cei care consideră că tot ceea ce este bun și cinstit are valoare în sine și că nu trebuie socotit defel drept bun decît ceea ce merită să fie cu adevărat

- 38 prețuit în sine : toți aceștia, fie că au rămas în Vechea Academie împreună cu Speusippus, Xenocrates și Polemon, fie că l-au urmat pe Aristotel și pe Teofrast în privința fondului, deosebindu-se de ei puțin în maniera de expunere, fie că au modificat termenii, ca Zenon, fără a modifica și fondul, fie că au urmat chiar doctrina lui Ariston, severă și aspră, dar totuși acum distrusă și definitiv respinsă, potrivit căreia toate lucrurile sînt egale cu excepția virtuții și a viciilor, toți aceștia deci sînt de fapt de acord cu afirmațiile
- 39 mele. Însă pe cei indulgenți cu ei înșiși și sclavi ai corpului lor, care și-au luat drept criteriu plăcerile și durerile pentru tot ceea ce acceptă și evită în viața lor, chiar dacă spun adevăruri (căci nu este momentul să discutăm în contradictoriu), să-i silim să-și predice doctrina numai în grădinile lor ²⁵ și să-i rugăm să-și întrerupă orice contact cu politica; ei n-o cunosc și nici n-au vrut s-o cunoască vreodată, nici măcar parțial. Totodată vom invita și Academia cea Nouă, întemeiată de Arcesilaos și Carneades, care provoacă o confuzie generală, să tacă. Căci dacă va năvăli peste sistemul nostru bine orînduit și îndeajuns de solid, vor lăsa în urmă numai ruine. Aș vrea s-o îmblînzesc eu însumi, nu îndrăznesc s-o elimin cu totul...

(*Lacună*)

- 14 ...căci și în această privință sîntem absolviți și
- 40 fără tămiia lui. Într-adevăr, nu există ispășire pentru crimele săvîrșite față de oameni și pentru nelegiuiri față de zei. Astfel ei nu-și ispășesc pedepsele în fața tribunalelor (odinioară nu existau tribunale, iar în zilele noastre în multe cazuri nu există și unde există dau adesea sentințe nedrepte), ci îi bîntuie și îi urmăresc Furiile, nu acelea cu torțele aprinse, ca în povești, ci teama inspirată de conștiință și chinul provocat de fapta nelegiuită. Iar dacă pedeapsa și nu natura ar trebui să-i îndepărteze pe oameni de la crimă, ce chin i-ar mai putea încerca oare pe cei nepi-oși, dacă nu mai există teamă de suplicii ? N-a existat

totuși niciodată un criminal atît de îndrăzneț în fața supliciilor, încît să nu-și nege crima sau să nu inventeze un motiv, de exemplu o ură justificată, sau în fine să nu caute o motivare în dreptul natural. Dacă nepioșii îndrăznesc să invoce asemenea argumente, de ce să nu le invoce în definitiv și cei buni ?

Iar dacă pedeapsa și teama de supliciu, și nu sentimentul de rușine, îi îndepărtează pe oameni de la o existență contrară dreptului și nelegiuită, în cazul acesta fie că nimeni nu este nedrept, fie că cei necinstiți trebuie considerați mai degrabă imprudenți ²⁶. Dar dacă sentimentul onoarei nu ne determină să fim buni, ci ținem seama de un interes sau de o răsplată anume, atunci sîntem abili, nu buni ²⁷. Ce va face oare în mijlocul tenebrelor cel care nu se teme de nimeni, decît de martor sau de judecător ? ²⁸. Cum va proceda dacă va găsi într-un loc pustiu un om singur și slab, de la care are ocazia să fure o cantitate mare de aur ? Omul, așa cum l-am prezentat noi, adică drept și bun de la natură, va intra în vorbă cu acesta, îl va ajuta, îi va arăta drumul. Însă cel care nu va face nimic de dragul altcuiva și va privi totul prin prisma intereselor sale, vă dați seama, îmi închipui, ce va face ! Și dacă totuși va spune că nu-i va lua aceluia niciodată viața și că nu va fura aurul, nu va face niciodată o asemenea declarație fiindcă fapta sa este rușinoasă în conformitate cu natura, ci fiindcă se teme că ea va ieși la lumina zilei, cu alte cuvinte de răul pe care l-ar suferi. O ce interpretare frumoasă, de care ar trebui să roșească nu numai învățații, ci și inculții !

Dar a considera că este drept tot ceea ce este consemnat în instituțiile și legile popoarelor este dovada celei mai mari prostii. Dacă cei treizeci de tirani ²⁹ ar fi vrut să le impună atenienilor legile lor, iar toți atenienii le-ar fi acceptat cu bucurie, trebuie să conchidem că acele legi erau drepte ? Nu cred că erau mai drepte decît legea promulgată de interrexul nostru, în virtutea căreia dictatorul avea voie să-l

41

15

42

ucidă pe orice cetățean fără a risca vreo pedeapsă. chiar fără a-l judeca. Căci societatea omenească s-a constituit pe un singur drept, fixat de lege, iar această lege este dreapta rațiune în porunci și interdicții ³⁰. Cine nu cunoaște această lege, acela este nedrept, fie că legea este consemnată sau nu în scris. Iar dacă justiția constă în supunerea față de legile scrise și instituțiile popoarelor și dacă, tot după afirmațiile lor ³¹, totul trebuie judecat prin prisma folosului, va neglija sau va încălea legile, dacă va putea, cel care va considera că aceasta îi va fi de folos ³². De aici rezultă și faptul că nu există defel justiție în afara celei provenite din natură și că legea întemeiată pe interes este anihilată chiar de interesul respectiv, precum și că dacă dreptul nu s-ar sprijini pe natură, ar dispărea toate virtuțile. Cum ar putea exista mărinimia, dragostea de patrie, pietatea, dorința de a face un bine sau recunoștința, dacă dreptul nu s-ar sprijini pe natură ? Căci toate acestea rezultă din dorința naturală de a-i iubi pe oameni, ceea ce constituie fundamentul dreptului. Dar n-ar dispărea numai iubirea pentru oameni, ci și ceremoniile și cultele datorate zeilor, care trebuie, după părerea mea, menținute, nu din teamă, ci în virtutea legăturii omului cu zeul. Iar dacă legile s-ar întemeia pe poruncile popoarelor, pe hotărârile oamenilor politici, pe sentințele judecătorilor, ar fi drept să tilhărești, să comiți adultere, să falsifici testamente, dacă aceste fapte ar fi aprobate de voturile și hotărârile mulțimii.

43 Iar dacă hotărârile și poruncile smintiților ar avea o putere atât de mare încât sufragiile lor să modifice fundamental natura, de ce să nu fie sancționată o hotărâre potrivit căreia relele și pericolele să fie considerate drept salutare ? Sau, din moment ce legea poate transforma dreptatea în nedreptate, n-ar putea tot ea să transforme răul în bine ? Și totuși nu putem deosebi o lege bună de una rea după alt criteriu decât acela al naturii. Nu numai dreptul și nedreptatea sînt diferențiate de natură, dar mai ales tot ceea ce este cinstit de ceea ce este necinstit.

Căci natura ne-a creat reprezentări generale și le-a sădit de la început în sufletele noastre, astfel încît ceea ce este bun să fie asociat cu virtutea, iar ceea ce este rușinos cu viciul. Însă a considera că acestea există numai în opinia oamenilor și nu în natură este judecata unui smintit. Căci nici ceea ce se numește virtutea arborelui sau a calului — în cazul acesta abuzăm de termenul de virtute — nu există în opinia oamenilor, ci în natură. Dacă așa stau lucrurile, înseamnă că și ceea ce este cinstit trebuie deosebit de ceea ce este necinstit după criteriul naturii. Dacă virtutea în general ar depinde de opinia oamenilor, și elementele ei ar trebui să fie judecate după același criteriu. Deci cine îl va judeca pe omul înțelept și inteligent altfel decît potrivit cu felul de a fi al acestuia, preferînd să se sprijine pe circumstanțe exterioare ? Virtutea este rațiunea desăvirșită și se sprijină desigur pe natură : prin urmare și ceea ce este cinstit. Căci așa cum adevărul și falsul, compatibilitatea și incompatibilitatea sînt judecate în sine și nu după un criteriu exterior, tot astfel consecvența, adică virtutea, și inconsecvența, adică viciul, (*vor fi judecate*) după natura lor. Dacă vom judeca (*esența unui arbore sau a unui cal după natură*), nu trebuie oare să procedăm la fel în privința caracterului unui tînăr ? Dacă criteriul de judecare a caracterelor este natura, vom judeca oare virtuțile și viciile lor altfel ? Și dacă în aceste cazuri nu există alt criteriu, nu trebuie raportat în chip necesar la natură ceea ce este cinstit și rușinos ? Dacă este bun ceea ce este demn de laudă, motivul laudei trebuie să se afle în el³³; chiar ceea ce este bun își datorează această calitate nu părerii oamenilor, ci naturii sale. Dacă n-ar fi așa, ar exista și oameni fericiți în funcție de opinia altora. Ce poate fi mai lipsit de sens decît o asemenea idee ? De aceea, din moment ce și binele și răul sînt judecate în conformitate cu natura și sînt totodată principiile naturii, înseamnă că și ceea ce este cinstit și ceea ce este rușinos trebuie judecat potrivit ace-

47 lăuși criteriu și raportat la natură. Dar diversitatea opiniilor și dezacordul între oameni ne încurcă și, fiindcă simțurile reacționează la fel, considerăm că sînt sigure prin natură și că este ficțiune ceea ce li se pare unora într-un fel, iar altora altfel; ba uneori chiar una și aceeași persoană n-are o opinie fermă. În realitate situația este cu totul alta. Simțurile noastre nu sînt corupte de părinți, de doică, de profesor, de poet, de teatru, iar opinia mulțimii nu le îndepărtează de la adevăr. Însă sufletelor le întind tot felul de curse fie cei pomeniți mai sus, care îi duc oriunde vor pe tinerii neexperimentați și îi otrăvesc, fie plăcerea bine înrădăcinată și ascunsă în adîncimile tuturor simțurilor, căci ea imită binele, dar este de fapt mama tuturor relelor. Corupte de atracțiile ei, sufletele nu realizează destul de bine care sînt bunurile naturii, pentru că acestea sînt lipsite de plăcere și de farmecele plăcerii ³⁴.

18 Se dovedește deci — pentru a încheia aici această
48 parte a expunerii mele — ceea ce au evidențiat cuvintele mele, anume căși dreptul și cinstea trebuie dorite pentru valoarea lor intrinsecă. Toți cei buni prețuiesc echitatea în sine și dreptul în sine; nu este propriu omului bun să se înșele iubind ceea ce nu merită să fie iubit în sine: deci dreptul trebuie dobîndit și cultivat ca valoare în sine. Iar dacă așa stau lucrurile în privința dreptului, aceasta este și situația justiției: dacă justiția are valoare în sine, și celelalte virtuți trebuie cultivate ca valori în sine. Ce este generozitatea? Ce este bunăvoința? Sînt gratuități sau urmăresc o răsplată? Dacă cineva este binevoitor fără a aștepta o răsplată, bunăvoința este gratuită, dacă urmărește o răsplată, ea este cumpărată. Nu încapе îndoială că cel considerat generos sau binevoitor urmărește împlinirea unei îndatoriri, nu o răsplată. De aceea nici justiția nu urmărește vreo răsplată, nici vreun cîștig: deci ea trebuie dorită ca valoare în sine; toate virtuțile se află în aceeași situație și sînt judecate conform aceluiași
49 principiu. Chiar dacă virtutea este dorită pentru

avantajele ei și nu pentru valoarea ei intrinsecă, va exista o singură virtute și va fi numită pe bună dreptate șiretenie. Cu cît va ține seama mai mult fiecare de avantajul personal în orice acțiune a sa, cu atît este mai puțin un om bun, iar cei care prețuiesc virtutea pentru o eventuală răsplată, nu consideră drept virtute decît șiretenia. Cum va putea exista binefacerea, dacă nimeni nu este generos de dragul altcuiva ? Cum va putea exista recunoștința, dacă cei care o datorează cuiva nu-l privesc pe acesta cu recunoștință ? Cum va putea exista sacraprietenie, dacă prietenul însuși nu este iubit de dragul persoanei sale din toată inima, după expresia curentă. Prietenul trebuie deci părăsit și evitat de îndată ce nu mai există speranța unor câștiguri și avantaje din partea lui ; ce poate fi mai monstruos decît un asemenea gînd ? Iar dacă prietenia trebuie cultivată în sine, tot astfel trebuie cultivate în sine și societatea ome-nească, egalitatea în drepturi și justiția. Căci însuși faptul de a pretinde o răsplată din partea justiției este cea mai mare nedreptate. Ce să spun despre moderație, stăpînire de sine, abstenență, rușine, amor propriu, pudoare ? Că oamenii nu sînt ușuratici din teamă față de legi și de sentințe ? Deci sînt stă-pîniți și pudici pentru a auzi cuvinte frumoase la adresa lor și se rușinează pentru a avea o bună repu-tație ? Mi-e rușine să vorbească despre pudoare, mi-e rușine de filosofii care consideră că o condamnare poate fi evitată altfel decît evitînd viciul. Cum așa ? Putem oare să-i numim pudici pe cei care evită faptele rușinoase doar din teamă de proasta reputație, din moment ce această reputație este chiar rezultatul faptei lor rușinoase ? Ce poate fi lăudat sau condamnat pe drept cuvînt, dacă te îndepărtezi de esența faptului pe care îl consideri lăudabil sau condamnable ? Dar dacă marile defecte trupești provoacă indignarea, oare nu va fi la fel cu urîțenia sufletului ? Urîțenia sufletească poate fi observată foarte ușor chiar din vicii. Ce poate fi mai rușinos

19
50

51

decit avariția, mai monstruos decit pofta libidinoasă, mai de disprețuit decit lașitatea, mai abject decit teama și prostia ? Cum așa ? Pe cei dominați de unul sau mai multe vicii îi vom considera nenorociți din cauza condamnărilor, a prejudiciilor sau a chinurilor sau chiar din pricina viciilor lor mari și rușinoase ? De asemenea putem spune contrariul spre lauda virtuții. În definitiv, dacă virtutea este dorită pentru altceva decit pentru ea însăși, înseamnă că acel altceva este în chip necesar mai bun decit virtutea : să fie oare banul, onorurile, frumusețea, sănătatea ? Toate acestea sint de importanță foarte redusă și cind există și nu se poate ști cu certitudine cit timp vor dura. Sau să fie voluptatea, adică tot ce poate fi mai rușinos ? ³⁵. Dar chiar din felul în care este ea disprețuită sau respinsă se evidențiază cu maximă pregnanță virtutea. Vedeți cit de lung este șirul problemelor și ideilor și cum se imbină între ele ? Aș fi alunecat mai departe pe panta discuției, dacă nu m-aș fi înfrinat.

20 **QUINTUS** : Unde ? Eu m-aș lăsa cu plăcere în voia alunecășului alături de tine, indiferent de direcția discuției. — **MARCUS** : Ne îndreptăm spre binele suprem, scopul oricărei acțiuni, pentru care nu trebuie preocupat nici un efort. Este un subiect controversat, cauza multor disensiuni în rîndul celor mai învățați oameni. Totuși trebuie să ajungem la o concluzie în această privință. — **ATTICUS** : Cum este posibil dacă L. Gellius a murit ? — **MARCUS** : Ce legătură are cu discuția noastră ? — **ATTICUS** : Îmi amintesc că l-am auzit la Atena pe Phaedrus spunînd că bunul tău prieten Gellius, sosind în Grecia ca proconsul — înainte fusese praetor — , i-a adunat în timpul șederii sale pe filosofii din acea vreme și i-a îndemnat cu tot zelul și autoritatea sa să pună capăt controverselor dintre ei. Iar dacă erau dispuși să-și economisească timpul, un acord era posibil, spunea el, și le promitea întreg ajutorul său în această eventualitate. — **MARCUS** : Povestea este într-adevăr nostimă, Pomponius, și adesea a stîrnit

risul. Dar eu aş fi dorit foarte mult să fi fost arbitru între Vechea Academie şi Zenon ³⁶. — ATTICUS : Cum aşa ? — MARCUS : Fiindecă ei sînt în dezacord doar într-o singură privinţă şi de fapt ei se înţeleg de minune. — ATTICUS : Aşa să fie ? Există un singur punct de discordie ? — MARCUS : De fapt unul singur, fiindcă în timp ce primii au stabilit că este bun tot ceea ce este conform cu natura, izvorul plăcerii în viaţă, Zenon a considerat că este bun numai ce este cinstit. — ATTICUS : Te referi într-adevăr la o controversă minoră şi totuşi faptul nu este în măsură să aplaneze controversa ! — MARCUS : Ai avea dreptate dacă ar fi într-adevăr o chestiune de fond, nu de termeni.

ATTICUS : Deci eşti de acord cu bunul meu prieten Antiochus — nu îndrăznesc să-l consider drept profesorul meu —, în preajma căruia am trăit. Aproape m-a răpit din grădinile noastre şi m-a dus ciţiva paşi spre Academie. — MARCUS : A fost un om pătrunzător, înţelept şi desăvîrşit în felul său, bun prieten cu mine, după cum ştiţi. Voi vedea totuşi în curînd dacă sînt de acord cu el sau nu. Afirm numai că toată această controversă poate fi rezolvată. — ATTICUS : Cum vezi tu lucrurile ? — MARCUS : Dacă ar fi spus, ca Ariston din Chios, că singurul bun este numai ceea ce este cinstit şi că singurul rău este numai ceea ce este imoral, iar că toate celelalte sînt cu desăvîrşire indiferente şi că prezenţa sau absenţa lor nu comportă nici cel mai mic interes, s-ar deosebi mult de Xenocrates, Aristotel şi de şcoala lui Platon şi ar fi în dezacord într-o problemă fundamentală şi a principiului diriguitor în viaţă. Dar din moment ce numeşte valoarea reală singurul bun, în timp ce cei vechi o considerau drept cel mai mare bun, respectiv necinstea singurul rău, în vreme ce ceilalţi o socoteau drept cel mai mare rău. şi consideră bogăţiile, sănătatea, frumuseţea drept avantaje şi nu bunuri, iar sărăcia, slăbiciunea, durerea drept inconveniente, nu rele, înseamnă că este de

acord cu opiniile lui Xenocrates și Aristotel, care sînt exprimate cu alte cuvinte. Din acest dezacord de formă, nu de fond, a rezultat o controversă relativă la limite ³⁷; potrivit celor Douăsprezece Tabule, care au interzis prescrierea în limitele a cinci picioare ³⁸, nu-i vom permite acestui bărbat pătrunzător să încalce vechiul domeniu al Academiei, iar noi, fără a ține seama de legea Mamilia care prevedea un singur judecător, vom stabili, toți trei în calitate

56 de judecători, în conformitate cu cele Douăsprezece Tabule, limitele ³⁹. — QUINTUS: Deci ce sentință vom pronunța ? — MARCUS: Trebuie să ținem seama de limitele impuse de Socrate și să le respectăm. — QUINTUS: Foarte bine, dragă frate, că utilizezi încă de pe acum terminologia dreptului civil și a legilor și aștept să te pronunți cu privire la acest domeniu. Din acest punct de vedere sentința este foarte greu de dat, așa cum o spui și tu. Dar lucrurile stau desigur altfel, anume binele suprem constă în viața conformă cu natura, adică o viață modestă și potrivită cu virtutea, cu alte cuvinte să respecti natura ca pe o lege și să nu pierzi din vedere nici o posibilitate, dar absolut nici una, de a împlini cerințele naturii... să trăiești urmînd virtutea ca pe o lege. De aceea nu știi dacă va putea fi emisă vreodată o judecată definitivă cu privire la această problemă, cu siguranță nu în cadrul acestei discuții, dacă avem de gînd să ne atingem scopul.

22 ATTICUS: Totuși eu aș fi mers cu mare plăcere

57 pe această cale lăaturalnică. — QUINTUS: Vom găsi altă ocazie. Să facem acum ce am început, mai ales fiindcă discuția cu privire la binele și răul suprem nu are nici o legătură cu subiectul nostru. — MARCUS: Ai dreptate, Quintus. Căci ceea ce am spus pînă acum...

(*Lacună*)

█ (QUINTUS): ...nu vreau să aud nimic despre legile lui Licurg, ale lui Solon, ale lui Charondas, ale lui Zaleucus, nici despre cele Douăsprezece Tabule,

nici despre plebiscitele noastre, ci îmi închipui că vei evidenția în expunerea ta de astăzi legile și principiul fundamental al vieții, care să fie valabile atât pentru popoare, cât și pentru indivizi. — MARCUS: Dorințele tale, Quintus, coincid întru totul cu subiectul acestei discuții! O de-ar sta în puterea mea să fiu la înălțimea lor! În această situație, de vreme ce legea trebuie să corecteze viciile și să păzească virtuțile, ea trebuie să stea de asemenea la baza principiului fundamental al vieții. Așa se face că părintele tuturor acțiunilor bune este înțelepciunea; grecii au exprimat în cuvântul filosofie dragostea de înțelepciune și nici unul din darurile făcute de zeii nemuritori vieții omenеști nu este mai bogat, mai strălucit și mai important decît ea. Căci nu numai că filosofia ne-a învățat totul, dar mai ales ce este mai greu, anume să ne cunoaștem pe noi înșine; forța acestui precept este atât de mare și semnificația sa atât de profundă, încît el nu este atribuit unuia om, ci zeului din Delphi. Cine se cunoaște pe sine însuși va înțelege în primul rînd că are în sine ceva divin și va considera că spiritul său este o imagine divină binecuvîntată. Totodată va gîndi și va proceda în așa fel, încît să fie demn de un dar atât de însemnat al zeilor; cînd se va contempla pe sine și se va pune la încercare va înțelege cum a pășit în viață înzestrat de natură și de cîte mijloace dispune pentru a dobîndi și stăpîni înțelepciunea, dat fiind că inițial a conceput în spiritul și mintea sa reprezentări oarecum confuze ale tuturor lucrurilor; odată ce acestea se vor fi clarificat, el va vedea, sub îndrumarea înțelepciunii, că va fi un om bun și prin urmare fericit.

Căci după ce sufletul se va îndepărta prin cunoașterea și însușirea virtuților de corpul leneș și slab, va suprima plăcerea ca pe ceva rușinos și dezonorant, va scăpa de orice teamă de moarte și de durere, va stabili cu semenii săi o legătură întemeiată pe dragoste și îi va considera drept semenii ai săi pe toți cei uniți de natură, va adopta cultul zeilor și religia pură, va ascuți capacitatea proprie ochilor și minții

de a alege ce este bun și de a respinge ce este rău; această virtute este numită de la ideea de a prevedea prudentă ⁴⁰. Poate fi descrisă sau închipuită o situație
61 mai fericită ? Și când tot omul va privi în profunzime cerul, pământurile, mările și natura universală și va vedea care este originea lor, unde se reîntore, când și cum vor muri, ce este în ele muritor și pieritor, ce este divin și etern, când îl va percepe aproape fizic pe zeul care conduce și îndrumă întreaga lume ⁴¹, când își va da seama că nu este înconjurat numai de ziduri în calitate de locuitor al unui spațiu limitat, ci că este cetățean al întregii lumi, care este asemenea unui oraș unitar ⁴², în mijlocul unei asemenea măreții, după ce a privit și a cunoscut natura astfel, o zei nemuritori ! cit de bine se va cunoaște pe sine însuși, cum se va disprețui, cum va considera că toate lucrurile sînt total lipsite de valoare, deși în mod curent
24 sînt socotite importante ! Și toate aceste principii
62 le va întări cu un fel de șanț prin demonstrația rațională, prin capacitatea de a deosebi adevărul de neadevăr și printr-un anume meșteșug de înțelegere a consecinței unui fenomen și a incompatibilității dintre două fenomene ⁴³. Când va înțelege că s-a născut pentru a face parte dintr-o societate de cetățeni, va considera că demonstrația subtilă nu trebuie utilizată cu scop în sine, ci că vorba sa trebuie să aibă o rezonanță largă, cu scopul de a îndruma popoarele, de a institui legi, de a-i pedepsi pe cei necinstiți, de a-i ocroti pe cei buni, de a-i glorifica pe oamenii străluciți, de a dezvălui concetățenilor în chip convingător căile salvării și ale gloriei în vederea acțiunilor cinste și a evitării celor necinstite, de a-i consola pe cei necăjiți, de a ridica monumente eterne faptelor și vorbelor bărbaților curajoși și înțelepți, infierînd totodată infamiile celor necinstiți. Din moment ce în om sălășluiesc atitea capacități importante bine cunoscute celor care vor să se cunoască pe ei înșiși, părintele acestor capacități este înțelepciunea,
63 — ATTICUS : Iar tu ai glorificat-o cu demnitate și relevanță. Dar cu ce scop ? — MARCUS : În

primul rind, Pomponius, în vederea celor pe care avem de gînd să le dezbatem acum într-un chip foarte elevat. Și pentru ca maniera de discuție să fie elevată, trebuie să fie elevată și sursa ei. În al doilea rind o fac cu plăcere și, după cum sper, justificat, fiindcă dorința mea de înțelepciune, căci datorită înțelepciunii am ajuns ce sint, oricum aș fi, mă împiedică s-o trec cu vederea. — ATTICUS: Procedezi într-adevăr corect, în spiritul echității și al pietății, așa cum se cuvine în cadrul discuției noastre, precum ai spus și tu.

CARTEA A DOUA

ATTICUS: Fiindcă ne-am plimbat destul și trebuie să abordezi un subiect nou, n-ai vrea oare să ne mutăm într-alt loc, anume pe insula de pe Fibrenus — mi se pare că acesta-i numele celui alt rîu —, ca să ne concentrăm asupra restului discuției odihnindu-ne ? — MARCUS: Cum să nu? De obicei mă simt foarte bine acolo și cînd reflectez asupra unei chestiuni și cînd seriu sau citește ceva. — ATTICUS: Eu unul, deși vin pentru prima oară aici, nu mă mai pot sătura și disprețuiesc mărețele vile, podelele de marmură și acoperișurile căptușite cu tăblii. Cît privește conductele artificiale din grădini, Niluri și Euripuri cum sint numite ele, cine n-ar rîde de ele la vederea acestui rîu ? Iată cum, după cum vorbeai cu puțină vreme înainte despre lege și drept și raportai totul la natură, vedem că odihna și desfătarea noastră sufletească depind și ele întru totul de natură. De aceea mă miram — căci mă gîndeam că pe aici nu există nimic în afară de stînci și munți așa cum mă făceau să cred versurile, tale — mă miram totuși că locul acesta te încîntă atît de mult. Acum, dimpotrivă, mă mir că poți sta altundeva atunci cînd părăsești Roma. — MARCUS: Cînd îmi este îngă-

duit să lipsesc mai multe zile, mai ales în această parte a anului, caut aici plăcere și sănătate. Dar rareori am o asemenea ocazie. Dar altul este motivul bucuriei pe care mi-o prilejuiește șederea de aici și n-are nici o legătură cu tine, Titus. — ATTICUS : Care anume ? — MARCUS : Dacă este să spun adevărul, faptul că aceasta este adevărata mea patrie și cea a fratelui meu. Ne-am născut aici dintr-o familie foarte veche, aici avem sanctuarele, neamul, rămășițele strămoșilor noștri. Ce să mai spun ? Vezi această vilă în starea ei de acum, mai elegantă datorită străduinței tatălui nostru, care și-a petrecut aici aproape întreaga viață fiindcă avea o sănătate precară și s-a consacrat literelor. Să știți că eu m-am născut chiar aici, pe vremea bunicului meu, când vila era, după vechiul obicei, mică, ca vila lui Curius din ținutul sabinilor. Iată de ce am un sentiment pe care nu-l pot defini, ascuns în sufletul și simțurile mele. Poate de aceea mă simt atât de bine aici, dacă este adevărat că înțeleptul Ulisse a refuzat nemurirea pentru a revedea Ithaca, după cum se scrie ⁴⁴. —

2
4
ATTICUS : Personal cred că ai un motiv întemeiat când vii aici cu plăcere și îndrăgești acest loc. Ca să spun adevărul, am îndrăgit și eu vila și pământul pe care te-ai născut și pe care l-ai îndrăgit. Ne impresionează, nu știu cum, chiar locurile unde se află urmele celor pe care îi iubim și admirăm ⁴⁵. Într-adevăr, Atena mea dragă nu mă încântă atât prin monumentele ei mărețe și operele de artă desăvârșite ale celor vechi, cât prin memoria celor mai mari personalități. Contemplan locuințele lor, locurile de ședere, de discuție și mă interesează cu deosebire chiar mormintele lor. — MARCUS : Mă bucur și eu că ți-am arătat leagănul meu, ca să spun așa.

5
— ATTICUS : Și eu mă bucur mult. Totuși ce-ai vrut să spui cu puțină vreme în urmă, când ziceai că acest loc — după câte am înțeles te refereai la Arpinum — este adevărata voastră patrie ? Aveți oare două patrii sau numai una comună ? Înseamnă că patria înțeleptului Cato nu era Roma, ci Tuscu-

lum. — **MARCUS** : Pe Hercules, eu cred că atît el, cît și toți locuitorii municipiilor, au două patrii, una prin naștere, alta prin cetățenie : ca și vestitul Cato, care, deși născut la Tusculum, a fost adoptat de comunitatea cetățenilor romani. Astfel chiar dacă era prin naștere tusculan, iar prin cetățenie roman, a avut o patrie din punct de vedere local, alta din punct de vedere juridic ; după cum iubiții tăi attici aparțineau deopotrivă comunității lor restrinse și Atticii înainte ca Theseus să le ordone să-și părăsească ogoarele și să se adune în ceea ce se numește Oraș, tot astfel spunem și noi că patria este locul nostru natal și aceea care ne-a adoptat. Dar trebuie s-o iubim mai mult pe aceea care a conferit întregii comunități de cetățeni numele de stat, aceea pentru care trebuie să murim, căreia trebuie să ne dăruim cu totul și să-i oferim toate speranțele noastre și să ne consacram ei. Însă patria care ne-a născut nu este mai puțin dulce decît cea care ne-a adoptat. De aceea nu-mi voi renega niciodată patria de aici, oricît ar fi cealaltă de mare, căci aceasta face parte din ea. . . . are două patrii, dar consideră că ele formează una singură.

ATTICUS : Deci prietenul nostru **Magnus** a evocat pe drept cuvînt, în procesul în care a pledat cu tine în favoarea lui **Ampius**, recunoștința datorată de statul nostru acestui municipiu, fiindcă aici s-au născut doi dintre salvatorii săi. Prin urmare trebuie să recunosc că patria ta este chiar cea care te-a născut.

QUINTUS : Dar iată-ne ajunși pe insulă. Într-adevăr nu poate exista loc mai plăcut. Ea spintecă riul Fibrenus ca un cioc de corabie, îl împarte în două părți egale, îi scaldă malurile și curgînd iute pe cele două brațe se unește iute într-unul singur și imbrățișează un teritoriu de dimensiunile unei palestre mijlocii. Apoi, ca și cum n-ar fi avut altă însărcinare și îndatorire decît să ne ofere un loc de discuție, se varsă năvalnic în Liris și, ca și cum ar fi intrat

3
6

- intr-o familie de patricieni ⁴⁶, își pierde numele său mai obscur și răcește mai mult Liris-ul. Eu unul n-am pomenit riu mai rece, deși am văzut multe;
- 7 abia îmi pot înmuia piciorul în apa lui, ca Socrate din *Phaedrus*-ul lui Platon ⁴⁷. — MARCUS: Așa este. Dar îmi închipui că Thyamis-ul tău din Epir, pomenit adesea de Quintus, nu te desfată mai puțin decît Fibrenus-ul. — QUINTUS: Ai dreptate. Dar bagă de seamă, nu cumva să spui că există ceva mai frumos decît Amalthium-ul cu platanii săi, atît de drag prietenului nostru Atticus. Dar dacă vrei, să ne așezăm aici la umbră și să revenim la tema inițială a discuției. — MARCUS: Îndemnul tău este foarte binevenit — eu speram că am scăpat — și îmi dau seama că n-am voie să-ți rămin dator cu nimic. — QUINTUS: Deci începe, noi îți acordăm ziua întregă. — MARCUS: „*Muzele-ncep de la Zeus...*” ⁴⁸, după cum îmi încep „Arateele”. — QUINTUS: Ce vrei să spui? — MARCUS: Și noi tot cu Zeus trebuie să-ncepem și cu ceilalți zei nemuritori. — QUINTUS: Foarte bine, dragul meu frate, așa trebuie să facem.
- 8
- 4 MARCUS: Să cercetăm deci din nou, înainte de a aborda fiecare lege în parte, forța și natura legii, ca nu cumva să comitem vreo greșală de terminologie, din moment ce trebuie să raportăm totul la ea, și să ignorăm principiul potrivit căruia urmează să definim dreptul. — QUINTUS: Foarte bine, pe Hercules aceasta este calea dreaptă a expunerii. — MARCUS: Deci, după cite înțeleg eu și după opinia celor mai înțelepți oameni, legea n-a fost nici născocită de mințile oamenilor, nici nu este rezultatul vreunei hotăriri a popoarelor, ci ceva etern, o călăuză a întregii lumi, care poruncește și interzice în chip înțeles. Astfel, după spusele lor, și legea originară și cea din urmă este spiritul divin, care fie constrînge, fie interzice în chip universal potrivit înțelepciunii. De aceea legea dată de zei neamului omenesc a fost glorificată pe drept cuvînt, căci înțelepciunea și spiritul sînt apte să poruncească și să interzică

— QUINTUS : Ai mai vorbit de câteva ori, tangențial, despre acest subiect. Dar înainte de a te referi la legile popoarelor, explică-ne, dacă este necesar, esența legii cerești, ca să nu fim înghițiți de valul obișnuinței și să nu ne lăsăm antrenati de o discuție banală. — MARCUS : Ai dreptate. Am învățat din copilărie, Quintus, să numim legi frazele care încep cu formula „dacă este convocat în justiție” sau cu altele de acest fel. Dar trebuie să înțelegem că în realitate această formulă, precum și alte ordine și interdicții enunțate de popoare au capacitatea de a îndemna la fapte drepte și de a îndepărta de la păcate ; această capacitate nu este numai mai veche decât existența popoarelor și a statelor, ci este de o vîrstă cu zeul care supraveghează și îndrumă cerul și pămînturile. Căci spiritul divin nu poate exista în afara rațiunii, iar rațiunea divină are capacitatea, prin forța împrejurărilor proprie ei, de a hotări ce este drept și nedrept. Fiindcă nu există ordin scris că cineva trebuie să reziste singur pe un pod contra tuturor armatelor dușmane și să poruncească să fie tăiat podul în spatele său, nu vom considera defel că vestitul Cocles a săvîrșit o faptă atît de însemnată în virtutea unei legi și a unui ordin ; de aceea, chiar dacă n-a existat pe timpul domniei lui L. Tarquinius o lege relativă la adulter, nu înseamnă că Sex. Tarquinius n-a pingărit-o pe Lucretia, fiica lui Tricipitinus, împotriva unei legi eterne. Căci exista o rațiune naturală care îndemna spre fapte drepte și abătea de la delictе și n-a început să devină lege în momentul consemnării ei în scris, ci chiar de la apariția ei. Ea a apărut odată cu spiritul divin. De aceea legea adevărată și originară, capabilă să poruncească și să interzică, este rațiunea dreaptă a supremului Iupiter. 9 10

QUINTUS : Sînt de acord cu tine, dragă frate ; ceea ce este drept și adevărat este *totodată etern* și nu apare sau dispăre odată cu literele care le consemnează în scris. — MARCUS : După cum spiritul 5 11

divin este legea supremă, tot astfel el există și în mintea înțeleptului atunci când rațiunea s-a desăvârșit în om. Dar diversele hotăriri formulate de către popoare în funcție de circumstanțe au primit numele de legi mai degrabă printr-o favoare decît printr-un merit real. Unii filosofi consideră că orice lege în adevăratul înțeles al cuvîntului merită să fie prețuită în următoarele condiții: să fie clar că legile respective au fost promulgate în vederea bunăstării cetățenilor, pentru a le asigura o viață liniștită și fericită, că cei care au sancționat pentru prima oară asemenea hotăriri au dovedit popoarelor că acestea vor fi formulate și adoptate pentru ca acceptarea și formularea lor să prilejuiască o viață cinstită; prin urmare numai ceea ce a fost formulat și sancționat în acest spirit trebuie să poarte numele de lege. De aici se poate observa că cei care au stabilit hotăriri periculoase și nedrepte pentru popoare au promulgat orice vreți, numai legi nu, de vreme ce nu și-au respectat promisiunile și declarațiile. Astfel chiar din interpretarea termenului de lege trebuie să reiasă limpede sensul său, anume alegerea a ceea ce este

12 drept și adevărat. Deci te întreb eu, Quintus, după obiceiul altora: ⁴⁹ trebuie considerat drept lucru bun ceea ce este absolut indispensabil statului? — QUINTUS: Printre cele mai mari bunuri, firește. — MARCUS: Dar în privința statului lipsit de legi, putem oare spune că de fapt el nu există din acest motiv chiar? — QUINTUS: Nici nu se poate spune altceva. — MARCUS: Deci legea trebuie considerată ca unul din cele mai mari bunuri.

13 — QUINTUS: Sint întru totul de acord. — MARCUS: Cum așa, din moment ce popoarele iau multe hotăriri periculoase și aducătoare de nenorociri, care n-au nici o legătură cu legea, precum și unele decizii rezultate din înțelegerea unor tâlhari? Căci nici prescripțiile medicale nu-și merită numele dacă niște neștiutori sau neexperimentați au prescriis indicații aducătoare de moarte în locul celor potrivite, deci nici o decizie periculoasă nu poate fi numită lege din

punctul de vedere al unui popor, oricum ar fi ea, chiar dacă poporul a acceptat-o. Așadar legea este ceea ce face deosebirea între dreptate și nedreptate, formulată în conformitate cu natura universală, principiu vechi și originar, spre care tind legile oamenilor prin pedepsirea necinstițiilor și ocrotirea celor buni.

QUINTUS: Înțeleg bine și nu cred că există vreun alt fel de lege, că nimic altceva nu trebuie considerat și numit ca atare. — MARCUS: Deci tu nu consideri legile lui Titius, nici pe cele ale lui Apuleius demne de acest nume. — QUINTUS: În ceea ce mă privește nici pe cele ale lui Livius. — MARCUS: Și pe bună dreptate, mai ales că au fost abolite într-o clipă de către Senat printr-o mențiune scurtă de un rînd. Dar legea definită de mine nu poate fi anulată, nici abrogată. — QUINTUS: Deci vei propune numai legi care nu vor fi abrogate niciodată. — MARCUS: Sigur, numai să le acceptați și voi. Dar așa cum a procedat Platon, cel mai învățat și cel mai important dintre toți filosofii, primul autor al unui tratat despre stat și al unuia despre legi, cred că trebuie să procedez și eu, anume să elogiez legea înainte de a-i dezvălui conținutul. Îmi dau seama că și Zaleucus și Charondas au făcut la fel cînd au redactat legile pentru cetățile lor, nu de dragul studiului și al plăcerii în sine, ci în interesul statului. Imitîndu-i, Platon a considerat că și puterea de convingere, nu numai constrîngerea prin forță și amenințare, este caracteristică legii⁵⁰. — QUINTUS: Cum așa, din moment ce Timaeus consideră că Zaleucus n-a existat niciodată? — MARCUS: Și totuși o afirmă Teofrast, care nu este mai prejos, după părerea mea, ca autor — mulți îl consideră mai bun —, iar cetățenii săi, clienții mei, Locri, îl pomenesc. Dar n-are importanță dacă a existat sau nu: este vorba despre o tradiție, iar noi o discutăm.

Așadar cetățenii înșiși trebuie să fie dintru început convinși că zeii sînt stăpînitorii și îndrumătorii universului, că toate evenimentele sînt rezultatul delibe-

- rării și hotărării lor, că tot ei sînt binefăcătorii cei mai mari ai neamului omenesc, că știu ce fel de om este fiecare, ce face, cu ce greșește, cu ce gînduri și cită pietate își îndeplinește îndatoririle religioase, că
- 16 au o evidență exactă a celor pioși și nepioși. Dacă mințile oamenilor vor fi stăpînite de asemenea gînduri, ele nu se vor îndepărta niciodată de la cugetul util și conform adevărului. Ce poate fi mai adevărat decît faptul că nimeni nu trebuie să fie atît de exagerat și de nechibzuit, încît să considere că rațiunea și inteligența există în persoana sa, dar nu în cer și în lume ? Sau că ceea ce abia poate fi *perceput* de suprema rațiune a minții se poate mișca *fără* rațiune ? Dacă cineva este nerecunoscător cînd vede sistemul stelar, succesiunea zilelor și a nopților, schimbarea lunilor și în fine tot ceea ce ne este de folos pe lume, cum poate fi el socotit om ? Și din moment ce ceea ce posedă rațiune este mai presus decît ceea ce este lipsit de rațiune și fiindcă este o nelegiuire să afirmi că există ceva mai presus de natură, trebuie să admitem că rațiunea există în natură. Cine ar putea nega utilitatea acestei idei dacă îi sînt cunoscute forța universală a jurămîntului, funcția salutară a religiei în încheierea tratatelor, numărul mare al celor care au renunțat la crimă de teamă față de pedeapsa divină, dacă știe cît de sacră este legătura dintre oameni în cazul că zii nemuritori sînt asociați la ea fie ca judecători, fie ca martori ? Iată deci
- 17 preambulul legii mele; și Platon utilizează acest termen ⁵¹. QUINTUS: Înțeleg, dragă frate și mă bucur că te preocupă alte chestiuni decît pe el. Căci nu există nimic mai deosebit față de opiniile sale decît ceea ce ai spus înainte, ba chiar introducerea privitoare la zii. Mi se pare că imitația ta se limitează la un singur aspect, anume la maniera de expunere. — MARCUS: Poate că aceasta îmi este intenția: dar cine poate sau va putea vreodată să-l imite? Este foarte ușor să transpun în latină textele sale și aș face-o, dacă n-aș vrea să rămîn eu însumi. Care

mi-ar fi meritul dacă aş transpune în latină, aproape cu aceleaşi cuvinte, ideile lui? — **QUINTUS**: Sînt întru totul de acord cu tine. Într-adevăr, chiar după afirmaţia ta, prefer să-ţi păstrezi identitatea. — **MARCUS**: Voi vorbi, pe cit voi fi în stare, şi fiindcă nici subiectul, nici maniera de discuţie nu sînt deloc obişnuite, voi utiliza în expunerea mea despre legi o terminologie juridică. — **QUINTUS**: Cum aşa? — **MARCUS**: Există o terminologie proprie legilor, Quintus, nu atît de veche ca în bătrînele Douăsprezece Tabule şi legile sacre; totuşi pentru a avea o autoritate mai mare, limba lor este mai arhaică decît limba noastră obişnuită. Voi respecta spiritul şi concizia ei pe cit va fi posibil, dar nu voi prezenta seria exhaustivă a legilor, căci ar fi nesfîrşită, ci numai legile şi sentinţele fundamentale. — **QUINTUS**: Aşa şi trebuie. Deci te ascultăm.

18

MARCUS: „Să mergi în faţa zeilor cu sufletul curat. Să fii pios, să renunţi la fast. Cine va face altfel va suferi răzbunarea zeilor.”

8

19

„Nimeni să nu aibă zei proprii, nici zei noi, nici străini, ci numai pe cei recunoscuţi oficial; să fie practicate în particular cultele transmise prin obicei de către strămoşi.”

„Să existe temple în oraşe. Să existe crînguri sacre şi sanctuare ale Larilor pe cîmpuri.”

„Să fie păstrate obiceiurile rituale ale familiei şi ale strămoşilor.”

„Să fie cultivaţi ca zei şi cei consideraţi dintotdeauna locuitori ai cerului şi cei cărora meritele lor le-au conferit un loc în cer, adică Hercules, Liber, Aesculapius, Castor, Pollux, Quirinus, precum şi calităţile care asigură omului drumul spre cer, adică Inteligenţa, Virtutea, Pietatea, Buna-Credinţă, să existe temple dedicate lor, iar viciilor să nu li se consacre ceremonii religioase.”

„Să nu existe litigii în zilele de sărbătoare, sărbătorile să fie celebrate după săvîrşirea muncii alături de sclavi şi să aibă loc la intervale periodice, consemnate în scris, în fiecare an”⁵².

20 „Preoții să facă libații publice cu anumite fructe ale pământului și ale pomilor cu ocazia anumitor sacrificii, în anumite zile și totodată să pregătească o cantitate mare de lapte și animale tinere. Ca să nu fie neglijat acest lucru, preoții să stabilească în acest scop cursul anului și să fixeze dinainte ce victime se cuvin și sint plăcute fiecărui zeu”⁵³.

„Să existe preoți diferiți pentru diferiți zei, pontifi pentru toți zeii, flamini pentru fiecare zeu în parte, iar fecioarele vestale să păzească la Roma flacăra eternă a altarului public.”

21 „Pentru ca toate acestea să se săvârșească în particular și în public după obicei și datină, neștiutorii să fie inițiați de preoții oficiali. Să existe trei categorii de preoți: unii însăreinați cu ceremoniile și sacrificiile, alții cu interpretarea spuselor neînțelese ale ghicitorilor și ale profeților, dacă acestea au fost recunoscute de Senat și de popor. Dar interpreții lui Iupiter Optimus Maximus, augurii oficiali, să aibă în vedere semnele și zborul păsărilor, să păzească învățătura, iar sacerdoții să binecuvinteze viile și pășunile și bunăstarea poporului, să ia auspiciile pentru cei care au responsabilitatea unui război sau a unei acțiuni publice, iar aceștia să li se supună. Să abată minia zeilor, să țină seama de voința lor, să se aplece la locul potrivit, în funcție de împărțirea cerului, pentru a potoli fulgerele cerului⁵⁴, să mențină în libertate și binecuvintare orașul, ogoarele și templele. Toate cele declarate de augur ca nedrepte, nelegiuite, vicioase, aducătoare de nenorocire, să fie considerate nule și neavenite, iar cine nu va ține seama de aceasta să fie condamnat la moarte.”

9 „Fetialii să fie judecătorii tratatelor privitoare la pace și la război, al armistițiilor valabile și să le aducă la cunoștință. Ei să hotărască în privința războiului.”

„Dacă poruncește Senatul, semnele miraculoase și monștrii să fie aduși în fața haruspicilor etrusci și Etruria să-i inițieze pe fruntașii romani în învățătura ei. La porunca lor să fie aduse sacrificii zeilor și tot ei să purifice fulgerele și locurile lovite de ele.”

„Să nu existe sacrificii prestate de femei în timpul nopții, cu excepția celor prestate după obicei în favoarea poporului. Să nu inițieze pe nimeni decît după ritualul grecesc al Cererei”⁵⁵.

„Un sacrilegiu de neispășit să fie considerat un act nepios ; dacă va putea fi ispășit, s-o facă sacerdoții oficiali”⁵⁶.

„Să tempereze veselia poporului în timpul jocurilor publice, fie că este vorba de curse de care și lupte corporale, fie de cîntece vocale sau de instrumente de coarde sau suflat și s-o alăture cinstirii datorate zeilor.”

„Să cultive cele mai bune obiceiuri strămoșești.”

„Nimeni să nu pretindă bani, cu excepția servitorilor mamei din Ida, iar aceștia numai în anume zile”⁵⁷

„Cine va fura sau va sustrage un obiect de cult sau unul încredințat unui sanctuar să fie considerat paricid.”

„Pedeapsa divină pentru sperjur este moartea, cea omenească dezonoarea.”

„Pontifii să sancționeze incestul cu pedeapsa capitală”⁵⁸.

„Nepiosul să nu îndrăznească să potolească minia zeilor cu daruri.”

„Făgăduielile să fie împlinite întocmai”⁵⁹.

„Încălcarea dreptului să fie pedepsită.”

„Nimeni să nu binecuvinteze un ogor”⁶⁰.

„Binecuvîntarea aurului, argintului și a fildeșului să fie măsurată”⁶¹.

„Să existe meru obiecte de cult particulare”⁶².

„Drepturile zeilor Mani să fie sacre. Oamenii buni decedați să fie considerați zei. Să fie diminuate cheltuielile și limitat doliul dedicat lor.”

ATTICUS : Ai formulat o lege atotcuprinzătoare și totuși cît de concis ai fost ! Dar după părerea mea nu este o deosebire mare între acest sistem de practici religioase pe de o parte și legile lui Numa⁶³ și obiceiurile noastre pe de alta.” — MARCUS : Dar din moment ce Africanus pare a fi convingător cînd

22

10

23

afirmă în cărțile despre stat că dintre toate formele de guvernămint cea mai bună a fost vechea noastră constituție ⁶¹, ești oare de acord că nu este necesară promulgarea unor legi potrivite celui mai bun stat ?

— ATTICUS : Dimpotrivă, le consider necesare. —

MARCUS : Deci așteptați-vă la legi susceptibile să conserve constituția cea mai bună, iar dacă voi propune întimplător legi care n-au fost consemnate niciodată în constituția noastră, ele au existat totuși în obiceiurile strămoșilor noștri și aveau atunci valoarea de lege. — ATTICUS : Deci dacă vrei, pledează în favoarea acestei legi, ca să pot spune : „Așa cum propui” ⁶⁵. — MARCUS : Așa vei spune, Atticus ? N-ai de gînd să spui altceva ? — ATTICUS : În privința chestiunilor importante sigur nu, în privința celor minore îți voi face anumite concesii, dacă vrei. — QUINTUS : Sint de aceeași părere. — MARCUS : Băgați de seamă să nu vorbească prea mult ! — ATTICUS : Măcar de ar fi așa ! Ce altceva mai bun am avea de făcut ?

MARCUS : Legea poruncește să mergi cu sufletul curat în fața zeilor, iar în suflet sălășluiește, vezi bine, totul, ceea ce nu înscamnă că trebuie neglijată curățenia corpului. Trebuie să înțelegem bine că dacă sufletul este superior corpului și trebuie să ținem seamă de curățenia corpului, cu atît mai mult trebuie să ne îngrijim de curățenia sufletului. Putem înlătura murdăria corpului prin îmbăiere în cîteva zile numai, murdăria sufletului nu poate dispărea prin trecerea timpului, nici nu poate fi spălată de vreun rău. Faptul că legea poruncește să fii pios și să renunți la lux dovedește că cinstea este plăcută zeilor și că risipa trebuie evitată. Dacă vrem să nu existe nici o deosebire, din punct de vedere uman, între săraci și bogați, de ce să le refuzăm săracilor accesul la zei introducînd luxul în cult ? Mai ales că zeului însuși nu i-ar fi nimic mai neplăcut decît inegalitatea în posibilitatea oamenilor de a-l îmbuna și cultiva. Dar religia pare a fi întărită prin teama față de pedeapsa iminentă, dat fiind că nu un judecător. ci

zeul însuși este instituit ca răzbunător. Cultul zeilor particulari, noi sau străini și riturile necunoscute preoților noștri produc confuzie în practicile religioase. Căci se cuvine să-i cultivi pe zeii acceptați ca atare de strămoși, numai dacă strămoșii s-au conformat ei înșiși acestei legi. 26

Templele trebuie așezate în orașe, după părerea mea și nu sint de acord cu magii perși, care l-au instigat, se spune, pe Xerxes să ordone incendierea templelor grecești sub motiv că pereții templelor îi închid de fapt pe zei, iar acestora trebuie să le fie accesibil totul, fiindcă templul și casa lor este întreaga lume⁶⁶. Mai bine au procedat grecii și strămoșii noștri, care au ținut ca zeii să locuiască în același oraș cu noi în vederea intensificării sentimentului de pietate. Această părere dovedește un sentiment religios util cetății, dacă este adevărat ce spune prea învățatul Pitagora, anume că pietatea și sentimentul religios sint cu atît mai puternice în sufletele noastre cu cît ne dedicăm mai mult practicilor religioase, sau dacă este adevărată opinia lui Thales, cel mai înțelept dintre cei șapte, potrivit căreia oamenii trebuie să considere tot ceea ce văd plin de prezența zeilor; în cazul acesta toți oamenii ar fi curați închipuindu-și că se află în cele mai divine temple. Căci, după părerea oamenilor, nu numai mintea, ci și ochii pot percepe înfățișarea zeilor. Cringurile de pe ogoare își explică prezența în același fel; nu trebuie neglijată nici religia Larilor, transmisă de strămoșii noștri pentru a fi practică atît de stăpîni cît și de selavi în preajma domeniului și a casei. 27

Apărarea obiceiurilor familiei și ale strămoșilor înseamnă să ocrotești religia oarecum în forma în care au transmis-o zeii, deoarece accia care au trăit în vremurile de demult erau mai aproape în timp de zei.

Faptul că religia ne poruncește să-i cultivăm pe oamenii divinizați, ca Hercules și alții, dovedește că sufletele sint nemuritoare, dar că sufletele oamenilor curajoși sint divine. Este într-adevăr foarte

28 imbucurător că au fost divinizate trăsăturile ome-
nești, ca Inteligența, Pietatea, Virtutea, Buna-Cre-
dință, cărora li s-a dedicat câte un templu la Roma,
pentru ca cei înzestrați cu aceste calități — și toți
cei buni sînt astfel înzestrați — să considere că înșiși
zeii locuiesc în sufletele lor. Dar a fost o greșeală
faptul că atenienii au dedicat, la îndemnul lui
Epimenides Cretanul, un templu Nelegiurii și Neruși-
nării, după ispășirea crimei lui Cylonius; Grecia a
luat o hotărîre importantă și îndrăzneată cînd a
așezat statui de Cupidoni și Amori în gimnazii. Căci
se cuvine să fie divinizate virtuțile, dar nu viciile.
Trebuie condamnat și vechiul altar al Febrei de pe
Palatin și cel al Fortunei cea Rea de pe Esquilinus
și toate de felul acesta. Dacă este să născocim nume,
mai bine să spunem Vicapota de la ideea de a învinge
și de a fi stăpîn pe situația, Stata de la ideea de a
ține piept sau epitetele lui Iupiter cel Ferm și Nein-
vinsul sau numele virtuților demne de a fi dobîndite,
Salvarea, Onoarea, Ajutorul, Victoria; în dorința de
a dobîndi bunele virtuți sufletul se înalță; chiar
Speranța a fost divinizată pe drept cuvînt de Cala-
tinus. Fie divinizată chiar Fortuna, chiar Fortuna
Acestei Zile — ceea ce este valabil pentru orice
zi — sau Fortuna cea Grijulie pentru a ne bucura
de ajutorul ei sau Întîmplarea, în vederea situațiilor
nesigure sau Primigenia, fiindcă ea ne însoțește chiar
de la nașterea noastră.

12 Instituirea zilelor de odihnă și de sărbătoare pri-
29 lejuiește o întrerupere în judecarea proceselor și a
litigiilor dintre oamenii liberi și în munca și eforturile
selavilor; anul trebuie împărțit astfel încît aceste
zile să coincidă cu sfîrșitul muncilor agricole. Pentru
ca produsele agricole și vitele tinere destinate sacri-
ficiilor să fie pregătite la timpul potrivit după lege,
trebuie respectată cu strictețe regula intercalării
zilelor, instituită cu competență de Numa și căzută
în desuetudine prin neglijența pontifilor. Regulile
stabilite de pontifi și haruspicii nu trebuie modificate
deloc, adică în privința animalelor care trebuie sacri-

ificate fiecărui zeu în parte, anume căruia urmează să-i fie sacrificate animalele mari, căruia animalele de lapte, căruia masculi, căruia femele. Mai mulți sacerdoți pentru toți zeii, anume preoți pentru anume divinități, au posibilitatea de a da soluții atât în problemele juridice, cât și în privința obligațiilor religioase. De vreme ce Vesta are în grijă vatra statului, ca să spun așa, îndatorire evidențiată de numele ei grecesc — noi am păstrat numele ei în forma sa grecească aproape, fără a-l fi tradus — ⁶⁷, cultul ei trebuie prestat de șase fecioare, pentru ca paza focului să fie mai bine asigurată și ca totodată femeile să înțeleagă că natura feminină este compatibilă cu orice fel de castitate.”

Ceea ce urmează privește nu numai religia, ci și existența statului, anume cultul particular nu trebuie prestat decît în prezența celor însărcinați cu cultul public. Este în interesul statului ca poporul să se supună deciziilor și autorității optimaților ⁶⁸. Prin sistemul de organizare al sacerdoților nu este neglijat nici un aspect al cultului legitim. Căci unii, anume aceia însărcinați cu cultul public, sînt desemnați pentru a cîștiga favoarea zeilor, alții pentru a interpreta prezicerile profeților; nu trebuie să se ia în considerare decît un număr limitat de profeții, pentru a evita un număr prea mare, iar cele acreditate trebuie cunoscute strict în interiorul colegiului. Înșă cel mai important și mai distins drept din stat este strîns legat de autoritatea augurilor, iar această părere a mea nu se datorează faptului că eu însumi sînt augur ⁶⁹, ci fiindcă este absolut necesar ca noi augurii să ne bucurăm de o asemenea reputație. Ce poate fi mai important în drept decît capacitatea de a dizolva adunările și consiliile convocate de cele mai mari autorități militare și politice, de a amîna și anula hotărîrile luate ? Ce poate fi mai important decît anularea unei acțiuni prin simplele vorbe ale unui augur: „pentru altă dată” ? Ce poate fi mai ilustru decît capacitatea de a determina demisia

consulilor ? Ce poate presupune o competență mai mare decât permisiunea sau interzicerea convocării adunării populare sau plebee ? Sau decât abolirea unei legi care n-a fost propusă în conformitate cu dreptul, ca aceea a lui Tatius, anulată printr-un decret al colegiului, sau acelea ale lui Livius, anulate prin hotărîrea consulului și augurului Philippus ? Nici în timp de pace, nici în război magistrații nu pot întreprinde nimic fără aprobarea augurilor ?

- 13 ATTICUS : Acum înțeleg și admit că auguratul
 32 este o funcție importantă. Dar în colegiul vostru are loc o controversă aprinsă între Marcellus și Appius, amîndoi auguri foarte competenți — am citit întîmplător cărțile lor — ; unul susține că auspiciile servesc interesele statului, iar celălalt consideră că învățătura voastră poate fi utilizată în divinație. Spune-mi ce crezi în această privință ? — MARCUS : Ce cred eu ? Eu cred că divinația, numită de greci *μαντικά*, exista ca știință și că acea parte a învățaturii noastre relativă la păsări și la celelalte semne este domeniul ei ⁷⁰. Dacă admitem existența zeilor și că lumea este condusă de rațiunea lor și că tot ei sînt sfetnicii neamului omenesc și ne pot indica viitorul prin semne, nu văd de ce n-aș considera divinația drept o știință ⁷¹. Principiile enunțate sînt juste și impun cu necesitate opinia noastră ⁷². Dar eu pot oferi foarte multe exemple din statul nostru, din toate regatele, de la toate popoarele și semințiile, care dovedesc adevărul din multe preziceri ale augurilor. Nici renumele lui Polydus, Melampodius, Mopsus, Amphiaras, Calchas, Helenos, n-ar fi fost atît de mare, iar atît de multe popoare n-ar fi putut menține auguratul, de exemplu phrygienii, lycaonii, cilicienii și mai ales pisizii, dacă trecerea timpului n-ar fi dovedit temeinicia prezicerilor. Într-adevăr, nici Romulus al nostru n-ar fi întemeiat Orașul după ce a consultat auspiciile ⁷³, nici reputația lui Attius Navius n-ar fi dăinuit atîta vreme, dacă toți aceștia n-ar fi făcut profeții minunate și adevărate. Învățătura și arta augurilor s-a pierdut de bună seamă prin trecerea
- 33

timpului și din cauza neglijării lor. De aceea nu sînt de acord nici cu Marcellus, care afirmă că această știință n-a fost cultivată niciodată în colegiul nostru, nici cu Appius, care consideră că ea există ca atare și acum. Mi se pare că pentru strămoșii noștri finalitatea divinației era dublă, anume urmărirea obținerea informațiilor privind situația statului sau adesea confirmarea unei hotăriri. — ATTICUS : Cred, pe 34
Hercules, că ai dreptate și sînt întru totul de acord în această privință. Dar treci acum la cealaltă.

MARCUS : Voi fi cit se poate de concis. Urmează să vorbesc despre legea războiului. Am sancționat prin lege necesitatea de a respecta cu strictețe dreptul și buna-credință în declararea, purtarea și încetarea războiului. De asemenea trebuie să existe interpreți oficiali ai acestui drept. Cred că m-am referit destul la practicile religioase ale haruspiciilor, la ispășire și intercesiuni în expunerea despre lege 74. 14

— ATTICUS : Sînt de acord, fiindcă toată această parte a expunerii se referă la religie. — MARCUS : Mă întreb însă foarte serios dacă vei fi de acord sau mă vei sili să-mi retractez cuvintele în următoarea chestiune, Titus. — ATTICUS : Despre ce este vorba ? — MARCUS : Despre sacrificiile nocturne practicate de femei 75. — ATTICUS : Sînt de acord cu interzicerea lor, mai ales că legea exceptează sacrificiul solemn și oficial. — MARCUS : Deci ce se va întîmpla cu Iacchus și cu Eumolpizii noștri și cu toate augustele noastre mistere, dacă interzicem sacrificiile nocturne ? Căci acum nu formulăm legi valabile numai pentru poporul roman, ci pentru toate popoarele bune și sănătoase. — ATTICUS : Sper că vei excepta misterele în care sîntem inițiați noi. — 35
MARCUS : Eu le exceptez. Căci pe cit a fost de importantă contribuția iubitei tale Atena în domeniul practicilor religioase distinse, pe atît se poate spune că cel mai bun lucru în această privință sînt misterele. Datorită lor ne-am ridicat la o viață omenească, ne-am civilizat și am ajuns să cunoaștem principiile de inițiere, căci în realitate acestea sînt principiile 36

vieții ; astfel am descoperit nu numai principiul vieții senine, ci și pe acela al morții însoțite de bună speranță. Însă în ceea ce privește dezacordul meu relativ la sacrificiile nocturne îi invoc pe autorii comici. Dacă această practică ar fi fost permisă la Roma, ce n-ar fi făcut oare cel care și-ar fi asociat pornirile libidinoase cu sacrificiul ⁷⁶, dat fiind că numai faptul de a fi privit din greșeală acea ceremonie era contrar religiei ? — **ATTICUS** : Propune tu legea aceasta la
 15
 37 Roma, numai nu abroga legile noastre. — **MARCUS** : Revin acum la problemele noastre. Trebuie să existe o mențiune strictă, anume că reputația femeilor, păzită de mulți ochi, să fie curată ca lumina zilei. Femeile urmează să fie inițiate în cultul Cererei, după obiceiul de la Roma. Severitatea strămoșilor noștri în această privință este pusă în lumină de vechea hotărîre a Senatului relativă la bacchanale, precum și de ancheta întreprinsă de consuli cu ajutorul armatei și de pedepsele administrate. Ca să nu părem noi mai severi decît alții, vă reamintesc că au fost suprimate în virtutea unei legi perpetue de către Diagondas din Teba toate ceremoniile nocturne în Grecia. Iar Aristofan, cel mai spiritual poet al vechii comedii, își bate joc de zeii noi și de ceremoniile nocturne dedicate cultului lor pînă într-atît, încît îi exclude pe Sabazius și pe alți zei considerați străini.

Sacerdotele oficial să elibereze de teamă neglijența ispășită cu chibzuință, dar îl va condamna pe cel care îndrăznește să accepte riturile profane și va considera fapta acestuia drept nepioasă.

38 Fiindcă jocurile publice se împart în două categorii (cele din teatru și cele din cire), locul întrecerilor corporale (cursa atletică, pugilatul) și al curselor de cai să fie cirelul ; teatrul urmează să fie destinat cîntecului vocal, instrumentelor de coarde și de suflat, numai să se respecte prevederile legilor în această privință. Eu sînt de acord cu Platon, care consideră

că nimie nu influențează mai ușor sufletele tinere și sensibile decât varietatea sunetelor muzicale ⁷⁷. Abia poate fi exprimată în cuvinte forța lor, fie în bine, fie în rău. Sunetele îi exercită pe molateci și îi temperază pe exaltați, pe de altă parte destind și încordează sufletele. Multe cetăți din Grecia au fost interesate să-și păstreze vechile moduri muzicale; cind moravurile acestor cetăți au decăzut și au slăbit, cetățile s-au transformat odată cu cîntecele. Fie că s-au alterat, după părerea unora, din cauza farmecului seducător al muzicii, fie că moravurile severe au decăzut din cauza altor vicii, oricum schimbarea produsă în urechile și în spiritele oamenilor au provocat o modificare în domeniul muzicii. De aceea cel mai înțelept om din toată Grecia se teme mult de decăderea muzicii. După părerea lui este imposibilă modificarea legilor muzicale fără schimbarea concomitentă a legilor statale ⁷⁸. Dar faptul nu trebuie să constituie un motiv de teamă prea mare, fără a fi totuși disprețuit cu totul. Îmi dau seama de aceasta cind văd că în aceleași teatre, care erau dominate odinioară de severitatea senină a cîntecelor lui Livius și ale lui Naevius, actorii trebuie să-și chinuie gîtlejurile și să-și dea ochii peste cap pentru a avea succes. Odinioară, în vechea Grecia erau pedepsite asemenea manifestări și se știa cu mult înainte cum se strecoară pe nesimțite corupția în sufletele cetățenilor prin mijlocirea înclinațiilor rele și a învățaturii rele; consecința era distrugerea totală a statelor. Dovadă că vestita și severa Lacedemonie a poruncit să fie tăiate de pe cithara lui Timotheus toate coardele care depășeau numărul de șapte.

Legea mai prevede cultivarea celor mai bune obiceiuri strămoșești. Cînd atenienii l-au consultat pe Apollo Pythicul cu privire la practicile religioase care urmau să fie menținute, oracolul a răspuns: „păstrați-le pe cele consfințite de obiceiul strămoșesc” ⁷⁹. După ce au replicat că obiceiul strămoșesc s-a schimbat adesea și s-au informat asupra obiceiului care trebuie urmat din cele multe existente, el arăs-

puns : „păstrați-l pe cel mai bun”. Într-adevăr așa este, trebuie considerat drept cel mai vechi și cel mai apropiat de divinitate obiceiul care este cel mai bun.

Am suprimat chetele, cu excepția celei dedicate, timp de câteva zile doar, Mamei de pe Ida. Căci chetele umplu sufletele cu superstiții și sărăcesc casa.

41 Este pedepsit nu numai sacrilegiul care a furat un obiect de cult, ci și cel care a furat un obiect încredințat unui sanctuar, fapt care se întâmplă și acum în multe temple. Se spune că și Alexandru, pe când se afla în Cilicia, a depus o mare sumă de bani în templul din Soloi, iar Clisthenes, distinsul cetățean atenian, temindu-se de soarta averii sale, a încredințat zestrea fiicelor sale Iunonei din Samos. Nu am nimic de spus acum despre sperjur și incest.

Nepioșii să nu îndrăznească să-i imblinzească pe zei cu daruri, să-l asculte pe Platon, care nu îngăduie nici o îndoială cu privire la starea de spirit a zeilor în acest caz, dacă nici măcar un om bun nu acceptă vreun dar din partea unuia necinstit ⁶⁰.

În lege este menționată destul de clar grija cu care trebuie împlinite promisiunile făcute zeilor. O asemenea promisiune este un tratat prin care contractăm o obligație față de zeu. Nu există iertare legitimă în cazul pîngăririi religiei. Ce rost au acum exemplele de criminali oferite din plin de tragedii ? Mă voi referi mai degrabă la evenimentele de sub ochii noștri. Deși mă tem că evocarea lor depășește condiția unui om, totuși, fiindcă vorbește cu voi, nu voi avea nici o reticență. Aș dori ca spusele mele să fie mai degrabă plăcute zeilor nemuritori și să nu-i supere.

17 În timpul exilului meu, cîțiva cetățeni nelegiuiți
42 au pîngărit toate normele dreptului religios, i-au jignit pe Larii mei familiari ⁶¹, au ridicat templul Licenței în sălașul lor, iar păzitorul legilor religioase a fost gonit din templu ; amintiți-vă acum repede — nimic nu ne obligă să menționăm vreun nume — care a fost deznodămîntul : eu, care nu le-am îngăduit cetățenilor nepioși s-o pîngărească pe paznica

oraşului, deşi îmi fusese jefuită şi pierdusem întreaga avere, şi am transportat-o în casa tatălui meu, am fost numit de Senat, de Italia şi de toate popoarele salvator al patriei⁸². Ce eveniment mai strălucit poate trăi un om? Cei care au călcat atunci în picioare şi au pingărit religia au fugit, unii care încotro şi trăiesc acum în diverse locuri; dar aceia dintre ei care au fost instigatorii nelegiuirilor şi s-au arătat mai nepioşi decît ceilalţi nu numai că şi-au pierdut viaţa... , i-a chinuit conştiinţa şi s-au dezonorat, dar n-au avut parte de mormînt şi de ultimele cinstiri⁸³. — **QUINTUS**: Recunosc, dragă frate, că aşa a fost şi le aduc zeilor cuvenitele mulţumiri. Dar vedem că adesea deznodămîntul este altul. — **MARCUS**: Nu, fiindcă nu cunoaştem bine pedeapsa divină, Quintus, ci ne lăsăm atraşi de opinia greşită a mulţimii fără a vedea adevărul. Noi cîntărim nenorocirile oamenilor în raport cu moartea, durerea trupească, jalea sufletească sau eşecul în justiţie şi mărturisesc că aceste nenorociri i-au lovit şi pe mulţi oameni cinstiţi. Pedeapsa unei crime este tristă şi, pe lângă consecinţele ei, constituie prin ea însăşi cea mai mare pedeapsă. I-am văzut pe cei care nu ne-ar fi fost niciodată duşmani dacă nu şi-ar fi urît patria, roşi de poftă, de teamă, de conştiinţă, indiferent de ceea ce făceau, temîndu-se de religie şi apoi dispreţuind-o, corupînd justiţia, atît pe cea a oamenilor cît şi pe cea a zeilor⁸⁴. Am să mă opresc aici şi nu voi

43

44

continua, cu atît mai puţin cu cît aceşti oameni au fost pedepsiţi mai aspru decît am cerut-o eu. Voi mai adăuga pe scurt doar că pedeapsa divină este dublă, dovadă chinurile sufleteşti ale celor vii şi reputaţia atît de proastă a celor morţi. Astfel oamenii îşi manifestă acordul prin judecata şi prin bucuria faţă de un asemenea sfîrşit.

Ogoarele să nu fie binecuvîntate. În această privinţă sînt întru totul de acord cu Platon, care, pe cît îl pot traduce eu de corect, se exprimă cam în aceşti termeni: „Pămîntul este aşadar, ca şi căminul casei,

18

45

sanctuarul tuturor zeilor. De aceea să nu-l binecuvînteze nimeni pentru a doua oară. Însă aurul și argintul, fie ele din tezaurul public sau din averile particulare sau din temple, provoacă invidia. Fildeșul tăiat dintr-un corp fără viață nu este un dar destul de pur pentru zeu. Bronzul și fierul sînt obiecte ale războiului și n-au ce căuta într-un templu. Dar oricine va dori să dedice un obiect de lemn în sanctuarele oficiale, s-o facă, însă numai dacă obiectul respectiv este făcut dintr-o singură bucată, asemenea în privința obiectelor de piatră, iar în ceea ce privește țesăturile nu mai mult decît ceea ce poate lucra o femeie în răstimpul unei luni. Albul este culoarea cea mai potrivită pentru zeu în toate situațiile, dar mai ales în cazul țesăturii; însemnele de luptă să nu fie colorate. Și păsările și imaginile pictate de un singur pictor într-o singură zi sînt ofrande foarte potrivite pentru divinitate. Să se facă și alte ofrande de acest fel.”⁸⁵ Aceasta este opinia lui Platon. Dar eu nu pun limite atît de stricte în celelalte privințe, deoarece țin seama atît de bogățiile oamenilor, cît și de posibilitățile mai mari pe care le oferă vremurile de azi : bănuiesc că randamentul agriculturii va avea de suferit dacă ar interveni o superstiție în privința exploatării pămîntului și a plugului.

ATTICUS : Am înțeles. Acum mai trebuie să vorbești despre obligațiile culturale permanente și despre dreptul manilor. — MARCUS : O, ce memorie admirabilă ai, Pomponius ! Uitasem de ele. — ATTICUS : Te cred. Totuși mi-am amintit de ele și sînt cu atît mai nerăbdător să te ascult, cu cît ele se referă la dreptul pontifilor și totodată la dreptul civil. — MARCUS : Ai dreptate. Cele mai mari autorități au dat lămuriri și au scris despre ele, iar eu, indiferent de categoria de legi de care voi fi obligat să mă ocup în cursul discuției, mă voi ocupa, pe cît voi fi în stare în cadrul dezbaterii noastre, de dreptul nostru civil tocmai în raport cu această categorie, dar în așa fel încît să fie cunoscută originea fiecărei părți a dreptului. În consecință, dacă ești cît de cît inzebrat,

nu va fi greu să găsești soluția juridică, indiferent de noutatea cazului, dacă știi de la ce principiu trebuie să pornești.

Dar juriconsulții descompun adesea într-o infinitate de aspecte ceea ce este cunoscut odată pentru totdeauna, fie pentru a crea iluzia unei erori în scopul de a da impresia că știința lor este mai vastă și mai greu accesibilă decât este în realitate, fie, ceea ce este mai verosimil, din cauza incapacității lor de a expune o chestiune — nu numai cunoașterea este proprie artei, există de asemenea o artă a expunerii. Chiar în problema aceasta, cât de mult complică lucrurile cei doi Scaevola, amândoi pontifi și totodată mari experți în drept! „Adesea, spune fiul lui Publius, l-am auzit pe tatăl meu spunând că nu există pontif mai bun decât cel care cunoaște dreptul civil.” Oare trebuie să-l cunoască integral? Cum așa? Ce legătură are cu pontiful dreptul privitor la ziduri, la apă, la ferestre, exceptând aspectele cu implicații religioase? Cât sînt însă de reduse aceste aspecte! Cred că este vorba despre sacrificii, legăminte față de zei, sărbători și morminte și asemenea chestiuni. De ce să le dăm o importanță atît de mare, din moment ce toate celelalte, cu excepția sacrificiilor, sînt atît de neînsemnate? În privința sacrificiilor, care au implicații mai largi, există o singură indicație, anume ele trebuie respectate și apoi transmise familiilor și, după indicațiile legii, să fie perpetue. Odată stabilit principiul, în virtutea autorității pontifilor, aceste obligații le revin celor care au moștenit averea părintească, pentru ca sacrificiile să nu fie date uitării odată cu moartea tatălui familiei. Deși a fost fixat acest principiu unic, suficient pentru cunoașterea procedurii, apar nenumărate probleme de care se ocupă din plin cărțile juriconsulților. Se cercetează cine anume trebuie să se ocupe cu sacrificiile. Conform celui mai legitim criteriu, moștenitorii; căci nu există nici o altă persoană mai potrivită pentru a-i urma celui care a murit. Apoi cel care obține în urma morții sau prin testamentul decedatului aceeași

19

47

48

moștenire cit și ceilalți moștenitori la un loc. Și această clauză se încadrează într-o ordine firească, căci este adecvată principiului inițial. În al treilea rând, dacă nu există moștenitor, cel care a dobândit prin prescripție cea mai mare parte din bunurile defunctului din momentul morții. În al patrulea rând acela dintre creditori care salvează cea mai mare

49 parte din avere. În fine persoana care dăturează bani defunctului și n-a plătit nimănui datoria ; se consideră prin urmare că a primit acei bani ⁸⁶.

20 Iată deci opiniile celor doi Scaevola ; juriștii din vechime nu le-au categorisit astfel. Căci ei dădeau următoarele indicații : există trei modalități prin care contractezi obligații culturale, prin moștenire, prin obținerea unei sume de bani mai mare decât a celorlalți sau prin obținerea unei sume de bani, dacă

50 partea cea mai mare a fost lăsată moștenire. Dar să-l urmărim pe pontif. Așadar vedeți că totul depinde de un singur principiu, anume de dorința pontifilor de a asocia sacrificiile cu bani și de a adăuga la ele sărbătorile și ceremoniile. Cei doi Scaevola mai susțin că legatarilor nu trebuie să le incumbe nici o obligație culturală, dacă în testament nu este menționată nici o scădere din suma totală și dacă obțin o sumă mai mică decât ceilalți moștenitori la un loc. În privința donațiilor ei dau o interpretare diferită : în cazul donației către un minor este valabilă hotărîrea tatălui familiei ; dacă el nu este informat, donația

51 nu este valabilă fără aprobarea sa. Pornind de la aceste premise, cine nu-și dă seama că problemele minore, ivite pe parcurs, se înțeleg de la sine în lumina punctului de pornire. De exemplu : dacă cel care a luat o sumă de bani mai mică pentru a nu-și asuma obligațiile culturale, iar ulterior unul dintre moștenitori pretinde suma la care a renunțat testatorul, dacă această sumă adăugată la suma inițială nu este mai mică decât cea lăsată celorlalți moștenitori, pretendentul are în exclusivitate îndatorirea de a împlini obligațiile culturale, fără parti-

ciparea celorlalți moștenitori; el trebuie să-i elibereze pe moștenitori de obligațiile testamentare printr-o cumpărare formală, fiindcă, moștenirea fiind astfel anulată, banii n-au fost lăsați, formal, moștenire ⁸⁷.

În această privință și în multe altele, vă întreb pe voi, amândoi Scaevola, mari pontifi și oameni foarte pătrunzători, cum vă consider eu : de ce raportați dreptul civil la dreptul pontifical !? Căci cunoașterea dreptului civil anulează oarecum dreptul pontifical. Există un raport între cult și bani în virtutea autorității pontificale, nu a unei legi. De aceea, dacă ați fi numai pontifi, ar rămîne în vigoare doar autoritatea pontificală ; dar fiindcă sînteți totodată mari experți în domeniul dreptului civil, ați anulat prin această știință a voastră autoritatea pontificală. P. Scaevola și Ti. Coruncanius, mari pontifi, și ceilalți au hotărît să fie însărcinați cu obligațiile culturale cei care dobîndesc o sumă de bani egală cu aceea primită de ceilalți moștenitori. Acesta este dreptul pontifical. Ce element adaugă dreptul civil ? O dispoziție prudentă potrivit căreia urmează să fie scăzuți o sută de sesterți : s-a descoperit astfel un procedeu de a elibera banii de povara obligațiilor culturale. Iar pentru eventualitatea că redactorul testamentului nu vrea să ia aceste măsuri de precauție, chiar Mucius, juriseconsult și totodată pontif, îi sfătuiește pe moștenitori să ia o sumă mai mică decît cea care le rămîne celorlalți. După părerea celor vechi, aceste obligații trebuie împlinite indiferent de suma moștenită : acum moștenitorul este din nou eliberat de obligațiile culturale. Fără a avea nici o legătură cu dreptul pontifical, eliberarea moștenitorului de obligațiile testamentare printr-o cumpărare formală, în scopul de a anula în aparență moștenirea, este de domeniul pur al dreptului civil. Totuși și dacă beneficiarul înscrie legatul într-un act, în așa fel încît să datoreze banii în virtutea contractului, iar acești bani nu (*implică obligații culturale*) . . .
Din moment ce ceilalți romani închină morților ofrande

21

52

53

și sacrificii, de ce făcea Decimus Brutus același lucru în decembrie, după cum spune Cicero. (PLUT., Quaest. Rom., 34).

54 (Ajung acum la drepturile manilor, instituite de strămoșii noștri cu înțelepciune și cultivate cu cea mai mare pietate. Dar sacrificiile pentru morți au fost fixate pentru luna februarie, pe atunci ultima lună a anului; totuși, după cum a scris Sissena, D. Brutus obișnuia să le presteze în decembrie. Cercetând cauza acestei modificări, am descoperit că Brutus s-a îndepărtat de practica strămoșească din următorul motiv — constat că Sissena nu înțelege de ce n-a respectat Brutus vechiul obicei, iar mie nu mi se pare de crezut că a neglijat fără motiv un obicei al strămoșilor noștri, dat fiind că) a fost foarte învățat și bun prieten cu Accius — : după părerea mea el considera că decembrie este ultima lună a anului, în timp ce cei vechi socoteau că este februarie⁸⁸. După opinia lui, sacrificarea animalelor mari este o dovadă de pietate.

22 Mormintele sînt un element atît de important al
55 religiei, încît este o nelegiuire din punct de vedere religios să așezi în mormînt un mort care nu aparține cultului și familiei respective. Printre strămoșii noștri A. Torquatus, din gînta Popillia, a susținut acest punct de vedere. Nici zilele morților (*denicales*), numite astfel de la cuvîntul moarte (*nex*) fiindcă sînt celebrate pentru morți, n-ar fi trebuit socotite de sărbătoare, dacă strămoșii noștri n-ar fi vrut să-i așeze pe morți în rîndul zeilor. Potrivit dreptului, aceste zile nu trebuie celebrate nici cînd au loc sărbători particulare, nici publice. Structura dreptului pontifical denotă un spirit religios profund și conține multe ceremonii; nu este cazul să arătăm în detaliu care este ultima zi a unui doliu familial. Ce fel de sacrificii de berbeci trebuie prestate pentru lar, cum trebuie acoperit cu pămînt osul tăiat, ce norme juridice trebuie aplicate în sacrificarea unei scroafe, în ce moment începe să fie considerat un mormînt ca atare din punct de vedere religios.

Cred că cel mai vechi fel de îngropăciune a fost cel utilizat de Cyrus, după cum spune Xenofon : corpul este dăruit pământului și culcat astfel încît pare acoperit cu învelișul mamei sale ⁸⁹. Am aflat că regele nostru Numa a fost îngropat după același rit în mormîntul care nu este departe de altarul Fîntinii (*Fontis Ara*) ⁹⁰ și știm că familia Cornelia utilizează acest rit funerar pînă în zilele noastre. Sylla, învingător fiind, a ordonat să fie imprăștiate resturile lui C. Marius, înmormîntat la Anio ; era miniat mai rău decît dacă ar fi fost *atît de* înțelept pe cît a fost de violent. Nu știu dacă nu cumva primul patrician din familia Cornelia n-a vrut să fie incinerat pentru a-și scuti cadavrul de același tratament. Căci Ennius spune despre Africanus :

56

57

„Este aici așezat acela (*pe care nimeni, concetățean sau dușman, nu l-a putut răsplăti*)” ⁹¹.

Într-adevăr, se spune că cei înmormîntați sînt așezați. Totuși (*din punct de vedere religios*) nu există mormînt înainte de a fi fost îndeplinite cele cuvenite și tăiat un porc. Termenul de îngropăciune, aplicat în zilele noastre în general înmormîntării, era odinioară propriu înhumării propriu-zise, iar dreptul pontifical confirmă acest obicei. Căci înainte de aruncarea oaselor în pămînt, locul de incinerare a cadavrului nu conține nimica sacru ; corpul a fost înhumat numai după ce a fost acoperit cu pămînt și tot atunci se poate vorbi cu adevărat de mormînt și în fine abia în momentul acela există drepturile religioase propriu-zise. De aceea a hotărît P. Mucius că familia celui asasinat pe o corabie și apoi aruncat în mare este pură, deoarece oasele dispărutului nu sînt deasupra pămîntului ; moștenitorul are obligația de a sacrifica o scroafă, de a respecta trei zile de sărbătoare și de a presta un sacrificiu expiatoriu cu o scroafă. Dacă mortul ar fi dispărut pe mare, ar fi trebuit să fie îndeplinite aceleași rituri, cu excepția sacrificiului expiatoriu și a zilelor de sărbătoare.

23 ATTICUS : Înțeleg în ce constă dreptul pontifical,
 58 dar ce anume prevăd legile ? — MARCUS : Foarte puțin, Titus, și după părerea mea nimic necunoscut pentru voi. Aceste mențiuni nu privesc atît religia, cît dreptul mormintelor. În cele Douăsprezece Tabule legea sună astfel : „să nu înmormîntezi un mort în oraș, nici să nu-l arzi.” Mențiunea suplimentară „nici să nu-l arzi” arată că cel ars nu este înmormîntat, ci numai cel îngropat. — ATTICUS : Cum așa, fiindcă și după promulgarea celor Douăsprezece Tabule au fost înmormîntate personalități importante în oraș ? — MARCUS : Cred, Titus, că este vorba despre cei care au obținut aceasta înainte de promulgarea legii, mulțumită virtuții lor, cum au fost Poplicola, Tubertus, iar urmașii lor au continuat să beneficieze de acest privilegiu, sau despre cei exceptați de la lege, tot datorită virtuții lor, cum a fost C. Fabricius. Dar după cum legea interzice înmormîntarea în oraș, tot astfel colegiul pontifilor a hotărît că prezența mormintelor în locuri publice nu este conformă cu dreptul. Cunoașteți templul închinat Onoarei (*Honos*), de dincolo de Porta Collina. Potrivit tradiției, acolo se afla un altar. Descoperirea unei lame marcate cu inscripția „*al Onoarei*” a determinat dedicarea acestui templu ⁹². Dar fiindcă acolo se aflau mai multe morminte, ele au fost dezgropate, căci colegiul hotărîse că un loc public nu putea fi legat prin religia privată.

59 Celelalte prescripții relative la reducerea fastului și a lamentațiilor funebre din cele Douăsprezece Tabule au fost oarecum preluate din legile lui Solon. Legea menționa : „să nu faci mai mult decît aceasta. Să nu netezești lemnele pentru rug cu toporul”. Restul îl cunoașteți. În copilărie învățam cele Douăsprezece Tabule, socotite indispensabile, ca pe o poezie. Acum nu le mai învață nimeni. După reducerea fastului la trei panglici, o cămașă modestă de purpură și zece flautiști, a fost suprimată și lamentația exagerată : „femeile să nu-și zgîrie obrazii și să nu organizeze un lessus ⁹³ în vederea înmormîntării.”

Vechii interpreți, Sextus Aelius și L. Acilius, au declarat că n-au înțeles destul de bine această mențiune, dar își închipuie că este vorba despre un anumel fel de îmbrăcăminte ; L. Acilius consideră că lessus-ul este un fel de lamentație funebră, după cum o arată chiar cuvîntul. Eu cred că această interpretare este mai aproape de adevăr fiindcă îl interzice și legea lui Solon. Aceste interdicții sînt lăudabile și se aplică atît bogăților cît și săracilor. Suprimarea oricărei deosebiri de avere în fața morții este întru totul conformă cu natura.

Cele Douăsprezece Tabule au suprimat și celelalte modalități de a mări fastul înmormîntărilor. Legea prevede : „să nu aduni oasele mortului în vederea unei ceremonii funebre.” Sînt exceptate decesele din războaie și din țările străine. Pe lingă aceasta se menționează în legi : „să fie interzise orice fel de imbălsămare făcută de sclavi, precum și orice bauchet funebru.” Acestea sînt suprimate pe drept cuvînt și n-ar fi fost suprimate dacă n-ar fi fost practicate. „Să nu se facă libații costisitoare, să nu fie expuse coroane lungi sau cădelnițe”. Semnificația acestei dispoziții constă în faptul că podoabele sînt închinete gloriei morților, fiindcă legea ordonă ca o coroană dobîndită prin virtute să fie așezată atît pe capul celui care a dobîndit-o cît și pe capul tatălui său, fără ca faptul să atragă o sancțiune penală. Intrarea în uz a înmormîntării repetate a unei singure persoane și instalarea mai multor paturi nu împiedică legea să le interzică. Din moment ce în lege se menționează „să nu se aducă aur”, să înțelegeți cît de omenească este excepția din altă lege : „Dacă cineva are dinții legați cu aur și este îngropat sau incinerat cu aurul, faptul să nu constituie o încălcare a legii.” Remarcați totodată deosebirea care se făcea între îngropăciune și incinerare. În afară de acestea există două legi relative la morminte : printr-una sînt ocrotite casele particularilor, prin cealaltă mormintele. Căci prin interdicția ca „un rug sau un loc de ardere să nu se afle mai aproape de șaizeci de picioare

- de clădiri străine fără voia stăpînului” se evită incendiul. Dar interzicerea „achiziționării prin prescriere a forului” (adică vestibulul mormîntului) „sau a locului de incinerare” constituie o protecție a dreptului mormintelor. Acestea ne sînt cunoscute din cele Douăsprezece Tabule, care sînt desigur în conformitate cu natura, criteriul legii. Celelalte sînt rezultatul obiceiului: să fie anunțată o înmormîntare, dacă are loc vreun joc, conducătorul înmormîntării să aibă la dispoziție un servitor și lictori, să fie pronunțate elogiile în adunarea poporului pentru cei care au îndeplinit funcții publice, iar elogiile să fie chiar însoțite de cîntece executate la flaut; numele acestor cîntece este ‘naenia’, iar grecii înșiși utilizează acest cuvînt pentru a desemna cîntecele funebre ⁹⁴.
- 62 **ATTICUS**: Mă bucur că drepturile noastre sînt conforme cu natura, iar înțelepciunea strămoșilor noștri este pentru mine un motiv de desfătare. Dar, ca și în celelalte manifestări ale luxului, eu pretind o limită și în privința mormintelor. — **MARCUS**: Pretenția ta este întemeiată. Cred că îți dai seama din înmormîntarea lui C. Figulus la ce excese s-a ajuns. Există numeroase exemple ale modestiei strămoșilor noștri în această privință. Cînd interpreții legii noastre au ordonat să se renunțe la lux și lamentații în dreptul manilor, ei au înțeles că trebuie diminuat
- 63 în primul rînd luxul mormintelor ⁹⁵. Nici cei mai competenți legislatori n-au trecut cu vederea aceste aspecte. Căci și atenienii au menținut obiceiul înhumării, rămas, după cum spun ei, de la primul lor rege Cecrops, iar după ce rudele apropiate procedau în consecință și acopereau cadavrul cu pămînt, semăneau roade, ca și cum ar fi oferit într-un fel mortului sinul și pîntecele mamei sale, dar pămîntul purificat prin roade revenea din nou celor vii. Urmau oșpețele la care participau rudele apropiate încoronate, se pronunțau elogiile în memoria decedatului, dacă era într-adevăr cazul (după părerea lor minciuna era un sacrilegiu), și astfel erau săvîrșite cele cuvenite.
- 64 Apoi, după cum scrie Demetrius din Phaleron, după

ce înmormintările și lamentațiile au început să devină somptuoase, ele au fost suprimate prin legea lui Solon, iar decemvirii noștri au reprodus aproape textual această lege în tabula a zecea. Indicațiile relative la cele trei panglici și majoritatea celorlalte îi aparțin lui Solon. În privința lamentațiilor se menționează chiar cuvintele lui: „femeile să nu-și zgirie obrazii și să nu se organizeze un lessus pentru înmormintare.”

La Solon nu există altă mențiune privitoare la 26
morminte decât „să nu-l dăstrugă nimeni și să nu se introducă în mormint nici un cadavru străin” și invocarea unei pedepse „dacă cineva pingărește, dărimă sau distruge o colină mortuară — cred că acesta este sensul cuvintului $\tau\acute{o}\mu\beta\omicron\nu$ —, un monument, sau o coloană”, după cum spune el. Dar curînd după aceea, din cauza măreției mormintelor pe care le vedem la Ceramicus, s-a hotărît prin lege „să nu se construiască un mormint care să necesite mai multă muncă decât pot presta zece oameni în trei zile; erau interzise de asemenea stucatura, hermele ⁹⁶, cum le numesc ei, elogiile dedicate decedatului la înmormintările oficiale, dacă n-a fost desemnat cineva oficial. S-a suprimat de asemenea marile alai de bărbați și femei pentru a se diminua lamentația, căci o adunare mărește tristețea. De 65
aceea Pittacus interzice cu totul participarea la înmormintarea unui străin. Dar tot Demetrius spune că fastul înmormintărilor și al mormintelor a luat din nou amploare, ceea ce se poate vedea și la Roma. Chiar el a redus amploarea acestui obicei prin lege. Acest om a fost, după cum știți, nu numai foarte erudit, dar și un mare cetățean al statului său și foarte priceput în apărarea cetății. Deci el a diminuat fastul nu numai prin pedeapsă, dar și prin limitarea duratei: căci el a ordonat ca înmormintarea să aibă loc înainte de ziuă; tot el a stabilit dimensiunile mormintelor noi și n-a permis decât construirea unei coloane de maximum trei coți sau a unei mese de sacrificiu 66

sau a unui bazin și a desemnat un magistrat însărcinat cu supravegherea lor.

- 27 Aceasta este situația la iubiții tăi ateniemi. Dar
67 să-l luăm în considerare pe Platon, care i-a însărcinat pe interpreții religiei cu săvârșirea celor cuvenite la înmormintare⁹⁷; noi procedăm la fel. În privința mormintelor el spune următoarele: interzice să se afecteze mormintului vreo parte dintr-un ogor cultivat sau cultivabil și îndeamnă să fie utilizat numai un ogor susceptibil să primească trupurile morților fără a se aduce nici un prejudiciu celor vii; însă suprafața pământului capabil să poarte roade și să ne ofere hrană ca o mamă nu trebuie să ne-o micșoreze
68 nimeni, fie el mort sau viu. El interzice de asemenea construirea unui mormint mai înalt decât acela pe care-l pot ridica *cinci oameni* în cinci zile sau să se pună o piatră prea înaltă sau să se așeze o placă mai mare decât cea strict necesară elogiului scris al decedatului, iar elogiul să nu cuprindă mai mult de patru versuri eroice, numite de Ennius lungi. Așadar în privința mormintelor ne sprijinim chiar pe cea mai solidă autoritate; astfel cheltuiala pentru înmormintare este limitată, în funcție de avere, de la cinci mine la una singură. Apoi se referă, după cum am mai spus, la nemurirea sufletelor și la liniștea îngăduită oamenilor buni după moarte, la pedepsele administrate celor nepioși⁹⁸. Deci aveți o explicație, exhaustivă după părerea mea, despre religie. — QUINTUS: Da, dragă frate, explicația ta a fost amănunțită, dar continuă. — MARCUS: Voi continua desigur și fiindcă vă face plăcere să mă îndemnați s-o fac, sper că voi sfârși astăzi discuția, în mod special astăzi. Căci știu că Platon a făcut la fel și că întreaga sa expunere despre legi s-a desfășurat într-o singură zi de vară. Prin urmare voi proceda și eu la fel și voi vorbi despre magistrați. Acesta este cu siguranță aspectul cel mai important din viața politică a unui stat, după ce s-a stabilit rânduiala religioasă. — ATTICUS: Vorbește și urmează metoda pe care ai adoptat-o.

CARTEA A TREIA

- MARCUS : Ca înainte, voi continua deci să-l iau de model pe bărbatul divin pe care-l elogiez mai des decit este necesar, ca urmare a mării admirații pe care o am pentru el. — ATTICUS : Te referi desigur la Platon. — MARCUS : Chiar la el, Atticus. — ATTICUS : Nu-l vei putea elogia niciodată prea mult, nici prea des. Până și prietenii mei epicurei îmi dau voie să-l prețuiesc pe Platon după voia inimii, deși ei refuză să laude pe altcineva în afară de patronul lor. — MARCUS : Pe Hercules, bine fac. Cine are un gust mai distins decit al tău ? Eu consider că discursul și conduita ta constituie o sinteză, atât de greu de realizat, dintre seriozitate și omenie. — ATTICUS : Mă bucur foarte mult că te-am întrerupt, fiindcă am avut ocazia să aud buna ta părere despre mine. Dar continuă, așa cum ai început. — MARCUS : Să încep oare prin a proslăvi legea însăși prin argumente reale și conforme cu spiritul ei ? — ATTICUS : Foarte bine. Așa ai procedat și în cazul legii religioase.
- MARCUS : Vedeți deci forța de care beneficiază îi conferă magistratului o poziție de prim rang și îi dă posibilitatea să indice ce este drept, util și conform legilor. După cum legile sînt deasupra magistratilor, tot astfel magistrații se află deasupra poporului și se poate spune pe drept cuvînt că magistratul este o lege vorbitoare, în timp ce legea este un magistrat mut. Prin urmare nu este nimic mai potrivit cu dreptul și cu spiritul naturii — vreau să se înțeleagă că mă refer la lege cînd fac această afirmație — decit puterea legală, fără de care nu poate exista nici casă, nici cetate, nici popor, nici neamul omenească în ansamblul său, nici întreaga natură, nici chiar universul. Căci și universul se supune zeului și mările și pămînturile îi dau ascultare, iar viața omenească depinde de porunca legii supreme. Ca să

- ajung la problemele mai apropiate și mai cunoscute nouă: toate vechile popoare s-au supus odinioară regilor. Puterea regală era atribuită inițial celor mai drepti și mai înțelepți oameni — acest principiu era în vigoare și în statul nostru în epoca regală —, apoi a fost acordată descendenților regilor, obicei menținut și astăzi la popoarele conduse de regi. Dar cei care n-au acceptat puterea regală, n-au refuzat în principiu să se supună unei singure persoane, ci au refuzat să se supună în permanență unei singure persoane. Însă, fiindcă formulăm legi valabile pentru popoarele libere în general și ne-am exprimat opinia privitoare la cea mai bună formă de guvernământ în cele șase cărți despre stat, voi formula acum legile potrivite constituției pe care am acceptat-o. Magistrații sînt deci necesari, fiindcă existența unui stat este imposibilă fără înțelepciunea și grija lor. Ordinea în stat este asigurată printr-o anumită distribuire a funcțiilor. Este necesar să li se indice magistraților cum să-și exercite puterea, dar totodată și cetățenilor cum trebuie să se supună. Căci și cel care guvernează trebuie să se fi supus odată, iar cel care se supune de bună voie pare demn să guverneze. De aceea este necesar ca cel care se supune să speră că va fi și el conducător într-o zi, pe de altă parte conducătorul trebuie să se gîndească că va trebui să se supună și el în scurtă vreme. Eu le poruncesc oamenilor nu numai să asculte și să se supună magistraților, dar totodată să-i iubească și să-i respecte, după cum procedează Charondas în legile sale⁹⁹. Iubitul nostru Platon a afirmat că cei care se opun magistraților fac parte din neamul Titanilor¹⁰⁰. Să ne referim acum la legile noastre, dacă sînteți de acord. — ATTICUS: Eu sînt de acord cu opiniile tale și cu ordinea pe care o impui discuției.
- 3 **MARCUS:** Ordinele să fie legitime, iar cetățenii să li se supună de bună voie, fără să protesteze. Magistratul să-l constrîngă pe cetățeanul nesupus și nociv prin amendă, lanțuri și nuiele, dacă nu se opune o autoritate egală sau superioară sau poporul, drept care

să recurgă la apel ¹⁰¹. După ce magistratul a judecat și a pronunțat sentința, poporul să aibă posibilitatea de a contesta amenda și pedeapsa. În armată ordinul comandantului să nu fie supus apelului, iar ordinul celui care conduce operațiile militare să fie legitim și valabil.”

„Să existe mai mulți magistrați investiți cu putere redusă, în funcție de împrejurări. În război să dea ordine celor din subordinea lor și să fie tribunii lor. În timp de pace să vegheze asupra finanțelor publice și să-i păzească pe cei arestați, să execute sentințele capitale, să imprime oficial monezile de bronz, argint și aur, să judece litigiile în curs, să execute deciziile Senatului.”

„Să existe edili însărcinați cu aprovizionarea orașului și cu organizarea jocurilor solemne și acestea să fie pentru ei prima treaptă spre o funcție mai mare.”

„Censorii să țină evidența categoriilor de vîrstă, a descendenților, a sclavilor și a banilor, să aibă grijă de temple, drumuri, ape, tezaur, impozite, să împartă poporul în triburi, apoi să-l împartă în funcție de avere, vîrstă, clasă, să împartă tineretul în cavaleri și pedestrași, să împiedice celibatul, să îndrepte moravurile poporului, să nu permită nici un blam contra Senatului. Să existe cîte doi censori pe o durată de cinci ani, investiți cu putere permanentă, iar ceilalți magistrați să stea în funcție un singur an.”

„Praetorul să fie însărcinat cu problemele de drept, să judece procesele private și să ordone judecarea lor. El va fi păzitorul dreptului civil. Să fie însoțit de atîția magistrați înzestrați cu putere egală cîți a hotărît Senatul și a ordonat poporul.”

„Să existe doi magistrați investiți cu putere egală și să fie numiți, în funcție de atribuțiile lor, praetor de la ideea de a fi în frunte, judecător de la faptul de a judeca, consul de la ideea de a da sfaturi. În război să aibă drepturile cele mai mari fără a fi obligați să se supună nimănui. Bunăstarea poporului să fie legea supremă pentru toți.”

9 „Nimeni să nu îndeplinească aceeași magistratură decît după un interval de zece ani. Să fie respectată limita de vîrstă conform legii vîrstei”¹⁰².

„Însă cînd survine un război mai important și neînțelegeri între cetățeni, unul singur să cumuleze atribuțiile celor doi consuli dacă Senatul va lua o asemenea hotărîre, dar nu mai mult de șase luni, și să fie numit magistrul al poporului¹⁰³, sub auspicii favorabile. Să aibă în subordinea sa un comandant al cavaleriei investit cu aceleași drepturi ca și cel însărcinat cu justiția. Să nu existe alți magistrați.”

„În eventualitatea că nu vor exista consuli și magistrul poporului, să se ia auspiciile sub autoritatea senatorilor, iar aceștia să numească din rîndurile lor pe cel susceptibil să-i desemneze pe consuli prin comiții, conform obiceiului.”

„Cei investiți cu putere militară sau civilă¹⁰⁴ și delegațiile să plece din oraș la ordinul Senatului sau la hotărîrea poporului, să poarte legal războaie legale, să-i ocrotească pe aliați, să se domine pe ei și pe cei din subordinea lor, să se întoarcă acasă glorioși.”

„Nimeni să nu fie sol într-o chestiune de interes personal”¹⁰⁵.

„Să fie tribunii plebei cei zece numiți de plebe în vederea protejării ei contra violenței și să fie legală opoziția lor, cît și propunerile lor în fața plebei; să fie inviolabili; să nu lase plebea văduvită de tribuni.”

10 „Toți magistrații să aibă auspiciile și jurisdicția lor¹⁰⁶, iar Senatul să fie constituit din ei. Decretele Senatului să fie valabile. Dacă există opoziție din partea unei autorități egale sau mai mari, ei s-o consemneze în scris.”

„Această clasă să fie lipsită de orice viciu și exemplară pentru ceilalți.”

„După ce numirea magistraților, sentințele poporului, ordinile și interdicțiile vor fi fost aduse la îndeplinire, sufragiile să fie aduse la cunoștința optimaților, iar plebei să i se dea libertatea de a vota.”

„Dacă există vreo chestiune care trebuie rezolvată în afara magistraților, poporul să-l aleagă pe acela care urmează s-o rezolve și să-i dea dreptul de a o rezolva”¹⁰⁷.

„Consulul, praetorul, magistrul poporului și al cavaleriei și cel desemnat de senatori pentru alegerea consulilor să aibă dreptul de a colabora cu poporul și cu senatorii; tribunii numiți de plebe să aibă dreptul de a colabora cu senatorii; tot ei să pună în discuție în fața poporului ceea ce va fi necesar.”

„Discuțiile cu poporul și dezbaterile din Senat să nu provoace iritare.”

„Senatorul care absentează de la dezbateri să-și motiveze absența sau să fie pedepsit. Un senator trebuie să vorbească la momentul potrivit și cu măsură.”

„Să nu se facă uz de violență contra poporului. Autoritatea egală sau superioară să aibă mai multă putere. Dacă într-o anumită chestiune intervin dezordini, să fie tras la răspundere conducătorul dezbaterilor. Cel care se opune unei acțiuni rele să fie considerat cetățean binefăcător.”

„Cei care întreprind o acțiune să respecte auspiciile, să se supună augurului oficial. În legătură cu tezaurul să pună în discuție numai propunerile oficiale. Să nu se consulte decît o singură dată în legătură cu fiecare chestiune, să informeze poporul asupra ei, să accepte sfaturile magistraților și ale persoanelor particulare.”

„Să nu propună legi relative la o persoană. Să nu îngăduie pronunțarea unei sentințe capitale contra unui cetățean decît în cadrul unei adunări populare foarte largi și prin intermediul celor încadrați de censoři ca cetățeni.”

„Să nu primească și să nu ofere daruri nici pentru a obține o funcție politică, nici în timpul exercițiului unei funcții, nici după aceea. În cazul încălcării acestei dispoziții să se aplice o pedeapsă proporțională cu delictul.”

„Censorii să supravegheze buna-credință a legilor. Magistrății reveniți în viața particulară să le raporteze activitatea lor, dar faptul să nu-i excepteze de la lege.”

Legea a fost propusă : voi porunci să luați loc și să vi se distribuie buletinul de vot ¹⁰⁸.

- 5 **QUINTUS** : Cit de puțin timp ți-a trebuit, dragă
12 frate, ca să treci în revistă întregul sistem de magistra-
turi ; dar te-ai referit în general la sistemul cetății
noastre, deși ai mai adăugat și tu câte ceva. — **MAR-**
CUS : Observația ta este foarte justă, **Quintus**.
Este vorba despre sistemul elogiât de Scipio în tra-
tatul despre stat, sistem considerat de el drept cel
mai echilibrat, indispensabil pentru menținerea sta-
tului nostru ¹⁰⁹. Știi bine că statul se sprijină pe
magistrați și pe fruntașii politici, iar esența fiecărei
constituții se evidențiază prin ierarhia magistraților.
După ce strămoșii noștri au întemeiat cu înțelepciune
și moderație acest stat, cred că nu era cazul să modifice
13 nimic sau nu mult în domeniul legilor. — **ATTICUS** :
Mi-ar face plăcere dacă îmi vei spune cum ai pro-
cedat la îndemnul și rugămintea mea în cazul
legii religioase, de ce accepți fără rezerve acest
sistem. — **MARCUS** : Îți voi face pe plac, **Atticus**,
și voi da explicațiile necesare în conformitate cu
cercetările și dezbaterile celor mai învățați oameni
din Grecia și mă voi referi, după cum am hotărât,
și la legile noastre. — **ATTICUS** : Sint foarte nerăb-
dător să ascult o asemenea expunere. — **MARCUS** :
Majoritatea problemelor au fost expuse în tratatul
despre stat ¹¹⁰, fiindcă ne-o impunea discuția relativă
la cea mai bună formă de guvernământ. Dar anumite
aspecte privitoare la magistrați sint proprii acestui
subiect și au fost abordate mai întâi de Teofrast, apoi
într-un chip mai subtil de către **Diogenes Stoicul**.
6 **ATTICUS** : Așa să fie ? Au fost tratate și
14 de stoici ? — **MARCUS** : Nu de toți, ei numai de
către cel pe care l-am pomenit cu puțin înainte și
apoi de către marele și preainvățatul **Panaitius**.

Vechii stoici discutau despre stat numai teoretic, este drept foarte pertinent, dar fără nici o referință la semnificația practică a noțiunii și la aceea de popor și cetățean. Mai ales Academia a pus în circulație aceste criterii, în primul rând Platon, apoi Aristotel, care a evidențiat raportul dintre politică și dialectică, și Heraclides Ponticus, care l-a luat tot pe Platon ca punct de pornire. După cum știți și Teofrast s-a ocupat intens, sub îndrumarea lui Aristotel, de acest domeniu, și nici Dicaiarchus, de asemenea elev al lui Aristotel, n-a fost străin de aceste probleme și preocupări¹¹¹. După aceea Demetrius din Phaleron, pornind de la Teofrast, cel pomenit de mine mai sus¹¹², a scos în chip miraculos această știință din umbra locurilor de discuție, de sub umbrele învățaților în plin soare și în praful terenurilor de concursuri atletice și, mai mult, a silit-o să dea o luptă hotăritoare. Putem menționa deopotrivă numele unor mari politicieni cu o cultură redusă și pe acelea ale unor mari învățați nu prea versați în politică. Cum am putea oare găsi vreun om superior care să se evidențieze în ambele privințe, adică să fie un erudit desăvârșit și totodată foarte calificat în conducerea statului ?

ATTICUS : Cred că-l putem găsi chiar printre noi. 7
Dar continuă așa cum ai început. 15

MARCUS : Deci și ei și-au pus întrebarea dacă este necesar magistratul unic cărui să i se supună ceilalți. Îmi dau seama că strămoșii noștri au înțeles această necesitate după izgonirea regilor. Dar deoarece constituția regală, acceptată odinioară, a fost incriminată ulterior, nu atât din cauza viciilor proprii monarhiei, cât din pricina viciilor unui rege, a fost, după cum se va vedea, condamnat numai numele de rege, dar realitatea regală se va menține, dacă un singur magistrat va avea autoritate asupra tuturor celorlalți. De aceea, în Lacedemonia, Theopompus nu i-a opus fără motiv pe ephori regilor, iar la noi tribunii au fost opuși consulilor. Din punctul de vedere al dreptului toți ceilalți magistrați trebuie să

se supună consulului, cu excepția tribunului, magistrat creat ulterior cu scopul de a se aduce o modificare în starea de lucruri anterioară. În primul rînd puterea consulară a fost diminuată prin investirea tribunului, care nu trebuie să se supună autorității consulului, apoi prin faptul că tribunul i-a sprijinit nu numai pe magistrații, dar și pe particularii care refuzau să se supună consulului. — **QUINTUS**: Evoci un rău imens. Căci odată cu apariția acestei magistraturi s-a prăbușit și autoritatea Senatului și s-a întărit puterea mulțimii. — **MARCUS**: Nu întocmai, Quintus. Căci era firesc ca acel drept să-i pară poporului nu numai excesiv, dar și prea sălbatec. După ce acest drept a fost limitat în chip moderat și înțelept...

(*Lacună*)

Cum i-ar fi putut oare apăra pe aliați, dacă n-ar fi putut distinge ceea ce este util de ceea ce este inutil? (MACR., *De diff.*, 17, 6).

...legea este valabilă pentru toți.

8 „Să se întoarcă acasă acoperiți cu glorie.” Căci
18 cei buni și integri nu trebuie să obțină din partea dușmanilor sau a aliaților nimic altceva decît gloria.

Este de asemenea clar că nu există nimic mai rușinos decît faptul de a fi delegat pentru alt scop decît interesul statului. Nu mai amintesc cum acționează sau au acționat cei care urmăresc în cursul unei solii moșteniri sau averi. Poate că acest viciu este propriu oamenilor, dar vă întreb dacă este ceva mai rușinos decît un senator delegat fără control, fără nici o însărcinare, fără nici o misiune oficială. Aș fi suprimat cu însumi, pe timpul consulatului meu, acest fel de solii cu încuviințarea masivă a Senatului, dacă nu s-ar fi opus un tribun ușuratic, deși avantajul Senatului era clar. Totuși a limitat la un an termenul inițial nelimitat. Astfel persistă rușinea, deși durata nelimitată a fost suprimată.

Dar, dacă sînteți de acord, să plecăm acum din provincii și să ne întoarcem la Roma. — **ATTICUS**:
19 Sîntem de acord, dar nu sînt de acord cei care se află

acum în provincii. — MARCUS : Titus, dacă ei se vor supune acestor legi, nimic nu le va place mai mult decât Roma, casa lor, și nimic nu va fi mai împovărat pentru ei decât provincia.

Urmează acum legea care sancționează puterea tribunilor plebei, în vigoare în statul nostru. Nu este nevoie să mă refer la ea. — QUINTUS : Dar, pe Hercules, te întreb, dragă frate, ce părere ai despre prerogativele acestei magistraturi ? Mie mi se pare că ea este într-adevăr nocivă, fiindcă s-a născut dintr-o răscoală și pentru răscoală. Dacă vrem să ne reamintim originea ei, aflăm că a fost concepută în mijlocul războaielor civile, în timp ce diverse părți ale Romei erau asediate și ocupate ¹¹³. Apoi, după ce a fost repede suprimată, ca un copil diform, în conformitate cu cele Douăsprezece Tabule, nu știu cum a fost conceput din nou acest copil și a venit pe lume cu mult mai diform și mai hidos. Câte consecințe n-a avut acest fapt ? În primul rând ea a răpit, ca un copil nepios, senatorilor orice onoare, a ridicat josnicia la înălțimea moralei, a produs o promiscuitate și o tulburare generală. După ce a rănit demnitatea fruntașilor politici, n-a mai avut odihnă. Căci, pentru a nu mai aminti de C. Flaminius și de alte fapte care par acum vechi ca urmare a trecerii timpului, ce drept le-a mai rămas oamenilor buni după Ti. Gracchus ? Este drept că Decimus Brutus și P. Scipio — ce oameni mari au fost ei ! — au fost aruncați în lanțuri de către cel mai josnic și cel mai nerușinat om, tribunul plebei C. Curiatius, fapt fără precedent ¹¹⁴. Oare tribunul C. Gracchus n-a dezorganizat întreg statul cu pumnalele pe care le-a aruncat chiar el, după declarațiile sale, în mijlocul forului, pentru a-i învrăjbi pe cetățeni între ei ? Ce să mai spun despre Saturninus, despre Sulpicius ? Statul nu s-a putut descotorosi de ei decât cu armele. De ce să evoc mai degrabă evenimente vechi sau străine de noi în locul unor evenimente recente, pe care le trăim ? Vă întreb, cine ar fi fost atât de îndrăzneț, cine ne-ar fi dușmănit atât de mult încît să fi plănuit distrugerea

- noastră, dacă n-ar fi ascuțit pumnalul unui tribun contra noastră ? Fiindcă oamenii criminali și ticăloși n-au putut găsi un asemenea om în nici o casă și în nici o gintă, ei au considerat că trebuie distruse și gintele și erau favorizați de situația sumbră a statului. Faptul că n-au putut găsi nici un tribun dispus să acționeze contra noastră, cu excepția unuia singur, care nici măcar n-ar fi trebuit să dețină această funcție ¹¹⁵, este pentru noi o cinste și o glorie în măsură să ne aducă nemurirea. Cite măceluri n-a provocat !
- 22** Vezi bine cum asemenea unei fiare murdare și sălbatice, lipsite de orice gând sau speranță bună, el a comis, aprins de turbarea multora, asemenea fapte. De aceea îl aprob întru totul pe Sylla în această privință, fiindcă i-a luat tribunului plebei posibilitatea de a comite nedreptăți și i-a lăsat-o doar pe aceea de a aduce ajutor statului. În privința lui Pompeius al nostru, căruia îi aduc fără rezervă cele mai mari laude pentru celelalte acțiuni ale sale, prefer să nu mă pronunț în legătură cu atitudinea sa față de puterea tribuniciană, fiindcă nici nu se cuvine să-l acuz, nici nu-l pot lăuda ¹¹⁶.
- 10** **MARCUS :** Ai analizat perfect, Quintus, viciile tribunatului, dar în orice acuzație este nedrept să **23** enumeri doar relele și să evidențiezi viciile și să lași totodată deoparte aspectele pozitive ale chestiunii în discuție. În cazul acesta poate fi condamnat și consulatul, dacă ai lua în considerare greșelile unor consuli pe care nu vreau să-i mai numesc. Recunosc că în tribunat există un anume rău, dar n-am putea beneficia nici de binele propriu acestei magistraturi fără acest rău. „Puterea tribunilor este prea mare” vei spune tu. Cine spune contrariul? Dar puterea poporului este cu mult mai crudă și cu mult mai violentă, iar dacă poporul are un conducător, el este mai blînd decît n-ar avea nici unul. Căci un conducător își dă seama de riscurile pe care le întîmpină, dar poporul dezlănțuit nu ține seama de nici un pericol. **24** „Dar uneori provoacă focul.” Da, dar adesea îl

potolește. Unde se găsește un colegiu atît de irațional, încît nici unul din cei zece membri ai săi să nu aibă mintea sănătoasă? Ti. Gracchus a fost răsturnat chiar de adversarul său, pe care nu numai că l-a ignorat, dar chiar l-a înlăturat. Căci ce altceva i-a provocat răsturnarea decît faptul că l-a împiedicat pe colegul său să i se opună? ¹¹⁷. Dar poți înțelege cît de înțelepți au fost strămoșii noștri din următorul fapt: după ce senatorii i-au acordat plebei această putere, armatele s-au retras, revolta s-a stins și s-a ajuns la un compromis care le-a dat oamenilor simpli impresia că se ridică la nivelul elitei, iar statul s-a putut salva numai în felul acesta. „Dar au existat doi Gracchi.” Și pe lingă ei doi mai poți numi cîți vrei, de vreme ce în fiecare an sînt aleși cîte zece tribuni, dar în toate epocile nu vei găsi decît cîțiva tribuni periculoși, poate mai mulți superficiali și nu buni. Într-adevăr, ordinul suprem nu este deloc invidiat, iar plebea nu recurge la mișcări periculoase pentru dreptul ei. Prin urmare fie nu trebuiau izgoniți regii, fie trebuia 25 dată poporului libertatea în fapt, nu formal. Libertatea i s-a acordat în așa fel încît printr-o serie de hotărîri s-a ajuns la situația că ea depinde de fapt de autoritatea fruntașilor politici. Dar prea bunele 11 și dragă frate, întimplător eu am avut de a face cu puterea tribuniciană și n-am avut nici un conflict cu instituția tribunatului. Căci nu plebea dezlănțuită și-a manifestat dușmănia față de mine, ci au fost deschise închisorile, au fost recrutați sclavii, iar la acestea s-a adăugat teroarea militară. N-am fost în situația de a lupta contra acelei ciumi, ci am acționat într-un moment foarte grav pentru stat, și dacă n-aș fi cedat atunci statul n-ar fi avut un folos durabil din fapta mea cea bună ¹¹⁸. Deznodămîntul a dovedit-o clar: care om, nu numai liber, dar chiar selav demn de a fi liber, nu și-a manifestat interesul pentru viața mea? Iar dacă rezultatul acțiunilor 26 pe care le-am întreprins pentru bunăstarea statului nu i-ar fi satisfăcut pe toți și m-ar fi gonit invidia fierbinte a mulțimii dezlănțuite, iar puterea tribuni-

ciană ar fi incitat poporul contra mea, așa cum au procedat Gracchus față de Laenas și Saturninus față de Metellus, mi-aș îndura soarta, dragă Quintus, și nu m-ar consola atît filosofii atenieni, care au această datorie, cît marile personalități care, izgonite fiind din Atena, au preferat să se lipsească de o cetate nerecunoscătoare decît să rămînă într-una necinstită ¹¹⁹. Dar fiindcă ai rezerve față de Pompeius numai în această privință, am impresia că nu înțelegi destul de bine că el ar fi trebuit să-și dea seama nu numai care este cea mai bună soluție, ci și care este soluția necesară. El a înțeles că cetatea are nevoie de o asemenea magistratură : dacă poporul nostru a dorit-o cu atîta patimă în necunoștința de cauză, cum s-ar putea el lipsi de ea după ce a cunoscut-o ? Era însă de datoria unui om înțelept să nu lase pe mîna unui demagog periculos o magistratură nepriemjdioasă în sine și totodată destul de importantă pentru popor, astfel încît nu putea fi trecută cu vederea. — Știi, dragă frate, că de obicei în cadrul unei astfel de discuții se poate spune „de bună seamă” sau „desigur, așa este” pentru a putea trece la alt punct. — **QUINTUS** : Nu sînt de acord. Totuși doresc să treci mai departe pentru a discuta celelalte chestiuni. — **MARCUS** : Continui deci să-ți menții punctul de vedere. — **ATTICUS** : Nici eu, pe Hercules, nu sînt departe de opinia iubitului nostru Quintus. Dar te ascultăm în continuare.

12
27 **MARCUS** : Deci toți magistrații sînt investiți cu capacitatea de a lua auspicii și cu autoritatea judecătorească. Autoritatea judecătorească, cu condiția de a i se da poporului posibilitatea de a face apel, auspicii pentru a evita prin amînări justificate multe adunări inutile ale poporului. Căci adesea zeii nemuritori au reprimat prin auspicii pornirea nedreaptă a poporului.

Însă deoarece membrii Senatului sînt recrutați din rîndurile foștilor magistrați, potrivit unui obicei foarte prețuit de popor, nimeni nu poate ajunge la

cea mai înaltă magistratură fără asentimentul poporului, fără a se mai ține seama de dreptul de cooptare al censorilor. Dar există totuși un remediu al acestei deficiențe, anume faptul că legea noastră confirmă autoritatea Senatului. Căci legea următoare sună astfel : „hotărârile Senatului să fie valabile.” Dacă Senatul este stăpînul absolut al deciziilor relative la chestiunile publice, dacă toți cetățenii îi respectă hotărârile, iar dacă primul ordin guvernează statul cu asentimentul celorlalte ordine, în aceste condiții este posibilă conservarea acelei constituții echilibrate și armonioase, adică printr-o repartizare proporțională a drepturilor, anume puterea să aparțină poporului, iar capacitatea de decizie Senatului, mai ales dacă se respectă următoarea lege : „acest ordin să fie lipsit de orice viciu și să fie spre exemplu celorlalte ordine.” — **QUINTUS** : Este într-adevăr o lege minunată, dragă frate, dar faptul de a fi lipsit de vicii are o semnificație foarte largă, drept care este nevoie de un interpret, anume censorul. — **ATTICUS** : Chiar dacă întreg ordinul senatorial îți este devotat și păstrează consulatului tău o amintire recunoscătoare, voi spune totuși cu îngăduința ta : el este în măsură să-i sleiască de puteri nu numai pe censori, dar și pe toți judecătorii. 28

MARCUS : Nu te interesa de aceste lucruri, Atticus ! Nu este vorba despre oamenii de acum, ci despre cei viitori, care vor fi dispuși poate să se supună acestor legi. Dacă legea ordonă ca ordinul senatorial să fie nepătat, cu adevărat nu trebuie admis nimeni care are vreun viciu. Faptul este greu de realizat și posibil numai prin educație și cultură. Despre aceasta voi spune cîte ceva dacă voi avea ocazia sau timpul necesar. — **ATTICUS** : Ocazia nu va lipsi desigur fiindcă îți seama de ordinea firească a legilor, iar timpul ți-l oferă durata prelungită a zilei. Dar îți voi cere eu însumi să vorbești despre educație și cultură, chiar dacă vrei să le treci cu vederea. — **MARCUS** : Bine, Atticus, îți voi face pe plac și în cazul acesta și în altele, dacă voi mai omite cîte ceva. 13 30

- „Să le fie celorlalte ordine spre exemplu.” Dacă reușim acest lucru, obținem totul. Căci așa cum întreaga cetate se infectează de obicei din cauza poftelor și viciilor fruntașilor politici, tot astfel își ameliorează și corectează starea prin cumpătare. Se spunea despre L. Lucullus, un om mare, prieten cu noi toți, că ar fi răspuns foarte potrivit la obiecțiile care i se făceau în legătură cu vila sa măreață din Tusculum, spunind că are doi vecini, un cavaler roman, proprietarul unei case de pe un loc mai înalt decât acela al vilei sale, și un libert, a cărui casă se afla mai jos : din moment ce vilele acestora erau mărețe, trebuia să i se permită și lui ceea ce le era permis lor, membri ai unor categorii sociale inferioare. Nu-ți dai oare seama, Lucullus, că tu i-ai îndemnat să dorească
- 31 ceea ce nu le-ar fi fost permis fără îndemnul tău ? Căci cine i-ar putea suporta văzându-le vilele pline de statui și picturi, unele destinate inițial unor locuri publice sau religioase ? ¹²⁰. Cine oare nu i-ar sili să-și înfrinzeze poftele, dacă n-ar fi legați de aceeași poftă chiar cei care ar trebui să-i înfrinzeze ?
- 14 Căci nu este un rău atât de mare faptul că aristocrații păcătuiesc, deși acesta este în sine un rău foarte mare, cât acela că există foarte mulți imitatori ai lor. E cazul să înțelegi că dacă vrei să depeni amintirea timpurilor, orice cetate a fost pe potrivă elitei sale : orice modificare a moravurilor a depins de elită
- 32 iar poporul a urmat-o întocmai. Faptul este cu mult mai aproape de adevăr decât își închipuie iubitul nostru Platon, care afirmă că structura unei cetăți se modifică odată cu cintecele ¹²¹. Eu unul consider că moravurile unei cetăți se schimbă odată cu viața și cu comportarea nobililor. Vina aristocraților vicioși față de stat este cu atât mai periculoasă, cu cât ei nu numai că se lasă atrași de vicii, ci totodată le răspîndesc în toată cetatea ; ei sînt dăunători nu numai pentru că se corup pe sine, ci și fiindcă îi corup pe ceilalți și sînt nocivi mai degrabă prin exemplul pe care îl oferă decât prin păcatul lor. Această lege aplicată larg întregului ordin, ar putea fi limitată :

căci numai puțini, foarte puțini, anume cei ridicați prin onoruri și glorie, sînt în măsură să corupă sau să corecteze moravurile unei cetăți. Dar am vorbit destul de amănunțit despre aceste chestiuni și acum, și în cărțile despre stat¹²². De aceea să trecem mai departe.

Următoarea lege se referă la vot : eu poruncesc ca 15
Senatul să cunoască sufragiile, iar poporul să aibă 33
dreptul de a vota. — ATTICUS : Așa, pe Hercules, am mai auzit vorbindu-se astfel, dar n-am înțeles prea bine scopul acestei legi sau semnificația acestor cuvinte. — MARCUS : Îți voi explica eu, Titus și mă voi ocupa de o problemă mult și adesea cercetată, anume dacă este mai bine ca exprimarea votului să fie secretă sau publică, în conferirea unei magistraturi, în judecarea unui acuzat sau în adoptarea unei legi sau a unei propuneri. — QUINTUS : Dar poate oare exista vreun dubiu în această privință ? Mă tem că mă deosebesc din nou în păreri față de tine. — MARCUS : Nu va fi cazul, Quintus, fiindcă părerea mea coincide cu părerea ta dintotdeauna, anume că cel mai bun sistem de vot este exprimarea orală, dar trebuie să vedem dacă ea este posibilă. 34
— QUINTUS : Dar dragă frate, cu permisiunea ta binevoitoare aș spune că această opinie îi înșală mult pe neștiutori și totodată este contrară intereselor statului ; mă refer la afirmația că faptul corespunde adevărului și este drept, dar irealizabil în același timp, cu alte cuvinte înseamnă să recunoști că opoziția poporului nu poate fi înfrîntă. În primul rînd poți învinge rezistența poporului numai cînd acționezi cu severitate, în al doilea rînd este preferabil să eșuezi într-o cauză bună decît să susții o cauză rea. Dar cine nu-și dă seama că legea relativă la votul secret a distrus orice urmă de autoritate a optimaților ? Cînd era liber, poporul n-a dorit niciodată această lege, dar a cerut-o insistent cînd a fost oprit de tirania și de puterea aristocraților. De aceea părerile relative la oamenii influenți sînt mai severe

în cazul votului oral decât în cazul votului secret. Astfel s-a impus suprimarea excesului nobililor, care utilizau votul secret în scopuri rele, și nici nu trebuia să i se dea poporului posibilitatea de a ascunde într-un buletin de vot un sufragiu vicios și de a

 16 tăinui astfel opinia fiecăruia în fața celor buni. Există

 35 patru legi privitoare la votul secret, dintre care prima privește conferirea magistraturilor : este vorba despre legea Gabinia, propusă de un om necunoscut, de extracție inferioară. Doi ani mai târziu a urmat legea Cassia relativă la sentințele exprimate de popor propusă de un nobil, L. Cassius ; dar așa menționa, fără dorința de a-i jigni familia, că s-a îndepărtat de optimați și a început să pîndească orice pâlăvrăgeală, ca un demagog. Cea de-a treia lege, relativă la adoptarea sau respingerea proiectelor de lege, îi aparține lui Carbo, un cetățean turbulent și necinstit, căruia nici măcar reîntoarcerea în rîndul optimaților nu i-a fost de vreun ajutor. Se părea că exprimarea orală a votului rămăsese în vigoare pentru un singur caz, exceptat chiar de Cassius, anume înalta trădare. C. Coelius a introdus și pentru acest caz votul secret și s-a căit toată viața, fiindcă a adus prejudicii statului combătîndu-l pe C. Popillius. Lui M. Gratidius i s-a opus în acest municipiu cu deosebită virtute și bunicul nostru în tot timpul vieții sale, în legătură cu propunerea unei legi relative la votul secret ; soția acestuia din urmă era sora lui Gratidius și bunica noastră. Gratidius provoca, după cum se spune, o furtună într-un pahar cu apă, iar fiul său Marius a stîrnit-o ulterior pe Marea Egee. Consulul M. Scăurus i-a spus bunicului nostru, cînd cazul ajunsese în Senat : „O, Marcus Cicero, dacă ai fi vrut să lupți, cu virtutea și curajul tău, alături de mine mai degrabă la nivelul politicii statale decât

 37 în cadrul municipiului !” De aceea, fiindcă nu cercețăm acum din nou legile poporului roman, ci fie îi redăm legile care i-au fost răpîte, fie redactăm altele noi, consider că tu trebuie să arăți nu ce poate dobîndi acest popor, ci ce anume este cel mai bun lucru

pentru el. Căci vina legii Cassia o poartă iubitul tău Scipio, la îndemnul căruia, se zice, a fost propusă. Dacă vei propune o lege relativă la votul secret, va trebui s-o susții chiar tu. Căci nici eu, nici iubitul nostru Atticus, după cât pot înțelege de pe fața sa, nu sîntem de acord cu tine. — ATTICUS : Eu n-am apreciat niciodată manifestările demagogice și afirm că cel mai bun stat este cel întemeiat de Marcus în calitate de consul, anume statul în care puterea aparține optimaților. — MARCUS : După cât înțeleg, ați respins legea relativă la votul oral. Dar eu, deși Scipio și-a exprimat destul de clar opinia în tratatul *Despre stat*¹²³, îi acord poporului această libertate, cu condiția ca optimații să aibă autoritatea lor și să facă uz de ea. Căci legea despre sufragii sună astfel în versiunea mea : „sufragiile să fie aduse la cunoștința optimaților, iar poporul să aibă libertatea de a vota.” Această lege conține o clauză potrivit căreia sînt abolite toate legile promulgate ulterior, menite să facă votul secret, indiferent pe ce cale, interzicîndu-se oricui fie să se uite în buletin, fie să pună întrebări votantului, fie să-l contrazică. Conform legii lui Marius ‘podurile’ au fost înguste¹²⁴. Dacă această măsură a fost luată contra corupătorilor electorali, oarecun ca în acest caz, n-am nimic de obiectat ; dacă legile n-au suprimat totuși corupția electorală, poporul să utilizeze buletinul de vot ca pe o garanție a libertății, dar cu condiția de a-l arăta, din proprie inițiativă, oricărui cetățean bun și serios ; astfel libertatea constă chiar în posibilitatea poporului de a-și exprima onorabil recunoștința față de optimați. De aici rezultă exact ceea ce spuneai tu, Quintus, anume că buletinul de vot atrage în general o condamnare mai puțin drastică decît votul oral, deoarece poporul se mulțumește doar cu dreptul în sine, în rest își încredințează dorințele autorității sau voinței optimaților. De aceea, fără a mă referi la voturile alterate prin corupție, nu-ți dai seama că eliminînd corupția electorală votul va reflecta de fapt voința optimaților ? Prin urmare legea noastră va oferi

aparența libertății, va menține autoritatea optimaților și va înlătura cauza conflictelor.

- 18 Se pune apoi întrebarea : cine anume are dreptul
 40 de a duce tratative cu poporul sau cu Senatul ? Există o lege importantă și foarte potrivită, după părerea mea : „discuțiile cu poporul și cele din cadrul Senatului să fie moderate”, adică să fie măsurate și calme. Căci conducătorul dezbaterilor modelează nu numai mintea și dorințele ascultătorilor, ci chiar chipul lor. Cu excepția senatorilor, faptul este ușor de realizat. Senatorul însă este astfel plăsmuit încît nu-și formează opinia în conformitate cu cea a vorbitorului, ci vrea să aibă valoare prin propria sa persoană. Pentru el există trei reguli : să fie prezent, deoarece obiectul discuției este important prin numărul mare de senatori prezenți ; să vorbească atunci cînd îi vine rîndul, adică atunci cînd este desemnat ; discursul său să aibă o întindere potrivită, adică să nu fie nesfîrșit ; concizia nu este numai o calitate proprie senatorului, ci și oratorului. De asemenea nu trebuie pronunțat niciodată un discurs lung — ceea ce se întîmplă foarte des din ambiție — decît dacă Senatul este pe cale să ia o decizie greșită și nu intervine nici un magistrat pentru a o împiedica ; în acest caz este deci util să consumi o zi întreagă, de asemenea atunci cînd este vorba de o chestiune atît de importantă, încît oratorul trebuie să facă uz de un limbaj bogat pentru a îndemna sau convinge
 41 auditoriul. În amîndouă aceste genuri oratorice a excelat Cato al nostru. Legea mai adaugă : „să cunoască starea poporului” ; este absolut necesar ca senatorul să cunoască statul (faptul are o semnificație foarte largă : numărul soldaților, situația tezaurului, numărul aliaților, al prietenilor, al popoarelor tributare, legea, statutul juridic și tratatul care consfințește situația lor), modalitatea de a lua o hotărîre și obiceiurile strămoșilor. Vă dați deci seama că există un domeniu vast al științei, al responsabilității și al tradiției, a cărui cunoaștere este indispensabilă oricărui senator.

Există apoi dezbaterile cu poporul, al căror principiu fundamental este : „să nu se facă uz de forță.”⁴² Nimic nu este mai dăunător cetății, nimic mai potrivit dreptului și legilor, nimic mai puțin conform unei atitudini cetățenești și umane decât faptul de a recurge la violență în cadrul unui stat organizat, indiferent de circumstanțe. Legea impune supunerea față de cel care se opune luării unei hotărâri; nimic nu este mai potrivit decât această lege : este preferabil să împiedici realizarea unui lucru bun decât să îngădui realizarea unui rău.

Opinia potrivit căreia „conducătorul dezbaterii să fie tras la răspundere” am preluat-o de la prea înțeleptul Crassus : Senatul a fost de acord cu el după ce a stabilit, potrivit cu referatul consulului C. Claudius, că nu poate avea loc o revoltă fără voia conducătorului dezbaterii, deoarece acesta are posibilitatea de a dizolva adunarea de îndată ce se manifestă vreo opoziție sau începe vreo dezordine. Cine continuă dezbaterea în ciuda imposibilității de a discuta ceva, acela recurge la violență și potrivit acestei legi își pierde impunitatea. Urmează legea :⁴³ „cel care se opune unei inițiative dăunătoare să fie considerat cetățean salvator.” Cine n-ar veni în ajutorul statului cu zel, dacă este evidențiat prin cuvintele atât de frumoase ale unei legi? Urmează mențiunile pe care le găsim și în dispozițiile oficiale și în legi : „să respecte auspiciile, să se supună augurului oficial.” Este de datoria augurului competent să-și amintească că trebuie să fie pregătit pentru cele mai importante evenimente politice, că lui i s-a încredințat misiunea de a fi consilierul lui Iupiter Optimus Maximus, așa cum sînt cei care îl asistă la auspicii la ordinul său față de el, că lui i s-au încredințat anumite sectoare ale cerului pentru a fi prin ele de folos statului. Apoi urmează chestiunile relative la promulgare, la modalitatea de acțiune în fiecare problemă în parte și la audierea particularilor și a magistraților.

- 44 Urmează două legi celebre din cele Douăsprezece Tabule : una abrogă legile de excepție, cealaltă interzice pronunțarea unei sentințe capitale contra unui cetățean fără prezența unui număr mare de cetățeni. Fiindcă nu ruseseră încă descoperiți răzvrățitorii tribuni ai plebei și nici măcar nu se gîndise nimeni că pot exista, cu atît mai mult trebuie să admirăm excepționala capacitate de previziune a strămoșilor noștri. Ei n-au admis legile relative la persoane particulare : acesta este un privilegiu ; dacă forța legii constă în faptul că este adoptată și aplicată pentru toată lumea, ce este mai nedrept decît un privilegiu ? Ei n-au vrut să adopte legi pentru indivizi decît în cadrul comițiilor centuriate. Poporul împărțit după criteriul censului, al ordinului, al vîrstei, este mai competent în exprimarea sufragiului decît atunci cînd era convocat la întîmplare
- 45 pe tribuni ¹²⁵. Cu atît este mai adevărat ceea ce spune L. Cotta, un om foarte înțelept și prevăzător, anume că în cazul procesului meu procedura n-a fost deloc legală. Căci, în afară de faptul că se intruniseră sub amenințarea armatelor de sclavi, comițiile tribute nu pot avea competența pedepselor capitale, nici pe aceea a privilegiilor. De aceea în cazul meu nu este nevoie de nici o lege, din moment ce procedura a fost ilegală din toate punctele de vedere. Dar voi și cei mai distinși bărbați ați crezut că este mai bine ca întreaga Italie să-și manifeste sentimentele în această chestiune, fiindcă sclavii și tilharii au afirmat că au luat o hotărîre în această privință.
- 20 Urmează legea despre coruperea prin bani și despre
- 46 corupția electorală. Fiindcă aceste legi trebuie sancționate mai degrabă prin judecăți decît prin vorbe, se mai spune : „pedeapsa să fie proporțională cu vina”, pentru ca fiecare să fie pedepsit în conformitate cu vina sa, adică violența să fie sancționată cu pedeapsa capitală, avariția cu amenda, ambiția pentru onoruri cu dezonoarea. Ultimele legi nu sînt potrivite cu obiceiurile noastre, dar sînt necesare statului. La noi nu există magistrați însărcinați cu

paza legilor ; de aceea semnificația legilor depinde de secretari ; ne adresăm copiștilor, legile noastre nu se păstrează în documente oficiale. În această privință grecii au fost mai înțelepți ; la ei există așa-numiții νομοφύλακες ¹²⁶, adică păzitorii legii, care au în grijă nu numai documentele — această funcție există și pe timpul strămoșilor noștri —, dar totodată urmăresc faptele oamenilor și îi aduc în fața legii. Această atribuție ar trebui să revină censorilor, fiindcă vremea funcției lor să fie permanentă. Cei care părăsese o magistratură să facă în fața lor o expunere asupra actelor din timpul magistraturii lor, iar censorii să emită o judecată cu privire la ele. Grecii procedează astfel prin acuzatori oficiali. Aceștia nu pot avea autoritatea necesară decât dacă acționează de bună voie. De aceea este mai bine ca raportul și expunerea de motive să fie făcute în fața censorilor, dar ele trebuie să cadă în competența legii, a acuzatorului și a tribunalului.

47

Dar am vorbit destul despre magistrați, dacă nu cumva vreți să mai vorbim pe această temă. — ATTICUS : Ce anume, de vreme ce tăcem, iar subiectul nu te obligă să aduci o completare ? — MARCUS : Consider că acum este timpul să discutăm despre judecăți, Pomponius, o problemă strins legată de cea a magistraturilor. — ATTICUS : Cum așa ? Crezi că nu trebuie să spui nimic despre dreptul poporului roman, după cum ai hotărât inițial ? — MARCUS : În definitiv ce mai dorești să afli acum în această privință ? — ATTICUS : Doresc să aflu ceea ce consider că trebuie să fie cunoscut politicienilor și ar fi rușinos dacă n-ar cunoaște-o. După cum ai spus, semnificația legii depinde de secretari și îmi dau seama că din cauza necunoașterii dreptului propriu fiecărei magistraturi cei mai mulți magistrați știu în această privință ceea ce vor să le spună secretarii. De aceea, dacă ai considerat necesar să vorbești despre procedeele de eliberare de obligațiile religioase în capitolul privitor la legile religioase,

48

49 trebuie să discuți și despre aspectul juridic al competențelor magistraților investiți în conformitate cu legea. — MARCUS : Voi vorbi pe scurt, dacă voi reuși. Prietenul tatălui tău, M. Iunius, i-a scris amănunțit și, după părerea mea, cu competență și conștiinciozitate despre această chestiune. Eu însă trebuie să reflectez și să vorbesc despre dreptul natural prin propriile mele forțe ; despre dreptul roman trebuie să spun ceea ce ne-a rămas și ne-a fost transmis. — ATTICUS : Sînt întru totul de acord cu tine și aștept să-mi spui ceea ce îmi promiți. . . .

Fragmente al căror loc este incert :

Dar cei care discută despre avantajele morții, fiindcă nu cunosc deloc adevărul, invocă următoarele argumente : 'dacă nu există nimic după moarte înseamnă că moartea nu este un rău, căci ea înlătură capacitatea de a simți răul. Însă, dacă sufletele supraviețuiesc, este chiar un lucru bun, fiindcă după ea urmează nemurirea'. Această opinie a fost explicată de Cicero, în tratatul Despre legi, astfel : să ne dorim acest noroc, deoarece moartea ne aduce o stare mai bună decît viața sau oricum nu una mai rea. Dacă sufletul trăiește fără corp, viața sa este divină, deoarece răul nu există în afara simțurilor (LACT., Inst., 3, 19, 2).

Sînt unii care consideră că acest cuvînt, „umbracula”, a fost plăsmuit de Vergilius, deși Varro a declarat în cartea a zecea a tratatului despre cele divine... și Cicero în cartea a cincea a tratatului Despre legi ; fiindcă soarele a coborît puțin acum după amiază, iar tinerii arbori de aici nu umbresc încă destul locul. „După cum, spune el, universul se menține și se sprijină pe toate părțile sale aflate în armonie datorită uneia și aceleiași naturi ; tot astfel toți oamenii amestecați între ei prin natură nu pot ajunge la un acord și nu se înțeleg datorită neștiinței și nici nu înțeleg că sînt rude și supuși aceleiași divinități tutelare ; dacă ar înțelege acest lucru în mod cert oamenii ar trăi o viață zeiască”. (LACT., Inst., 5, 8, 10).

Macrobius, în *Despre diferențele și asemănările dintre limbile greacă și latină*, 17, 6 și autorul necunoscut al cărții *Despre verb*, V, 6, ed. Jan., p. 160 Endl. „Grecii unesc la modul conjunctiv cîte două timpuri; limbii latine îi este propriu să pună cînd indicativul în locul conjunctivului, cînd conjunctivul în locul indicativului. De exemplu Cicero în cartea a treia a legilor : Cine ar putea să se îngrijească de aliați, dacă nu face o distincție între util și inutil ?”

4) Macrobius, *Saturn.*, VI, 4, 8 : Cicero în cartea a cincea *Despre legi* : „Oare nu vrei, deoarece soarele a trecut de amiază și acești arbori tineri nu mai umbresc suficient locul, să coborîm la râul Liris și să continuăm acolo discuția, la umbra arinilor ?”

NOTE

¹ Titlul unui scurt poem al lui Cicero, astăzi pierdut, dedicat memoriei rudei sale, Marius.

² Aluzie la tragediile scrise de fratele lui Cicero.

³ La Atena, pe Acropole, se afla un măslin despre care se spunea că fusese plantat de Atena în timpul conflictului ei cu Poseidon în legătură cu patronajul asupra Atticii. Cit privește palmierul de pe insula Delos, v. HOM., *Od.*, 6, 162.

⁴ Vers din poemul „Marius”.

⁵ Aluzie la rolul lui Cicero din timpul conjurației lui Catilina.

⁶ V. nota precedentă. Este vorba de anul 63, iar Cicero era consul.

⁷ Este vorba de Quintus Mucius Scaevola Augur.

⁸ Stipularea era un tratat încheiat între două persoane, creditorul și debitorul, pe baza unei formule orale. Existau foarte multe formule de acest fel. Formulele de instanță erau rostite în pledoarii, iar orice neglijență în această privință putea compromite întreaga acțiune.

⁹ Aluzie la Servius Sulpicius (106—43), consul (51), adversarul lui Cicero din procesul lui Murena, mare jurist al epocii. Cei doi au păstrat relații foarte bune și după proces.

¹⁰ Etimologia cuvintului grecesc νόμος (lege) provenit din verbul νέμειν (a distribui, a atribui) este corectă. În ceea ce privește latinescul *lex* (lege) explicația lui Cicero este greșită. Derivația din *legere* este posibilă, dar atunci sensul de bază este „a spune”, adică „a ordona”, și nu „a alege”. Dacă rădăcina cuvintului este acceptată, evoluția semantică nu este foarte clară și suscită încă discuții.

¹¹ Cf. CIC., *Rep.*, 1, 45, 69.

¹² Cf. CIC., *Fin.*, 3, 7, 26.

¹³ Atticus era adept al epicureismului.

¹⁴ Cf. CIC., *Nat. deor.*, 1, 30—31, 84—85; DIOG. LAERT., 10, 139 : „Ceea ce e fericit și etern nu are nici o grijă și nici nu se interesează de altceva, astfel încât nu este stăpinit nici de minie, nici de simpatie : căci orice lucru de felul acesta presupune slăbiciune. În alte lucrări el spune că zeii sînt cunoscuți numai prin rațiune : unii există printr-un număr, iar alții rezultă din asemănarea cu natura, din emanarea continuă a simulacrelor asemănătoare care se concentrează în același loc și au formă omenească.”

¹⁵ Stoicii considerau că lumea și corpurile cerești sînt sferice. V. nota nr. 110 de la tratatul *Despre stat.* Cf. CIC., *Nat. deor.*, 2, 17, 46 : „...zeul rotund și rotitor...” ; 2, 19, 49 : „...este cunoscută rotirea lumii, care n-ar putea avea loc decît dacă lumea este un glob, și mișcările în cerc ale stelelor.”

¹⁶ Cf. ARIST., *Eth. Nic.*, 7, 1(1145 A): „Astfel nici viciul, nici virtutea nu sînt specifice fiarei, prin urmare nici zeului, ci această stare este preferabilă virtuții, iar cealaltă este o altă formă a viciului. *Pol.*, 1, 5, 8(1260 A): „Prin urmare este limpede că virtutea morală este proprie tuturor ființelor despre care am vorbit...”

¹⁷ Cf. CIC., *Nat. deor.*, 2, 60, 151.

¹⁸ Într-adevăr cuvîntul latinesc *vultus* (fizionomie) nu are un echivalent grecesc. Cicero evidențiază virtuțile limbii latine în comparație cu limba greacă, iar acest motiv revine frecvent în opera sa (cf. *Fin.*, 1, 3, 10; 3, 2, 5; *Orat.*, 2, 18; *Nat. deor.*, 1, 4, 8).

¹⁹ Pasajul respectiv nu s-a păstrat în original, ci numai în parafrazarea lui Lactantius, v. *Rep.*, 4, 1, 1.

²⁰ Cf. CIC., *Tusc.*, 3, 4, 7.

²¹ Stoicii nu considerau durerea drept un rău. Cf. CIC., *Tusc.*, 2, 12, 29. Despre moarte v. *Tusc.*, cartea 1.

²² Aluzie la egipteni. Romanii îi disprețuiau mult și din acest motiv.

²³ V. TERENCE, *Heaut.*, 1, 1, 35. Cf. CIC., *Off.*, 1, 9, 30.

²⁴ Cf. CIC., *Off.*, 3, 3, 11; CLEM. ALEX., *Stromat.*, 2, 499.

²⁵ Aluzie la grădina lui Epicur.

²⁶ Cf. CIC., *Fin.*, 2, 16, 53–17, 57.

²⁷ Cf. CIC., *Fin.*, 2, 18, 59.

²⁸ Cf. CIC., *Fin.*, 2, 16, 52; 3, 11, 38; *Off.*, 3, 19, 77.

²⁹ Regimul impus la Atena de spartani în 404 după războiul peloponeziac.

³⁰ Cf. *supra*, §§ 18–19, 23, 33.

³¹ Adică ale epicureilor.

³² Cf. *supra*, § 41. CIC., *Off.*, 1, 2, 5; 3, 33, 118; *Fin.*, 2, 16–18, 53–59.

³³ Cf. CIC., *Fin.*, 2, 14, 45; 3, 14, 45; *Tusc.*, 5, 15, 43–45.

³⁴ Cf. CIC., *Tusc.*, 3, 1, 2–2, 3: „Însă de îndată ce ne-am născut și am fost adoptați în familiile noastre, sîntem copleșiți cu totul de depravarea generală și de falsitatea totală a opiniilor, astfel încît părem că am supt greșeala odată cu laptele doicii noastre. Cînd sîntem redați părinților noștri și apoi profesorilor, ne cufundăm în atîtea greșeli, încît adevărul se dă la o parte din fața închipuirii și însăși natura din fața părerii pe care am întărit-o în noi. Apoi vin și poezii, care și-au creat faima falsă de oameni învățați și înțelepți; sînt citați, studiați și se fixează adînc în mințile noastre. În același timp intervine poporul, cu titlul de profesor suprem, și mulțimea care este oriunde și oriunde dispusă să se conformeze cu totul viciilor. Atunci sîntem infectați de opiniile depravate și ne îndepărtăm de natură...” (cf. și *Fin.*, 1, 7, 22; 1, 9, 30; 2, 12, 36).

³⁵ Aluzie la epicurei. Cf. CIC., *Fin.*, 1, 13, 42.

³⁶ V. CIC., *Fin.*, cartea a patra *in fine*.

³⁷ Joc de cuvînte: *finis* înseamnă în latină „limită” în sens juridic și „scop suprem” în sens filosofic (de ex. *de finibus bonorum et malorum* — despre supremul bine și supremul rău).

³⁸ Aluzie la distanța de cinci picioare care trebuia să existe ca limită între două proprietăți particulare. Această fișie de pămînt nu putea deveni proprietatea nici unuia dintre cei doi vecini.

³⁹ Legea *Mamilia de limitibus* (relativă la limite) (109 î.e.n.) prevedea între altele că disputele privitoare la granițe trebuiau rezolvate de către un singur arbitru, nu de trei, așa cum prevedeau cele XII Tabule.

⁴⁰ *Prudentia* < *providentia* < *providere* = a prevedea.

⁴¹ Potrivit lui Zenon din Ciltium principiul activ era considerat focul. Cf. CIC., *Nat. deor.*, 2, 22, 57, 2, 46, 118; *Acad.*, 2, 37, 119; *Div.*, 1, 49, 111. V. tratatul *Despre stat*, nota 102.

⁴² Cf. CIC., *Tusc.*, 5, 37, 108; *Nat. deor.*, 2, 31, 78; 2, 62, 154.

⁴³ Cf. DIOG. LAERT., 7, 40: „Mai asemuiește (*sc.* stoicii) filosofia și cu un cîmp purtător de roade: logica este gardul care îl înconjoară, elica, recolta, iar fizica, solul sau copacii; sau cu o cetate bine apărată cu ziduri și cîrmuită de rațiune”.

⁴⁴ V. HOM., *Od.*, 1, 56–59.

⁴⁵ Cf. CIC., *Fin.*, 5, 1, 2–4.

⁴⁶ Prin adopțiune.

⁴⁷ Cf. PLATON, *Phaidr.*, 5, 230 B.

⁴⁸ Cf. CIC., *Rep.*, 1, 36, 56.

⁴⁹ Adică al stoicilor, renumiți pentru dialectica lor pătrunzătoare și concisă.

⁵⁰ Cf. PLATON, *Leg.*, 1, 722 B: „...că legislațiile pot face uz de două mijloace, persuasiunea și forța; în măsura în care este vorba despre mulțimea needucată, se folosesc de unul singur; fără a amesteca constrîngerea cu persuasiunea, va fi folosită numai forța.”

⁵¹ Cf. PLATON, *Leg.*, 1, 722 E urm., care se referă în detaliu la valoarea și necesitatea preambulului legilor.

⁵² Cf. CIC., *Div.*, 1, 45, 102: „...strămoșii noștri porunceau ca în timpul sărbătorilor să nu aibă loc litigii și conflicte.”

⁵³ Cf. CIC., *Leg.*, 1, 8, 25; *Fin.*, 3, 20, 67; *Nat. deor.*, 2, 63–64, 151–162. Toate aceste considerații se înscriu în viziunea teologică a stoicilor. Fructele pomilor și ale pămîntului (făină de grâu, de secară și de fasole) erau închinată mai ales zeilor agricoli. Laptele, alături de vin și miere, era utilizat în sacrificiile animale.

⁵⁴ Cf. CIC., *Div.*, 2, 18. Potrivit învățăturii etrusce, cerul era împărțit în șaisprezece părți. Fulgerul care venea din stînga augurului, așezat cu fața spre sud, adică de la răsărit, era considerat favorabil și invers. Cf. și LUCRETIIUS, 6, 86.

⁵⁵ Este vorba de sacrificiul de animale care avea loc anual în noaptea de 3–4 decembrie pentru *bona Dea*. Cu această ocazie femeile prestau un jurămint pentru bunăstarea poporului roman, în casa celui mai mare magistrat roman.

⁵⁶ Este vorba de greșelile comise în cadrul sacrificiilor, rugăciunilor, procesiunilor și jocurilor, considerate drept sacrilegii.

⁵⁷ Cicero dorește să scutească finanțele stăului de povara unor eventuale chete în numele religiei. Excepția pe care o îngăduie este atestată istoric. Într-adevăr, prelații Cybelei aveau acest drept: cortegiul lor străbătea o dată pe an orașul și strîngea bani pentru zeiță potrivit unei obicei din anul 204, cînd Marea Mamă a fost adusă la Roma și se strîngeau bani pentru construirea templului ei (cf. OVID., *Fasti*, 1, 350).

⁵⁸ În cazul de față este vorba de vestale.

⁵⁹ Cf. *infra*, § 42.

⁶⁰ Deoarece pământul era sacru pentru toate divinitățile (v. *infra*, § 45) nu putea fi atribuită unei singure divinități o parte din el prin binecuvîntare în numele ei.

⁶¹ Cf. *infra*, § 45.

⁶² Deoarece obligațiile culturale particulare presupuneau anumite cheltuieli, ele nu mai erau respectate și se căutau anume modalități legale de sustragere.

⁶³ Lui Numa i s-a atribuit ulterior paternitatea întregului sistem de organizare religioasă, între altele este socotit întemeietorul colegiilor de curioni (în număr de treizeci conform numărului curiilor), de flămîni, de vestale, de salieni palatini, de fetiali și de pontifi. Tot lui i se atribuie și instituirea unui cult foarte simplu și altor numeroase măsuri asemănătoare sistemului de legi prezentat de Cicero.

⁶⁴ Cf. CIC., *Rep.*, 1, 46, 70 urm.; 2, 23, 41—43; *supra*, 1, 6, 20.

⁶⁵ Formulă prin care se marca acceptarea unei legi.

⁶⁶ Cf. CIC., *Rep.*, 3, 9, 14; *Nat. deor.*, 1, 41, 115; HERODOT, 1, 131: „Știu că persii au următoarele obiceiuri: nu obișnuiesc să ridice zeilor nici statui, nici temple, nici altare, ci îi acuză de nebunie pe cei care procedează astfel, după părerea mea fiindcă nu consideră, ca grecii, că zeii sînt de aceeași natură ca și oamenii. Ei obișnuiesc să se suie pe cei mai înalți munți pentru a-i oferi sacrificii lui Zeus (*Ahuramazda* — n.n. Gh. C.) și dau întregii suprafețe rotunde a cerului numele de Zeus (*confuzie a lui Herodot* — n.n. Gh. C.), aduc sacrificii soarelui (*Mithra* — n.n. Gh. C.), lunii (*Mah*) și pământului (*fiica lui Ahuramazda* — n.n. Gh. C.), focului (*fiul aceluiași* — n.n. Gh. C.), apei (*Ardviçûra* — n.n. Gh. C.) și vînturilor”.

⁶⁷ Numele grecesc este Ἑστία (cămin, vatră), dar legătura cu cel latinesc este astăzi contestată.

⁶⁸ Inițial funcțiile religioase erau atribuite numai patricienilor. După promulgarea legii Ogulnia (300) o parte au revenit și plebeilor, dar numai acelorora care făceau parte din nobilime.

⁶⁹ Cicero a fost cooptat în colegiul augurilor în 53.

⁷⁰ Cf. CIC., *Div.*, 1, 6, 11—12: „Există două metode de divinație, una ține de știință, cealaltă de natură. Care este poporul, care este cetatea care să nu fi fost influențată de prevestirile haruspicioare sau ale celor care interpretează monștrii și fulgerele sau ale augurilor, ale astrologilor sau ale tăblițelor (acestea țin de știință) sau ale viselor și ale oracolelor (acestea sînt considerate drept naturale)?”

⁷¹ Cf. CIC., *Div.*, 1, 38, 82: „Iată argumentele stoicilor în favoarea divinației: ‘Dacă zeii există și nu dezvăluie oamenilor viitorul înseamnă că fie nu-i iubesc pe oameni, fie ignoră și ei evenimentele viitoare sau consideră că pe oameni nu-i interesează viitorul sau socotesc că nu este pe măsura măreției lor să le indice oamenilor ce se va întîmpla sau nu pot s-o facă. Dar ei ne iubesc cu siguranță — căci sînt binefăcătorii și prietenii neamului omenesc — și nu ignoră ceea ce au hotărît și desemnat ei, nu este adevărat că nu ne interesează viitorul — am fi mai precauți dacă am ști — și nu consideră mai prejos de măreția lor acest lucru — nimic nu este mai

distins decât binefacerea și nu este posibil să nu cunoască viitorul. Deci nu există zei și nu indică viitorul. Dar zeii există, deci îl indică. Iar dacă îl indică ne dau unele mijloace de a descoperi indiciile — în caz contrar ele ar fi zadarnice — și dacă ne dau aceste mijloace există știința divinației; deci știința divinației există”.

⁷² Cf. și CIC., *Div.*, 2, 35, 75 : „... consider că dreptul augural s-a constituit inițial pentru că divinația avea credit, totuși s-a menținut și a fost păstrat în interesul statului.” 1, 4, 7 : „Cînd mă întreb ce trebuie să cred despre divinație, subiectul unei controverse pătrunzătoare și amănunțite a lui Carneades contra stoicilor, și temîndu-mă să nu mă raliez la întîmplare unei opinii false sau nu îndeajuns de cunoscute, mi se pare că trebuie să procedez, ca să compar diversele argumente între ele, ca în cele trei cărți ale mele despre natura zeilor.” *Nat. deor.*, 3, 40, 95 : „Acestea fiind spuse, ne-am despărțit astfel încît lui Velleius i s-au părut mai plauzibile argumentele lui Cotta (*neocademicul care nega valoarea divinației* — n.n. Gh. C.), iar mie cele ale lui Balbus mi s-au părut mai aproape de adevăr” (*acesta era stoicul care accepta divinația* — n.n. Gh. C.). *Div.*, 2, 21, 48 : „Nu mă îndoiesc că acestea sînt adevărate, dar nu știu și vreau să învăț cîte ceva de la tine.”

⁷³ Cf. CIC., *Rep.*, 2, 3, 5 ; 2, 9, 16 ; *Div.*, 1, 2, 3 ; 1, 48, 107—108.

⁷⁴ Cf. *supra*, § 21.

⁷⁵ Cf. *supra*, § 21.

⁷⁶ Aluzie la Clodius, care a participat deghizat în femeie la sărbătoarea anuală a Bunei Zeițe (62). Festivitatea avea loc în casa lui Iulius Caesar, pe atunci praetor și mare pontif, iar Clodius a vrut să profite de ocazie pentru a o contacta pe soția acestuia, Pompeia. Descoperit de mama lui Caesar, Aurelia, a fost deferit justiției, dar a reușit să-i corupă pe judecător și pe martorii lui Caesar. Tema coruperii unei tinere fete cu ocazia unor asemenea festivități este frecventă în comedie.

⁷⁷ Problema muzicii este pe larg și deseori tratată de Platon, care studiază foarte atent diferitele sisteme tonale pentru a vedea în ce măsură pot contribui sau dăuna educației, și de alți filosofi greci între care și Aristotel.

⁷⁸ Aluzie la Platon. Cf. PLATON, *Rep.*, 4, 3, 424 C.

⁷⁹ Cf. *supra*, § 22.

⁸⁰ Cf. PLATON, *Ieq.*, 4, 716 E—717 A ; *Alcib.*, 2, 13, 149 E ; *Euthyphr.*, 16 ; *Rep.*, 2, 7, 364 B ; 3, 4, 3, 390 E ; *Ieq.*, 10, 13, 906 D urm.

⁸¹ Cf. *supra*, I, 6, 19.

⁸² Reîntorcerea lui Cicero din exilul pe care îl determinase de fapt Clodius s-a produs sub semnul unor onoruri speciale decernate de Senat (57), dar faptele sînt mult exagerate de Cicero (57).

⁸³ Aluzie la incidentul de la Bovillae, cînd Milo l-a ucis pe Clodius. Cadavrul acestuia a ars odată cu curia, unde fusese dus de o mare mulțime de oameni (cf. CIC., *Mil.*, 86 ; ASCON., *Ad Mil.*, 7—8).

⁸⁴ Aluzie la Clodius. Cf. CIC., *Har. resp.*, 38—39 : „Căci slăbiciunea corpului nostru atrage după sine multe nenorociri în sine ; în cele din urmă adesea corpul este distrus dintr-un motiv minor : săgețile zeilor se înfig în mințile oamenilor.”

⁶⁵ PLATON, *Ieg.*, 12, 7, 955—956.

⁶⁶ Deși acest pasaj este explicat în amănunt în edițiile Du Mesnil și Appuhn, renunțăm, ca și Ziegler, să reproducem aceste explicații subtile și uneori controversate.

⁶⁷ Procedăm la fel și în acest caz.

⁶⁸ În vechiul calendar roman februarie era ultima lună, iar martie prima, de unde și numele de *quintilis* (luna a cincea, iulie), *sextilis* (luna a șasea, august), septembrie, octombrie, noiembrie și decembrie. Cf. OVID., *Fasti*, 2, 49 urm.

⁶⁹ Cf. XEN., *Cyr.*, 8, 7, 25 : „Copii, când voi muri nu-mi așezați trupul într-un sicriu de aur sau de argint ..., ci așezați-mă cât mai repede în pământ. Ce fericire mai mare poate fi decât aceea de a fi unit cu pământul, care produce și hrănește tot ceea ce este frumos !”

⁹⁰ Mormântul lui Numa se afla, zice-se, pe malul drept al Tibrului sub Ianiculum. În 181 s-ar fi descoperit acolo două sicrie dintre care unul era gol, presupus al lui Numa, iar celălalt plin cu cărți de filosofie pitagoreică, arse din ordinul Senatului din cauza opiniilor defavorabile religiei populare conținute de ele.

⁹¹ Cicero nu citează decât prima parte a primului vers, presupunând că restul este cunoscut cititorului. Distihul este citat integral de Seneca (*Epist.*, 108, 33).

⁹² Această descoperire constituia o dovadă cum că acel loc fusese cindva public și că fusese uzurpat de particulari.

⁹³ *Lessus*-ul era o lamentație funerară.

⁹⁴ În grecește este atestat într-un fragment cuvântul *νηπιατον*.

⁹⁵ V. *supra*, § 22, § 53.

⁹⁶ Stlpi indicatori având în vîrf sculptat un cap, în genere al lui Hermes.

⁹⁷ Cf. PLATON, *Leg.*, 12, 9, 958 D—959 D.

⁹⁸ Cicero se referă la pasajul, astăzi pierdut, de la § 54 *supra*.

⁹⁹ Cf. STOB., *Flor.*, 2, 40, 182 : „Trebuie să avem față de conducători sentimente de iubire, ca și cum ar fi părinții noștri în care ne încredem și pe care îi venerăm; căci conducătorii păzesc vatra statului și se îngrijesc de bunăstarea cetățenilor.”

¹⁰⁰ Cf. PLATON, *Leg.*, 3, 16, 701 B—C : „Apoi intervine libertatea, potrivit căreia refuzi să te supui conducătorilor, după aceea te sustragi autorității paterne, materne și a bătrînilor și sfaturilor lor și în cele din urmă, aproape de sfîrșitul acestei evoluții, încerci să nu te mai supui legilor, iar la sfîrșitul sfîrșitului nu mai respecti jurămintele, făgăduielile și zeii în general și ajungem astfel să manifestăm și să imităm legendara natură inițială a Titanilor și revenim la starea cea veche în care viața era bîntuită în permanență de rele.”

¹⁰¹ Dreptul magistratului superior de a condamna un cetățean la bătaia cu nujele a fost limitat de legile *Porciae* (v. nota nr. 46 de la tratatul *Despre stat*), dar existau și legile *Valeriae*, mai vechi (v. *ibid.*, notele 44 și 45). Cicero se referă aici la o lege din cele Douăsprezece Tabule.

¹⁰² Aluzie la *cursus honorum* (ierarhia demnităților), potrivit căruia quaeștura putea fi dobândită la minimum 27 de ani (conform legii *Villia Annalis* (180), funcția de edil la 37, praetura la 40, iar consulatul la 43.

¹⁰³ Cicero îl numește astfel pe dictator. Acest titlu era utilizat în epoca regală. Cf. *CIC., Rep.*, 1, 40, 63.

¹⁰⁴ Puterea militară era deținută de consuli, praetori, proconsuli și propractori (aceștia din urmă își exercitau puterea numai în afara Romei, în limita provinciei care le era acordată în adunarea poporului); puterea civilă era acordată quaeștorilor, singurii care puteau părăsi Roma în această calitate.

¹⁰⁵ Cf. *infra*, § 18 și *supra*, 1, 3, 10.

¹⁰⁶ Cf. *supra*, § 6.

¹⁰⁷ Este vorba despre magistrații extraordinari desemnați numai în vederea rezolvării unei anumite chestiuni (duumviri, quinqueviri, septemviri, decemviri).

¹⁰⁸ Aluzie la formula de propunere a unei legi potrivit sistemului roman.

¹⁰⁹ Cf. *CIC., Rep.*, 2, 10, 23.

¹¹⁰ Îndeosebi în cartea a doua.

¹¹¹ Cicero nu face deosebire între peripateticieni și academici și se consideră și pe sine, în calitate de neoacademic, ca făcând parte din această școală. Faptul nu este izolat în opera sa. Cf. *Acad.*, 1, 4, 17 : „Dar sub autoritatea lui Platon, care a fost un spirit larg, multilateral și fecund, s-a instituit un sistem filosofic unitar și consecvent sub două nume, academicii și peripateticienii : aceștia sînt de acord în fond, dar se deosebesc în formă.” 1, 6, 22 : „Este o greșeală să faci deosebire între academici și peripateticieni.” 2, 5, 15 : „Platon... a lăsat un sistem desăvîrșit, adoptat de academici și peripateticieni, care se deosebesc în terminologie, dar sînt de acord în fond.” *Fin.*, 4, 2, 5 ; 4, 18, 49 ; *Leg.*, 1, 21, 55. De fapt Cicero îi asimilează și pe stoicii acestui sistem, după cum se poate vedea în cartea a cincea din *Fin.*

¹¹² V. *supra*, 2, 26, 66.

¹¹³ Aluzie la evenimentele din anul 494, cînd plebeii, copleșiți de datorii și de camătă, au refuzat să pornească o campanie contra acvilor și au ocupat cu armata sau cu o parte a ei Muntele Sacru, apoi Aventinul și s-au îndreptat spre Capitoliu, drept care au fost înstituiți tribunii plebei.

¹¹⁴ Informație neexactă.

¹¹⁵ Aluzie la Clodius, care fiind patrician prin naștere nu avea dreptul să fie tribun. Pentru a ocupa această funcție el a fost adoptat de un plebeu.

¹¹⁶ Pompeius a restabilit în calitate de consul (70) tribunatul.

¹¹⁷ Aluzie la tribunul Octavius, colegul lui Ti. Gracchus.

¹¹⁸ Aluzie la Clodius. Interpretarea de aici a faptelor este o exagerare a lui Cicero.

¹¹⁹ Aluzie la Aristides, Temistocle și Cimon.

¹²⁰ Aluzie la statui și opere de artă furate de romani din Grecia.

¹²¹ Cf. PLATON, *Rep.*, 4, 424 D ; *Leg.*, 3, 700 A - E ; *CIC., Leg.*, 2, 15, 39.

¹²² Pasajul respectiv nu s-a păstrat.

¹²³ Pasajul respectiv nu s-a păstrat.

¹²⁴ Marius a promulgat această lege în calitate de tribun al plebei (119). Podurile peste care treceau alegătorii spre locul de vot au fost îngustate pentru a se evita influențarea electorală; în felul acesta pe pod nu încăpea decât o singură persoană.

¹²⁵ Cf. *supra*, § 7.

¹²⁶ Cf. ARIST., *Pol.*, 7, 8, 1323; 6, 14 1298.

INDICE GENERAL

A ABORIGENII, nume dat de romani celor mai vechi locuitori ai Latium-ului.

ACADEMIA, numele școlii filosofice întemeiate de Platon. Numele ei provine de la crîngul eroului Akademos, din nord-vestul Atenei. Platon a cumpărat aici un loc, care a devenit sediul școlii sale.

Lucius ACCIUS (170 — c. 86 î.e.n.), poet tragic latin. Tragediile sale tratau subiecte grecești și romane. Autor al unor tratate în versuri despre poezia greacă și romană și arta dramatică. S-a bucurat de mare reputație, iar Cicero îl prețuiește mult. Opera lui se păstrează fragmentar.

AHILLE, erou al războiului troian, personaj al tragediei lui Ennius, *Ifigenia*, prelucrare după *Ifigenia în Aulida* de Euripide.

Lucius ACCIUS (sec. II), jurist, autor al unor comentarii despre legea celor Douăsprezece Tabule.

Sextus AELIUS Paetus Catus, edil (200), consul (198), censor (194), jurist renumit, autor al unui tratat, pierdut, care conținea legea celor Douăsprezece Tabule și o interpretare a ei („*ius Aelianum*”)

Lucius AELIUS Stilo Praeconius (155—75), învățat roman, gramatic și filosof, autor de discursuri, profesorul lui Varro și al lui Cicero.

Quintus AELIUS Tubero (sec. I), tribun al plebei, praetor, adept al stoicismului și prieten al lui Panaitius.

Lucius AEMILIUS Paulus Macedonicus (228—160), om politic și militar roman, consul (182, 168), censor (164), învingătorul lui Perseus la Pydna (168). Mare prieten al grecilor.

Marcus AEMILIUS Scaurus, consul (115), censor (109), fruntaș al optimaților.

AENIANII, popor din centrul Greciei continentale.

AEQUI, popor din nord-vestul Romei, adversari ai romanilor.

AESCHINES (390—314), om politic și orator atenian, adept al hegemoniei macedonene asupra lumii grecești, adversar al lui Demostene.

AESCULAPIUS, divinitate greacă a sănătății, invocat drept exemplu de om divinizat pentru meritele sale.

AETOLI, popor din partea centrală a Greciei continentale.

AFRICA, provincie romană întemeiată după distrugerea Cartaginei (146), al cărei teritoriu era partea de nord a Tunisiei de azi.

Lucius AFRANIUS (sec. II), cel mai important autor de comedii cu subiect roman, imitator al lui Menandru.

AFRICANUS, v. Cornelius.

AGRIGENTUM (gr. Akragas), colonie grecească din sudul Siciliei.

AHALA, v. Servilius.

ALBA LONGA, vechi oraș din Italia (amplasamentul necunoscut), capitală a ligii latine, distrus de Tullus Hostilius.

ALCUMAEO (ALCMAEO), fiul lui Amphiarus și al Eriphilei. Ucigaș al mamei sale ca urmare a trădării acestela față de tatăl său. A innebunit în urma acestei fapte și a încercat să-și găsească vindicarea la Phegeus și la oracolul lui Acheloos, cu ale căror fiice s-a căsătorit. A fost ucis de frații celei din urmă soții.

ALEXANDRU al III-lea CEL MARE, rege al Macedoniei (356—323). Cicero împărtășește opinia defavorabilă în general a romanilor despre el.

ALGIDUS, partea de est și sud-est a munților Albani.

AMALTHIUM, numele domeniului din Epir al lui Atticus, după numele nimfei Amalthea.

AMYNOMACHUS, elev al lui Epicur, desemnat de acesta drept moștenitor și executor testamentar al său.

ANCUS Marcius, al patrulea rege al Romei. I-a supus pe latini și a anexat colina Aventinului. Întemeietorul Ostiei.

AMPHIARAUS, prinț al Argos-ului, vestit proroc.

Titus AMPIUS Balbus, tribun al plebei (63), praetor (58), guvernator al provinciei Asia, partizan al lui Pompeius.

AMULIUS, rege al Albei, l-a detronat, potrivit legendei, pe Numitor; a numit-o pe fiica acestuia, Rhea Silvia, vestală, iar pe fiii ei, Romulus și Remus, i-a abandonat pe Tibru.

ANAXAGORAS (500—428), filosof grec, a favorizat pătrunderea filosofiei la Atena. Exilat, fiind acuzat de ateism. A condamnat superstițiile. Considera că lumea este condusă de un spirit universal (νοῦς). Foarte prețuit de Cicero, între altele pentru influența pe care a exercitat-o asupra lui Pericle, dând astfel filosofiei o finalitate politică.

ANAXIMENES din Milet (585—525), filosof grec. Considera aerul drept principiul din care provin toate lucrurile.

ANIO, afluent al Tibrului.

ANTIOCHUS din Askalon (Siria) (sec. I), filosof academic, a încercat să împace doctrina Academiei cu cea peripatetică și cea stoică.

ANTIPATER din Tars (sec. II), filosof stoic, urmaș al lui Diogenes din Seleucia.

APIS, bou divinizat, foarte cinstit de egipteni.

APOLLO Pythius, zeul oracolului din Delphi.

Lucius APULEIUS Saturninus, tribun al plebei (103, 101), a încercat să continue politica Gracchilor, considerat demagog. A fost lapidat de optimați în curie.

AQUILO (gr. Boreas), zeul vânturilor, a răpit-o pe Oreithya, fiica regelui Erechtheus.

AQUILLUS Manius, consul (129).

ARATOS din Soloi (315—239), autorul unui tratat celebru de astronomie *Phainomena* (aparitiți cerești) tradus de Cicero.

ARCADIENII, populație din centrul Peloponezului.

ARCESILAOS din Pitane (Aeolia) (316/5 - 211/0), filosof academic de orientare sceptică.

ARCHILOCHUS din Paros (sec. VII), poet grec, inventatorul iambului satiric, autor de elegii.

ARHIMEDE din Syracusea (287 - 212), matematician, fizician și mecanic grec. Aplicațiile sale științifice au contribuit la apărarea Siciliei contra invaziei romane din timpul celui de-al doilea război punic. Ucis de romani după cucerirea Syracusei.

ARCHYTAS din Tarent (sec. IV), filosof pitagoreic, preocupat de probleme de acustică, de muzică, de problemele cetății.

AREOPAGUL, cea mai veche adunare ateniană, formată din foștii înalți demnitari (ca și Senatul roman), depozitar al tradiției. Inițial avea atribuții foarte importante, dar, ca urmare a evoluției Atenei spre democrație, a păstrat doar atribuții judiciare.

ARISTIPPUS din Cyrene (c. 425 - 435), elev al lui Socrate, întemeietor al școlii cyrenaice, precursor al lui Epicur.

A conchis că plăcerea este scopul suprem. Elevii săi s-au numit hedoniști (< ἡδονή = plăcere).

ARISTON din Chios (sec. III), elev al lui Zenon, de care s-a despărțit pentru a întemeia propria sa școală. Considera că totul este indiferent în afară de virtute și viciu.

ARISTON din Keos (sec. III), succesorul lui Lycon la conducerea școlii peripateticienilor, mai ales moralist.

ARISTODEMUS, actor tragic atenian, membru a două delegații ateniene la curtea regelui Filip al II-lea al Macedoniei.

ARISTOFAN (450 - 385), autor comic grec.

ARISTOFANES din Bizanț (sec. III), gramatic grec, conducătorul bibliotecii din Alexandria, critic al textelor homerice.

ARISTOTEL din Stagira (384 - 322), întemeietorul școlii peripatetice.

ARISTOXENUS din Tarent (sec. IV), biograf, erudit, elev al lui Aristotel, a încercat să îmbine studiul muzicii cu acela al filosofiei.

ARATOS (sec. I), filosof academic, fratele lui Antiochus.

ARPINUM, oraș din Latium, unde s-au născut Marius și Cicero.

ASELLIO, v. Sempronius.

ASIA, numele provinciei romane de pe teritoriul Asiei Mici.

Aulus ATERNIUS Varus Calatinus Fontinalis, consul (454).

Aulus ATILIUS Calatinus, consul (258, 254), dictator (249), a avut un rol însemnat în primul război punic. Mormântul și epitaful său erau celebre.

Marcus ATHIUS (sec. II), autor dramatic latin mediocru.

Marcus ATILIUS Regulus, consul în primul război punic, comandant în nefericita expediție romană în Africa (255).

ATTICII, locuitorii ținutului Attica.

ATTICUS, v. Pomponius.

ATTUS Navius, v. Navius.

AUGUR, prelat roman, inițial însărcinat cu riturile menite să poroască fertilitatea, apoi cu interpretarea voinței divine prin aus-

picii. Augurii erau consultați înaintea luării tuturor deciziilor importante.

AUSPICIU, metodă de divinație prin interpretarea zborului, strigătului și hranei păsărilor.

AVENTINUS, colina din extremitatea sudică a Romei.

ANINUS (Pontus), numele latin al Mării Negre.

Lucius AURELIUS Cotta, praetor (70), autorul legii Aurelia iudiciaria, potrivit căreia funcția de judecător urma să fie împărțită egal între cele trei ordine, consul (65), censor (64- 63).

BACCHANALELE, rit bacchic, a pătruns la Roma prin Etruria. Conținea manifestări de desfrâu și a fost utilizat în scopuri politice, ceea ce a periclitat statul. Senatul a intervenit energic și a pedepsit drastic, în majoritatea cazurilor cu moartea, șapte mii de adepți ai cultului (186). **B**

BARBATUS, v. Horatius.

BRUTUS, v. Iunius.

BUSIRIS, rege legendar al Egiptului, renumit pentru sacrificiile de oameni pe care le porunca, mai ales în cazul prizonierilor.

Lucius CAECILIUS Metellus, consul (251, 247), dictator 244). **C**

Quintus CAECILIUS Metellus Macedonicus, om politic și militar roman, a proclamat Macedonia provincie romană (148), a participat la campanii militare în Asia și Spania. Consul (143), censor 131).

Quintus CAECILIUS Metellus Numidicus, consul (109), învingătorul de fapt al lui Iugurtha, censor (102). Optimal, exilat pentru că s-a opus reformei agrare a lui Saturninus.

CAECILIUS Staius (sec. II î.e.n.), autor comic roman. imitator al lui Menandru.

CAELIUS, colină a Romei la est de Palatinus.

CALATINUS, v. Atilius.

CALCIAS, profet celebru, personaj al legendelor troiene.

CALLIPHON, personaj menționat numai în opera lui Cicero.

Lucius CALPURNIUS Piso Frugi, tribun al plebei (149), praetor (136), a participat la războiul contra sclavilor din Sicilia, adversar al lui C. Gracchus, censor (108), renumit autor de anale, a încercat să depășească tendința spre legendă a analiștilor.

CAMILLUS, v. Furius.

Caius CANULEIUS, tribun al plebei (445 î.e.n.).

CAPITOLIUM, colina centrală a Romei.

CARBO, v. Papirius.

CARNEADES (214/3-129/8), filosof grec, inițial stoic, apoi adversar al lor, întemeietorul Noii Academii, membru al ambasadei ateniene de la Roma (155).

CARTAGINA, colonie a Tyrului (814?), independentă în 600, principala forță din Mediterana occidentală, cel mai mare adversar al Romei. După ce a impus un tratat comercial Romei, a fost învinsă de romani în două războaie numite punice (264-241; 218-201). A continuat să fie cel mai prosper oraș al lumii până la distrugerea sa totală de către romani (146).

Lucius CASSIUS Longinus Ravilla, tribun al plebei (137), consul (127), censor (125), judecător renumit. Autorul legii tabellaria relativă la votul secret în judecățile poporului.

Spurius CASSIUS Vecellinus, consul (502), învingătorul sabinilor, a reînnoit tratatul cu latinii (493), a dedicat templul Cererei (486). Acuzat de intenția de a instaura monarhia, a fost aruncat de pe stînca tarpeiană (485).

CASTOR, erou mitologic grec adoptat de timpuriu la Roma.

CATADUPA, prima cataractă a Nilului.

CATO, v. Porcius.

CATUS, v. Aelius.

CAVALERI, clasă socială romană constituită din membrii familiilor senatoriale care nu adoptau cariera politică și deveneau militari fără soldă, dar primeau de la stat un cal și furaje. S-au consacrat activității financiare și comerțului, drept care au devenit influenți și în politică. Au furnizat cadrele de publicani. Erau posesorii unor averi imense.

CECROPS, după tradiție, primul rege al Atticii, întemeietorul vieții politice din acest ținut. I se atribuie decizia în favoarea Atenei în conflictul ei cu Poseidon relativ la patronajul Atticii.

CENSOR, cea mai distinsă magistratură romană; censorii, aleși în număr de doi o dată la cinci ani, dintre cei mai severi și renumiți consuli, aveau atribuția de a stabili listele de cetățeni și de a-i împărți pe aceștia în clase, de a le cerceta moralitatea. Aveau dreptul de a-i elimina din clasa respectivă, stabileau lista senatorilor și controlau finanțele statului.

CENTURIE, unitate administrativă formată din o sută de cetățeni romani.

CERAMICUS, renumită localitate suburbană din nord-vestul Atenei, locul unor cimitire celebre.

CERES, divinitate italică a creșterii, asimilată de timpuriu Demetrei. Avea o sărbătoare cu rituri secrete, oficiată doar de femei.

CHARMIDES (sec. III), adept al epicureismului.

CHIRONIDAS (sec. VI ? - IV ?), celebru legislator grec din Sicilia. Legile sale, redactate în versuri, au fost adoptate de coloniile chalcidiene din Sicilia și din Italia.

CHIRYSIPPUS (c. 280 - 206), filosof grec stoic, renumit dialectician și logician. S-a ocupat și de etică și fizică.

CILICIENII, locuitorii Ciliciei, ținut din sud-vestul Asiei Mici.

CIRCEII, oraș vechi ce pe coasta Latium-ului.

Marcus CLAUDIUS Marcellus, consul (222, 215, 214, 210, 208), cuceritorul Syracusei.

Marcus CLAUDIUS Marcellus, consul (166, 155, 152), strănepot al precedentului.

CLAUDIUS Marcellus, propraetor al Siciliei (70).

Appius CLAUDIUS Pulcher, consul (143), censor (137), socrul lui Ti. Gracchus, partizan al acestuia.

Appius CLAUDIUS Pulcher, om de stat și scriitor roman. Praetor (57), propraetor în Sardinia (56), consul (54), a guvernat tiranic, se pare, provincia Cilicia. Censor (50) foarte sever. Autorul unei cărți

despre augurat dedicată lui Cicero. Orator renumit. S-a păstrat corespondența lui cu Cicero.

Caius CLAUDIUS Pulcher, consul (177), censor (169).

CLEANTHES (301 – 232(252 ?)), filosof stoic, șeful școlii după moartea lui Zenon, al cărui elev a fost. Autor fecund, dar opera ni s-a păstrat fragmentar, între altele celebrul imn către Zeus. Adversar hotărât al epicureilor. A murit refuzând să-și prelungească o boală incurabilă.

CLEON (? – 422), om politic și militar atenian, adversar al lui Pericle, a avut un rol important în războiul peloponeziac. Tucidide și Aristofan îl consideră tipul de demagog.

CLEOPHONUS, om de stat atenian, țintă a atacurilor lui Aristofan.

CLIENT, inițial cetățean cu drepturi reduse (țărani, arendași și alte categorii), obligat unui patrician. După dispariția clientelei patriciene (c. 400), s-a întemeiat o clientelă bazată pe avantajul reciproc. Astfel cetățenii aveau cumpărau sufragiile săracilor. Au existat raporturi clientelare între state sau între provinciile și polițieni.

CLINIAS Cretanul, personaj secundar al dialogului *Despre legi* al lui Platon.

CLISTHENES (sec. VI), om de stat atenian democrat, autor al unei constituții (508) menite să suprima influența aristocrației. Considerat întemeietorul democrației ateniene.

CLITARCHUS (sec. IV), autor al unei istorii a lui Alexandru cel Mare, deficitară sub raportul exactității dar strălucitoare ca stil, ceea ce i-a asigurat o bună reputație.

CLODIUS (Quintus Claudius Quadrigarius) (sec. I), autor de anale, stilul său era retoric.

Publius CLODIUS Pulcher (nenumit, ci menționat numai prin aluzii), tribun al plebei (58), adversar fervent al lui Cicero. S-a furisat, deghizat în femeie, la o ceremonie religioasă secretă oficială numai de femei, pentru a se apropia de Pompeia, soția lui Caesar. A fost adoptat de un plebeu pentru a deveni tribun, la adăpostul unei legi anume promulgate de Caesar, a forțat legea pentru a-l exila pe Cicero, a dedicat un templu Licenței pe Palatin. A fost ucis într-o încăierare (52).

COCLES, v. Horatius.

CODRUS, ultimul rege al Atenei, s-a sacrificat pentru patrie în războiul contra dorienilor.

Lucius COELIUS Antipater (sec. II), autor al unei istorii a celui de-al doilea război punic.

Caius COELIUS Calvus, consul (94), tribun al plebei (106), acuzatorul lui Publius Popillius Laenas.

COLLINA, poartă din nord-estul Romei.

COLONIE grecească, așezare întemeiată sub patronajul unei metropole, cu scop precumpănitor comercial.

COLONIE romană, așezare întemeiată în scopuri inițial militare, în vederea ținerii sub control a popoarelor învinse. Pe vremea Gracchilor c. avea un scop social. Limitată inițial la Italia, colonizarea a fost extinsă și în restul imperiului.

COLONOS, demos atenian, în apropiere de Academic.

COLOTES, elev al lui Epicur, adept inflăcărat al acestuia și adversar hotărât al tuturor celorlalte școli, mai ales al Academiei. Postumus COMINIUS Auruncus, consul (496).

COMIȚIILE, adunări romane cu drept de decizie, compuse separat din patricieni și plebei. Existau și c. generale : 1) comitia centuriata, înglobau întreg poporul în calitate de comunitate armată, în grupuri de cîte o sulă și aveau atribuții legislative, alegeau magistratii mai importanți și pronunțau sentințe capitale ; 2) comitia tributa, adunări ale poporului împărțit pe triburi ; 3) comitia curiata.

CONSENTIA, localitate din ținutul brutiilor ; aceștia, fiind greci, nu puteau înțelege versurile latinești ale lui Lucilius.

CONGUS, v. Iunius.

COLLATINUS, v. Tarquinius.

CONSUALIA, sărbătoare a zeului Consus, veche divinitate italică a agriculturii, oficiată toamna după recoltare și însămînțare.

CONSUL, magistratul suprem începînd din 450. Aleși cîte doi pe an consulii aveau numeroase atribuții, între care convocarea Senatului și a adunării poporului, aplicarea deciziilor Senatului și comandamentul armatelor.

CORINT, oraș situat pe istmul cu același nume, important centru comercial distrus de romani (146), care doreau să elimine un concurent periculos. Socotit la Roma drept simbol al depravării.

CORNELIA gens, veche familie patriciană, cu multe ramuri, dintre care unele erau plebece. Cea mai celebră era cea a Scipionilor.

Cnaeus CORNELIUS Scipio, consul (222), mort în Spania în cel de-al doilea război punic (211).

Lucius CORNELIUS Sissena, praetor urban (78), propraetor în Sicilia, legal (67). Epicureu, autor al unui tratat de istorie contemporană (91-79). Admirator al lui Sylla.

Lucius CORNELIUS Sylla Felix (138-78), om politic și militar roman, praetor (97), consul (88, 80), dictator (82), învingător al cimbrilor și teutonilor, al lui Mitridate, al lui Marius. A consolidat puterea Senatului. Deși stăpîn necontestabil al Imperiului, s-a retras în viața privată (79).

Publius CORNELIUS Scipio, consul (218), tatăl lui Africanus. a luptat fără succes contra lui Hannibal în Italia, mort în Spania (211)

Publius CORNELIUS Scipio Africanus (235-183), fiul lui Publius, om de stat și militar, consul (205, 194), censor (199), a luptat alături de tatăl său în al doilea război punic în Italia, Spania, Sicilia, l-a învins pe Hannibal la Zama (202) și a participat la multe alte războaie. Practic avea puterea unui rege, fapt care a provocat reacția ostilă a nobilimii contra sa. Acuzat de corupție, s-a retras din viața publică.

Publius CORNELIUS Scipio Aemilianus Africanus Numantinus, v. Notița istorică de la tratatul *Despre stat*.

Publius CORNELIUS Scipio Nasica Serapio, consul (138), optimat, adversar intransigent al Gracchilor, a avut un rol însemnat în suprimarea lui Ti. Gracchus.

Tiberius CORUNCANIUS, consul (280), primul mare pontif, jurist.

COTTA, v. Aurelius.

CRASSUS, v. Licinius.

CRANTOR (sec. IV), filosof academic.

CRITOLAUS, filosof peripatetic, membru al ambasadei ateniene trimise la Roma (155).

CROESUS, ultimul rege al Lydiei (561–546), celebru pentru averile sale. Detronat de regele persan Cyrus.

GHOTONA, oraș de pe coasta sudică a Italiei.

CURES, oraș sabin neidentificat.

CURIE, unitate administrativă a comunității de cetățeni romani. Membrii ei aveau drepturi și obligații comune și îndatoriri culturale speciale. Constituiu adunări speciale (comitia curiata).

CURIA, sediul Senatului, construit, după tradiție, de Tullus Hostilius.

Manius CURIUS Dentatus, consul (290, 283, 275, 274), învingătorul samniților, sabinilor și al lui Pyrrhus la Beneventum, censor (272). Model de modestie și abnegație.

CYLON, nobil atenian, din sec. VII, asasinat de democrații ateniene din cauza dorinței sale de a deveni tiranul cetății, deși se refugiasc la templul Atenei. Sacrilegiul a pătat familia Alceonizilor.

CYNICII, adepții lui Antisthenes, elev al lui Socrate. Numele lor provine, se pare, de la gymnaziul Cynosarges, locul lor de întâlnire. Unii stoici acceptă sistemul lor în situații excepționale, alții îl resping cu totul.

CYRENAICII, nume dat adepților lui Aristippus.

CYRUS, primul rege independent al perșilor (558 ?–529), victorios în mai multe campanii militare (contra lui Astyages, regele Mediei și contra lui Croesus, rege al Lydiei). Remarcabil organizator.

DAMON, filosof pitagoreu.

DECEMVIRI, colegiu de zece persoane investite cu puteri depline în vederea unor acțiuni precise (cei mai celebri au fost însărcinați cu redactarea legilor (451). Redactori ai celor Douăsprezece Tabule de legi.

Publius DECIUS Mus (tatăl), consul (340), s-a sacrificat în bătălia de la Vezuviu în războiul contra latinilor.

DELÓS, insulă din arhipelagul Cycladelor, loc de cult al lui Apollo, născut aici, sub palmierul sacru.

DEMARATUS din Corint (sec. IV), conducătorul unei ambasade la Syracuse și l-a însoțit pe Alexandru cel Mare în expedițiile sale.

DEMETRIUS din Phaleron (345–283), om politic, orator și filosof atenian, elev al lui Teofrast, conducător al Atenei. Autorul unei legi contra ornamentării mormintelor, care a pus capăt artei funerare. Izgonit din Atena, s-a refugiat în Egipt, unde s-a dedicat studiilor.

DEMOCRIT din Abdera (sec. V), filosof grec, cu preocupare universală (etică, poezie, medicină, fonetică, gramatică, fizică, matematică, tehnică, agricultură, pictură, artă militară). A încercat să formuleze o teorie prin care să dea o explicație atotcuprinzătoare a universului. Opera sa vastă păstrată doar fragmentar.

DEMOSTENE (384 – 322), cel mai vestit orator attic, adversar al hegemoniei macedonene asupra lumii grecești și al lui Aeschines.

DICAIARCHUS, elev al lui Aristotel, savant și scriitor, preocupat mai ales de probleme de istorie culturală și de teorie politică. Cartea sa *Viața Greciei*, o istorie a culturii grecești, a fost foarte prețuită. Autor al unor monografii despre constituțiile statelor grecești, adept al constituției mixte.

DICTATOR, magistrat roman, desemnat din rindul foștilor consuli doar în situații excepționale, la recomandarea Senatului, de către consuli. Avea puteri depline pe timp de șase luni și nu era obligat să raporteze asupra faptelor sale.

DIODORUS din Tyr, filosof peripatetic, elev și urmaș al lui Critolaus.

DIOGENES din Babylon, filosof stoic, elev al lui Chrysippus, membru al delegației de filosofi atenieni sosite la Roma în anul 155.

DIONYSIUS din Syracusa (405 – 367), tiran al Syracusei (405), a luptat contra cartaginezilor, a întreprins campanii în Grecia Mare și a întemeiat colonii pe coastele Adriaticei. Protector al literelor, a adunat în jurul său numeroși oameni de cultură (între alții și pe Platon). A fost el însuși scriitor.

DIPYLON, poartă din nord-vestul Atenei.

DOLOPII, popor din Thessalia.

DORIENII, popor din nordul Greciei.

DRACON (sec. VII), cel mai vechi legislator atenian, însărcinat să consemneze în scris legile dreptului cutumiar. Severitatea sa a devenit proverbială.

Caius DUELLIUS (Duilius ?), consul (260), învingătorul cartaginezilor la Mylac, censor (258), dictator (231).

E ECHECRATES din Phlius, filosof pitagoreu, menționat de Platon.

EGERIA, nimfă a apei cu același nume din sudul Romei, soție sau iubită și sfătuitoare a regelui Numa Pompilius.

ELEII, locuitorii orașului Elea din sudul Italiei.

EMPEDOCLE din Agrigentum (c. 483 – 423), filosof cu preocupări foarte largi (medic, legislator; se considera profet, făcător de minuni, mintuitor etc.). A considerat că lumea este formată din patru elemente (foc, apă, aer și pământ) provenite dintr-unul singur și se transformă prin atracție și respingere (iubire-ură).

ENDYMION, personaj mitologic, a adormit pentru veșnicie într-o peșteră.

Quintus ENNIUS (239 – 169), poet roman, a frecventat cercul Scipionilor, a favorizat pătrunderea culturii grecești la Roma. Autor al unei epopei cu subiect roman, influențat de Homer. A fost unul din creatorii limbii literare latine. A introdus hexametru în latină. A prelucrat tragedii și comedii grecești, autor a numeroase tratate filosofice și a numeroase poezii mici cu subiecte variate (*saturae*). Opera lui se păstrează doar fragmentar.

EPHORI (supraveghetori), magistrați spartani care au dobândit puterea supremă în stat. Cercetau moravurile cetățenilor, educația

publică, obligațiile magistraților, procedura civilă. Atribuțiile lor priveau și prosperitatea și securitatea statului.

EPIMENIDES (sec. VII ? – VI ?), teolog cretan, personaj semilegendar. I se atribuie fragmentele unei *Theogonii*.

EPIROTES, v. Thyamis.

ER din Pamphilia, personaj al *Republicii* lui Platon.

ERECHTEUS, personaj mitologic, și-a sacrificat fiica mezină, *Agraulos*, în războiul contra lui Eumolpus din Eleusis pentru a urma sfatul unui oracol, drept care celelalte fiice ale sale, Erse și Pandrose, s-au sacrificat voluntar.

ERILLUS (Herillus) din Cartagina (sec. III), filosof stoic.

ESQUILINUS, cea mai mare colină a Romei.

ETRUSCII, populație neindoeuropeană din Italia, putere continentală și maritimă, a stăpinit vreme îndelungată Roma și a exercitat asupra ei o influență hotărâtoare în toate domeniile.

EUDOXIUS din Cnidos (393–339), astronom, matematician, medic și filosof, adversar al lui Platon, pe care l-a influențat totuși.

EUMOLPIZII, congregație a preoților din Eleusis, descendenți ai lui Eumolpus, întemeietorul mitic al misterii eleusine. Au fost depozitarii secretelor acestui cult în tot decursul istoriei sale.

EURIPUS, nume ironic dat canalelor artificiale și unor lucrări hidrotehnice mici, aluzie la strămoșul E. dintre Eubeca și continent. Numele Nilului era invocat la fel.

Quintus FABIVS Maximus Verrucosus Cunctator (Zăbovitorul), consul (233, 228, 215, 214, 209), dictator (217). A preconizat tactica expectativei în războiul contra lui Hannibal și a salvat Roma.

F

Quintus FABIVS Pictor (sec. III î.e.n.), cel mai vechi analist roman. A redactat în grecește o istorie a Romei de la Aeneas până la al doilea război punic.

Caius FABRICIVS Luscinus (cel Chior), primul Fabricius stabilit la Roma, ambasador (285), consul (282, 278), a încheiat pacea cu Pyrrhus refuzând să se lase corupt. Model de modestie și integritate.

Quintus FADIVS Gallus, și-a lăsat moștenire, formal, averea lui P. Sextilius Rufus, cu rugămintea ca acesta să i-o remită fiicei sale, încercând să ocolească astfel legea Voconia. Intermediarul a păstrat averea pentru sine în virtutea acestei legi.

Caius FANNIVS, inițial partizan al Gracchilor, autor al unei istorii contemporane pierdute.

FASCII, mănunchi de nuiele legate cu curele de piele, însemne ale puterii magistraților romani, purtate de lictori. În timp de război în mănunchi era cuprinsă și o secure. F-le semnificau puterea magistraților de a condamna la bătaie și la moarte.

FEBRA, personificare a febrei de malarie, cu un cult foarte vechi.

FETIALII, colegiu de douăzeci de preoți romani, depozitari ai dreptului ginților, sancționau declararea războiului și încheierea tratatelor.

FIBREIVS, afluent al Liris-ului.

FIDES, personificare a lealității, virtute considerată la Roma specific romană. Cultul ei era foarte vechi. F. avea un templu pe Capitoliu (254 ? – 250 ?).

FIGULUS, v. Marcius.

FLAMINII, nume dat preoților unei anume divinități (mai ales acelora ai lui Iupiter, Mars și Quirinus).

Caius **FLAMINIUS**, tribun al plebei (232), a propus o lege agrară care leza interesele optimaților, consul (223), i-a învins pe celți; censor (220), începe să construiască via Flaminia și circuitul cel mare din Roma, consul (217), a fost învins și ucis în lupta de la lacul Thrasimene.

Cnaeus **FLAVIUS** (sec. IV), edil curul, a redactat un calendar și a publicat o culegere de formule de acuzare.

FONS, fiul lui Ianus, divinitate a apelor, al cărei altar se afla pe malul drept al Tibrului, în afara Romei.

FORMIAE, oraș de pe coasta sudică a Latium-ului.

FORTUNA, forță divină atotcuprinzătoare. F. acestei zile, divinitate a norocului schimbător de la o zi la alta. F. grijulie, divinitate a ajutorului.-**FORS**, divinitate a împlinirii fericite. — F. primigenia, inițial prima fiică a lui Iupiter, apoi mamă a lui și a lunonei, având un oracol la Prenaeae.

FURII, divinități subterane care pedepseau nedreptatea pe pământ.

Marcus **FURIUS** Camillus, om de stat roman căruia tradiția îi conferă un rol excepțional. Tribun consular (401, 398, 394, 386, 384, 381), dictator (396 ?), cucerește orașul Veii, învingător al galiilor care cuceriseră Roma (cu excepția Capitoliului). Figură legendară și simbolică, utilizată frecvent în literatura și istoriografia romană.

Lucius **FURIUS** Philus, v. Nolița introductivă de la tratatul *Despre stat*.

G Aulus **GABINIUS**, tribun al plebei (139), autorul primei legi tabellaria relativă la votul secret în alegerea magistraților.

GALBA, v. Sulpicius.

Publius **GALLONIUS**, gurmand vestit.

Cnaeus **GELLIUS** (sec. II), analist roman, s-a ocupat mai ales de istoria timpurie a Romei.

Lucius **GELLIUS** Poplicola, praetor (94), consul (72), a luptat fără succes contra lui Spartacus, censor (70), legat al lui Pompeius, partizan al lui Cicero și adversar al lui Caesar.

GORGAS din Leontinoi (Sicilia), elev al lui Empedocle, sofist.

Marcus **GRATIDIUS**, unchiul lui Cicero, cu care acesta a avut conflicte pe tema culturii sale grecești.

H **HELENOS**, fiu al lui Priam, frate gemăn al Cassandrei, profet.

HERACLIDES Ponticus (390–310), elev al lui Speusippus, Platon și Aristotel, filosof fecund, cu preocupări multilaterale.

HERACLIT din Efes (c. 500), filosof din școala ionică, supranumit de antici obscurul. A formulat teza mișcării continue universale și a considerat că focul este elementul primordial.

HERCULES, formă latinizată a numelui grecesc Herakles, adoptat de timpuriu în religia italică. II. avea multe sanctuare în întreaga Italie. Exemplu de om divinizat pentru meritele sale.

HERMARCHIUS din Mytilene, urmaș al lui Epicur, considerat de acesta drept cel mai vechi și fidel elev al său.

HERODOT din Halicarnas (sec. V), „părintele istoriei”, autor al unei vaste istorii a conflictelor dintre greci și perși, cu un conținut extrem de variat. Cicero îl admiră foarte mult.

HIERONYMUS din Rhodos (sec. III), filosof peripatetic.

HOMO NOVUS (om nou), termen disprețuitor, fără valoare administrativă, aplicat de nobili celor care nu aparțineau cercurilor lor (nu avea nici un strămoș printre magistrați) și încercau să-și facă un nume în politică. Cicero era un h. n.

HONOS, personificare a onoarei, mai ales în sensul militar.

Marcus HORATIUS Barbatus, consul (449).

HORATIUS Cocles, erou mitic roman, despre care se spune că a salvat armata romană în timpul războiului cu etruscii conduși de Porsenna, rezistind singur pe *Pons Sublicius*.

HOSTILIUS, v. Tullus.

Caius HOSTILIUS Mancinus, a încheiat, în calitate de proconsul, tratatul cu Numantia, neratificat de Senat.

Lucius HOSTILIUS Tibulus, praetor (142). avea o reputație foarte proastă.

HYPERBOLUS (sec. V), om de stat atenian, violent atacat de Aristofan.

IACCHIUS, divinitate grecească, asimilată cu Bacchus-Dionysos, fiul lui Zeus și al Demetrei, soț al surorii sale Kore. Avea un rol însemnat în procesiunile de la Eleusis și în cultul Demetrei și al Korei.

IDAEA MATER, nume dat, după numele Ida (Asia Mică), Kybeleii (lat. Cybele sau Rhea), numită și Marea Mamă. Inițial meteor felicitat, a fost ulterior antropomorfizată și considerată mamă a oricărei forme de viață. Corabia care a adus meteorul la Roma (204), s-a împotmolit pe Tibru și a fost trasă cu ușurință de o fată acuzată de imoralitate, care și-a dovedit astfel nevinovăția. De asemenea divinitate a fecundității, deși simboliza și fecunditatea.

INTERREGNUM, perioadă dintre două domnii, timp în care conducerea era asigurată de un *interrex* pe cinci zile, urmat de un altul. Cel din urmă îl desemna pe rege după luarea auspiciilor.

ITHACA, insulă din Marea Egee, patria lui Ulisse.

Caius JULIUS, consul (430). (*Rep.*, 2,60).

Caius JULIUS, decemvir (*Rep.*, 2,61).

Decimus IUNIUS Brutus Callaicus, consul (138), proconsul în Spania (138–136), învingătorul callaicilor și al lusitanilor, legat în Illyricum (129), adversar al lui C. Gracchus, a contribuit la suprimarea lui; augur, prieten al culturii grecești.

Lucius IUNIUS Brutus, persoană legendară, primul consul al Romei, alături cu Tarquinius Collatinus. I se atribuie un rol hotărâtor în izgonirea regilor din Roma și în întemeierea republicii.

Marcus IUNIUS Brutus, tribun al plebei (183), tatăl asasinului lui Caesar, jurisconsult reputat.

Marcus IUNIUS Congus Gracchanus (secolul II î.e.n.), istoric roman, autor al unui tratat despre magistraturi, astăzi pierdut. Partizan al lui C. Gracchus.

IUNO din Samos, Hera avea în Samos un sanctuar vechi și vestit.

IUPITER, divinitate indoeuropeană a cerului și a furtunii, echivalent latin prin nume și atribuții al lui Zeus. Avea un sanctuar pe Capitoliu; venerat ca „cel mai bun” și „cel mai mare”, alături de Iuno și Minerva. Venerat ca Stator pe Palatin, dădea tărie armatei; ca Nelvinsul și Învingătorul era cinstit pe Palatin și Quirinal.

L LACEDEMONIA, numele propriu-zis al orașului și statului Sparta. Acesta din urmă era utilizat în limba poetică.

Caius LAELIUS Sapiens, v. Notița introductivă de la tratatul *Despre stat*.

LAENAS, v. Popillius.

Titus LARGIUS, primul dictator (496).

LARII, divinități protectoare ale ogoarelor, viilor, drumurilor, cringurilor și ale căminelor, asociați cultului morților.

LATINII, locuitorii Latium-ului, aflați sub influență etruscă pînă în 474, s-au constituit după aceea în Liga latină, avînd inițial centrul la Alba Longa, apoi la Roma. Roma a desființat liga și a încheiat tratate cu fiecare cetate latină în parte. Multe familii latine au emigrat la Roma, s-au romanizat și au primit cetățenia romană. Procesul s-a încheiat în 88, în urma războiului aliaților.

LATINE, sărbătorile, aveau loc după investirea consulilor, pe Mons Albanus, unde se țineau adunările ligii, lângă templul lui Iupiter.

LATIUM, ținut din centrul Italiei, locuit de latini.

LIBER, veche divinitate italică a fertilității, asimilată lui Dionysos.

LICENTIA (obraznicia), desemnare malițioasă a „Libertății”. După exilarea lui Cicero (58), Clodius a dărîmat casa acestuia de pe Palatium și a ridicat pe locul ei, după spusele lui Cicero, un templu al Licenței, în semn că „tiranul” Cicero a fost izgonit. Cicero afirmă că Clodius vroia să-și însușească acea proprietate.

LICINIUS (*Fin.*, 1, 2, 5), personaj necunoscut.

Lucius LICINIUS Lucullus, fiul următorului.

Lucius LICINIUS Lucullus Ponticus (117–56), om politic și militar roman, optimat, tribun militar, quaestor, aedil (79), praetor (78), consul (74), proconsul al Ciliciei și al Asiei, a condus al doilea război contra lui Mitridate (74–63). S-a dovedit a fi un guvernator foarte capabil. Înlocuit prin Pompeius în urma unor uneltiri. Bogăția și rafinamentul lui erau proverbiale. Era un bun cunoscător al culturii grecești.

Marcus LICINIUS Crassus, bunicul triumvirului M. Crassus și tatăl lui P. Crassus Dives. praetorul care i-a învins pe hispanii răsculați în 105.

Lucius LICINIUS Crassus (140–91), om politic și jurist roman, tribun al plebei (107), consul (95) și guvernator al Galiei citerior, censor (92), protagonist al dialogului lui Cicero *Despre orator*.

Marcus LICINIUS Crassus Dives (bogatul) (114–53), om de stat și militar, învingătorul lui Spartacus (71), consul (69), censor (65), a constituit un triumvirat cu Caesar și Pompeius. Înflător al unei campanii contra parților, a fost învins și a murit în bătălia de la Carrhae (53). Bogăția sa era proverbială.

Publius LICINIUS Cassius Mucianus, consul (131), om de stat, orator și jurist roman, a condus operațiile militare pentru cucerirea regatului Pergamului.

Caius LICINIUS Macer, tribun al plebei (73), praetor (68), acuzat de Cicero (66), s-a sinucis.

LICTORI, însoțitori, de origine libertă, ai consulilor, ai magistratilor importanți și ai vestalelor, purtători de fascii. Numărul lor depindea de importanța magistraturii (doisprezece pentru consuli).

LIRIS (azi Liri în cursul superior și Garigliano în cel inferior), riu din Italia, izvorăște din lacul Fucinus (azi Fucino), străbate ținutul marsilor și Latium-ul și se varsă în Marea Tireniană.

Marcus LIVIUS Drusus, om politic roman, tribun al plebei (92), a încercat să atenueze conflictele dintre partide și italice, sprijinindu-i pe aceștia din urmă. Autorul unei legi iudiciaria prin care cavalerii romani urmau să devină membri ai Senatului. A fost victima politicii sale moderate în spiritul Gracchilor.

LOCRI, colonie grecească de pe coasta calabreză întemeiată de locrieni (700), renumită prin legislatura lui Zalcucus. După războaiele punice a intrat sub influență romană. Clientă a lui Cicero.

LUCERES, Tities, Rhamnes, numele triburilor gentile romane.

Caius LUCILIUS (180–102), creatorul satirei. Opera lui s-a păstrat doar fragmentar. Prietenul lui Scipio Africanus Minor. Obisnuia să spună că nu vrea să fie citit de nimeni, fiindcă inculții nu-l vor înțelege, iar culții îl vor înțelege mai bine decât el însuși.

LUCRETIA, soția lui Tarquinius Collatinus, plângărită, după tradiție, de Sextus Tarquinius, drept care s-a sinucis. Faptul ar fi provocat răsturnarea monarhiei (509). Simbolul soției credincioase.

LUCUMO, prieten al lui Romulus, mort în războiul cu sabinii. Numele tribului Luceres provine de la numele său.

LUSCINUS, v. Fabricius.

LYCAONII, locuitorii ținutului Lycaonia din centrul Asiei Mici.

LICURG (sec. IX), legislator spartan, influențat de legislația cretană. I s-au dedicat temple și culte. Istoricitatea personajului este controversată.

MACER, v. Licinius.

Spurius MAELIUS (sec. V), plebeu roman, a vîndut grlu la un preț foarte mic în timpul unei foamete. Acuzat că a vrut să-și creze astfel popularitate pentru a se proclama rege, a fost ucis.

MAGI, preoți perși.

MAGNESIA, colonie grecească din vestul Asiei Mici (Caria).

MANCINUS, v. Hostilius.

M

MANI, divinități subpămîntene, invocate la ceremoniile mortuare.

Manius MANILIUS, jurist, consul (149).

MANIUS, v. Persius.

Aulus MANLIUS Torquatus (*Leg.*, 2, 55), identitatea personajului este neclară: fie consulul anilor 241, 241, fie juristul. pontif și consul (165).

Aulus MANLIUS Torquatus, praetor (52), corespondent al lui Cicero, anchetatorul procesului lui Milo.

Marcus MANLIUS Capitolinus, consul (392), salvatorul Romei, după tradiție, în timpul asediului galic. Condamnat sub motiv că a vrut să-și aroge puterea regală.

Titus MANLIUS Torquatus, cunoscut pentru lupta sa corp la corp cu un gal (360).

Titus MANLIUS Torquatus, consul (165), și-a repudiat fiul (140), fost guvernator al Macedoniei, acuzat de corupție, drept care s-a spânzurat.

MARCELLUS, v. Claudius.

Lucius MARCIUS Philippus, tribun al plebei (104), autor al unei legi agrare respinse, adversar al lui Saturninus (100), praetor (96), consul (91), censor (86), adversar fervent al lui Livius Drusus și al lui Crassus.

Caius MARCIUS Figulus, consul (64 ?), partizan al lui Cicero contra lui Catilina.

Caius MARIUS (156–86), originar din Arpinum, consul de șapte ori (107, 104–100, 86), comandant în timpul războiului cu Iugurtha, învingător al teutonilor (102) și al cimbrilor (101). A oscilat între optimași și populari. Cicero i-a dedicat lui și stejarului din Arpinum un panegiric în versuri.

Marcus MARIUS Gratidianus, fiul adoptiv al lui Marcus Marius, fratele celui de sus. Tribun al plebei (87), praetor (86), foarte popular.

MARTE, fiul lui Iupiter și al Herei, divinitate a războiului, tatăl lui Romulus.

MASSILIENII, locuitorii Massaliei (azi Marseille), colonie grecească (c. 500), legată de Roma printr-un tratat (c. 200).

MAXIMUS, v. Fabius.

MAGILLUS Lacedemonianul, personaj al dialogului *Despre legi* al lui Platon.

MELAMPUS, profet grec, fiul lui Amythaon, cel mai vechi profet grec, întemeietorul neamului Melampodizilor.

MENANDRU (342–291), autor comic grec, reprezentant al comediei noi, a cărui operă s-a păstrat doar fragmentar.

MENELAUS, erou homeric, regele Laconiei, soțul Elenei.

MENS, personificare a inteligenței. Potrivit unui sfat din cărțile sibylline, consultate în urma înfringerii de la lacul Thrasimene (215), i s-a ridicat un templu la Roma.

METAPONTUL, oraș de pe coasta golfului Tarent, colonie grecească

METELLUS, v. Caecilius.

METRODORUS, unul din cei mai iubiți elevi ai lui Epicur.

MILTIADE (?–488), om de stat atenian, strateg (490), învingătorul de la Marathon și salvator al Atenei amenințate de invazia

persană. A fost condamnat la plata cheltuielilor necesitate de expediția fără rezultat întreprinsă la inițiativa lui în insula Paros.

MINOS (mil. II), rege semilegendar al Cretei și al unor insule egeene, constructorul Labirintului, autor al constituției cretane. În timpul domniei sale Creta a devenit o mare putere navală.

MOPSUS, fiul lui Apollo și al profetesei Manto, fiica lui Tiresias, profet. întemeietor a numeroase sanctuare ale lui Apollo.

Publius MUCIUS Scaevola, orator, consul (133), pontif, jurist renumit. editor al marilor anale.

Quintus MUCIUS Scaevola, fiul celui de sus, consul (95), autorul unei lucrări de drept civil.

Quintus MUCIUS Scaevola Augur, consul (117), guvernator al provinciei Asia (121), jurist reputat, profesor al lui Cicero.

Quintus MUCIUS Scaevola, probabil nepot al precedentului, augur, propractor al provinciei Asia (59), tribun al plebei (54), poet.

Spurius MUMMIUS, fratele lui Lucius M., distrugătorul Corintului, legat al acestuia (146). A relatat observațiile sale în versuri umoristice foarte gustate la Roma.

Cnaeus NAEVIUS (264 – 194 ?), primul poet roman de valoare. Autor de comedii inspirate de modele grecești, în care își bătca joc de oamenii timpului, ceea ce a dus la întemnițarea sa. Primul scriitor „național” al Romei. Autor al unor piese cu subiect roman, uneori contemporan, și al unei epoei despre primul război punic. Opera lui s-a păstrat doar fragmentar.

N

NASICA, v. Cornelius.

Attus NAVIUS, augur celebru din vremea lui Tarquinius Priscus.

NEOPTOLEMUS, titlul unei tragedii de Ennius.

NIL, v. Euripus.

NEPTUN, divinitate a mărilor.

NUMA Pompilius, al doilea rege al Romei, sabin de origine, organizatorul cultului religios al Romei, întemeietorul colegiilor de pontifi.

NUMANTIA, oraș din nord-vestul Spaniei, centru al celiberilor, a avut un rol important în timpul răscoalei spaniolilor contra românilor (143 – 133). După o serie de înfringeri, P. Cornelius Scipio a cucerit N. în urma unui lung asediu.

Quintus NUMITORIUS Pullus din Fregellae, oraș volsc din Latium, a dezvăluit praetorului L. Opimius conspirația concetățenilor săi contra romanilor, fapt care a dus la distrugerea orașului (125).

OCEANUS, numele roman al Oceanului Atlantic.

O

Cnaeus OCTAVIUS, comandantul flotei romane în al treilea război macedonean (168), l-a luat prizonier pe Perseus, care se refugiase la Samothrake după înfringerea sa de la Pydna.

Cnaeus OCTAVIUS, consul (76), bolnav de gută.

Marcus OCTAVIUS, colegul de tribunat al lui Ti. Gracchus, s-a opus proiectului de lege agrară al acestuia (*Leg.*, 3, 21. nenumit).

Lucius OPIMIUS, consul (121 î.e.n.), a provocat moartea lui C Gracchus.

OPS (abundența, buna nămă „pământul”, dăruitoarea abundenței și a recoltei, venerată împreună cu soțul ei, Saturn, într-un templu de la poalele Capitoliului. Identificată ulterior cu Rhea, era venerată în templul lui Iupiter, ca mamă a lui.

OPTIMAȚII, nume pe care și l-au arogat membrii celei mai conservatoare fracțiuni a Senatului, adversari intransigenți ai populațiilor. Se considerau cei mai buni cetățeni (*optimi cives*).

ORCUS, divinitate romană a morții.

ORESTE, fiul lui Agamemnon; personaj al tragediei lui Pacuvius *Dulorestes*, alături de Pylade, simbol al prieteniei.

OREITHYA, fiica lui Erechtheus, răpită de zeul vânturilor, Aquilo.

OSTIA, oraș-port al Romei de la gura Tibrului, întemeiat de Ancus Marcius (sec. VIII). A avut un rol însemnat în dezvoltarea Romei.

P Marcus PACUVIUS (c. 220–130), poet tragic roman, nepot și elev al lui Ennius, creatorul de fapt al tragediei romane. Tragediile sale, păstrate doar fragmentar, tratau subiecte din ciclul troian.

PĂGONDAS, personaj cunoscut doar din mențiunea lui Cicero.

PALATIUM, cea dintâi colină locuită a Romei, cartier rezidențial al orașului.

PANAITIUS, v. Studiul introductiv, pp. 11, 21, 22.

Lucius PAPIRIUS, censor (443, 442).

PHRYGIENII, locuitorii Phrygiei, ținut din centrul Asiei Mici.

PIETATEA, personificare a respectului și a împlinirii îndatoririlor față de zei. I s-a dedicat un templu la Roma (181).

Publius PINARIUS, censor (433).

PIREU, cel mai mare port al Atenei, întemeiat de Temistocle.

PINDARUS (522–442), cel mai mare poet liric grec.

PISIDIENII, locuitorii Pisidiei, ținut din sud-vestul Asiei Mici.

PISISTRATUS (605 ?–527), nobil atenian, democrat, tiran al Atenei, exilat de două ori și revenit de fiecare dată. A pus bazele puterii economice a Atenei; protector al religiei, artei și literaturii.

PISO, v. Calpurnius.

PITTACUS din Mytilene (sec. VI), conducător și legislator al cetății sale, unul din „cei șapte înțelepți”.

Titus MACCIUS Plautus (c. 250–184), cel mai important comic latin, a prelucrat liber modelele grecești și a utilizat limba populară.

PLEBEA, clasa de jos a poporului roman, cetățeni, inițial clienți ai patricienilor. Originile ei sînt necunoscute. Constituită din țărani, negustori, meșteșugari. Furniza contingentul cel mai important al armatei. S-a aflat în conflict permanent cu patricienii pentru a obține egalitatea în drepturi cu ei. În cele din urmă, după dobîndirea acestor drepturi, elita familiilor plebeie a format cu patricienii „nobilimea”, clasa care furniza cadrele politice ale Romei. După anul 150 a fost formată din țărani sărăciți stabiliți la Roma, care trocau drepturile lor cetățenești pe întreținerea materială asigurată de nobili.

PLEBISCIT, hotărîre a adunării plebei. Inițial angaja doar plebea, ulterior întregul popor.

- Quintus PLOTIUS, personaj numit doar de Cicero.
- POLEMON (sec. IV), adept al Vechii Academii, elev și urmaș al lui Xenocrates la conducerea școlii, profesor al lui Zenon.
- Publius PAPIRIUS, consul (430).
- Caius PAPIRIUS Carbo, tribun al plebei (131), partizan al lui Ti. Gracchus, consul (120), apoi partizan al optimaților.
- Cnaeus PAPIRIUS Carbo, consul (85, 84, 82).
- PATRON, filosof epicureu, prieten al lui Cicero.
- PAULUS, v. Aemilius.
- PELOPONEZUL, partea de sud a Greciei continentale. Războiul peloponeziac a opus Atena Spartei, dar a cuprins practic întreaga lume grecească și s-a încheiat cu victoria Spartei (431—404).
- PENAȚII, divinități protectoare ale căminului și ale proviziilor.
- P. Romei, zeii protectori ai orașului.
- PERICLE (500—429), din 450 conducătorul de fapt al Atenei, perioadă în care aceasta își atinge apogeul („secolul lui Pericle”).
- Caius PERSIUS, orator și scriitor, contemporan cu Lucilius.
- Manius PERSIUS, personaj necunoscut.
- PHAEDRUS, cel mai important filosof epicureu din vremea lui Cicero, audiat de acesta la Atena și utilizat de el.
- PHALARIS din Akragas (sec. VI), tiran al acestui oraș, conducător al grecilor din Sicilia în timpul războaielor cu cartaginezii. Era de o cruzime proverbială. Este cunoscut taurul de bronz în care închidea prizonierii și pe care îl aducea în stare de incandescență pentru a le auzi strigătele de groază.
- PHIDIAS (sec. V), cel mai însemnat sculptor grec.
- PHILIPPUS al II-lea, rege al Macedoniei (359—336), tatăl lui Alexandru cel Mare, prețuit de Cicero în dauna acestuia din urmă.
- PHILOCTETES, personaj al unei tragedii de Accius.
- PHILODEMUS din Gadara (sec. I), filosof epicureu.
- PHILOLAUS (sec. V), filosof pitagoreic, considerat primul reprezentant al acestei școli care a scris despre doctrina lui Pitagora. Profesorul lui Democrit.
- PHILUS, v. Furius.
- PITAGORA (sec. VI), figură semilegendară a filosofiei grecești, și-a întemeiat școala filosofică la Crotona (Italia). A exercitat o influență deosebit de puternică.
- PHLIASII, locuitorii orașului Phlius, situat la sud-vest de Corint.
- POLLUX, fiul lui Zeus și al Ledei, fratele geamăn al lui Castor.
- POLYAENUS din Lampsacos, matematician, celebru, care a considerat, după Epicur, că întreaga geometrie este falsă.
- POLYBIUS, v. Studiul introductiv, p. 21.
- POLYCLITUS din Sycion, sculptor celebru, rivalul lui Phidias.
- POLYCRATES din Samos (sec. VI), tiran al insulei sale, atras la Magnesia de satrapul Oroetes și răstignit.
- Cnaeus POMPEIUS Magnus (cel Mare) (106—48), om politic și militar roman, a cărui carieră a fost excepțională. A luptat contra lui Lepidus în Italia, a lui Sertorius în Spania. Consul (70), i-a învins pe pirații din Mediterană și a impus ordinea romană în Asia Mică. Senatul a încercat să-l contracareze de teamă că va institui un regim personal (primul roman însărcinat cu comandamente extra-

ordinare), dar el a întemeiat triumviratul cu Caesar și Crassus (60). Ca urmare a rivalității sale cu Caesar, P. se găsește de partea Senatului, dar este învins la Pharsalus (48). Cicero este un mare admirator al lui P. pe care l-a considerat salvatorul providențial al statului roman.

Quintus POMPEIUS, consul (141), a încheiat tratatul neonorabil cu Numantia neratificat de Senat.

Titus POMPONIUS (*Leg.*, 3, 49), tatăl următorului, unul din oamenii bogați și culti ai Romei, i-a dat fiului său o educație aleasă.

Titus POMPONIUS Atticus, v. Notița introductivă a tratatului *Despre legi*.

PONTIF, preot, depozitar al religiei și cultului în general, redactor al Analelor pontifilor. Aceștia constituiau un colegiu, inițial de patru, apoi de opt și în fine de cincisprezece membri.

Titus PONTIUS, compatriot al lui Albucius.

Caius POPILLIUS Laenas, legat al lui L. Cassius Longinus. După înfrângerea acestuia, a fost înconjurat cu armata sa de către tigo-rini (seminție helvetică) și obligat să capituleze, drept care s-a exilat (107).

Publius POPILLIUS Laenas, consul (132), i-a anchetat pe partizanii lui Ti. Gracchus cu multă severitate, drept care a fost exilat de către C. Gracchus (123), dar a revenit după doi ani.

POPULARII, nume dat de Cicero și alții partizanilor partidei populare, care reprezenta interesele oamenilor de rînd și săraci.

Marcus PORCIUS Cato (Maior, Censorinus) (238–119), om politic, consul (195), censor (184), tradiționalist fervent, adversar al Scipionilor și al elenismului, orator, istoric, de fapt primul prozator roman. Autor al unui tratat de istorie romană *Origines*. Opera lui s-a păstrat doar fragmentar cu excepția tratatului despre agricultură, care este un document specific de mentalitate romană tradițională. Principalul interlocutor al tratatului *Despre bătrînețe* de Cicero, care îl admiră mult.

Marcus PORCIUS Cato Uticensis (din Utica) (95–46), strănepot al celui de mai sus, fruntaș intransigent al partidei senatoriale, quaestor (65), tribun al plebei (62), praetor (54), partizan înfocat al lui Pompeius. S-a sinucis la Utica (oraș situat la nord-est de Cartagina). Moartea sa a devenit proverbială. Simbol al consecvenței și al intransigenței.

Publius POSTUMIUS Tubertus, consul (505, 503), victorios în două lupte cu sabinii.

POSEIDONIUS din Apameea, filosof stoic, elevul lui Panaitius, audiat de Cicero la Rhodos (77). Acesta a corespondat cu el.

PTOLEMAEUS II Philadelphus (309–246), rege al Egiptului (283–246).

PYLADE, prietenul lui Oreste.

PYRRHUS din Elida (sec. III), întemeietorul școlii sceptice.

PYRRHUS, regele molosilor, locuitorii Epirului (307 ?–272), dominat de ambiția de a relua proiectele lui Alexandru cel Mare. Intrat în conflict cu romanii în urma debarcării sale în Italia, a fost învins la Beneventum (275), în ciuda unor victorii inițiale.

QUAESTOR, prima treaptă în ierarhia magistraturilor romane rezervate nobilimii, accesibilă la vârsta de 30 de ani. Q.-ul avea atribuții financiare și uneori militare. **Q**

Lucius QUINCTIUS Cincinnatus (sec. V), erou „național” roman, tipul romanului tradițional, deopotrivă agricultor și om de stat. Numit dictator în războiul cu aequi și sabinii (458).

QUIRINALIS, colină din nordul Romei.

QUIRINUS, inițial divinitate a comunității de pe Quirinalis, vechi nume al lui Marte, ulterior asimilat lui Romulus, care a fost divinizat sub acest nume.

QUIRIȚII, denumire a poporului roman, desemna uneori pe romanii „puri” din vechime. În vremea lui Cicero era denumirea onorifică a cetățenilor romani în adunarea poporului.

REMUS, fratele geamăn al lui Romulus, ucis de acesta. **R**

RIAMNES, v. **Luceres**.

RHODIENII, locuitorii insulei Rhodos din Mediterana orientală.

ROMULUS, întemeietorul legendar și primul rege al Romei, fiul lui Marte și al Rhei Silvia. R. și Remus. abandonăți pe Tibru și hrăniți de lupoaică, au fost găsiți și crescuți de păstori. L-au restabilit pe tron pe Numitor în Alba Longa, apoi R. a întemeiat Roma, în urma unui concurs de auspicii cu Remus. I se atribuie întemeierea unor instituții (Senatul, adunarea poporului), instituirea patriatului și a plebei. A fost divinizat sub numele de Quirinus.

Quintus ROSCIUS Gallus, actor renumit, ridicat la rangul de cavalier de către Sylla, apărât de Cicero într-un proces.

Publius RUTILIUS Rufus, consul (105), condamnat, pe nedrept după Cicero, pentru fraudă (92), exilat la Smyrna, unde l-a vizitat Cicero. Stoic, elev al lui Panaitius, orator, jurist, istoric.

RUTULII, considerați, alături de aborigeni, drept cei mai vechi locuitori ai Italiei.

SABAZIUS, divinitate phrygiano-tracă identificată cu Dionysos, mai ales cu D. Zagreus (suferindul, schimbătorul, vremelnicul, etern, mort și înviat) și cu divinitatea iudaică Sabaot. Cultul său s-a extins în Occident. Luat în deridere de Aristofan. **S**

SABINII, popor învecinat la nord și nord-vest cu romanii și unit cu ei după răpirea sabinelor. După victoria lui M. Curius Dentatus asupra lor, s-au asimilat total romanilor.

SALII, colegiul de preoți ai lui Marte.

SALUS, divinitatea sabină a vindecării, având un sanctuar pe Quirinalis (302). În fiecare an avea loc o rugăciune pentru sănătatea poporului roman.

SAMNIȚII, popor italic situat la sud de Latium, adversar feroce al romanilor.

SAMNIUM, țara samniților.

SEMPRONIUS Asellio, tribun militar al lui Scipio Africanus la Numantia (134/3), istoric influențat de Polybius, autor al unor *Istории* tratând perioada contemporană pînă la Sylla.

Tiberius SEMPRONIUS Gracchus, tatăl fraților Gracchi, tribun al plebei (187), consul (177, 163), censor (169).

Tiberius SEMPRONIUS Gracchus (162–133), om politic de origine patriciană, a frecventat cercul lui Scipio; ca tribun al plebei, inițiatorul unor reforme agrare care i-au atras ostilitatea nobilimii. A fost suprimat de optimați.

Caius SEMPRONIUS Gracchus (153–121), fratele celui de mai sus, partizan al său, lipsește din viața politică pînă în 123, cînd a încercat să reia proiectele agrare ale fratelui său și a vrut să acorde cetățenia romană aliaților Romei. Tribun al plebei (122), eșuează în alegeri în anul următor și este ucis de un sclav al său.

SENATUL, unul din cele trei organisme romane de depozitare ale puterii (alături de magistrați și de adunarea poporului). Inițial format din capii de familie (*patres* = tați, senatori). Puterea lor datează de la începutul republicii (509). Atribuțiile sale cele mai importante erau: controlul averii publice și al finanțelor, politica externă (declaraarea războiului, semnarea păcii, încheierea tratatelor), declararea stării excepționale. În sec. III–II s-a impus ca forță supremă în stat. Deși în declin în epoca lui Cicero, continuă să joace un rol însemnat.

Caius SERGIUS Orata (Aurata), contemporan al oratorului L. Crassus, mare amator de bijuterii.

Caius SERVILIUS Ahala, ucigașul „tiranului” Spurius Manlius (439), exilat în urma faptei sale.

Quintus SERVILIUS Caepio, tribun militar în războiul contra lui Spartacus.

SERVIUS Tullius, al șaselea rege al Romei. I se atribuie reforme revoluționare: împărțirea armatei și a poporului în centurii, instituirea sistemului censitar. Istoricitatea personajului este nesigură.

Lucius SESTIUS, personaj necunoscut din alte izvoare.

SIMONIDES din Keos (556–468), poet liric grec.

SIRO, filosof epicureu, profesorul lui Vergilius.

SISSENA, v. Cornelius.

SMYRNA, oraș de pe coasta vestică a Asiei Mici (azi Izmir).

SOCRATE (471 ?/469 ?–399), filosof grec, personajul principal al dialogurilor lui Platon. A introdus morala în filosofie, punct de cotitură în istoria filosofiei.

SOLIENII, locuitorii coloniei Soli din Cilicia, întemeiată de dori-eni (c. 700), cucerită de Alexandru cel Mare (333). Au manifestat o mare simpatie față de el, fapt pentru care au fost răsplătiți.

SOLON (c. 638–c. 558), om de stat și poet atenian. Investit cu puteri excepționale (594), a promulgat o legislație prin care a suprimat privilegiile ereditare. Reformele sale au constituit o etapă capitală în drumul Atenei spre democrație. Poezia sa a fost eminentamente politică.

SOFIȘTII, nume dat acelor filosofi care, începînd din secolul V, puneau mai presus de căutarea adevărului filosofia practică a politicii și a retoricii.

SPERANȚA (*spes*), personificare divină a speranței, care avea un sanctuar la Roma și un templu consacrat de A. Atilius Calatinus.

SPEUSIPPUS, nepot și discipol al lui Platon, șeful Vechii Academii după moartea acestuia (347–339).

STASEAS din Neapolis, filosof peripatetic, prieten al lui Cicero.

STATA Mater, divinitate protectoare a piețelor și a locurilor publice, înrudită cu Vesta. Împiedica acțiunea focului. Cultul ei era parțial asociat cu cel al lui Vulcan.

STESICHORUS (640—555), poet coral grec.

STRATON din Lampsacos, urmașul lui Teofrast și șeful școlii peripateticiene (286—268).

SYLLA, v. Cornelius.

Servius SULPICIUS Galba, consul (144), orator celebru.

Caius SULPICIUS Gellus, praetor (169), legat al lui L. Aemilius Paulus (168), consul (166).

Publius SULPICIUS Rufus (124 ?—88 ?), tribun al plebei (89), inițial partizan al optimaților, apoi al lui Marius, a propus ca italo-ții care au obținut cetățenia romană să fie repartizați proporțional în toate triburile. Orator vestit, prețuit de Cicero.

SYBARIS, oraș din Grecia Mare, de pe coasta sudică a Italiei, întemeiat de aeolieni (709), distrus de crotonieni (509), renumit pentru bucatăria sa rafinată.

SYRACUSA, oraș din estul Siciliei, întemeiat de doriieni (sec. VIII). Înfloritor sub conducerea unor tirani înțelepți, a devenit cel mai mare oraș grecesc și cel mai frumos din lumea antică, centru cultural de prim rang. Cucerit și jefuit cumplit de romani (212).

TABULE, cele XII, primul cod de legi scris roman, redactat de decemviri (450) și publicat pe tabule de bronz, sau de lemn, baza dezvoltării ulterioare a dreptului roman.

Spurius TARPEIUS Montanus Capitolinus, consul (454).

TARQUINII, oraș important din Etruria.

Lucius TARQUINIUS Priscus, al cincilea rege al Romei, a favorizat pătrunderea influenței etrusce la Roma, a avut o activitate edilitară intensă.

Lucius TARQUINIUS Superbus (cel Trufaș), ultimul rege al Romei, fiul celui de sus, intronat prin asasinarea, la instigația soției sale, lui Servius Tullius, tatăl ei. A fost detronat în urma pîngăririi Lucretiei.

Sextus TARQUINIUS, fiul celui de sus.

Lucius TARQUINIUS Collatinus, consul (509 i.e.n.).

Titus TATIUS, rege al sabinilor, coregent al lui Romulus.

Publius TERENCEIUS Afer (190—159), autor comic roman și prieten cu Scipio cel Tânăr.

TEOFRAST din Eresos (Lesbos) (371—286), elev al lui Aristotel, șef al școlii peripateticiene (322), savant și scriitor cu preocupări foarte largi. Din opera lui s-au păstrat doar *Caracterele* și fragmente.

THEOPOMPUS, rege al Spartei (sec. VIII), după tradiție institutorul ephorilor.

THEOPOMPUS din Chios (380—323), autorul unei istorii a lumii grecești de la războiul peloponeziac pînă la Filip al II-lea al Macedoniei.

THESEUS, erou legendar atenian, emulul lui Hercules, autorul a numeroase fapte celebre (ex. ucidera Minotaurului). Considerat întemeietorul statului atenian.

Lucius THORIUS Balbus, cunoscut numai din textul lui Cicero.

THYAMIS, riu din Epir, pe malul cărui se afla domeniul lui Atticus.

TIMAEUS din Locri, filosof pitagoreu, protagonistul dialogului lui Platon cu același nume.

TIMAEUS din Taormina (Sicilia), autor al unor lucrări de istorie a Italiei și a Siciliei, aspru criticat de Polybius, dar prețuit de Cicero.

TIMOTHEUS din Milet (446—357), muzician și poet; a sporit numărul corzilor citharei de la șapte la unsprezece.

TITANII, divinități cărora Zeus le-a răpit puterea universală. După Platon, care urmează theogonia orfică, Dionysos a fost răpit și sfîșiat de Titani. Zeus i-a trăsnit și i-a plămădit din mădularele lor pe oameni, de unde caracterul lor recalcitrant și tendința spre dezordine, dar și esența divină din corpul lui Dionysos.

TITIENII, v. Luceres.

TORQUATUS, v. Manlius.

Quintus THRASIA, actor comic roman (c. 130).

TRIB, împărțire teritorială a Romei. Inițial existau trei *tribus* gentilice (v. Luceres), apoi s-au instituit treizeciséci de *tribus* administrative, ca urmare a întinderii teritoriale a Romei. *Tribus*-urile se întruneau în adunări (comiții tribute) și aveau competența de a alege anumiți magistrați minori.

TRIBUN militar, magistrat ales în locul consulului pentru a se evita alegerea unor consuli plebei.

TRIBUN al plebei, magistrat ales, începînd din 494, din rîndurile plebei pentru protejarea acesteia contra abuzurilor patricienilor. Avea drept de „veto” contra oricărei decizii a oricărui magistrat și a Senatului și pe acela de a convoca adunarea plebei, ale cărei decizii aveau forță de lege.

TIMOCRATES, elev al lui Epicur.

TRITANUS, elev al lui Albucius.

TUBERO, v. Aelius.

TUBERTUS, v. Postumius.

Marcus TULLIUS Cicero, bunicul lui Cicero, partizan al tradiției, adept al optimaților.

Marcus TULLIUS Cicero, tatăl lui Cicero, a trăit mai ales pe domeniul său de la Arpinum; s-a mutat la Roma pentru a desăvîrși educația fiilor săi.

Quintus TULLIUS Cicero, v. Notița introductivă de la tratatul *Despre legi*.

TULLUS Hostilius, al treilea rege al Romei, cuceritorul Albei Longa.

TUSCULUM, oraș foarte vechi situat la sud-est de Roma, reședință a romanilor din înalta societate. Cicero și-a redactat aici numeroase lucrări (de ex. *Tusculanele*).

Publius VALERIUS Poplicola, consul (509—507, 504), a avut un rol important în izgonirea regilor.

Lucius VALERIUS Potitus, consul (449).

Aulus VARIUS, cunoscut numai din acest text.

VELIA, colină anexă a Palatium-ului.

VENNONIUS, istoric din epoca Gracchilor.

Decimus VERGINIUS, centurion, și-a ucis fiica pentru a o feri de pingărirea unui decemvir.

VESTA (gr. Hestia), divinitate a căminului și a focului, al cărei altar se afla în forul roman. Cultul ei era prestat de vestale.

VICAPOTA, divinitate a victoriei, al cărei templu se afla la picioarele Veliei, locul casei lui Valerius Poplicola.

VICTORIA, divinitate a victoriei, a avut mai multe temple, dintre care cele mai însemnate pe Palatium și Capitoliu, ultimul consacrat de L. Postumius (294).

VIRTUTEA, personificare a virtuții militare, având mai multe temple la Roma. Cultul ei era asociat uneori cu acela al onoarei.

VOLSCII, seminție italică la sud-est de Roma.

XENOCRATES din Chalcedon (396–314), filosof grec, elev al lui Platon, **X**

XENOFON (430–355), scriitor și militar atenian, discipol al lui Soerate, a luat parte la expediția lui Cyrus contra lui Artaxerxes, a condus celebra retragere a celor zece mii pe care a descris-o în *Anabasis*. A mai scris *Helenicele*, *Educația lui Cyrus* ș. a.

XERNES (485–465), rege al perșilor, învins la Salamina (480) și la Plateea (479) în războiul contra grecilor.

ZALEUCUS (sec. VII), legislator semilegendar din Italia de sud, a fost cel dintâi care a redactat legi scrise. **Z**

ZETHIUS, fiul lui Zeus și al Antiopei, personaj al tragediei *Antiope* a Pacuvius, estil fratelui său Amphion, iubitor de muzică.

TABLA DE MATERII

<i>Abrevieri</i>	5
STUDIU INTRODUCŢIV de Gheorghe Ceauşescu	9
DESPRE SUPREMUL BINE ŞI SUPREMUL RĂU	
Notiţă introductivă	39
<i>Text</i>	
Cartea întâi	41
Cartea a doua	68
Cartea a treia	117
Cartea a patra	146
Cartea a cincea	178
<i>Note</i>	221
DESPRE STAT	
Notiţă introductivă	235
<i>Text</i>	
Cartea întâi	239
Cartea a doua	275
Cartea a treia	303
Cartea a patra	328
Cartea a cincea	336
Cartea a şasea	341
Visul lui Scipio	345
<i>Note</i>	355
DESPRE LEGI	
Notiţă introductivă	365
<i>Text</i>	
Cartea întâi	367
Cartea a doua	393
Cartea a treia	425
<i>Note</i>	448
<i>Indice general</i>	456

ERATĂ

Pag.	Rîndul	În loc de	Se va citi
15	14 de jos	<i>quaité</i>	<i>qualité</i>
288	22 de sus	MCCCC	MOCOC
448	21 de sus	νόμος	νόμος

Lei 32

Lei 32

Seneca Rhetorul vedea în Cicero singurul spirit de mărimă a Imperiului roman. Conștinând cu aceasta, Montesquieu considera că Cicero este unul din cele mai mari spirite din cîte au existat vreodată.

Volumul acesta cuprinde cîteva dintre cele mai reprezentative opere de filosofie ale lui Cicero, creatorul filosofiei politice latine și a terminologiei filosofiei latine: *Despre supremul bine și supremul rău*, *Despre stat*, *Despre legi*.

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ